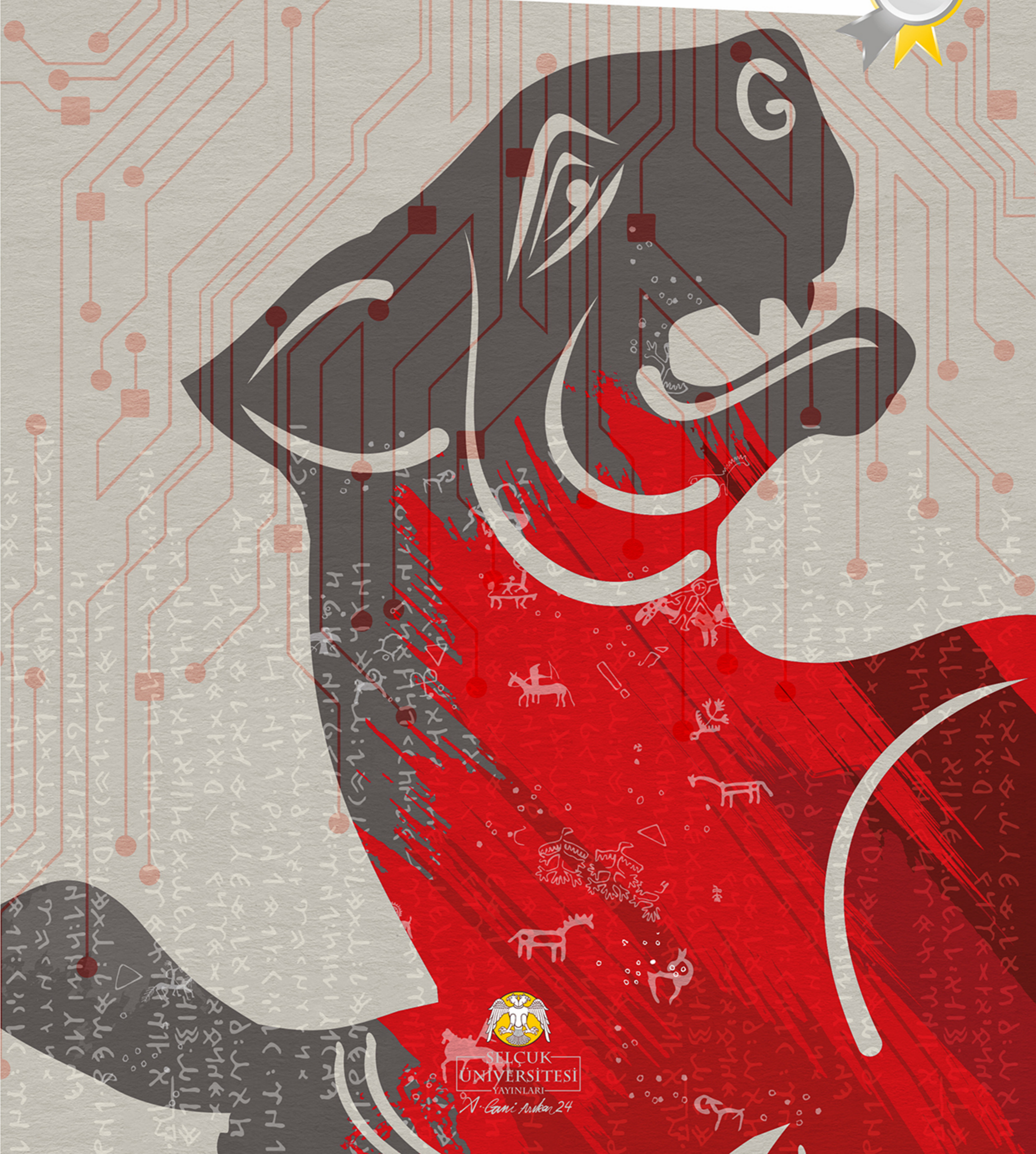

SELÇUK TÜRKİYAT

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ - SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

Yıl / Year: 30 Sayı / Issue: 62 Ağustos / August 2024 e-ISSN 2458-9071

30.yıl

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ**

SELÇUK TÜRKİYAT

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ**

**SELÇUK UNIVERSITY
JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY**

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ / INTERNATIONAL REFEREED JOURNAL
e-ISSN 2458-9071

Yılda üç defa yayımlanan (nisan-ağustos-aralık), uluslararası hakemli, yaygın süreli bir dergidir.

International refereed and widespread periodical journal published three times in one year (april-august-december).

SAYI / ISSUE: 62-AĞUSTOS / AUGUST
KONYA 2024

<https://yayinevi.selcuk.edu.tr>

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ**SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY****DİZİNLER / INDEXES:**

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin dizinlendiği veri tabanları
Selçuk University Journal of Studies in Turcology is listed in the index of

ESCI (Emerging Sources Citation Index), ULAKBİM, TR DİZİN, MLA

DİJİTAL PLATFORMLAR / DIGITAL PLATFORMS

SOBIAD, İSAM, ACAR INDEX, ASOS, EBSCO, Research Data Bases

e-ISSN 2458-9071

AĞUSTOS / AUGUST 2024 – SAYI / ISSUE: 62

İMTİYAZ SAHİBİ / ON BEHALF OF SELÇUK UNIVERSITY

Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ (Rektör / Rector) -Selçuk Üniversitesi

EDİTÖRLER**Baş Editör**

Dr. Öğr. Üyesi Sezai DEMİRTAŞ -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: demirtassezai@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8219-255X
Konya / TÜRKİYE

Tarih Editörleri

Dr. Öğr. Üyesi Abdul Metin ÇELİKBİLEK-
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: celikbilekabdulmetin@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5990-2813
Konya / TÜRKİYE

Dr. Hatice AKSOY -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-mail: haticeaksoy@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8265-1338
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BURGU -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: aburgu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9057-0688
Konya / TÜRKİYE

EDITORS**Editor-in-Chief**

Assist. Prof. Dr. Sezai DEMİRTAŞ -Selçuk
University, Faculty of Letters, Department of
Turkish Language and Literature,
e-mail: demirtassezai@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8219-255X
Konya / TÜRKİYE

History Editors

Assist. Prof. Dr. Abdul Metin ÇELİKBİLEK-
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: celikbilekabdulmetin@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5990-2813
Konya / TÜRKİYE

Dr. Hatice AKSOY -
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: haticeaksoy@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8265-1338
Konya / TÜRKİYE

Assist. Prof. Dr. Abdullah BURGU-
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: aburgu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9057-0688
Konya / TÜRKİYE

Türk Dili ve Edebiyatı Editörü

Arş. Gör. Havva YALDIZ –
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
e-posta: havvayaldiz14@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6687-4067
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Halil BUNSUZ -
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi
Bölümü,
e-posta: halilbunsuz@kmu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9291-9214
Karaman / TÜRKİYE

Arkeoloji ve Sanat Tarihi Editörleri

Dr. Öğr. Üyesi Ayben KAYIN –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Sanat Tarihi Bölümü,
e-posta: ayben.erol@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7410-0109
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Sibel KARADEMİR- Selçuk
Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım
Fakültesi, El Sanatları Bölümü,
e-posta: ssevi@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5904-6992
Konya / TÜRKİYE

İngilizce Dil Editörleri

Dr. Doğan Can AKTAN -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: dogancanaktan@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4934-9812
Konya / TÜRKİYE

Dr. Derya Deniz GEZER -
Selçuk Üniversitesi, Yabancı Diller
Bölümü
e-posta: ddgezer@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3338-8868
Konya / TÜRKİYE

Turkish Language and Literature Editor

Research Assistant, Havva YALDIZ-
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of Turkish Language and
Literature,
e-mail: havvayaldiz14@gmail.com
ORCID:0000-0001-6687-4067
Konya / TÜRKİYE

Assist. Prof. Dr. Halil BUNSUZ –
Karamanoğlu Mehmetbey University
Department of Turkish and Social Sciences
Education,
e-mail: halilbunsuz@kmu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9291-9214
Karaman / TÜRKİYE

Archeology and Art History Editors

Assist. Prof. Dr. Ayben KAYIN –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of Art History,
e-mail: ayben.erol@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7410-0109
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Sibel KARADEMİR -
Selçuk University, Faculty of Architecture
and Design, Handicrafts Department
e-posta: ssevi@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5904-6992
Konya / TÜRKİYE

English Language Editors

Dr. Doğan Can AKTAN -Selçuk University,
Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: dogancanaktan@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4934-9812
Konya / TÜRKİYE

Dr. Derya Deniz GEZER-
Selçuk University, Department of Foreign
Languages
e-mail: ddgezer@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3338-8868
Konya / TÜRKİYE

Almanca Dil Editörü

Öğr. Gör. Bora KÜÇÜK –
Selçuk Üniversitesi, Yabancı Diller
Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü
(Almanca),
e-posta: boraclein@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4220-1778
Konya / TÜRKİYE

German Language Editor

Öğr. Gör. Bora KÜÇÜK –
Selçuk University, Yabancı Diller
Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü
(Almanca),
e-mail: boraclein@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4220-1778
Konya / TÜRKİYE

Rusça Dil Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Leyla HACIZADE -
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
e-posta: leylahacizade@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1159-6957
Konya / TÜRKİYE

Russian Language Editor

Assist. Prof. Dr. Leyla HACIZADE –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of Russian Language and
Literature,
e-mail: leylahacizade@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1159-6957
Konya / TÜRKİYE

Sosyal Medya, Dil ve İstatistik Editörü

Arş. Gör. Ümmü Nur ÇİFTÇİ -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: ummunurciftci@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4322-355X
Konya / TÜRKİYE

Social Media, Language & Statistics Editor

Research Assistant, Ümmü Nur ÇİFTÇİ -
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: ummunurciftci@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4322-355X
Konya / TÜRKİYE

Sekreteryaya

Mustafa Deniz
Telefon: +90 0332 241 05 62
Belgeç / Fax: 241 04 47
web: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>
e-mail: selcukturkiyat@gmail.com

Secretariat

Mustafa Deniz
Telephone: +90 0332 241 05 62
Fax: 241 04 47
web: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>
e-mail: selcukturkiyat@gmail.com

İLETİŞİM / CONTACTS

Adres / Address:
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Alaaddin Keykubat Kampüsü 42031 Konya
Telefon: +90 0332 241 05 62
Belgeç / Fax: 241 04 47
web: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>
e-mail: selcukturkiyat@gmail.com

TEKNİK HAZIRLIK / TECHNICAL PREPARATION

Grafik-Tasarım / Grafik-Design:
Prof. Dr. Abdülğani ARIKAN-Selçuk Üniversitesi

DİZGİ / COMPOSITION:

Dr. Öğr. Üyesi Abdul Metin ÇELİKBİLEK-Selçuk Üniversitesi

LİSANS / LICENSE:

Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.

The author is responsible for their article content academically.

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV –
Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi,
Nesimi Dilbilimi Enstitüsü, Türk Dilleri
Bölümü,
e-posta: elchinibrahimov85@mail.ru
ORCID: 0000-0002-1105-9345,
Bakü / AZERBAIJAN

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ -
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih –
Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: sgomec@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-4606-9006
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ertan ÖRGEN -
Balıkesir Üniversitesi, Necatibey Eğitim
Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi
Bölümü,
e-posta: eorgen@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8805-2969
Balıkesir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa TOKER –
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
e-posta: mustafatoker@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4311-7044
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rysbek ALİMOV -
Mainz Johannes Gutenberg Üniversitesi,
Slav, Türk ve Baltık Araştırmaları Enstitüsü,
Türkoloji Bölümü, e-posta:
alimoff@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5855-3594
Mainz / AMANYA

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV –
Azerbaijan National Academy of Sciences,
Nesimi Institute of Linguistics,
Department of Turkic Languages,
e-mail: elchinibrahimov85@mail.ru
ORCID: 0000-0002-1105-9345
Baku / AZERBAIJAN

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ –
Ankara University, Faculty of Language,
History and Geography, Department of
History,
e-mail: sgomec@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-4606-9006
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ertan ÖRGEN -
Balıkesir University, Necatibey Faculty of
Education, Department of Social Sciences
and Turkish Language Teaching,
e-mail: eorgen@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8805-2969
Balıkesir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa TOKER –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of Turkish Language and
Literature,
e-mail: mustafatoker@gmail.com
ORCID:0000-0002-4311-7044,
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rysbek ALİMOV –
Johannes Gutenberg University of Mainz,
Institute for Slavic, Turkic and Circum-
Baltic Studies, Department of Turkology,
e-mail: alimoff@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-5855-3594
Mainz / GERMANY

Prof. Dr. Zhanna YUSHA –
Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi,
Filoloji Enstitüsü, Sibirya Halkları Folkloru
Sektörü,
e-posta: zhanna-yusha@yandex.ru
ORCID: 0000-0002-4076-4553
Novosibirsk / RUSYA FEDERASYONU

Prof. Dr. Zhanna YUSHA –
Siberian Branch of the Russian Academy
of Sciences, Institute of Philology, Sector of
Folklore of Siberian Peoples,
e-mail: zhanna-yusha@yandex.ru
ORCID: 0000-0002-4076-4553
Novosibirsk / RUSSIAN FEDERATION

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU –
Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: abduhahgundogdu@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-9171-6965
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU –
Ankara University, Faculty of Language,
History and Geography, Department of
History,
e-mail: abduhahgundogdu@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-9171-6965
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal ÖZCAN –
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: eozcan@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7553-2333
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal ÖZCAN –
Necmettin Erbakan University, Faculty of
Letters, Department of History,
e-mail: eozcan@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7553-2333
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN -
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: hgokmen@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6567-7915
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN -
Selçuk University,
Faculty of Letters, Department of History,
e-mail: hgokmen@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6567-7915
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Shamsiddin KAMOLİDDİN -
Taşkent Devlet Üniversitesi, Doğu
Araştırmaları Enstitüsü,
e-posta: shanskamol@gmail.com.tr
ORCID: 0000-0003-2469-8717
Taşkent / ÖZBEKİSTAN

Prof. Dr. Shamsiddin KAMOLİDDİN-
Tashkent State University, Institute of
Oriental Studies,
e-mail: shanskamol@gmail.com.tr
ORCID: 0000-0003-2469-8717
Tashkent / UZBEKİSTAN

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN –
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü
e-posta: hayrunnisa.alan@medeniyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9836-7614
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN -
Istanbul Medeniyet University, Faculty of
Letters, Department of History,
e-mail: hayrunnisa.alan@medeniyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9836-7614
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Aydın USTA –
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
e-posta: aydinusta@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6639-5880
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Aydın USTA –
Mimar Sinan Fine Arts University Faculty
of Arts and Sciences Department of
History,
e-mail: aydinusta@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6639-5880
İstanbul / TÜRKİYE

Doç. Dr. Sefer SOLMAZ -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: ssolmaz@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3581-1028
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Sefer SOLMAZ –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: ssolmaz@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3581-1028
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Murat KARADEMİR –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Sanat Tarihi Bölümü,
e-posta: karademir22@hotmail.com.tr
ORCID: 0000-0002-9776-3789
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Murat KARADEMİR -
Selçuk University, Faculty of Letters, Art
History of Department,
e-mail: karademir22@hotmail.com.tr
ORCID: 0000-0002-9776-3789
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Halim DEMİRYÜREK –
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve
Toplum Bilimleri Fakültesi
e-posta: halim.demiryurek@bilecik.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0731-4235
Bilecik / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Halim DEMİRYÜREK –
Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of
Humanities and Social Sciences,
e-mail: halim.demiryurek@bilecik.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0731-4235
Bilecik / TÜRKİYE

Doç. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI –
Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: faruk.bolukbasi@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4868-2253
İstanbul / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI -
Marmara University, Faculty of
Humanities and Social Sciences,
e-mail: faruk.bolukbasi@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4868-2253
İstanbul / TÜRKİYE

Doç. Dr. Yenal Ünal –
Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: yunal@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4043-8424
Bartın / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Yenal Ünal -
Bartın University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: yunal@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4043-8424
Bartın / TÜRKİYE

Doç. Dr. Zehra ODABAŞI –
Selçuk Üniversitesi, / Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: zehraodabasi@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1890-4289
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Zehra ODABAŞI –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: zehraodabasi@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1890-4289
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Selçuk PEKER –
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ereğli
Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler
Eğitimi Bölümü,
e-posta: speker@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4841-3640
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Selçuk PEKER –
Necmettin Erbakan University, Ereğli
Faculty of Education, Department of Social
Sciences and Turkish Language Teaching,
e-mail: speker@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4841-3640
Konya / TÜRKİYE

Dr. Kamil STACHOWSKI –
Jagiellonian Üniversitesi, Dilbilimi ve Diller
Tarihi Bölümü,
e-posta: kamil.stachowski@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5909-035X
Krakow / POLANYA

Dr. Kamil STACHOWSKI –
Jagiellonian University, Department of the
History of Languages and Linguistics,
e-mail: kamil.stachowski@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5909-035X
Cracow / POLAND

Dr. Pavel Rykin –
Rusya Bilimler Akademisi, Dilbilim
Araştırmaları Enstitüsü, Rusya Dilleri
Bölümü,
e-posta: pavryk@yandex.ru
ORCID: 0000-0001-7566-9591
St. Petersburg / RUSYA FEDERASYONU

Dr. Pavel Rykin –
Russian Academy of Sciences, Institute for
Linguistic Studies, Department of
Languages of Russia,
e-mail: pavryk@yandex.ru
ORCID: 0000-0001-7566-9591
St. Petersburg / RUSSIAN FEDERATION

Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEEV, Kırgızistan
Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Türkoloji Bölümü,
e-posta: nurdin.useev@manas.edu.kg
ORCID: 0000-0001-8989-8512
Bişkek / KIRGIZİSTAN

Assist. Prof. Dr. Nurdin USEEV, Kyrgyz
Turkish Manas University, Faculty of
Humanities, Department of Turkology,
e-mail: nurdin.useev@manas.edu.kg
ORCID: 0000-0001-8989-8512
Bishkek / KYRGYZSTAN

Doç. Dr. Fatih Numan KÜÇÜKBALLI,
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
e-posta: fatihnumankb@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4319-7299
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Fatih Numan
KÜÇÜKBALLI, Selçuk Üniversitesi, Faculty
of Letters, Department of Turkish
Language and Literature,
e-mail: fatihnumankb@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4319-7299
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Zafer SEVER –
Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü
e-posta: zafer.sever@erzurum.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1876-0246
Erzurum / TÜRKİYE

Assist. Prof. Dr. Zafer SEVER –
Erzurum Technical University, Faculty of
Letters, Department of History,
e-mail: zafer.sever@erzurum.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1876-0246
Erzurum / TÜRKİYE

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdülgani ARIKAN –
Selçuk Üniversitesi,
İletişim Fakültesi, Radyo, Televizyon ve
Sinema Bölümü, Fotoğrafçılık ve Grafik
Anabilim Dalı,
e-posta: gani@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN –
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası
Araştırmaları Enstitüsü / Türk Tarihi
Anabilim Dalı,
e-posta: abduallah.temizkan@ege.edu.tr
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN –
Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve
Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Anabilim
Dalı,
e-posta: aozkan@erbakan.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdurreşit Celil KARLUK –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü, Uluslararası
İlişkiler Anabilim Dalı,
e-posta: abdurresit.karluk@hbv.edu.tr,
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE –
Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel
Türk Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: ahkanlidere@hotmail.com
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN –
Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp
Okulu, Tarih Bölümü,
e-posta: ahmet.ozcan@kho.msu.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL –
Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü,

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdülgani ARIKAN –
Selcuk University, Faculty of
Communication, Department of Radio,
Television and Cinema, Department of
Photography and Graphics,
e-mail: gani@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN –
Ege University, Institute of Turkish World
Research,
Turkish History Department,
e-mail: abduallah.temizkan@ege.edu.tr
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN –
Necmettin Erbakan University, Faculty of
Social and Human Sciences, Department of
Turkish Language and Literature, New
Turkish Language Program,
e-mail: aozkan@erbakan.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdurreşit Celil KARLUK –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Economics and Administrative
Sciences, Department of International
Relations,
e-mail: abdurresit.karluk@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE –
Marmara University, Faculty of Humanities
and Social Sciences,
Department of History,
e-mail: ahkanlidere@hotmail.com
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN –
National Defense University, Turkish
Military Academy, History Program,
e-mail: ahmet.ozcan@kho.msu.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL –
Yeditepe University, Faculty of Arts and
Sciences, Department of History,

e-posta: ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

e-mail: ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali BORAN -
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Türk ve İslam Sanatı Anabilim Dalı,
e-posta: ali.boran@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali BORAN –
Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty
of Letters, Art History Department, Turkish
and Islamic Art Program,
e-mail: ali.boran@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali TEMİZEL –
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi,
Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü,
e-posta: temizel46@yahoo.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali TEMİZEL –
Selcuk University, Faculty of Letters,
Department of Persian Language and
Literature,
e-mail: temizel46@yahoo.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali Uzay PEKER –
Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık
Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Mimarlık
Anabilim Dalı,
e-posta: peker@metu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. İli Uzay PEKER –
Middle East Technical University,
Faculty of Architecture,
Department of Architecture,
e-mail: peker@metu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali YAKICI –
Gazi Üniversitesi,
Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal
Bilimler Eğitimi,
Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi,
e-posta: yakici@gazi.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali YAKICI –
Gazi University, Gazi Faculty of Education,
Department of Turkish and Social Sciences
Education, Division of Turkish Language
and Literature Education,
e-mail: yakici@gazi.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Arif SARIÇOBAN –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, İngiliz
Kültürü ve Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: saricobanarif@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Arif SARIÇOBAN –
Selcuk University, Faculty of Letters,
Department of English Language and
Literature,
e-mail: saricobanarif@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Azmi ÖZCAN –
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih
Bölümü,
e-mail: azmiozcan@fsm.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Azmi ÖZCAN –
Fatih Sultan Mehmet Vakıf University,
Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of History,
e-mail: azmiozcan@fsm.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim
Dalı,
e-posta: burekli@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ –
Selcuk University,
Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: burekli@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Caner ARABACI –
KTO Karatay Üniversitesi,
İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: caner.arabaci@karatay.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Caner ARABACI –
KTO Karatay University, Faculty of
Economics, Administrative and Social
Sciences, Department of History,
e-mail: caner.arabaci@karatay.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU –
Kırgızistan TÜRKİYE Manas Üniversitesi,
Mütercim-Tercümanlık Bölümü, Kırgızca-
TÜRKİYE Türkçesi Bölümü,
e-posta: ekrem.arikoglu@manas.edu.kg,
Bişkek / KIRGIZISTAN

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU –
Kyrgyz Turkish Manas University,
Department of Translations, Kyrgyz-Turkish
Program
e-mail: ekrem.arikoglu@manas.edu.kg,
Bishkek / KYRGYZSTAN

Prof. Dr. Emine YILMAZ –
Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk
Dili Anabilim Dalı,
e-posta: eminey@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Emine YILMAZ –
Hacettepe University, Faculty of Letters,
Department of Turkish Language and
Literature,
e-mail: eminey@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Enderhan KARAKOÇ –
Selçuk Üniversitesi, İletişim Fakültesi,
Radyo,
Televizyon ve Sinema Bölümü, İletişim
Bilimleri Anabilim Dalı,
e-posta: enderhan@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Enderhan KARAKOÇ –
Selcuk University, Faculty of
Communication, Department of Radio,
Television and Cinema, Department of
Communication Sciences,
e-mail: enderhan@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK –
Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: erdoganaltinkaynak@ardahan.edu.tr
Ardahan / TÜRKİYE

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK –
Ardahan University, Faculty of Humanities
and Literature, Department of Turkish
Language and Literature, Department of
Turkish Folk Literature,
e-mail: erdoganaltinkaynak@ardahan.edu.tr
Ardahan / TÜRKİYE

Prof. Dr. Fehmi KARASİOĞLU, Selçuk
Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, İşletme Bölümü, Muhasebe ve
Finansman Anabilim Dalı,
e-posta: fehmi@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Fehmi KARASİOĞLU –
Selcuk University, Faculty of Economics and
Administrative Sciences, Business
Administration,
e-mail: fehmi@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Feyzan GÖHER –
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türk
Musikisi Devlet Konservatuvarı, Müzikoloji
Bölümü, Müzikoloji Anabilim Dalı,
e-posta: feyzan_goher@yahoo.com
Niğde / TÜRKİYE

Prof. Dr. Feyzan GÖHER –
Niğde Ömer Halisdemir University, Turkish
Classical Music Conservatoire, Department
of Musicology,
e-mail: feyzan_goher@yahoo.com
Nigde / TÜRKİYE

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN –
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası
Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve
Lehçeleri Anabilim Dalı,
e-posta: gurergulsevin@gmail.com,
İzmir/TÜRKİYE

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN –
Ege University, Institute of Turkish World
Research, Department of Turkish Language
and Dialects,
e-mail: gurergulsevin@gmail.com
Izmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU –
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve
Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: telliogluibrahim@gmail.com
Samsun / TÜRKİYE

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU –
Ondokuz Mayıs University, Faculty of
Humanities and Social Sciences, Department
of History,
e-mail: telliogluibrahim@gmail.com
Samsun/TÜRKİYE

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ
Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: ilhami.durmus@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: ilhami.durmus@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. İrfan YILDIZ –
Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim
Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü,
Resim-İş Eğitimi Anasanat Dalı,
e-posta: irfanyildiz21@gmail.com
Diyarbakır / TÜRKİYE

Prof. Dr. İrfan YILDIZ –
Dicle University, Ziya Gökalp Faculty of
Education,
Fine Arts Education Department,
e-mail: irfanyildiz21@gmail.com
Diyarbakır / TÜRKİYE

Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ
Anabilim Dalı,
e-posta: konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr,
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL –
İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: m.koksal@iku.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL –
İstanbul Kültür University, Faculty of Arts
and Sciences, Department of Turkish
Language and Literature,
e-mail: m.koksal@iku.edu.tr
Istanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet KIRBIYIK –
Necmettin Erbakan Üniversitesi,
Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü,
Türk Dili ve Edebiyatı
Eğitimi Anabilim Dalı,
e-posta: mkirbiyik@hotmail.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet KIRBIYIK –
Necmettin Erbakan University, Ahmet
Keleşglu Faculty of Education, Department
of Turkish and Social Sciences Education,
Turkish Language and Literature Education
Program,
e-mail: mkirbiyik@hotmail.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet TEMEL –
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye
Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: mtemel@mu.edu.tr
Muğla / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet TEMEL –
Mugla Sıtkı Kocman University, Faculty of
Letters,
Department of History,
e-mail: mtemel@mu.edu.tr
Mugla / TÜRKİYE

Prof. Dr. Muharrem ÇEKEN –
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya
Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve
İslam Sanatları Anabilim Dalı,
e-posta: mceken@gmail.com
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Muharrem ÇEKEN –
Ankara University, Faculty of Languages,
History and Geography, Art History
Department,
e-mail: mceken@gmail.com
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa BALCI –
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk
Dili Anabilim Dalı,
e-posta: mustafabalci@istanbul.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa BALCI –
Istanbul University, Faculty of Letters,
Department of Turkish Language and
Literature,
e-mail: mustafabalci@istanbul.edu.tr
Istanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim
Dalı,
e-posta: mdemirci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ, Selçuk
University, Faculty of Letters, Department of
History,
e-mail: mdemirci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa UYAR –
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya
Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi
Anabilim Dalı,
e-posta: uyar@ankara.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa UYAR –
Ankara University, Faculty of Languages,
History and Geography, Department of
History,
e-mail: uyar@ankara.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Naciye YILDIZ –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi,
e-posta: naciye.yildiz@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Naciye YILDIZ –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Letters,
e-mail: naciye.yildiz@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Naile HACIZADE –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Rus
Dili ve Edebiyatı Bölümü, Rus Dil Bilimi
Anabilim Dalı,
e-posta: nailehacizade@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Naile HACIZADE –
Selcuk University, Faculty of Letters,
Department of Russian Language and
Literature,
e-mail: nailehacizade@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurettin DEMİR –
Hacettepe Üniversitesi, Çağdaş Türk
Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü-Güney-
Doğu Türk Lehçeleri Ve Edebiyatları
Anabilim Dalı,
e-posta: demirn@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurettin DEMİR –
Hacettepe University, Department of
Contemporary Turkish Dialects and
Literatures-Department of South-Eastern
Turkish Dialects and Literatures,
e-mail: demirn@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurgül KILINÇ –
Selçuk Üniversitesi, Selçuk Üniversitesi,
Moda Tasarımı Bölümü-Moda Tasarımı
Anabilim Dalı,
e-posta: nkilinc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurgül KILINÇ –
Selcuk University, Selcuk University, Fashion
Design Department-Fashion Design
Department,
e-mail: nkilincselcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Orhan YAVUZ –
Selçuk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü-
Yeni Türk Dili Anabilim Dalı,
e-posta: orhanyavuz@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Orhan YAVUZ –
Selcuk University, Department of Turkish
Language and Literature-Department of
New Turkish Language,
e-mail: orhanyavuz@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman ERAVŞAR –
Akdeniz Üniversitesi,
Sanat Tarihi Bölümü-Ortaçağ Arkeolojisi
Anabilim Dalı,
e-posta: eravsar@yahoo.com
Antalya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman ERAVŞAR –
Akdeniz University, Art History
Department-Medieval Archeology
Department,
e-mail: eravsar@yahoo.com
Antalya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ –
Marmara Üniversitesi, Türkiyat
Araştırmaları Enstitüsü-Türk Tarihi
Anabilim Dalı,
e-posta: gaziosman@hotmail.com
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ –
Marmara University,
Institute of Turkic Studies-Department of
Turkish History,
e-mail: gaziosman@hotmail.com
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman KARATAY –
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası
Araştırmaları Enstitüsü-Türk Tarihi
Anabilim Dalı,
e-posta: karatay.osman@gmail.com
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman KARATAY –
Ege University, Institute of Turkic World
Studies-Department of
Turkish History,
e-mail: karatay.osman@gmail.com
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman KUNDURACI –
Selçuk Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü-
Genel Sanat Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: okunduraci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman KUNDURACI -Selçuk
University, Department of Art History-
Department of General Art History, e-mail:
okuduraci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN –
Trakya Üniversitesi, Tarih Bölümü-Ortaçağ
Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: osonerhuncan@trakya.edu.tr
Tekirdağ / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN –
Trakya University, Department of History-
Department of Medieval History,
e-mail: osonerhuncan@trakya.edu.tr
Tekirdağ / TÜRKİYE

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU –
Hacettepe Üniversitesi, Türk Halkbilimi
Bölümü-Türk Halkbilimi Anabilim Dalı,
e-posta: ozkul@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU –
Hacettepe University, Department of Turkish
Folklore-Department of Turkish Folklore,
e-mail: ozkul@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN –
Rutgers Üniversitesi, Center for Middle
Eastern Studies,
e-posta: pgolden@andromeda.rutgers.edu
Columbia / ABD

Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN –
Rutgers University, Center for Middle
Eastern Studies,
e-mail: pgolden@andromeda.rutgers.edu,
Columbia / ABD

Prof. Dr. Refik TURAN –
Gazi Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler
Eğitimi Bölümü,
Tarih Eğitimi Anabilim Dalı,
e-posta: rturan@gazi.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Refik TURAN –
Gazi University, Department of Turkish and
Social Sciences Education-Department of
History Education,
e-mail: rturan@gazi.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rıfat KÜTÜK –
Atatürk Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal
Bilimler Eğitimi Bölümü-Türk Dili Ve
Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı,
e-posta: rifatkutuk@atauni.edu.tr
Erzurum / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rıfat KÜTÜK –
Atatürk University, Department of Turkish
and Social Sciences Education-Department of
Turkish Language and Literature Education,
e-mail: rifatkutuk@atauni.edu.tr
Erzurum / TÜRKİYE

Prof. Dr. Semra TUNÇ –
Selçuk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü
Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: setunc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Semra TUNÇ –
Selçuk University, Department of Turkish
Language and Literature-Department of
Ancient Turkish Literature,
e-mail: setunc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Sinan GÖNEN –
Selçuk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: sgonen@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Sinan GÖNEN –
Selçuk University, Department of Turkish
Language and Literature-Department of
Turkish Folk Literature,
e-mail: sgonen@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Talip DOĞAN –
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü/Yeni Türk Dili
Anabilim Dalı,
e-posta: ogan@erbakan.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Talip DOĞAN –
Necmettin Erbakan University, Department
of Turkish Language and Literature-
Department of New Turkish Language,
e-mail: tdogan@erbakan.edu.tr,
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Tasin GEMİL –
Babeş-Bolyai Üniversitesi, Institute of
Turkology and Central-Asian Studies,
e-posta: tgemil@yahoo.com
Cluj-Napoca / ROMANYA

Prof. Dr. Tasin GEMİL –
Babeş-Bolyai University, Institute of
Turkology and Central-Asian Studies,
e-mail: tgemil@yahoo.com
Cluj-Napoca / ROMANIA

Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞCI –
Selçuk Üniversitesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü-Yeni Türk
Dili Anabilim Dalı,
e-posta: ufukdenizasci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞCI –
Selçuk University, Department of Turkish
Language and Literature-Department of
New Turkish Language,
e-mail: ufukdenizasci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Varis ÇAKAN –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Tarih Bölümü,
Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: varis.cakan@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Varis ÇAKAN –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Department of History-Department of
General Turkish History,
e-mail: varis.cakan@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Vedat GÜRBÜZ –
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
Tarih, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi
Anabilim Dalı, e-posta:
mvgurbuz@ybu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Vedat GÜRBÜZ - Ankara
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Tarih, Türkiye
Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, e-mail:
mvgurbuz@ybu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yaşar SEMİZ –
Selçuk Üniversitesi, Lokanta ve İkram
Hizmetleri Bölümü-Turizm ve Otel
İşletmeciliği,
e-posta: ysemiz@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yaşar SEMİZ –
Selcuk University, Department of Restaurant
and Catering Services-Tourism and Hotel
Management,
e-mail: ysemiz@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yılmaz KOÇ –
Selçuk Üniversitesi, Alman Dili Ve
Edebiyatı Bölümü-Alman Kültürü ve
Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: ykoc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yunus KOÇ –
Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat
Araştırmaları Enstitüsü,
e-posta: yunusk@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ –
KTO Karatay Üniversitesi, Tarih Bölümü-
Tarih Programı,
e-posta: yusuf.kucukdag@karatay.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ –
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası
Araştırmaları Enstitüsü-Türk Dili ve
Lehçeleri Anabilim Dalı,
e-posta: zeki.kaymaz@ege.edu.tr
İzmir / TÜRKİYE

Doç. Dr. Bilal DEDEYEV –
Bakü Mühendislik Üniversitesi, Umumi
Fenler Bölümü,
e-posta: bdedeyev@beu.edu.az
Bakü / AZERBAIJAN

Doç. Dr. Çağatay BENHÜR –
Selçuk Üniversitesi,
Tarih Bölümü,
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: cbenhur@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Galina MISKINIENE –
Vilnius Üniversitesi,
Baltık Araştırmaları Bölümü,
e-posta: galina.miskiniene@flf.vu.lt
Vilnius / LİTVANYA

Prof. Dr. Yılmaz KOÇ –
Selcuk University, Department of German
Language and Literature-Department of
German Culture and Literature,
e-mail: ykoc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yunus KOÇ -
Hacettepe University, Institute of Turkic
Studies,
e-mail: yunusk@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ –
KTO Karatay University, Department of
History-History Program,
e-mail: yusuf.kucukdag@karatay.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ –
Ege University, Institute of Turkish World
Studies-Department of Turkish Language
and Dialects,
e-mail: zeki.kaymaz@ege.edu.tr
İzmir / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Bilal DEDEYEV –
Baku Engineering University, Department of
General Sciences,
e-mail: bdedeyev@beu.edu.az
Baku / AZERBAIJAN

Assoc. Dr. Çağatay BENHÜR –
Selçuk University, Department of History-
Department of History of the Republic of
Turkey,
e-mail: cbenhur@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Galina MISKINIENE –
Vilnius University, Department of Baltic
Studies,
e-mail: galina.miskiniene@flf.vu.lt
Vilnius / LITHANIA

Doç. Dr. Gülay APA KURTIŞOĞLU –
Trakya Üniversitesi,
Sanat Tarihi Bölümü-Türk ve İslam
Sanatları Anabilim Dalı,
e-posta: gulayapa@trakya.edu.tr
Edirne / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Gülay APA KURTIŞOĞLU –
Trakya University, Department of Art
History-Department of Turkish and Islamic
Arts,
e-mail: gulayapa@trakya.edu.tr
Edirne / TÜRKİYE

Doç. Dr. Hakan KUYUMCU –
Selçuk Üniversitesi, Urdu Dili ve Edebiyatı
Bölümü-Urdu Dili Ve Edebiyatı Anabilim
Dalı,
e-posta: hkuyumcu@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Hakan KUYUMCU –
Selcuk University, Department of Urdu
Language and Literature-Department of
Urdu Language and Literature,
e-mail: hkuyumcu@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Marzena GODZINSKA –
Varşova Üniversitesi, Faculty of Oriental
Studies Department of Turkish and Inner
Asian Peoples,
e-posta: m.godzinska@uw.edu.pl
Varşova / POLONYA

Assoc. Dr. Marzena GODZINSKA,
University of Warsaw, Faculty of Oriental
Studies Department of Turkish and Inner
Asian Peoples,
e-mail: m.godzinska@uw.edu.pl
Warsaw / POLAND

Doç. Dr. Mehmet YASTI –
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü-Eski Türk Dili
Anabilim Dalı,
e-posta: mehmetyasti42@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Mehmet YASTI -
Necmettin Erbakan University, Department
of Turkish Language and Literature-
Department of Old Turkish Language,
e-mail: mehmetyasti42@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Murat KARADEMİR –
Selçuk Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü-
Türk Dünyası ve Ortaçağ Kültürleri
Arkeolojisi,
e-posta: mkarademir@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Murat KARADEMİR, Selcuk
University, Department of Art History-
Archeology of the Turkish World and
Medieval Cultures,
e-mail: mkarademir@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇIPAN –
Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü-Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim
Dalı,
e-posta: mcipan@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Dr. Instructor Member Mustafa ÇIPAN -
Selcuk University, Institute of Turcic Studies-
Turkish Language and Literature
Department,
e-mail: mcipan@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK –
Necmettin Erbakan Üniversitesi,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü-
Türk Dili Ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim
Dalı,
e-posta: ridvanozturk1961@gmail.com,
Konya / TÜRKİYE

Dr. Instructor Member Rıdvan ÖZTÜRK –
Necmettin Erbakan University, Department
Of Turkish And Social Sciences Education-
Department Of Turkish Language And
Literature Education,
e-mail: ridvanozturk1961@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

SELÇUK TÜRKİYAT, AĞUSTOS / AUSTOS 2024; 62

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

IX. Asırda Çin’de Meydana Gelen Huang Chao(黃巢) İsyanı’nın Müslüman
Deniz Ticaretine Etkisi

*The Effect of the Huang Chao (黃巢) Revolt in China in the 9th Century on Muslim
Sea Trade*

01-21

İbrahim GÜNEŞ

Sultan Alp Arslan’ın Merkezi Otoriteyi Sağlama Çabaları 2: Herat ve Sağaniyan
Seferleri

*Sultan Alp Arslan’s Efforts to Maintain Central Authority 2: Herat and Saghaniyan
Expeditions*

23-42

Özgür TOKAN

Sultan’ın Hayırsever Paşaları: 17. Yüzyıl Osmanlı
Paşa Vakfiyelerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım Doğru

*The Charitable Pashas of the Sultan: Towards a Comparative Approach to the Ottoman Pashas’
Waqfiyyas in the 17th Century*

43-73

Şerife EROĞLU MEMİŞ

İstanbul Meyhanelerinde İşret Âlemlerine Eşlik Eden İçkiler ve Tüketim Araçları
*Alcoholic Beverages and Consumption Elements Accompanying Entertainments in Istanbul
Winehouses*

75-108

İhsan ERDİNÇLİ

Türkiye’ye Yönelen İtalya Tehdidine Bir Örnek: Akdeniz’de Deniz Haydutluğu
An Example of The Threat from Italy to Turkey: Piracy in The Mediterranean

109-136

Gültekin K. BİRLİK

F. M. Dostoyevski’nin “Doğu Sorunu” Bağlamında Tarihsel Görüşleri
F. M. Dostoevsky’s Historical Views in the Context of the “Eastern Question”

137-152

Talgat ZHOLDASSULY

Tokat'ta Vatan Cephesi (1958-1960)
The Fatherland Front in Tokat (1958-1960)

153-178

Betül TEKİNSOY

Orta Çağ Türk ve Batılı Kadınının Üç Kült Eser Üzerinden Toplumsal ve Edebi Temsili
*The Social and Literary Representation of Medieval Turkish and Western Women through
 Three Cult Classic Works*

179-198

Nazan YILDIZ ÇİÇEKÇİ

Çalışma Değerlerine Etkisi Bakımından Türk Kültür Tarihinde Çalışma Ahlakı: Divan-ı
 Hikmet'ten Örnekler

*Work Ethics in the History of Turkish Culture in terms of its Effect on Work Values: Examples
 from Divan-ı Hikmet*

199-217

Ümit Deniz İLHAN

Yakutçayla Tanıklanabilen Dîvânu Lügâti't-Türk'teki Hapax Legomenon'lar
Hapax Legomenons in Compendium of the Turkic Dialects that Can be Attested to in Yakut

219-237

Can SAĞIR

Şem ü Pervâne Mesnevileri: Hava Arketipinin Nesîm/Bâd-ı Sarsar Figüründeki
 İmgesel Yansımaları

*Şem ü Pervâne Masnavis: Imaginative Reflections of the Air Archetype in the Figure of
 Nesîm/Bâd-ı Sarsar*

239-255

Nihal YAVUZ

'Öteki' Ekseninde Othello ve Kimlik Algısı
Othello and Identity Perception in the Axis of 'Other'

257-271

Özber CAN

Kazak Türkçesinde Jılgı Söz Varlığı Üzerine Alt Anlamlılık (Hyponymy) İncelemesi
A Study on Hyponymy about Jılgı Vocabulary in Kazakh Turkish

273-283

Sümeyye Betül AKBULUT TAYHAN

Tradition of Minstrelsy in Turkic Peoples
Türk Halklarında Âşık Atışması Geleneği

285-298

Meerim KÖLBAEVA & Hüseyin SATICIOĞLU

Sezai Karakoç'un "Hâtıralar"ının Konularına Göre İncelenmesi
An Analysis of the Themes in Sezai Karakoç's 'Memories'

299-318

Ferhat Mustafa FİSTİKÇİOĞLU

Fransız Konsolosluğuna Tahsis Edilen Geleneksel Bir Antakya Evi
A Traditional Antakya House Allocated to the French Consulate

319-348

Müge ÇİFTYÜREK & Mehmet PINAR

KİTAP TANITIMLARI / BOOK REVIEWS

Özbek Türkçesinde Yapım Unsurları

Ildırı, Nursan, (2023), *Özbek Türkçesinde Yapım Unsurları*, Fenomen Yayıncılık,
Erzurum. ISBN: 978-625-6470-23-1, 1. Baskı, 161 s.

349-352

Elif KOÇ

IX. Asırda Çin’de Meydana Gelen Huang Chao(黃巢) İsyanı’nın Müslüman Deniz Ticaretine Etkisi

The Effect of the Huang Chao (黃巢) Revolt in China in the 9th Century on Muslim Sea Trade

İbrahim GÜNEŞ *

Öz

Orta Çağ’da Basra ve Kulzüm üzerinden Çin’e yapılan deniz ticareti, Abbasiler’in Tang Hanedanı ile kurduğu müspet ilişkiler sayesinde bir hayli gelişmişti. Fakat Huang Chao adında bir tuz tüccarının önderlik ettiği bir grup Çinli isyancı, 875-884 yılları arasında dokuz yılı aşkın bir süre boyunca Çin’in güney kısımlarını yağmalamıştır. Bu isyan, kısa bir süre içinde büyüyerek Çin’in önemli bir kısmına sirayet eden bir halk ayaklanmasına dönüşmüştür. Devletin aciz kalması neticesinde Türk kökenli Shatuoların elebaşlarını katledip isyancıları öldürmesine kadar geçen süreçte, Müslüman tüccarların yoğun olarak yaşadığı Hanfu ve Kanton bölgesi gibi devrin birçok ticaret merkezi büyük bir yıkım yaşamıştır. Ebû Zeyd es-Sirâfi ve Mesudî gibi Arap bazı müellifler, bu isyan sırasında 100.000-120.000 arasında Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan tüccarın katledildiği yazarlar. Devrin diğer kaynakları tahlil edildiğinde ise bu kayıtların isyanın Müslüman dünyası ile Çin arasındaki ticarete uzun vadeli bir etkide bulunmadığını gösteren güçlü kanıtlar sunarlar. Bundan hareketle bu çalışmada, Tang Hanedanı zamanında (618-905) Çin’de meydana gelen Huang Chao İsyanı ve bu isyanın sebep olduğu hercümercün Müslüman deniz ticaretine olan etkisini incelenecek, ayrıca bu süreçte Müslüman ülkelerle Çin arasında devam eden deniz ticaretinin büyük zarar gördüğü şeklindeki rivayetlerin gerçeği yansıtıp yansıtmadığına bakılacaktır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
ibrahimgn02@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2080-8870
Muş / TÜRKİYE

* Assist. Prof. Dr Muş Alparslan University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History
ibrahimgn02@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2080-8870
Muş / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Huang Chao İsyanı, Ticaret, Çin, Abbasiler, Tang Hanedanı, Shatuolar.

Abstract

In the Middle Ages, maritime trade to China via Basra and Kulzum was highly developed thanks to the positive relations established by the Abbasids with the Tang Dynasty. But a group of Chinese rebels led by a salt merchant named Huang Chao plundered the southern parts of China for over nine years between 875 and 884. This rebellion grew into a popular uprising that spread to a significant part of China in a short time. Many trade centers of the period, such as Hanfu and Canton region, where Muslim traders lived intensely, experienced a great destruction in the process until the Shatuo of Turkish origin murdered the ringleaders and killed the rebels due to the inability of the state. Some Arab authors such as Abu Zayd al-Sirâfi and Masudi write that 100,000-120,000 Muslim, Jewish, and Christian merchants were killed during this revolt. When the other sources of the period are analyzed, it is seen that these records provide strong evidence that despite the bloody events of the rebellion, they did not have a long-term effect on the trade between the Muslim world and China. Based on this, the study will examine the Huang Chao Revolt that took place in China during the

Başvuru/Submitted: 16/01/2023

Kabul/Accepted: 01/08/2024

Tang Dynasty (618-905) and the effect of the panhandle on Muslim maritime trade caused by this revolt. It will be checked whether the rumors in the form reflect the truth or not.

Keywords:

Huang Chao Revolt, Trade, China, Abbasids, Tang Dynasty, Shatuo.

Makale Bilgileri

Atıf: Güneş, İ. (2024). IX. Asırda Çin’de Meydana Gelen Huang Chao(黃巢) İsyanı’nın Müslüman Deniz Ticaretine Etkisi. *Selçuk Türkiyat*, (62): 01-21. Doi: 10.21563/sutad.1538386

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Güneş, İ. (2024). IX. Asırda Çin’de Meydana Gelen Huang Chao(黃巢) İsyanı’nın Müslüman Deniz Ticaretine Etkisi. *Selçuk Türkiyat*, (62): 01-21. Doi: 10.21563/sutad.1538386

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Orta Çağ'da Müslüman ülkelerin Çin ile yaptıkları ticarî faaliyetler, özellikle Abbasilerin gayretiyle ileri bir safhaya taşınmıştır. Nitekim Kulzüm (Süveys) ve Basra Körfezi üzerinden iki kol halinde Çin'e kadar devam eden ticarî yolların deniz ayağı oluşturan güzergâhlar, bu dönemde önemli bir transit ticaret rotası haline gelmiş, bunda da Abbasilerin Çin'in Tang Hanedanı ile yürüttüğü eliçilik teatisi etkili olmuştur (Schottenhammer, 2015b, s. 177-241; George, 2015, s. 1-46). Uzun yıllar boyunca devam eden ve Müslüman ülkelerle Çin arasında kurulan deniz ticaret trafiğinin bir neticesi olarak, iki taraf arasında müspet gelişmeler meydana gelmiştir (El-Sâmîr, 2008, s. 663-679). Öyle ki Müslüman tüccarlar, Çin'in değerli zanaat eşyalarını, seramik, ipek, ipekli kumaşlarını ve çeşitli süs eşyalarını Müslüman ülkelere getirip satarken, bu ülkelere de envai türdeki atları ve silahları Çin'e götürmekteydiler. Fakat bazı Arap kaynaklarının iddiasına göre, Huang Chao İsyanı sırasında Çin'de iş yapan birçok Müslüman ve Yahudi tüccarın katledilmesi, iki taraf arasında yapılan deniz ticaretini uzun bir süre aksattığı rivayet edilmektedir (Ebû Zeyd es-Sirâfî, 2012, s. 41; Mesudî, 2014, s. 103). Yabancı tüccarların ticarî faaliyetleri, Çin'e ekonomik anlamda faydası olmasına rağmen, isyancıların bu tüccarlara kasıtlı olarak saldırmaları ise bir hayli şaşırtıcıdır. Süleyman et-Tacir adında IX. asrın ilk yarısında eserini kaleme alan bir Arap müellif, Müslümanların Çin ile yaptıkları bu ticaret sayesinde halkın refah içinde yaşadığını ve birçok Çinli'ye de iş kapısı oluşturduğunu belirtir (Süleyman et-Tacir, 2012, s. 22-23). Bu nedenle isyanın nedenlerini iyi tahlil etmek gerekmektedir.

Aslında Orta Çağ'da Çin işi zanaat eserleri ve ipek böceklerinden elde edilen ipekli kumaşlar, Müslüman tüccarların Çin'e gelmelerinin temel sebeplerinden birini teşkil etmekteydi. Huang Chao İsyanı sırasında dut ağaçları zarar görünce, haliyle ipek böcekleri de telef olmuştur (Ebû Zeyd es-Sirâfî, 2012, s. 40; Mesudî, 2014, s. 104). Esas problem de burada başlamaktadır ki gerçekte bu hadise, tüccar akışına set çekecek kadar derin etkileri olmuş muydu? Aslında isyandan kısa bir süre sonra eserini kaleme alan Ebû Zeyd es-Sirâfî'nin anlattıklarını referans alırsak, burada iş yapan tüccarların çoğunun katledildiği, sağ kalanların sırtına zorunlu olmadıkları halde yeni vergilerin yüklendiği, mallarının gasp edildiği ve gemi sahiplerine de zulüm edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Müellif de bu sebeple olacak ki Allah'ın Çin'den bereketi aldığını, denizlerin gidilemez hale geldiğini, Sirâf ve Umman'daki kaptanlara ve kılavuzlara bahşedilen imkânlarının da böylece ortadan kalktığını belirtmektedir (Ebû Zeyd es-Sirâfî, 2012, s. 41).

Ebû Zeyd es-Sirâfî'nin aktardığı bu rivayetten sonra şimdi can alıcı soruya gelelim: müellifin anlattıkları, eserini yazdığı tarihinin ait kısa süreli bir durum muydu yoksa gerçekte de isyanın bu denli uzun süren etkilileri olmuş muydu? Aslında bu, IX-X. asır kaynakları referans alınarak incelenmesi neticesinde, çözüme kavuşturulacak bir problem olarak gözükmektedir. Bizim de amacımız bu olacaktır. Ayrıca IX-XIV. asırda eserlerini kaleme alan İbn Hurdazbih, Mesudî, İbn Havkal, Makdisî, İdrisî, Zekeriyâ Kazvinî, Ebu'l-Fidâ ve Hamdullah Mustevfî gibi diğer coğrafyacılarının kayıtlarına müracaat etmek de, Ebû Zeyd es-Sirâfî'nin kaydettiklerini teyit etmek adına, doğru bir

metodolojik yaklaşım olacaktır. Burada da ilk olarak, deniz ticaretine olan etkilerini iyi tahlil etmek adına, isyanın sebepleri ile birlikte genişleme safhalarını iyi ortaya koymak gerekecektir. Bu münasebetle, araştırmamızın birinci bölümünde Huang Chao İsyanı'nın sebep olduğu hadiseler ile birlikte, isyanın seyri üzerinde durulacak; ikinci bölümde ise 852 yılında eserini yazmış olan Süleyman et-Tacir'in kayıtlarını, isyandan sonra eserlerini kaleme alan diğer müelliflerin anlattıklarıyla karşılaştırmak suretiyle bu ticarete bir farklılık olup olmadığına bakılacaktır. Böylece hem Süleyman et-Tacir'in kayıtları üzerinden bir değerlendirilmeye gidilecek hem de isyandan sonra kaleme alınan kaynaklara bakılarak Huang Chao İsyanı'nın kısa veya uzun vadeli ticarete olan etkilerinin birer değerlendirilmesi yapılacaktır.

1. Bir Halk Ayaklanması Olarak Huang Chao İsyanı (875-884)

Çin'de 875-884 yılları arasında Huang Chao'nun önderlik ettiği ve yaklaşık on yıl süren isyan hakkında günümüzde çeşitli nitelikte çalışmalar yapılmıştır. Modern tarihçiler tarafından ağırlıklı olarak Çin kaynakları üzerinden yapılan incelemelerin sonucunda bu isyan, bir halk ayaklanması olarak kabul görmüştür. Fong'un (2006, s. 2) belirttiği üzere, Çin'de XIX. asrın ortalarında yaşayan Çinli komünistler, Huang Chao'yu halkın haklarını savunan bir kişi olarak överler. Ayrıca aynı araştırmacının öne sürdüğü gibi, teorik olarak da olsa, bazı dönemlerde yaşanan refahtan sonra yaşam şartlarında keskin bir düşüş gözlemlenebilmektedir. Bunun neticesinde bu süreçlerde toplum içerisinde şiddet eylemlerinde bir yükselme eğiliminin ortaya çıkması olağan bir durumdur. IX. asrın sonlarına doğru Çin'de de bunun gibi halkın refah düzeyinde keskin bir düşüş olmalıydı. Nitekim VIII. asra kadar Çin'in önemli bir gelir kaynağını oluşturan tuz üretimi ve buna dayalı bölgesel ve uluslararası ticaret, aynı asrın ortalarından itibaren gelirin yarısının işletmeciye, yarısının ise devlete verilme usulünün tatbik edilmesiyle tüccarlar için eskiye nazaran artık kâr oranı bir hayli az olan bir meşguliyet halini almıştı. Daha sonra tuz fiyatına devlet tarafından müdahale edilmesi, çıkarılan tuzun da daha yüksek meblağda tüccarlara satılmaya başlanması, tuz tüccarlarının eline geçen parayı bir hayli azaltacaktı. Buna 830 yılından 869 yılına kadar devam eden yaklaşık otuz dokuz yıllık bir kıtlık da eklenince, iyice belirginleşen toplumsal huzursuzluk, Çin'de bir sosyal patlamayla neticelenmiştir (Yıldırım, 2021, s. 156; Somers, 2007, s. 727-730; Tong, 2021, s. 175-176; Xiong, 2017, 156).

İsyanın sebepleri, elbette bununla bitmemektedir. Öyle ki bu kaotik ortamı meydana getiren gelişmelerin Çin'in iç hadiselerinin bir sonucu olduğunu kabul etsek de, yukarıda zikrettiğimiz üzere, ülkedeki Müslüman ağırlıklı yabancı tüccarların varlığı, burada bir diğer önemli faktör olmalıydı. Zira Arapça kaynaklarda geçen dut ağacı detayı ve bu detayda da ipeğin İslam ülkelerine ihracatının kesildiğine dair bilgi (Ebû Zeyd es-Sirâfi, 2012, s. 40; Mesudî, 2014, s. 104), isyanın dâhili sebepleri ile birlikte yabancı tüccarların yerel halka nazaran daha fazla para kazanmalarıyla olan ilişkilerini gözler önüne sermektedir.

Fong'un (2006, s. 3-4) sebebini aşırı sosyal istikrarsızlık ve köylülere yüklenen ağır mali yükler olarak nitelendirdiği IX. asırda Çin'de meydana gelen bu ayaklanmalar, aslında kökleri geçmişe dayanan ve Tang Hanedanı'nın sebep olduğu kötü yönetim

ile doğrudan ilişkiliydi. Nitekim Arap kaynaklarının açıkça belirttiği üzere, bu süreç büyük çapta halk hareketine sebep teşkil etmiştir. Bu da toplumsal bir bağı olmayan ve çoğunlukla çapulculuk ve haydutlukla uğraşan az bir kesim için mamur şehirleri talan etmek veya zengin kesimin elindekileri almak için bir fırsat vermiştir. Bununla birlikte hadiselere çağdaş Arap müellifler tarafından tümü ile bir çapulculuk hareketi olarak görülen (Ebû Zeyd es-Sirâfî, 2012, s. 39-40; Mesudî, 2014, s. 103-104) bu halk ayaklanmasına giden sürecin bir diğer temel sebebi de devletin başındaki seçkin zümrelerle halkın arasında gün geçtikçe büyüyen sosyal ve ekonomik uçurumdur. Zira kaynaklardan anlaşıldığı üzere Çin imparatoru Xi Zong (873-888) ile birlikte devletin seçkin kesimi, halktan o kadar kopuklardı ki, bırakın bu büyüyen tehlike karşısında gereken tedbirleri almayı, kendi tebaalarının içene düştüğü ekonomik darboğazlığın farkına varmaktan bile aciz kalmışlardı. Dolayısıyla Wang Dou gibi büyük generaller, ellerinde isyanı kısa sürede bastırabilecek büyük bir orduya sahip olmalarına rağmen, buna müdahaleyi bir hayli geciktireceklerdi. Ayrıca isyanın kısa sürede büyümesinde devletin birçok alanda adil olmayan icraatları ve yabancı tüccarların Çin'deki halka nazaran zenginleşmelerinden kaynaklanan toplumsal huzur ortamı da etkili olmuştu. Ayrıca imparatorluğu koruyan ordunun başındakilerin fiilen savaşma konusunda gerekli basirete sahip olmamaları, Çin tarihinin dâhili hadiseleri içerisinde değerlendirebileceğimiz üzere, yetenekli adamların devletin önemli pozisyonlarından el çektiler de ülkenin dört bir yanını kasıp kavuran isyanın bu denli büyümesinde etkili olmalıydı.

İsyanın ortaya çıkmasındaki bir diğer en önemli faktör ise Çin ile yapılan ticarî münasebetlerin Müslümanları Çinlilere nazaran bir hayli zenginleştirmesiydi. İsyân sırasında asilerin Çinli halka nazaran daha fazla sayıda Müslüman ve Yahudi insanını katletmeleri (Ebû Zeyd es-Sirâfî, 2012, s. 40; Mesudî, 2014, s. 104) aslında bu düşüncüyü kanıtlar niteliktedir. Böylece toplumsal tarafı olduğu kadar devlet erkinde meydana gelen çürümenin de birer neticesi olan isyan için gereken zemin olgunlaşmıştı.

Yukarıda bahsedilen bu gelişmelerin sebep olduğu siyasî ve iktisadî kargaşa, 874 yılında Wang Hsien Chih adında bir köylünün etrafında topladığı köylülerle birlikte devletin doğu hududunda isyan etmesiyle bu süreç başlamış oldu. Kısa bir süre sonra Huang Chao adında başka asi bir liderinin isyan etmesiyle devletin doğu ve güneyinde eş zamanlı iki halk ayaklanması başlamıştır. Buna Huang Chao ve Wang Hsien Chih güçlerini birleştirmeye karar vermeleri eklenince, isyanın boyutları daha da büyümüştür. Bu suretle isyancı liderler, halkın üzerinde bir hayli büyük etkiye sahip olan bu kargaşa durumunu kullanarak, kıtlık ve ağır vergiler yüzünden birikmiş olan toplumsal öfkeyi, bizzat imparatora ve hükümet sarayına yönlendirerek, 875 yılında isyanı geniş bir alana yaymakla etkisini artırmışlardır (Ebû Zeyd es-Sirâfî, 2012, s. 40; Mesudî, 2014, s. 104-105; Eberhard, 1987, s. 216; Yıldırım, 2021, s. 156-157; Xiong, 2017, s. 156; Somers, 2007, s. 725). Bu hadiselere paralel olarak 878 tarihinde Li Ko Yung ve babası liderliğindeki Shatuolar ayaklansalar da bu girişim Çin imparatorluk güçleri tarafından kısa bir süre sonra bastırılmasıyla yeni bir cephenin açılmasının önüne geçilmiştir (Ouyang Xiu, 2004, s. 31).

Huang Chao ve Wang Hsien Chih'in liderlik ettiği isyancıları tek başına durduramayacağını anlayan Çin imparatoru Xi Zong ise ilk olarak halkı silahlandırarak isyancılara karşı mücadele etmeleri için bir ferman göndermiştir. Lakin bu girişim, halkın nazarında bir karşılık bulamamıştır. Bu kez Wang Hsien Chih'i yüksek bir memurluk verme teklifinde bulunarak tarafına çekmeyi planlamayı denemiştir, lakin bu teklif Huang Chao'nun şiddetli muhalefeti ile karşılaşınca Wang Hsien Chih mecburen teklifi reddetmek sorunda kalmıştır. Böylece Çin imparatoru, kendi imkânları ile bu isyanı bastıramayacağını anlayınca, kısa bir süre önce kendilerine karşı isyan eden ve yenilip Tibet sınırlarına kaçan Shatuolardan yardım istemiştir. Shatuolar ise Çin'in içinde düştüğü bu zaaftan faydalanıp kendilerine bir pozisyon elde etmek adına aradıkları fırsatı yakaladıklarından, buna olumlu cevap vermekten geri kalmamışlardır. Neticede bu müdahale, bir anda dengeyi değiştirmiş, uzun süren mücadelelerin sonunda 881 yılında doğu hududunda sıkıştıkları sırada isyancılara Shatuolar tarafından son darbe vurulmuştur. Nitekim Shatuolar, Wang Hsien Chih'in komuta ettiği kalabalık bir isyancı grubunu imha ederek liderlerini de aynı çarpışmada öldürmüşlerdir. Bu hadise, Huang Chao'yu daha da öfkeliendirerek isyancıların geri kalanını güney cihetine sürmesine sebep teşkil etmiştir (Ouyang Xiu, 2004, s. 31-32). Ardından devrin en büyük ticaret merkezlerinden biri olma hüviyetine sahip Guangz Hou (Kanton) şehrini zaptı ile sonuçlanacak sefere girişmişlerdir. Arap kaynaklarının "*hanedandan olmayan biri*" olarak nitelendirdiği Huang Chao (Mesudî, 2014, s. 103), böylece 879 yılının başında isyancıları özellikle tüccarların yoğun olduğu Kanton'a sürerek, şehri ve etrafını talan etmiştir (Ebû Zeyd es-Sirâfi, 2012, s. 40; Mesudî, 2014, s. 104-105; Ouyang Xiu, 2004, s. 32; Somers, 2007, s. 736; Xiong, 2017, s. 261; Clark, 2022, s. 25). Ardından yağma kısa bir süre içinde farklı çapulcu kesimlerinin katılımıyla bir hayli büyümüştür (Eberdhard, 1987, s. 216-217; Somers, 2007, s. 736 vd). Öyle ki Mesudî, maceraperest, soyguncu ve çapulcu pek çok kişinin gelip Huang Chao'nun ordusuna katıldıklarını belirtir (Mesudî, 2014, s. 105). Aslında bu kayıtlar, devletin kötü ekonomik durumu altına ezilen halka, devletten bir nevi intikam almak için fırsat da vermiştir.

Ebû Zeyd es-Sirâfi, "*hükümdar (hanedan) ailesi dışında başlangıçta sadece bir eşkiya, soyguncu ve savaşı*" olarak, Mesudî'nin ise buna ilave olarak "*fitne çıkarmak isteyen birisi*" şeklinde nitelendirdiği (Ebû Zeyd es-Sirâfi, 2012, s. 40; Mesudî, 2014, s. 104) Huang Chao'nun isyan öncesi hayatına dair bilgiler bir hayli sınırlıdır. Onun sadece 835 yılında doğduğu bilinmektedir (Clark, 2022, s. 25-26). İsmi, Çin kaynaklarında Huang Chao (黃巢) (*The Biogroahy of Huang Ch'ao*, 1955, s. 8), Arap kaynaklarında ise Yanşu (يانشو) (Mesudî, 2014, s. 103) şeklinde geçen ve esas mesleğinin de tuz tüccarı olduğu bilinen bu şahıs, görünüşe göre Çin'de nispeten alelade bir işte hayatını devam ettiren birisiydi. Zira Çin kaynakları, Huang Chao'yu bir tuz tüccarı olarak ve daha önceleri toplum içerisinde bir liderlik vasfına sahip olmayan birisi olarak tanıtır (The Biogroahy of Huang Ch'ao, 1955, s. 8; Somers, 2007, s. 736-740; Wang, 2022, s. 96; Lorge, 2018, s. 160). Arap müelliflerin iddiasına göre de Huang Chao gözü kara ve hiçbir şeyden çekinmeyen kişiliğe sahipti (Ebû Zeyd es-Sirâfi, 2012, s. 40; Mesudî, 2014, s. 104). Aynı şekilde yukarıda isimleri geçen iki Arap kaynağı da kendisini başta taht iddiası olarak göstermelerine rağmen, bunlardan sadece Ebû Zeyd es-Sirâfi, eserinin

ileriki sayfalarında onun hanedan mensubu olmadığından, hükümdar olma şansının bulunmadığını söyler (Ebû Zeyd es-Sirâfî, 2012, s. 40). Bu nedenle olacak ki kaynaklar, onun hükümdarlık peşinden koşmayan ve rejime değil de var olan düzene karşı çıkan bir isyancı olarak nitelendirmişlerdir.

Neticede Huang Chao, istediklerini elde edince, zamanla güçlenip etrafında büyük bir kalabalık toplamıştır. Nitekim Ebû Zeyd es-Sirâfî ve Mesudî'nin rivayetleri ayrıca göstermektedir ki (Ebû Zeyd es-Sirâfî, 2012, s. 40; Mesudî, 2014, s. 104-105) bu çapulcu ve eşkiya takımı, yağmadan pay almak suretiyle onun peşine takılıp isyanın daha da büyümesine neden olmuşlardır. Çin hükümdarı ile ordusuna gelince, ellerindeki tüm askerî imkânlarla rağmen isyancıların başkent önlerine kadar gelmelerini önleyememişlerdir. Böylece isyancılar, hiçbir engelle karşılaşmadan Kanton'da katliama başlamışlardır. En dikkat çekici husus ise isyancıların şehirde bolca bulunan ve ipek böceklerinin temel besini olan dut ağaçlarını hedef gözeterek yok etmiş olmalarıdır. Bu ayrıntı, hem Ebû Zeyd es-Sirâfî hem de Mesudî tarafından özellikle belirtilmektedir (Ebû Zeyd es-Sirâfî, 2012, s. 40; Mesudî, 2014, s. 104). İsyancılar daha sonra Kanton'da ele geçirdikleri yüklü miktarda ganimetle birlikte Çin'in diğer şehirlerine saldırmaya niyetlenmişler de¹ yolda hareket halindeki Shatuolar tarafından durdurulmuşlardır. Bu sebeple güneye inmenin muhtemel riskinin farkına vardıklarından olacak ki, tekrar geldikleri yöne, yani kuzeye doğru dönmeye karar vermişlerdir (Eberdhard, 1987, s. 217; Somers, 2007, s. 740). Bu münasebetle isyancılar, 880 yılının başlarında Tang Hanedanı'nın başkenti olan ve Arap kaynaklarında Hamdun olarak zikredilen (Ebû Zeyd es-Sirâfî, 2012, s. 40-41; Mesudî, 2014, s. 104) Chang An önüne gelmişlerdir. Çin imparatoru ise ancak burada tam teçhizatlı üç yüz bin süvari ve piyade asker ile birlikte isyancılara karşı çıkabilmiştir. Nihayetinde isyancılar, etrafı yağmalayarak şehrin önüne geldiklerinde, kendisi de yüz bin askerle bunlara bir saldırı düzenlemiştir. Mesudî'nin belirttiği üzere, iki taraf arasında çok şiddetli çarpışmalar yaşanmış, fakat birbirlerine üstünlük sağlamadan bu çatışmalar yaklaşık bir ay boyunca devam etmiştir. Bir ay sonra ise isyancılar, imparatorluk ordusunu geri püskürtüp dağıtmayı başarmışlardır. Ordusu yenilince İmparator da bir gece sessiz sedasız başkenti terk ederek kaçmıştır. Böylece şehir, artık tüm ihtişamı ve ağzına kadar dolu olan devlet hazinesiyle birlikte Huang Chao'nun önüne serilmiştir. Kazandığı bu büyük zaferden sonra şehrin tüm zenginlerini ele geçirmekle kalmayan Huang Chao, kendisini kısa bir süreliğine hükümdar olarak ilan etmişse de bu kararı halkın nazaraında pek karşılık bulamamıştır (Ebû Zeyd es-Sirâfî, 2012, s. 40-41; Mesudî, 2014, s. 104-105; Ouyang Xiu, 2004, s. 32; Eberdhard, 1987, s. 217; Xiong, 2017, s. 157; Somers, 2007, s. 740-750).

Huang Chao, bir hükümdarlık elde edemeyeceğini görünce, ülkeyi baştan sona harabeye çevirip yağmalayarak kan dökmüş, Çinli yöneticiler ise uzun bir süre boyunca olan biteni izlemekle yetinmişlerdir. Başkent'in isyancıların eline geçmesi neticesinde İmparator da maiyeti ile birlikte ülkenin Tibet sınırında yer alan Medu (Mez) şehrine sığınmıştır. Burada bir süre bekledikten sonra daha önce isyancılara

¹ İsyandan önce eserini kaleme alan Süleyman et-Tacir, vergiler sayesinde her gün şehrin kasasına 50 bin dinar (altın) girdiğinden bahsetmektedir. Bk. Süleyman et-Tacir, 2012, s. 29.

karşı başarılı bir şekilde savaşan Shatuolara haber göndererek yardım talep etmiştir. Mesudî (2014, s. 105), İmparator'un gönderdiği mektupta, hükümdar kardeşlerin birbirinden yardım istedikleri zaman, tarafların buna icabet etmek gerektiğinin yazıldığını söyler. Shatuoların lideri ise bu talep üzerine, Çince kaynaklarda ismi Li Ko Yung şeklinde geçen bir oğlunun hizmetine süvari ve piyadelerden oluşan dört yüz bin kişilik bir birlik vererek Çin'e göndermiş, bunu Shatuo ordusunun isyancıları takibi izlemiştir. Takip sırasında isyancılara belli aralıklarla saldırılar düzenlenerek önemli bir kısmı imha edilmiş, geri kalanlar da Tatarların yanına kaçmak zorunda bırakılmıştır. Böylece kalabalık bir grubun etkisiz hale getirilmesiyle Li Ko Yung da 881 yılında ordusunun yönünü Huang Chao'nun ikamet ettiği ülke merkezine doğru çevirmiştir. Nihayetinde 884 yılında isyancıların ezilip, Huang Chao'nun öldürülmesiyle² isyan bastırılmıştır (Ebû Zeyd es-Sirâfî, 2012, s. 41; Mesudî, 2014, s. 105; Ouyang Xiu, 2004, s. 32-33; Eberdhard, 1987, s. 217-218; Xiong, 2017, s. 157; Somers, 2007, s. 750-762; Lewis, 2009, s. 70). Böylece isyan, kanlı da olsa bastırılmış, lakin isyanın yıkıcı etkileri imparatorluğun sonunu getirmeye yetmiştir. Nitekim isyanın etkisi karşısında Tang Hanedanı fazla ayakta duramamış ve İmparator Xi Zong'un 888 yılındaki ölümüyle birlikte başında olduğu imparatorluk da tarihe karışmıştır (Eberdhard, 1987, s. 218; San, 2011, s.1). Başkent Chang An ise bir daha eski konumuna kavuşamamıştır (Moser, 2019, s. 73).

İsyan sırasındaki en büyük yıkımı, şüphesiz başkent Chang An ile birlikte Çin'in batı ülkelerine açılan ticaret kapısı olan Kanton Limanı görmüştür. Mesudî'ye göre (2014, s. 104) isyanın başladığı ilk dönemlerde yağmalanarak harabeye çevrilen Kanton, Çin Denizi'ne dökülen ve Dicle Nehri'nden daha büyük bir nehrin (Sarı Nehir) kenarında kurulmuş ve denize yaklaşık altı günlük yürüme mesafede bulunan bir hayli gelişmiş bir şehirdi. Huang Chao'nun taraftarları ile birlikte isyanın başladığı sıralarda ilk saldırdıkları yerlerden olan bu şehir, Çin'in o dönemde en gelişmiş ticaret merkeziydi. Huang Chao ve adamları şehri bir süre kuşattıktan sonra, Mesudî'nin (2014, s. 104) tabiriyle, göz açıp kapayıncaya kadar kısa bir sürede burayı ele geçirmişlerdi. Ebû Zeyd es-Sirâfî'ye (2012, s. 40) göre ise şehrin tümü, isyancılar tarafından harabeye çevrilmişti. Çin kaynakları, şehirde öldürülenlerin sayısının sekiz milyonu geçtiğini iddia etseler de burada açık bir mübalağın olduğu anlaşılmaktadır (Le, 2020, s. 112). Arap kaynaklarında ise bu sayı, 100-120 bin arasındadır (Ebû Zeyd es-Sirâfî, 2012, s. 40; Mesudî, 2014, s. 104).

Netice itibariyle Çinliler ile birlikte Müslüman, Yahudi, Hıristiyan ve Mecusi tüccarın maktul düştüğü, Kanton şehrindeki birçok evin yağmalanarak ateşe verildiği kanlı bir süreç yaşanmıştır. Arap kaynakları, isyancıardan kaçıp nehre atılıp boğulan kişilerin bu sayının artmasında önemli bir paya sahip olduğunu ilave ederler. Öyle ki Ebû Zeyd es-Sirâfî ve Mesudî, iddialarını ispatlamak için bu dört dinden öldürülen insanların sayısının bilinmesinde, Çin hükümdarının kendi tebaası dışında ülke içerisinde iş yapan diğer insanların kayıt altına alındığını, bunun için de özel kâtiplerin

² Huang Chao'nun nasıl öldürüldüğüne gelince, Mesudî (2014, s. 105) onun savaşta katledildiğini veya suda boğulduğuna dair etrafta iki rivayetin dolaştığını belirtir. Bu hadiseden sonra oğlu ve isyanın ileri gelenlerinden önemli bir kısmı da esir alınmıştır.

vazifelendirdiklerini belirtmeleri, bu rakamların doğrulanması hususunda bir hayli önemlidir (Ebû Zeyd es-Sirâfî, 2012, s. 40; Mesudî, 2014, s. 104). Çünkü bu dönemde Basra, Sirâf, Umman, Hind şehirleri ile birlikte Zabid (Java) ve Sanf (Annam) gibi yerlerden mal ve eşya getiren gemilerin bu şehre yakın nehirde demir atmaları ve buradan getirilen malların Müslüman ülkelere götürülmesiyle tüccarların her türlü faaliyetlerinin zapt altına alındığı bilinmektedir (Mesudî, 2014, s. 104; Somers, 2007, s. 736-741; el-Cünhânî, 2008, s. 681-701).

Aslında Müslüman kaynaklarında geçen bu anlatılar, isyan sırasında yapılan katliamın devrin tüccarları üzerinde yarattığı korkuya da işaret etmektedir. Nitekim isyan sırasında yaşanan bu kıyım, dönemin tüccarlarını dehşete düşürecek kadar büyük bir tüccar kıyımı olarak görülmüştür. Ayrıca isyan sırasında Çin’de bulunan ve daha sonra isyancılar tarafından katledilen yüksek sayıda yabancı tüccar varlığı da bu katliamın büyümesinde etkili bir faktör olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte isyan sırasında Çin şehirlerinin büyük zarar gördüğü muhakkaktır, lakin hadiseyi bizim için anlamlı kılan katliamın Müslüman tüccarlar nezdindeki trajik yönüdür. Sayıları yüz binlerle ifade edilen ve ekseriyeti Müslümanlardan müteşekkil tüccar grubunun, bu hercümerçte kıyım uğramalarının da iki taraf arasında yapılan deniz ticaretine etkisi olmalıydı. Fakat bu etkinin olup olmamasından ziyade bunun uzun süreli olup olmadığı bizim için daha çok önem arz etmektedir. Bu münasebetle IX. asırda bu denli kalabalık yabancı tüccar grubunu Çin’e çeken temel sebepler, üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Bu sebeplerin de Çin’deki zengin zanaat ürünleri ve Orta Çağ’ın en makbul ürünlerinden sayılan ipekli kumaşlar ve envai çeşit Çin mamul ürünler olduğu bilinmektedir. Bu hususa farklı bir yönden, yani Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan tüccarın bu tarihte Çin’de bulunmaları normal miydi şeklinde baktığımızda ise, şaşırtıcı da olsa, buna devrin ana kaynaklarınca müspet cevaplar verildiğini görmekteyiz. O vakit bu kaynakların iyice tahlil edilmesiyle Müslüman dünyası ile Çin arasındaki ticarî münasebetlerin devam ettiği sonucu çıkacaktır. Lakin buna daha sağlıklı cevap vermek için devrin kaynaklarında geçen ve Müslüman dünyası ile Çin arasında devam ettiği anlaşılan ticarî faaliyetlere bakmak gerekecektir.

Ayrıca Huang Chao İsyanı’nın aşamalarını anlatırken, birçok Müslüman tüccarın öldürüldüğünden bahsetmiştik. Bu münasebetle katliam neticesinde başta Müslümanlar olmak üzere yabancı tüccarların uzun bir süre boyunca Çin’den uzak duracağını beklemek gerekirdi. Doğal olarak da bundan sonraki süreçte Çin ile Müslüman ülkeler arasındaki ticarî ilişkilerde çok büyük bir düşüş olmalıydı. Bunu anlamak için ise isyan öncesi ve sonrası iki dünya arasındaki ticarî münasebetler hakkında bilgi veren kaynaklara müracaat ederek, bir kıyaslama yapmak icap etmektedir. İkinci kısımda bu soruya cevap aranacaktır.

2. Orta Çağ’da İslam Dünyası ile Çin Arasında Gerçekleşen Ticarî Münasebetler

Tarih boyunca Çin mallarının birçok ülke için cazibesini muhafaza ettiği, Basra’dan başlayıp Hind ve Çin’e devam eden deniz ticaretinin İlk Çağ’dan itibaren beynelmilel olarak yapıldığı bilinmektedir. Özellikle Bizans ve Sasani mücadelesi sırasında Basra’nın önemi artmış ve burada yapılan ticaretin kontrolünü elde tutmak için iki taraf arasında uzun süren savaşlar meydana gelmiştir (Daryae, 2009, 57-70; el-Hâşimî,

2008, s. 591-615; Altıngök&Yıldırım, 2013, s. 137-157; Gregoratti, 2019, s. 52-67). Abbasiler devrinde devam eden bu ticaret, eski önemini muhafaza etmiş ve ileriki yıllarda daha da büyümüştür (Yıldırım, 2012). Kaynakların aktardığına göre, Orta Çağ'da Müslüman tüccarlar, Çin'den ipek, porselen, veranda kerestesi, kumaş, misk, öd ağacı, samur postu, eyer, seramik, ilaç, altın ve abanoz getirterek Müslüman ülkelerdeki pazarlarda satıyorlardı (Paine, 2015, 37-53). Ayrıca tacirler, bu ticareti sadece Çin ile yapmıyor, özellikle baharat ve egzotik kokular konusunda bir hayli zengin olan Hindistan ve Hindi-Çin denilen Güneydoğu Asya ülkelerinde üretilen çok sayıda malı da ithal ediyorlardı. Öyle ki buralardan getirilen ipek, ipekli kumaşlar, sandal ağacı, kâfur, kâfur suyu, karanfil, nargile, haşışden yapılmış elbise, renkli yakut, elmas, inci, kristal, mercan, sinbadec, baharat, kano, kişniş, meyvenin birçok türü, bakliyat türleri, buğday, arpa, pirinç, şeker kamışı, ûd ağacı, okaliptus ağacı, güzel baharat çeşitleri, hindistancevizi, sümbül, tarçın, kepek, tarcın ağacı, kakule, kübâbe, rezene ağaçlar ve çeşitli ilaçlar, Hindistan ve Hindi-Çin'den getirilen mallar olup bu dönemde en fazla rağbet gören ticarî ürünlerdi (Ebû Zeyd es-Sîrâfî, 2012, s. 56-57; İbn Hurdazbih, 2008, s. 53, 65-66; el-Gırnâtî, 2011, s. 74-75; Chau ju-kua, 1891, s. 111; Marco Polo, 1979, C. 2, s. 10-11; İbn Batûta, 2004, C. 2, s. 894-895, 897-898, 901; Hayton, 2015, s. 42; Flecker, 2001, s. 335-354).

Çin'den Müslüman ülkelerine ithal edilen her türlü ticarî ürün, Orta Çağ boyunca Basra ve Kulzüm olmak üzere iki ana güzergâh boyunca taşındığını görmekteyiz. Öyle ki Çin'den yüklenen bu mallar, Hindi-Çin ve Hind sahilleri boyunca ilerleyerek Sirâf ve Hürmüz'e kadar getirilirdi. Bu limandan hareket eden gemiler, Basra Körfezi'nin kuzey ucu boyunca Sirâf Limanı'a kadar ilerleyerek Basra'da mallarını indirirlerdi. Daha sonra söz konusu yükler, buradan küçük gemiler veya sallarla Dicle Nehri üzerinden Bağdad-Musul-Amid (Diyarbakır) hattı boyunca Anadolu'ya nakledilirdi. Güney hattında ise Hürmüz'e gelen gemiler Umman, Aden, Madakaskar, Habeşistan ve Yemen sahillerine uğramak suretiyle Kulzüm'a varırlardı. Tüccarlar, buradan mallarını kara yoluyla Mısır ve Suriye başta olmak üzere Akdeniz'de bulunan limanlara götürür, gemiler yoluyla da Avrupa veya Karadeniz'e taşırlardı. Bu suretle Çin ile yapılan ticarî ürünlerin deniz yoluyla taşınması VIII. asırdan itibaren önem kazanmış, söz konusu güzergâhta yapılan ticaret de haliyle büyümüştür. Tarihte İpek Yolu olarak bilinen bu ticaret güzergâhının deniz ayağını ise yine bu yollar teşkil ederdi. Burada taşınan malların kıymeti sayesinde, Çin'den Akdeniz'in batı ucuna, kuzeyde ise Karadeniz sahillerine kadar devam eden denizlerle bağlantılar kurulurdu. Özellikle Abbasiler devrinde bu ticarete bir hayli ilerleme kaydedildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Arap coğrafyacılarının altın çağı olarak kabul edilen IX-X. asırda eserlerini kaleme alan müellifler, Müslüman ülkelerle Çin arasındaki bu aktif ticarete vurgu yaptıkları gibi, XI-XV. asır müellifleri tarafından da bu hususa ayrıca dikkat çekilmiştir (Chawla, 2006). Dolayısıyla bu ticaret duraklarından herhangi birinde bir aksaklık olursa, diğer tüm ticaret merkezlerinde de bunun akisleri hissedilirdi. Hele ki bu aksaklık, deniz ticaretinin merkezi sayılan Çin'de çıktıysa. Bu da isyanın etkisinin dünyanın dört bir yanında hissedileceği anlamına gelmekteydi. Öte yandan X-XV. asır coğrafya eserlerinde ticaret merkezleri olarak gösterilen bu yerler hakkındaki kayıtların önemli bir kısmının birbirlerinin tekrarı olduğunu görülmektedir. Huang

Chao İsyanı öncesi için Süleyman et-Tacir'in anlattıkları, isyan sonrası için ise Ebû Zeyd ile Mesudî'nin kayıtlarının süreci anlamamız için kritik önemde olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple bundan sonraki değerlendirmeler, bu üç kaynağın verdiği bilgilerin teyidi üzerinden yapılması gerekmektedir. İlk olarak, söz konusu isyandan önce kaleme alınıp Müslüman ülkelerle Çin'deki ticaret ile ilgili en erken bilgileri veren ve daha önemlisi doğrudan bölgedeki ticaret hakkında müstakil olarak 852 yılında yazılan Süleyman et-Tacir'in *Ahbar es-Sîn ve'l-Hind* adlı eserine müracaat edilecektir.

Süleyman et-Tacir, konumuzla ilgili olarak eserinin başında Çin'e giden gemilerin Sirâf'a gelerek yükleme yaptıkları belirtir ki, aslında burası Orta Çağ'da Basra'dan Çin'e yüklenen malların yüklendiği başlangıç noktasını teşkil ediyordu. Zira Basra ve Umman'dan gelen malların buradan gemilere yüklendiği bilinmektedir (Staples, 2017, s.81-115). Daha sonra bu gemiler, Umman'ın en doğu ucu sayılan Muskat'a (Maskat) uğrarlardı. Bu deniz yolunun doğu yakasında Benu Saffak sahili ve Ebu Kavvan Adası yer alırken, batısında ise Umman dağları bulunurdu. Gemiciler, Muskat'a vardıklarında buradaki kuyulardan tatlı su tedarik ederlerdi. Muskat'tan sonra açık deniz yolculuğu başlardı. Buradan itibaren gemiciler uzun bir deniz yolunu kat etmek zorundaydılar. Nitekim Larvi Denizi de denilen Hind Okyanusu boyunca uzanan küçük adacıklar, devrin tüccar gemilerinin uğrak yerleriydi. Muskat ile Müslüman toprakların doğudaki son sınırı olarak kabul edilen Hindistan'daki Kulem-meli limanı arasında ise yaklaşık bir aylık yol bulunurdu. Gemiciler Kulem-meli'ye vardıklarında, buradaki gümrüğe para vermek zorundaydılar. Nitekim Süleyman et-Tacir, Çin'e gitmek isteyen gemilerden 1.000 dirhem, diğer gemilerden ise 10-20 dirhem alındığını yazmaktadır. Gemiciler, yine buradaki kuyulardan tatlı su aldıktan sonra bir aylık yolculuktan sonra nihayet Harkand Denizi (Bengal Körfezi)'ne gelirlerdi. Yolculuk sırasında burası ile Hind Okyanusu arasında bulunan Âmindi ve Maldiv gibi adalara uğrarlardı. Daha sonra devrin en önemli ticaret adalarından (Sri Lanka) geçerlerdi. Bunlardan en büyüğü ise Serendib'di (Seylan). Ardından günümüzde Sumatra'ya bağlı Râmînî Adası'na, buradan da Lankabalus Adaları'na gelirlerdi. Gemiciler, bu adalardan alışveriş yaptıktan sonra günümüzde Bengal Körfezi ile Andaman Denizi'ni birbirinden ayıran Aandaman Adası'na, buradan da Zâbic'e (Java) bağlı Kelehbar (Kalah) Adasına geçerlerdi. Çin'e ulaşmadan önce tatlı su tedarik etmek için Tiyumev (Toma) ve Kenderuc'a uğrarlardı. Bu ticaret gemileri son olarak, Süleyman et-Tacir'in 850'li yıllar öncesinde büyük gemilerin demirlediği, Arap-Çinli tüccarların buluştuğu büyük bir yer olarak tarif ettiği Hanfo Limanı'na varırlardı.

Aslında Süleyman et-Tacir'in verdiği bu bilgiler, Huang Chao İsyanı sırasında limanda birçok tüccarın olduğuna dair daha sonra kaleme alınan kaynakların verdiği bilgileri teyit eder mahiyettedir. Ayrıca müellif, bu limanda bazen yangınların çıktığını, evlerin ahşap ve bambu olmasından dolayı yangınların verdiği zararın bir hayli fazla olduğunu; yangınların etkisiyle bazı gemilerin parçalandığını, yağmalandığını veya tamir için bekletilirse gemiciler mecburen burada rehin olarak kaldığını belirtmektedir. Kanton'da yaşanan bu tür aksilikler yüzünden tüccarların bir kısmı, mallarını farklı şehirlerde satmak zorunda kalırlardı. Şehirde Müslüman tüccarların başında bizzat imparatorun atadığı Müslüman bir kişi bulunmaktaydı. Bu

görevli, şehirdeki ticarî işlerle ilgilendiği gibi dinî işlerin tümünü de kendisi üstlendiği bilinmektedir (Süleyman et-Tacir, 2012, s. 15-20, 22-23).

Süleyman et-Tacir'in bu kayıtları, Huang Chao İsyanı'nın öncesi Çin ile Müslüman Dünyası arasında yapılan deniz ticaretine dair süreci anlamamızı sağlayacak en değerli anlatımdır. Nitekim onun anlattıklarını, isyan sonrasında kaleme alınan diğer coğrafya eserlerinin verdiği bilgilerle karşılaştırmak suretiyle süreci daha iyi anlamaya çalışacağız. İlk olarak X. asrın başında eserini kaleme alan İbn Hurdazbih ile başlamak gerekir. Müellife göre Basra'dan Çin'e gitmek isteyen tüccarlar Basra, Abadan, Haşebat, Bahreyn, Durdur, Uman, Şihr, Aden, Harek Adası, Avan Adası, Ebrun Adası, Hayn Adası, Kiş Adası ve İbn Kâvân'a geçerlerdi. Bir başka güzergâh olarak ise Hürmüz, Sara, Deybul, Mekran, Evtekin, Meyd, Kula, Sindan, Millle, Bulleyn, Lecce'l-Uzma, Babetten, Keylekan, Levâ, Kence, Semendir, Ürneşin, Eblne ve Buleyn istikametinde devam ederdi. Çin'e gitmek isteyen tüccarlar, böylece Bulleyn'den doğuya doğru ilerleyerek Serendib'e (Seylan) varabilirlerdi. İbn Hurdazbih, burada yolculuk yapmak isteyenlerin Serendib'den Nekbalus Adası, Nekbalfis Adası, Killeh Adası, Cabbe Şelahit ve Herlac yolunu takip etmeleri gerektiğini vurgular (İbn Hurdazbih, 2008, s. 59-62)³. Aynı müellifin anlatılarına göre de tüccar gemileri ayrıca Hindistan sahillerini aştıktan sonra sırasıyla Myet, Tuyu Adası, Kumer, Sanf, Lfiki, Lukn ve en son olarak da Hanfo'ya gelirlerdi. Buradaki dikkat edilmesi gereken bir diğer önemli bir husus ise Süleyman et-Tacir'in bahsetmediği Hürmüz'ün İbn Hurdazbih tarafından artık dillendiriliyor olmasıdır. Nitekim bu bilgiler, her ne kadar geçmişi çok gerilere gidiyorsa da, Hürmüz şehrinin öneminin bu tarihlerden itibaren artmış olduğunu ortaya koymaktadır.

Anlaşıldığı kadarıyla IX. asırdan itibaren önem kazanan Hürmüz, en verimli dönemlerini bu tarihten Moğol istilasının başlayacağı XIII. asrın ortalarına kadar yaşamış olmalıdır. Daha sonra kaleme alınan Orta Çağ kaynaklarına göre Hürmüz, Müslüman ülkelerle Hind ve Çin'i birleştiren en önemli ticaret merkezi olduğu görülmektedir (İbn Havkal, 2014, s. 56; *Hudûdü'l-Âlem*, 2008, s. 81; el-İdrîsî, 2020, s. 121-126; İbn Said, 1970, s. 131-132; Ebu'l-Fidâ, 2017, s. 36, 274; İbn Batûta, 2004, C. 1, s. 387). Şehir, maalesef XIV. asrın başında Kirman hâkiminin buraya saldırmasıyla büyük bir yıkım yaşamıştır. Devrin Hürmüz hâkimi Bahaüddin Ayaz, şehri Cerûn Adası'na taşımak zorunda kalmıştır. Hadiseden sonra hem Basra'dan hem de Kulzüm'dan gelen tüccar gemilerinin buluşma noktası bu yeni liman olmuştur. (Şebânkâreî, 2021, s. 181; Ebu'l-Fidâ, 2017, s. 274-275; Hamdullah Mustevfi, 1915, s. 141; İbn Batûta, 2004, C 1, s. 387)⁴.

Diğer taraftan Süleyman et-Tacir'in aktardıklarıyla büyük oranda benzerlik gösteren muahhar kaynakların kayıtları, ticaret gemilerinin Hürmüz'den ayrıldıktan sonra doğuya doğru uzun bir okyanus yolculuğuna çıktıklarını aktarırlar ki Arap

³ Ayrıca bk. el-İdrîsî, 2020, s. 121-122; al-Naboodah, 1992, s. 81-96.

⁴ "Yeni Hürmüz" olarak anılacak olan ada, bu tarihten itibaren de tüccarlar için önemini muhafaza etmeye devam edecektir. Bk. Nizamüddin Şamî, 1987, s. 204; Yezdî, 2013, s. 272; Johannes Schiltberger, 1997, s. 110; Josaphat Barbaro, 2009, s. 84; Afanasiy Nikitin, 2021, s. 7. Ayrıca Hürmüz'ün XIV-XV. asırdaki durumu hakkında bk. Williamson, 1973, s. 52-68.

coğrafyacıları bu yol güzergâhı boyunca birçok tehlikenin yaşanabildiğini yazarlar. Tabi bu istikametteki son durak, yukarıda da belirtildiği gibi, Çin limanları olup söz konusu güzergâhın en büyük iki limanı olan Hayfo ve Kanton'du. Dönüş yolunda ise yine gemilerle Hürmüz şehrine uğrarlardı. Özellikle doğudan gelen mallar, Hürmüz Limanı'na indirilerek daha sonraları İran ve Anadolu'nun iç kesimlerine nakledilirdi (İbn Havkal, 2014, s. 55-56, 246; Makdisî, 2015, s. 474-475; İbn Rüsteh, 1998, s. 98; *Hudûdü'l-Âlem*, 2008, s. 81; Yakut el-Hamavî, 1977, C. 5, s. 402; Marco Polo, 1979, C. 1, s. 36; Ebu'l-Fidâ, 2017, s. 274-275; Hayton, 2015, s. 42; Ruy Gonzles de Clavijo, 1993, s. 102; Johannes Schiltberger, 1997, s. 110; Josaphat Barbaro, 2009, s. 84-85; Afanasiy Nikitin, 2021, s. 7; Schottenhammer, 2015a, s. 1-28).

Süleyman et-Tacir'in üzerinde durduğu bir diğer önemli ticaret şehri olan Sirâf ise XII. asra kadar Fars Bölgesi'nin en önemli limanı olduğu bilinmektedir (*Hudûdü'l-Âlem*, 2008, s. 84; İbnü'l-Belhî, 1921, s. 136-137; Aubin, 1959, s. 295-301; Altıngök&Yıldırım, 2014, s. 14-33). X. asır müelliflerinden Mesudî ve İbn Fakih, burası hakkında ilave bilgiler vermek suretiyle, Basra'dan başlayarak Ubulla ve Bahreyn, Saymur, Subara, Tana, Sindan, Kenbaya, Larvi Denizi (Cambay Körfezi), Herkend Denizi (Bengal Körfezi), Kelahbar Denizi (Malezya Körfezi), Kendurenc Denizi (Tayland Körfezi), es-Sanf Denizi (Champz) ve Sanhay Denizi (Shang-hai) üzerinden Çin'e geldiğini yazarlar ki (Mesudî, 2014, s. 116-118; İbn Fakih, 1996, s. 65-66) devrin diğer kaynakları da yine aynı şekilde bu yolda yapılan yolculuklara özellikle değinirler. Nitekim ticaret gemileri, Kulem-meli'den Harkand Denizi'ne (Bengal Körfezi) Serendib olarak da bilinen (el-İdrisî, 2020, s. 58; Yakut el-Hamavî, C. 3, s. 215-216; Zekeriya Kazvinî, 2011, s. 42-44, 83) ve Süleyman el-Tâcir tarafından bahsedilen (Süleyman el-Tâcir, 2012, s. 17) Seylan Adası'na gelirlerdi. Ayrıca gemilerin Serendib'ten Remû/Râmînî Adası ve Uskutru Adası'na uğradıkları da bilinmektedir (Makdisî, 2015, s. 33; İbn Fakih, 1996, s. 65-66; el-Bekrî, 2002, C. 1, s. 140; el-İdrisî, 2020, s. 58-61; Yakut el-Hamavî, 1977, C. 3, s. 215-216; Zekeriya Kazvinî, 2011, s. 42-44; Ebu'l-Fidâ, 2017, s. 35, İbn Batûta, 2002, C. 2, s. 846; Hayton, 2015, s. 42). Fakat Kış emirinin XII. asırda şehri işgal etmesi üzerine şehir ile birlikte limanın da önemini kaybetmesine, kısa bir süre sonra da harabeye dönmesine sebep olmuştur (İbnü'l-Belhî, 1921, s. 136-137). Yakut el-Hamavî, XIII. asrın başında şehrin harabeden başka bir şey andırmadığını yazmaktadır (Yakut el-Hamavî, 1977, C. 3, s. 294-295). İbn Batûta'nın şehrin vaziyetinin gayet iyi olduğuna dair kaydı, aslında müellifin Sirâf ile Kays Adası'nı karıştırmasından kaynaklanmaktadır (2004, C. 1, s. 393). Harkand Denizi'nden Lankabalus Adası'na uğramak isteyen tüccarlar ise ayrıca güney hattı boyunca uzanan ayrı bir yolu kullanmaları gerektiğini belirtmek gerekir (Süleyman el-Tâcir, 2012, s. 15-16,18; Mesudî, 2014, s. 119-121; Makdisî, 2015, s. 28-29; Muhellebî, 2006, s. 137-138).

Süleyman et-Tacir'in bahsettiği gibi, Çin'e gitmek isteyen gemilerin hareket üssü olan Kulzüm Limanı, Akdeniz ve Mısır'dan getirilen malların Kızıldeniz, Habeşistan, Yemen, Umman ve Aden boyunca taşındığı önemli bir ticaret merkeziydi. Orta Çağ müelliflerine göre söz konusu gemiler, Kulzüm'dan başlayıp sahil boyunca Bucca çölleri kıyısını paralel geçerek Ayzan, Habeş ülkesi, Nûbe, Zencilerin ülkesi ve Aden'e doğru ilerlerlerdi. Daha sonra bunlar, Rubân üzerinden Cidde'ye ulaşırlardı. Öyle ki

kaynakların belirttiği üzere, burası Yemen, Basra ve Mısır'dan gelen ticaret gemilerinin bulunduğu büyük bir ticaret merkeziydi (Süleyman el-Tâcir, 2012, 15-18; Ebû Zeyd es-Sîrâfî, 2012, s. 66; Mühellebî, 2006, s. 37-38; Makdisî, 2015, s. 28; İstahrî, 2020, s. 33-39; İbn Rüsteh, 1998, s. 90-91; el-Bekrî, 2002, C. 1, s. 138-140; İbn Cübeyr, 2008, s. 38-41; el-İdrisî, 2020, s. 13, 46-47; Yakut el-Hamavî, C. 3, s. 295; Zekeriya Kazvinî, 2011, s. 15, 127-131; Ebu'l-Fidâ, 2017, s. 34-38; Hamdullah Mustevfi, 1915, s. 234; İbnü'l-Verdî, 1428, s. 38, 229-231; Marco Polo, 1979, C. 1, s. 36). Bu ticarî sevkiyat, XII. asırda Çin'den başlayıp Akdeniz ve Avrupa'yı içine alacak şekilde geniş bir coğrafyadaki ticaretle ilgili bilgi veren Chau-ju-kua gibi Çinli bir seyyahın bile dikkatini çekmiştir (Chau-ju-kua, 1891, s. 134).

Orta Çağ coğrafya eserlerinden anlaşıldığı gibi, bu dönemde Kulzüm (Kızıl Deniz), Basra Körfezi ve Fars Denizi, Hind Denizi'nin birer parçası sayılmaktaydı. Yine aynı kaynaklara göre Fars Denizi de Arap ülkeleri ile diğer Müslüman ülkeleri birbirinden ayıran bir sınırdı. Şayet birisi doğuya doğru ilerlemek istediğinde Abadan'dan Dicle Nehri'ni takip edip Mehrubân ve Cennâbe üzerinden Basra Körfezi'ne ulaşabiliyordu. Bahrü'l-Kulzüm (Kızıl Deniz)'den gelen bu tüccarlar da kara ve nehirler üzerinden Abadan'a kadar olan Arap diyarından geçerek yine Mehrubân, Cennâbe ve Sirâf'a gelebilirlerdi. Daha sonra Sirâf veya Kirman'ın kuzey taraflarından ilerleyerek Hürmüz'e, buradan da Deybul ve Hind sahillerinde bulunan Multân'a ulaşırlardı. Böylece buradan itibaren Hind, Tibet ve Çin gibi Müslümanların hâkimiyetinde olmayan topraklar başlardı (İstahrî, 2015, s. 33-39; İbn Rüsteh, 1998, s. 90-91; el-İdrisî, 2020, s. 13, 46-47; Yakut el-Hamavî, 1977, C. 3, s. 295; Zekeriya Kazvinî, 2011, s. 15, 127-131; İbnü'l-Verdî, 1428, s. 38, 229-231; Marco Polo, 1979, C. 1, s. 36).

Dönüşte ise ticaret gemilerinin Çin'in Hanfo ve Kanton limanlarından hareketle Harek/Harkend'den (Bengal Körfezi) geçerek 50 fersahlık bir deniz yolculuğu yapmaları gerekirdi. Daha sonra bu gemiler, karaya uğramadan yollarına devam etmek istediklerinde Avan, Ebrun, Hayn ve Kiş adalarını geçerek İbn Kavan'a ulaşır, buradan da Hürmüz'e varırlardı. Çin ile Hürmüz arasındaki en uzun deniz yolculuğu da bu sırada gerçekleşirdi. Gemiciler, bu yolculuğa ana karaya uğramadan yapmak istediklerinde ise Serendib'i (Seylan) geçtikten sonra Sara, Deybul, Mekran, Evtekin, Meyd, Kula, Sindan, Mille, Buleyn, Lecceü'l-Uzma gibi yerlerden ikmal yapmak suretiyle deniz boyunca ilerleyebilirlerdi. Müslüman ülkelerle Çin arasındaki en önemli noktalarını böylece Hindi-Çin olarak da bilinen güney Hindistan sahilleri oluştururdu. Dolayısıyla Kantur ve Hayfo limanlarında hareket eden gemiler, günümüzde Hong Kong üzerinden Malabar Adası, Singapur, Bengal, Seylan, Calcutta, Hürmüz, Kiş ve Sirâf'tan Basra'ya, oradan da Yemen, Mogadişu veya Sokotra Adası'na gelmeleri gerekirdi (Ebû Zeyd es-Sîrâfî, 2012, s. 65; Mühellebî, 2006, s. 138; Hemdanî, 1990, s. 90-91; Chau ju-kua, 1891, s. 87 vd; Yakut el-Hamavî, 1977, C. 4, s. 89; İbn Said, 1970, s. 132; İbn Batûta, 2004, C. 2, s. 900-901; Dimaşkî, 1866, s. 160; Kauz, 2006; s. 51-67; Kauz & Ptak, 2001, s. 27-75). Bununla birlikte Müslüman ülkelerin Hindistan ve Çin ile yaptıkları deniz ticareti elbette tek taraflı değildi. Nitekim Yemen'den Cava'ya (Java) birçok malzeme getirilip satılırken (İbn Hurdazbih, 2008, s. 66; Lambourn & Ackerman-Lieberman, 2016, s. 199-238), Umman'da yer alan Kalhat'ta da birçok Hintli

tüccar gelip buradan farklı türde mal aldıkları bilinmektedir (İbn Batûta, 204, C. 1, s. 380-382; Ca'ferî, 2011, s. 109; al-Salimi, 2021, s. 324-352).

Dikkat edileceği üzere, Huang Chao İsyanı'ndan sonra eserlerini kaleme alan diğer İslam coğrafyacılarının Süleyman el-Tâcir'in anlattıklarıyla büyük benzerlik arz eden kayıtları, Müslüman ülkelerin Çin ile yaptıkları bu yoğun ticaretin devam ettiğine işaret eder. Fakat devrin kaynaklarında belirtilen dut ağacı detayı ise büyük ihtimalle doğru olup, uzun bir süre başta Müslüman ait ülkeler olmak üzere batı ülkelerine ipek ihracatını engellemiş olmalıydı. Bununla birlikte isyanın doğrudan ticarete değil de bu ticaretin yapıldığı güzergâhlara etkisi olduğu görülmektedir. Nitekim Heyd'in de belirttiği üzere (Heyd, 2000, s. 36-37) bu ticaret, devrin en büyük ticarî hareketliliklerinden biri olmasına rağmen buradan farkı, isyandan sonra Java'ya (Malaka) bağlı Kelehbar (Kalah) Adası, Müslüman tüccarların en çok uğradıkları liman haline gelmiş olmasıdır. Müslüman kaynaklarında bu husus açıkça belirtilmiyorsa da, mutlak suretle, bu tedbirin alınmış olması gerekir. Öyle ki isyandan sonra kaleme alınan eserlerin, Çin ile yapılan ticaretin büyüklüğüne vurgu yapmaya devam etmiş olmalarını başka bir sebeple ilişkilendirmek zor gözükmemektedir. Ayrıca Çin'deki Hanfo yerine IX. asırdan itibaren Kalah'ın ticarî üs olarak seçilmesi, ticaretin aksamaması için alınmış akıllıca bir adım olarak telakki etmek gerekir. Aslında burasının Çin ile Müslüman ülkeleri arasında kalan bir yerde olması, hem isyancıların uzanamayacağı bir konumda hem de Çin'in zenginliklerine doğrudan olmasa da ulaşma imkânı veriyordu. Heyd, bu gelişmenin yanı sıra Çinli tüccarların Arap müşterileriyle ilişkilerini sağlayarak, Çinlilerin Kalah'a gitmek zorunda kaldıklarını, Kalah'ın da VI. asırda Seylan'ın aldığı önemi kazandığını belirtse de eski ehemmiyetini muhafaza etmekteydi. Bununla birlikte aslında bu adanın, Çin üzerinde Bengal Körfezi ile Java civarındaki diğer adalara benzer bir önemde olduğunu, ayrıca yukarıda verdiğimiz kayıtlardan görüldüğü üzere, X. asrın başından itibaren Çin'deki hem Hanfo hem de Kanton limanlarının eski haline gelmiştir.

Sonuç

Huang Chao İsyanı'nın kısa vadeli olsa da, Müslüman ülkeler ve Çin arasında yapılan ticarete etkisi mutlaka olmalıydı. Lakin bunun uzun süreli etkisine bakıldığında bambaşka bir sonuç ile karşılaşılmaktadır. Bunun ilki ve en önemlisi, o dönemde Çin'i yöneten Tang Hanedanı'nın sonunu getirmiş olmasıydı. Ayrıca isyan neticesinde devlete ait askerî gücün de ne kadar etkisiz olduğu görülmüştü. Nitekim imparatorluk ordusu, sadece Kanton ve Hanfo'da yer alan tüccarları değil, başkentlerini bile korumayamamışlardı. Ordunun gücünün yok olması demek, tüccarların en çok önem verdiği güvenli ortamın da yok olduğu anlamına gelmekteydi. İsyancılar, bundan faydalanarak şehirli-köylü, yerli-yabancı gözetmeksizin herkesi katletmişlerdir. İsyan sonucunda Çin'e hâkim Tang Hanedanı'nın çökmesi de uzun süren ve siyasi kaosun sebep olacağı bir başka kargaşa ortamının doğmasına neden olmuştu. Bu kargaşa ortamında hiç kimse ticaretin devamına bakamaz veya daha doğrusu tüccarlara güvenli bir ortamın tesis edilebileceğinin garantisini veremezdi. Zira Ebû Zeyd es-Sirâfî ve Mesudî gibi bazı Orta Çağ kaynaklarının Huang Chao İsyanı'nın hem Çin'deki Müslümanların varlığına son verdiğini hem de bu

Müslümanların Çin ile yaptıkları ticareti yok ettiğine dair kayıtlar düşmelerinin de temel sebebi bizce buydu. Bu hadiselerin sebep olduğu kargaşa sürecinde tüccarlar sadece mallarını değil, canlarını da kaybetmişlerdi.

İsyanın konumuzla asıl ilgisi ise kargaşa sırasında Müslüman tüccarların içine düştüğü vahim durumdu. Öyle ki kıyımdan sonra iki taraf arasında gerçekleşen ticarî teatinin devam edip edilemeyeceği hususu, çalışmamız boyunca irdelediğimiz gibi, önemli bir faktör olacaktı. Lakin iki taraf arasındaki ticaretin sadece IX-X. asırda değil, XI-XV. asırda da devam ettiği devrin kaynakları tarafından teyit edilmesiyle, isyanın sonuçlarının tahmin edilenden daha kısa süreli olduğunu göstermektedir. Aslında isyanın sonuçları ne olursa olsun bu zengin ticaretten ne Arapların ne de Çinlilerin vazgeçme niyeti vardı. Haliyle bu şartlar altında isyanın etkileri de kısa sürmüştü ve iki taraf arasında ticaretin akışı da durmamıştır. Sadece bu akışın Hindi-Çin olarak zikredilen Güneydoğu Asya ile Çin arasındaki bölgelerde devam eden yatağı değişmiştir. Nitekim buradaki tek farklılaşmanın güzergâhlar cihetinde olduğu anlaşılmaktadır. İsyanın özellikle Orta Çağ'da Müslüman ülkelerle Çin arasındaki ticarete yarattığı en ayırt edici husus ise ticareti bir süre bitirme meyline soktuğu bir sırada, tüccarların bu kârlı ticareti devam etmeleri adına kendilerine yeni güzergâhlar bulmalarıydı. Özellikle isyandan sonra, eski güzergâhların sabit kalma kaydıyla yeni güzergâhlar ortaya çıkmış, ticarî canlılığın eski görünümüne kavuşması da kısa sürmüştür. Bu canlılıktan sadece Çin faydalanmamış, Endülüs'ten Akdeniz'in en doğu ucuna; Karadeniz'den Kulzüm (Süveyş Kanalı) ve Basra Körfezi'ne, Fars ve Hind sahilleri boyunca yer alan tüm şehirler de bundan paylarını almışlardır. Sirâf ve Hürmüz'ün gözden düşmesi ise isyanla ilgili olmayıp geç tarihlerdeki İran'daki yerel hadiselerle ilgilidir. Ayrıca Türk kökenli Shatuoların isyanı bastırmasıyla Çin'deki etkileri de artmıştır.

Extended Abstract

In the Middle Ages, the trade relations between Muslim countries and China saw significant development, particularly during the Abbasid period. During this time, maritime routes reaching China via Suez (Kulzum), and the Persian Gulf became a major transit trade network. The Abbasids' interactions with China's Tang Dynasty played a significant role in this process. Muslim merchants, while bringing valuable Chinese crafts, ceramics, silk, and various ornaments to their countries, transported horses and weapons to China from these regions. However, according to some Arab sources, the killing of Muslim and Jewish merchants in China during the Huang Chao Rebellion disrupted maritime trade between the two countries for a long period. Although foreign merchants' commercial activities were beneficial to the Chinese economy, it is quite surprising that the rebels targeted these merchants. Suleiman al-Tajir, an Arab writer who wrote his work in the first half of the 9th century, noted that this trade increased the welfare of the people and provided jobs for many Chinese. This situation necessitates a deeper examination of the causes of the rebellion.

The uprisings in China during the 9th century are generally described as extreme social instability and heavy financial burdens imposed on peasants; however, the roots of these rebellions go back further and are directly related to the mismanagement of

the Tang Dynasty. According to Arab sources, widespread popular movements occurred during this period. This situation led a small group with weak social ties, often engaged in banditry and piracy, to view the opportunity as a chance to loot developed cities or seize the wealth of the rich. Contemporary Arab writers viewed this popular rebellion entirely as a banditry movement. Another significant cause of the rebellion was the ever-growing social and economic gap between the elite ruling class and the common people. During the Middle Ages, China's craft products and silk fabrics were among the main reasons Muslim merchants came to China. The damage to mulberry trees during the Huang Chao Rebellion led to the death of silkworms. The extent to which this event affected merchant flow is debated. According to Abu Zayd al-Sirafi, who wrote shortly after the rebellion, many merchants were killed, survivors faced new taxes, their goods were confiscated, and ship owners were oppressed. For these reasons, al-Sirafi stated that prosperity had been removed from China, and the seas had become inaccessible. An important question arises from this account: Was the situation described by the author a short-term problem or did it have long-term effects? This question needs to be addressed using 9th and 10th century sources. Additionally, geographers from the 9th to 14th centuries who wrote works could serve as significant sources for verifying Abu Zayd al-Sirafi's accounts.

According to sources, during the reign of the Chinese emperor Xi Zong (873-888), the elite of the state was so detached from the people that, instead of taking necessary measures against the increasing danger, they were unable to even recognize the economic distress of their own citizens. This situation led to significant delays in intervention by major generals like Wang Dou, who, despite having a powerful army capable of quickly suppressing the rebellion, were slow to act. Furthermore, the rapid growth of the rebellion was also influenced by the state's unfair practices in many areas and social unrest caused by foreign merchants becoming richer than the Chinese. The inadequacy of the military leaders in defending the empire and the removal of capable individuals from important state positions played a crucial role in the rebellion's extensive growth across the country.

Another significant reason for the rebellion's emergence was that commercial relations with China made Muslims richer compared to the Chinese. The fact that the rebels targeted more Muslim and Jewish merchants than the Chinese merchants during the rebellion confirms this. Thus, the rebellion was facilitated by both the social decay and the decay within the state administration.

Information about Huang Chao's life before the rebellion is quite limited. The only known fact is that he was born in 835. Known as Huang Chao (黃巢) in Chinese sources and Yan Shu (يانشو) in Arab sources, he was primarily a salt merchant and led a relatively ordinary life in China. Chinese sources describe him as a salt merchant with no leadership role in society. According to Arab authors, Huang Chao had a brave and fearless personality. Although two of these Arab sources initially portrayed him as a claimant to the throne, Abu Zayd al-Sirafi later states that he was not a member of the dynasty and thus had no chance of becoming emperor. Therefore, sources have

characterized Huang Chao not as an opponent of the government but as a rebel against the existing order.

During the Huang Chao Rebellion, a bloody period occurred in which not only Chinese but also Muslim, Jewish, Christian, and Zoroastrian merchants were killed, and many houses in Canton were looted and set on fire. Arab sources add that the drowning of those fleeing from the rebels in the river had a significant impact on the number of casualties. Abu Zayd al-Sirafi and al-Masudi mention that the Chinese government had recorded non-citizens and appointed special scribes for this purpose, which is significant for verifying the accuracy of the number of deaths. It is known that ships from regions such as Basra, Siraf, Oman, India, Zabid (Java), and Sanf (Annam) anchored in the river near this city during this period and that the goods brought from here were sent to Muslim countries, which helped control the activities of merchants.

Muslim sources also emphasize the fear that the massacre during the rebellion caused among the merchants of the time. The large-scale massacre of merchants during this period left them in great terror. Additionally, the high number of foreign merchants killed by the rebels during the rebellion is considered a factor that expanded the scope of this massacre. It is certain that Chinese cities suffered great damage; however, the most significant aspect of this event for us is the tragedy experienced by Muslim merchants. The massacre of a merchant group numbering in the hundreds of thousands, mostly Muslims, in this chaos must have impacted maritime trade. However, the more important issue is how long this impact lasted.

It is crucial to address the main reasons why such a large foreign merchant group was present in China during the 9th century. Various Chinese manufactured products, such as rich craft items and silk fabrics, were major reasons for these merchants to come to China. When evaluating whether it was normal for Muslim, Jewish, and Christian merchants to be in China during this period, we see that the primary sources of the time viewed this situation positively. Detailed analysis of these sources will reveal that trade relations between the Muslim world and China continued. However, to better understand how these relations were maintained, it will be necessary to examine information about these commercial activities in the period's sources.

The first part of the research will focus on the effects and process of the Huang Chao Rebellion, while the second part will compare the records of Suleiman al-Tajir, who wrote his work in 852, with other works written after the rebellion and address the differences in trade. Thus, both the records of Suleiman al-Tajir and the sources written after the rebellion will be evaluated to assess the short- and long-term effects of the Huang Chao Rebellion on trade.

Kaynakça

- Al-Naboodah, H. M., (1992). The commercial activity of Bahrain and Umman in teh Early Middle Ages. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 22, 81-96.
- Al-Salimi, Abdulrahman, (2021). Qalhat-Hurmuz: Its Place in the history and economy of the Western Indian ocean in the Later Middle Ages. *Studi Mağrebini*, 19 (2), 324-352.
- Altıngök, Ahmet & Yıldırım, Taner, (2013). Basra körfezi ticareti üzerinde Sasani-Bizans ve Arap mücadelesi. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 137-157.
- Altıngök, Ahmet & Yıldırım, Taner, (2014). Erken Ortaçağlarda Siraf liman kentlerinin İran körfezi açısından önemi. *Cappadocia Journal of History And Social Sciences*, 2, 14-33.
- Aubin, Jean, (1959). La ruine de Sîrâf et les routes du Golfe Persique aux XIe et XIIe siècles. *Cahiers de civilisation médiévale*, 2e anne, 7, (Juillet-septembre), 295-301.
- Benjamin of Tudela, (1840). *The Itinerary of Benjamin of Tudela*. (A. Asher, çev.). London.
- Ca'ferî, (2011). *Târîh-i Kebîr*. (İ. Aka, çev.). Ankara: TTK Yayınları.
- Chau ju-kua, (1991). *Chu-fan-chi*. (F. Hirth & W.W. Rockhill, çev.). St. Petersburg.
- Chawla, J.K., (2006). *India's overland trade with Central Asia and Persia during the Thirteenth and Fourteenth Centuries*. New Delhi.
- Daryae, Touraj, (2009). The Persian Gulf in late antiquity: The Sasanian era (200-700 CE). *The Persian Gulf in History*, (L. G. Potter, ed.). New York, 57-70.
- Dımaşkî, (1866). *Cosmographie*. (M. A. F. Mehren, nşr.), St. Pétersbourg.
- Eberdhard, W., (1987). *Çin tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Ebû Zeyd es-Sîrâfî, (2012). *Ahbarü'l-Sîn ve'l-Hind zeyli, Doğu'nun kalbine seyahat*. (R. Şeşen, çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Ebu'l-Fidâ, (2017). *Takoimü'l-Büldan*. (R. Şeşen, çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- El-Bekrî, (2002). *El-Mesâlik ve'l-Memâlik*. (C. Talebe, nşr.). C. 1-2, Beyrut.
- El-Cünhânî, Habib, (2008). İslam'ın ilk asrında ticaretin canlanmasında Umman'ın rolü. (A. Bakır & R. Şeşen, çev.). *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, C. 1, Ankara, 681-701.
- El-Gırnâtî, (2011). *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb*. (F. Sabuncu, çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- El-Hâşimî, Rıda Cevad, (2008). Basra Körfezi'nde eski ticarî faaliyetler ve bu faaliyetlerin medeniyete tesirleri. (A. Bakır, çev.). *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, C. 1, Ankara, 591-615.
- El-İdrisî, (2020). *Nüzhetu'l-Müştâk fi İhtirâfu'l-Âfâk*. (Ferid el-Mezidî, nşr.) Beyrut.
- El-Mühâlebî, (20069). *el-Kitabü'l-Azizî, el-Mesalik ve'l-Memalîk*. Dımaşk.
- El-Sâmîr, Faysal, (2008). İslam Ortaçağında Arap ticaretinin yükselişi. (A. Bakır, çev.). *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, C. 2, Ankara, 663-679.
- Flecker, M., (2001). A ninth-century AD Arab or Indian shipwreck in Indonesia: First evidence for direct trade with China. *World Archaeology*, 22 (3), 335-354.
- Fong, Adam, (2006). Ending an era: The Huang Chao rebellion of the Late Tang. *International Graduate Student Conference Series*, 26, 1-11.

- George, Alain, (2015). Direct sea trade between early Islamic Iraq and Tang China: from the exchange of goods to the transmission of ideas. *Journal of the Royal Asiatic Society*, (July), 1-46.
- Gregoratti, Leonardo, (2019). Indian ocean trade. *The Indian ocean trade in antiquity: political, cultural and economic impacts*. (M. A. Cobb, ed.). London-New York, 52-67.
- Hamdullah Mustevfi, (1915). *Nuzhetü'l-kulûb*. (G. Le Strange, Nşr.). London-Leiden.
- Hayton,(2015). *Doğu ülkelerinin altın çağı*. (A. T. Özcan, çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Hemdanî, (1990). *Sıffatü'l-Ceziretü'l-Arab*. (Muhammed el-Havâlî, nşr.) San'a.
- Heyd, W., (2000). *Yakın-doğu ticaret tarihi*. (E. Z. Karal, çev.). Ankara: TTK Yayınları.
- Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*. (2008). (A. Duman & M. Ağarı, çev.). İstanbul: Kitapevi Yayınları.
- İbn Batûta, (2004). *İbn Batûta seyahâtnamesi*. (A. S. Aykut, çev.). C. 1-2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Cübeyr, (2008). *Endülüs'ten kutsal topraklara*. (İ. Güler, çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- İbn Fakih, (1996). *Kitabu'l-Büldân*. (Yusuf el-Hadî, nşr.). Beyrut.
- İbn Havkal, (2014). *Sûretü'l-Arz*. (R. Şeşen, çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İbn Hurdazbih, (2008). *El-Mesâlik ve'l-Memâlik*. (M. Ağarı, çev.). İstanbul: Kitapevi Yayınları.
- İbn Rüsteh, (1998). *El-'Alakü'n-Nefise*. (Halil Mansûr, nşr.). Beyrut.
- İbn Said,(1970). *Kitâbü'l-coğrâfyâ*. (İsmail el-Arabî, Nşr.). Beyrut.
- İbnü'l-Belhî, (1921). *Farsnâme*. (G. Le Strange & R. A. Nicholson, nşr.). London.
- İbnü'l-Verdî,(1428). *Harîde'ü'l-'Acâ'ib ve Ferîde'ü'l-Gerâ'ib*. (E. M. Zenâtî, nşr.). Kahire.
- İstahrî, (2015). *El-Mesâlikü'l-Memâlik*. (M. Ağarı, çev.). İstanbul: Ayışığı Yayınları.
- Johannes Schiltberger, (1997). *Türkler ve Tatarlar arasında (1394-1427)*. (T. Akpınar, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Josaphat Barbaro, (2009). *Anadolu'ya ve İran'a seyahat*. (T. Gündüz, çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Kauz, Ralph, (2006). The Maritime trade of Kish during the Mongol period. *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff, Leiden, s. 51-67.
- Kauz, Ralph & Ptak, Roderich, (2001), Hormuz in Yuan and Ming sources. *Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient*, 88, 27-75.
- Lambourn, Elizabeth&Ackerman-Lieberman, Phillip I., (2016). Chinese porcelain and the material taxonomies of medieval rabbinic law: Encounters with disruptive substances in Twelfth-Century Yemen. *The Medieval Globe*, 2 (2), 199-238.
- Lewis, Mark Edward, (2009). *China's cosmopolitan empire, The Tang Dynasty*. London: The Belknap Press of Harvard University Press,
- Lorge, Peter, 2018, *Five dynasties and ten kingdoms*. New York: Routledge Handbook of Imperial Chinese History,
- Makdisî, (2015). *Ahsenü't-Tekâşim*. (A. Batur, çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Marco Polo, (1979). *Marko Polo seyahatnamesi*. (F. Dokuman, çev.). C. 1-2, İstanbul: Tercüman Yayınları.

- Muhammed Kazvinî, (2011). *Âsaru'l-Bilâd ve'l-Ehbâru'l-İbâd*. Beyrut.
- Muhallebî, (2006). *El-Kitabü'l-Azizî, el-Mesalik ve'l-Memalik*. Dimaşk.
- Nâsir-ı Hüsrev, (1988). *Sefernâme*. (A. Tarzî, çev.). İstanbul: MEB Yayınları.
- Nizamüddin Şamî, (1987). *Zafernâme*. (N. Lugal, çev.). Ankara: TTK Yayınları.
- Paine, Lincoln, (2015). The Indian Ocean in The Seventh And Eighth Centuries. *Maritime Contacts of the Past: Deciphering Connections Amongst Communities*, (S. Tripathi, ed.). Delhi, 37-53.
- Pedro Teixeira, (1902). *The travels of Pedro Teixeira*. (W. F. Sinclair, çev.). London.
- Ruy Gonzales de Clavijo, (1993). *Anadolu, Orta Asya ve Timur*. (Ö. R. Doğrul, çev.). (K. Doruk, sad.). İstanbul.
- Schottenhammer, Angela, (2015a). China's gate to the South: Iranian and Arab merchant networks in Guangzhou during the Tang-Song transition (c.750–1050), Part II: 900–c.1050. *AAS Working Papers in Social Anthropology*, 29, Wien, 1-28.
- Schottenhammer, Angela, (2015b). Yang Liangyao's mission of 785 to the Caliph of Baghdâd: Evidence of an early Sino-Arabic power alliance?. *Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient*, C 101, 177-241.
- Sen, Tansen, (2017). Early China and the Indian ocean networks. *The Sea in History: The Ancient World*, (P. de Souza & P. Arnaud, ed. Boydell-Brewer, 536-547.
- Somers, Robert M., (2007). The end of the T'ang. *The Cambridge History of China*, (D. Twitchett & J. K. Fairbank, ed.). 3 (1), Cambridge University Press, New York, 682-789.
- Staples, Eric, (2017). Umman and Islamic maritime networks: 630-1507 CE. *Umman: A Maritime History*, (A. Al Salimi & E. Staples, ed.). Hildesheim-Zürich-New York, 81-115.
- Süleyman el-Tâcir, (2012). *Ahbarü'l-Sîn ve'l-Hind, doğu'nun kalbine seyahat*. (R. Şeşen, çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Şerefüddin Ali Yezdî, (2013). *Zafernâme*. (A. Batur, çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- The Biogroahy of Huang Ch'ao*, (1955). (H. Lewy, çev.). California: University of California Press.
- Tong, Yong, (2021). Huang Chao's rebellion. *China at war*. (Xiaobing Li ed.). Oxford: Abc-Clio Publicher, 175-176.
- Williamson, Andrew, (1973). Hurmuz and the trade of the gulf in the 14th and 15th centuries. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 3, 52-68.
- Xiu, Ouyangi (2004). *Historical records of the five dynasties*. (R. L. Davis, çev.). New York: Columbia University Press.
- Ya'kubî, (2002). *Ülkeler kitabı*. (M. Ağarı, çev.). İstanbul: Ayışığı Yayınları.
- Yakut el-Hamavî, (1977). *Mu'cemu'l-Büldân*. C. 1-5, Beyrut.
- Yıldırım, Kürşad, (2021). *Çin tarihi, tarih öncesinden 21. Yüzyıla*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yıldırım, Taner, (2012). *Abbasiler devrinde Basra Körfezi'nde uluslararası taşımacılık ve ticaret*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi.

Sultan Alp Arslan'ın Merkezi Otoriteyi Sağlama Çabaları 2: Herat ve Sağaniyan Seferleri

Sultan Alp Arslan's Efforts to Maintain Central Authority 2: Herat and Saghaniyan Expeditions

Özgür TOKAN *

Büyük Selçuklu Devleti zaman zaman taht kavgaları ve iç isyanlarla sarsılmış ve bunların doğal sonucu olarak merkezi otoritesini kaybetmiştir. Bu duruma verilebilecek önemli örneklerden birisi devletin ilk hükümdarı Sultan Tuğrul'un hayatını kaybetmesiyle (Eylül 1063) yaşanmıştır. Bu sırada bir yandan veliaht Süleyman'ın hükümdarlığını tanımayan Kutalmış ve Musa Yabgu gibi hanedan üyeleri isyan etmiş, diğer yandan da Sağaniyan ve Huttelan emirleri merkeze karşı başkaldırmıştır. Fakat bu isyanlarla çözülmeye başlayan devletin içinde bulunduğu durumdan siyasi ve askeri alanlarda oldukça tecrübeli olan Alp Arslan kurtarmıştır. Alp Arslan gerçekleştirdiği askeri seferlerle önce Huttelan'ı ve Musa Yabgu'un isyan teşebbüsüyle ele geçirdiği Herat'ı daha sonra da Sağaniyan'ı kontrolü altına alarak buraları tekrar merkeze bağlamıştır. Onun bu başarısı hem Melik Kutalmış karşısına güçlü bir şekilde çıkıp tahtı elde etmesine hem de sonraki askeri seferlerini batı yönünde gerçekleştirmesine imkân sağlamıştır. Daha önceki bir çalışmamızda burada bahsi edilen Huttelan seferi ele alınmış ve incelenmiştir. Bu çalışmada ise geriye kalan iki sefer, yani Herat ve Sağaniyan üzerine yapılan askeri seferler ele alınmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi Bartın Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
otokan@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0958-5714
Bartın / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Özbekistan, Sağaniyan, Selçuklular, Alp Arslan, Musa Yabgu.

Abstract

The Great Seljuk State was shaken from time to time by throne disputes (fights) and internal rebellions and lost its central authority as a natural consequence of these. One of the most important examples that can be given to this situation was experienced when the first ruler of the state, Sultan Toghrol, passed away (September 1063). Meanwhile, on the one hand, dynasty members such as Kutalmis and Musa Yabgu, who did not recognise the reign of Crown Prince Suleyman, revolted, and on the other hand, Saghaniyan and Huttelan amirs rebelled against the centre. However, Alp Arslan, who was very experienced in the political and military fields, saved the state, which started to dissolve with these rebellions, from the situation it was in. With his military expeditions, Alp Arslan first took Huttelan and Herat, which Musa Yabgu had seized with the rebellion attempt, and then Saghaniyan under his control and reconnected them to the centre again. This success of his made it possible for him both to stand against Melik Kutalmis in a strong way and to take the throne and to carry out his next military campaigns in the western direction. In our previous study, the Huttelan expedition mentioned here was discussed and analysed. In this study, the remaining two expeditions, namely the military expeditions on Herat and Saghaniyan, are discussed.

* Assist. Prof. Dr., Bartın University
Faculty of Literature
Department of History
otokan@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0958-5714
Bartın / TÜRKİYE

Keywords:

Uzbekistan, Saghaniyan, Seljuks, Alp Arslan, Musa Yabgu.

Başvuru/Submitted: 25/05/2023

Kabul/Accepted: 05/12/2023

Makale Bilgileri

Atıf: Tokan, Ö. (2024). Sultan Alp Arslan'ın Merkezi Otoriteyi Sağlama Çabaları 2: Herat ve Sağaniyan Seferleri. *Selçuk Türkiyat*, (62): 23-42. Doi: 10.21563/sutad.1300543

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Tokan, Ö. (2024). Sultan Alp Arslan'ın Merkezi Otoriteyi Sağlama Çabaları 2: Herat ve Sağaniyan Seferleri. *Selçuk Türkiyat*, (62): 23-42. Doi: 10.21563/sutad.1300543

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Sultan Tuğrul'un vefatı (4 Eylül 1063) akabinde Büyük Selçuklu Devleti sınırları içerisinde önemli karışıklıklar meydana gelmiş ve devletin merkezi otoritesi bozulmaya başlamıştı. Bir yandan Kutalmış ve Musa Yabgu gibi hanedan üyeleri Sultan tarafından veliaht tayin edilmiş olan Melik Süleyman'ın hükümdarlığını tanımayıp ona karşı harekete geçmişler diğer yandan ise yıllık vergi vermek suretiyle merkeze bağlı olan Huttelan ve Sağaniyan emirleri kendi bölgelerinde bağımsızlıklarını kazanmak için isyan etmişlerdi. İçinde bulunduğu bu durum, kuruluşundan (1040) henüz yirmi üç yıl geçmiş olan bu Türk-İslam devletinin hâkim olduğu Horasan ve İran coğrafyasında büyük karışıklıklara sebep olabilir, hatta devleti tarihin sayfalarına gömebilirdi. Fakat Horasan hâkimi Çağrı Bey'in vefatından (1059) sonra söz konusu bölgede idareyi ele alan ve tahtın en güçlü adaylarından birisi olan Melik Alp Arslan b. Çağrı Bey, edinmiş olduğu askerî ve siyasî tecrübeler sayesinde devletin içinde bulunduğu durumu oldukça iyi takip edip merkezi otoritenin bozulmaması için gerekli önlemleri almış ve içinde bulunduğu bu vahim durumdan devleti kurtarabilmişti.

Sultan Tuğrul'un vefatı sırasında vezir olarak bulunan Amidülmülk Kündürî; kendisine verilen emir gereği ilk başta veliaht tayin edilmiş olan Melik Süleyman'ı tahta çıkartmak istemiş, ancak özellikle Melik Kutalmış'ın payitaht Rey'i sıkıştırması neticesinde onun karşısında direnemeyeceğini idrak ederek Kutalmış'a karşı Horasan'da idareyi elinde bulunduran Alp Arslan'dan yardım istemiş ve onun sultanlığını tanımıştı (12 Eylül 1063'ten sonra ve aynı yılın 15 Kasım'ından önceki bir tarihte). Melik Süleyman yerine sultan olarak tanınan Alp Arslan ise ilk olarak Huttelan üzerine yürüyüp buradaki emiri öldürmüş ve burayı kontrol altına almıştı. Bu olayın ardından ise askerî harekâtlarına devamla sırasıyla Herat ve Sağaniyan üzerine yürümüş, buraları da kontrol altına alıp daha sonra da taht yolundaki asıl rakibi olan Kutalmış karşısına çıkmıştı.

Sultan Alp Arslan'ın yukarıda bahsi edilen askerî seferlerinden ilki, yani Huttelan üzerine düzenlediği sefer daha önceki bir çalışmamızda ele alınmıştı (Tokan, 2020). Söz konusu bu ilk çalışmada Selçuklu tarihi ve özellikle de Sultan Alp Arslan dönemi hakkında bilgi veren ana kaynaklardan birçoğunun, dönemdeki olayları genellikle Alp Arslan ve Kutalmış'ın karşı karşıya kaldığı taht savaşı ile ya da Alp Arslan'ın tahta geçişi ve 1064'teki batı seferi ile başlatmış olduklarından bahsedilmişti. Bu çalışmada ayrıca söz konusu kaynakların, Alp Arslan'ın ülkenin doğusunu kontrol altına alıp Kutalmış karşısına daha güçlü çıkmasını sağlayan ve böylece merkezi otoriteyi yeniden tesis ederek batıya yapacağı seferlerin önünü açan Huttelan, Herat ve Sağaniyan seferlerine yer vermedikleri ifade edilmişti. Bu sebeplerle önceki çalışmanın bir devamı olarak planlamış olduğumuz bu çalışmada da Herat ve Sağaniyan seferleri ele alınmış ve incelenmiştir. Bu çalışmayla Sultan Alp Arslan dönemindeki askerî harekâtların kronolojik bir zemine oturtularak daha iyi anlaşılacağı ve tahta geçmez batıya yönelmesinin ardında yatan sebeplerin daha iyi idrak edileceği kanaatindeyiz.

1. Herat Seferi

1.1. Selçuklular zamanına kadar kısaca Herat

Günümüzde Kuzeybatı Afganistan'ın en önemli şehirlerinden birisi olan ve tarihi kayıtlarda "Hera", "Herî", "Herîv", "Heroyve", "Hariava", "Aria", "Apella" ve "Artacoana" gibi farklı isimlerle de geçen (Narşahî, 2013, s. 107, 145; Muhammed b. Ahmed, 2008, s. 65; Togan, 1987, s. 429; Farmani, 2019, s. 7-8; Söylemez, 2019, s. 5) Herat şehri, çok eski zamanlarda Herir nehri (Herirud) ile sulanan yirmi fersah uzunluğundaki büyük bir vadide kurulmuştur (İbn Havkal, 2014, s. 333). Kuruluşuna dair farklı rivayetler bulunan şehrin ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir (Vogelsang, 2003, s. 205-206).¹ Bununla birlikte İran Platosu boyunca uzanan kervan yolları üzerinde bulunması, önemli bir ticaret merkezi olması ve bereketli topraklara sahip olması gibi sebeplerle çok eski zamanlardan itibaren muhtelif milletlerin dikkatini çeken ve tarihte birçok mücadeleye sahne olan şehrin milattan önceki devirlerden itibaren farklı milletlere ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır.

M.Ö. X. asırdan başlamak üzere Massegetler, Persler, Türkler ve Makedonlar gibi birçok millete ev sahipliği yapmış olan (Söylemez, 2019, s. 5) şehirde bol miktarda kaliteli kuru meyve (bilhassa üzüm), pirinç, servi ağacı, çelik ve bez üretilir, bunlardan özellikle kuru meyve, bez ve çelik ise farklı şehirlere, bölgelere ihraç edilirdi (İbn Havkal, 2014, s. 332-334; Togan, 1987, s. 431). Öyle ki tüm bunları, şehrin iklimini ve diğer özelliklerini de dikkate alan ortaçağ İslam âlimleri; Herat şehrini içinde bulunduğu Horasan bölgesinin incisi olarak göstermiş (Kazvinî, 1919, s. 150), ayrıca şehrin bu bölge de dâhil olmak üzere Sicistan ve Fars bölgelerinin ticaret merkezi olduğunu kaydetmişlerdir (İbn Havkal, 2014, s. 332).

Ortaçağda Horasan coğrafyasında yer alan diğer büyük şehirler gibi şehristan (asıl şehir), kuhendiz (iç Kale) ve rabaz (dış mahalleler-varoşlar) şeklinde tasarlanmış olan (Barthold, 2011, s. 181) Herat şehri, yukarıda bahsettiğimiz önemine binaen tarihin hemen her devrinde bir milletin hâkimiyeti altında yer almıştır. VII. asrın ortalarında Sasanilerin hâkimiyetinde bulunan şehir, Hz. Osman devrinde (644-656) Müslüman Araplar tarafından ele geçirilmiştir. Daha sonra sırasıyla Emeviler, Abbasiler, Tahiriler, Saffariler, Samaniler ve nihayetinde Gazneliler'in egemenliği altına girmiştir (İsfizârî, 1946, s. 223-226; Belazurî, 2002, s. 588; Yakubî, 2002, s. 61, 75; Barthold, 2017, 238; Palabıyık, 2002, s. 33; Szuppe, 2003, s. 206-211; Söylemez, 2019, 5 vd.). Gazneliler döneminde zaman zaman Gazneli-Karahanlı mücadelelerine sahne olan, hatta Gazneli Mahmud'un dördüncü Hindistan seferi (1006) sırasında bir ara Karahanlılar hâkimiyetine giren (İbnü'l-Esîr, 2008, C. 7, s. 487-488)² Herat şehri, Gazneli Mahmud'un seferden dönüşü sonrasında tekrar Gaznelilerin hâkimiyeti altına girmiştir.

¹ Herat şehrinin persler tarafından ya da Makedonyalı Büyük İskender tarafından kurulduğuna dair muhtelif rivayetler vardır (geniş bilgi için bk. İsfizârî, 1339, s. 1; Yakut, 1995, C. 5, s. 396-397; Bağdadî, C. 2, s. 442; Söylemez, 2019, s. 28-34).

² Burada bahsi edilen sefer Gazneli Mahmud'un Multan taraflarına yaptığı seferdir ve 1006 yılında gerçekleşmiştir (geniş bilgi için bk. Merçil, 1989, s. 18-19; Palabıyık, 2002, s. 35).

ve anlaşıldığı kadarıyla Selçukluların buraya hâkim olduğu döneme kadar Gaznelilerin elinde kalmıştır (Merçil, 1989, s. 32-33; Yılmaz, 2021, s. 62 vd.).

1.2. Herat'ın Selçuklu Hâkimiyetine Girişi

Ceyhun nehrini geçerek Maverâünnehir bölgesinden Horasan coğrafyasına giren ilk Selçuklu gurubu Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu'ya bağlı olup Yabgulu Türkmenleri (Yabgıyye) ya da Irak Türkmenleri olarak da adlandırılan gruptur (Özgüdenli, 2013, s. 63-64). Onlar, reisleri Arslan Yabgu Gazneli Mahmud tarafından hapsedildikten (1025) az sonra Gazneli Mahmud'un iznini de alarak Horasan'a geçmiş (Mevdûdî, 1971, s. 84-86; Özgüdenli, 2013, s. 63-64) ve anlaşıldığı kadarıyla Nesa, Ebiverd (Baverd?) ve Serahs gibi yerlere yerleşmiş, ayrıca Dandanakan çayırlarını da hayvanlarını otlatmak için kullanmışlardır (Hüseynî, 1999, s. 3; Bundarî, 1999, s. 3; Kazvî, 2015, s. 20; Nîşâbûrî, 2018, s. 79). Fakat onların Herat şehri ile bu ilk zamanlarda herhangi bir temasları olmuş mudur bilmiyoruz, buna dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu gruptaki Selçuklular daha sonra bölgede çıkarttıkları huzursuzluk nedeniyle zaten Gazneliler tarafından vurulan bir darbe ile dağıtılmış (1028-1029) ve İsfahan, Azerbaycan, Kirman, Balhan dağları gibi yerlere çekilmek zorunda kalmışlardır (İbnü'l-Esîr, 2008, C. 8, s. 6 vd.; İbnü'l-Verdî, 2017, s. 22-23; Mevdûdî, 1971, s. 87). Sultan Gazneli Mahmud'un vefatı (1030) sonrasında ise onun oğlu Mesud, tahta geçmek için kardeşi Muhammed'e karşı verdiği mücadeleler sırasında kendilerinden istifade etmek üzere bu Selçuklulardan bir kısmını tekrar Horasan'a davet etmiştir. Beyhakî'nin (2019, s. 58-59, 227) verdiği bilgilere bakılacak olursa bu gruptaki Selçuklulardan bir kısmı Mesud'un ordusunda yer almış ve bir ara Herat'da bulunmuşlardır; ancak onların bu dönemde de Herat'ta hâkim olduklarına dair de herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Selçukluların Herat şehrini ele geçirme girişiminin ilk defa 1031'de vuku bulduğuna dair bazı kayıtlar olsa da (Farmani, 2019, s. 26) temel kaynaklarda yer alan bilgiler bu durumu pek de doğrulamamaktadır. Hatta Gazneli dönemi devlet adamlarından Beyhakî (2019, s. 131 vd.) bile bizzat şahit olduğu dönemin olaylarını kaydederken bu girişime dair herhangi bir bilgi vermemiştir. Onların Herat'ı ilk kuşatmaları yüksek ihtimalle Selçuk Bey'in torunları Tuğrul ve Çağrı beylerin hâkimiyetindeki ikinci Selçuklu grubunun Horasan bölgesine geçişlerinden (1034-1035) sonra vuku bulmuştur.³ İsfizârî'nin (1946, s. 231) verdiği bilgiler de bunu açıkça göstermektedir. Bu müellife göre Selçuklular söz konusu şehri 1036-1037 yıllarında kuşatmış fakat ele geçirememişlerdir. Şehir ancak ertesi yıl Selçuklular'a anlaşma yoluyla teslim olmuş, fakat bu sefer de şehir halkı isyan ederek Selçuklular'ı şehirden çıkartmış ve yine dönemin Gazneli sultanı Mesud'un hâkimiyetini tanımışlardır. Bu durumu esasında diğer birçok kayıt da ortaya koymaktadır. Mesela 1034 ile 1035 yıllarında meydana gelen bazı olaylar sebebiyle Sultan Mesud'un birkaç defa Herat'a gelmiş olmasına ve 1036 ile 1037 yıllarında Hacib Sübaşı namı Gazneli devlet adamının komutasındaki askeri birliklerle Herat'ta bulunmuş olmasına yönelik kayıtlar (Beyhakî, 2019, 402, 459, 476; Mevdûdî, 1971, s. 96-101), bu sıralarda söz

³ Söz konusu gruptaki Selçuklular'ın Horasan coğrafyasına girişleri hakkında en geniş bilgi Beyhakî'nin tarihinde yer almaktadır (Beyhakî, s. 435 vd.).

konusu şehrin halen daha Gazneliler elinde olduğunu göstermektedir. İbnü'l- Esîr (2008, C. 8, s. 81-82), Hüseyinî (1999, s. 6-7) ve İbnü'l-Verdî'nin (2017, s. 24) kayıtlarında ise Selçuklular ile Gazneliler arasında vuku bulan Serahs savaşının (1038) hemen akabinde Selçuklu beylerinden Çağrı Bey'in Herat'taki Hacib Sübaşı'yı sıkıştırdığı ve oradan attığı bilgisi yer almaktadır ki bu da yine yukarıdaki bilgileri tamamlamaktadır. Buraya kadarki bilgiler ışığında özetle Selçuklular'ın mezkûr şehri ilk defa Serahs savaşından önce (1036-1037) kuşattıklarını, fakat bu kuşatmada başarılı olamayıp şehri ancak bir yıl sonra, yani Serahs savaşının akabinde ele geçirdiklerini ifade edebiliriz.

Herat şehri, Serahs savaşı akabinde Selçuklular'ın eline geçmişse de Selçuklular ile Gazneliler arasındaki çekişmelerin durmak bilmediği bir coğrafyada yer alması ve bölgedeki stratejik önemi sebebiyle birkaç kez daha el değiştirmiştir. Nitekim Sultan Mesud'un Hindistan işlerinin halledip Selçuklular'ın Horasan coğrafyasında büyük bir tehdit olduğunu da idrak ederek bizzat ordusunun başında bölgeye gelmesiyle Selçuklular Herat da dâhil olmak üzere söz konusu bölgede ele geçirdikleri bazı şehirlerden çekilmeye başlamışlardır. Onların bu sırada Herat'ı terketmiş oldukları bölgeye gelen sultanın şehre girmiş ve orada konaklamış olmasından da açıkça anlaşılmaktadır. İsfizârî'nin şehir halkının isyan edip Selçuklular'ı şehirden attıklarına dair kaydettiği olayın da bu zamanda gerçekleştiği kuvvetle muhtemeldir. Yani 1038'de Serahs'ta kazandıkları zaferin akabinde şehri Selçuklular'a teslim etmek zorunda kalan halk, Sultan Mesud'un kuvvetli bir orduyla bölgeye gelişi sırasında, onlara karşı isyan ederek tekrar Gazneliler'in hâkimiyetini tanımışlardır.

Selçuklular'ın Gazneliler karşısında zafer kazandıkları Dandanakan savaşı (1040) sırasında ve sonrasında bir müddet sahipsiz kaldığı anlaşılan Herat şehri, kısa süreliğine Şeyh Ebu Muhammed b. Asım adında bir bozguncunun eline geçmiştir. Şeyh Ebu Muhammed'in Sultan Mesud'a bağlı birlikler tarafından öldürülmesi üzerine de şehre onun kardeşi Şeyh Rafî hâkim olmuştur. Fakat Şeyh Rafî'nin buradaki hâkimiyeti de kısa sürmüştür. Onun yaveri olan ve Sultan Mesud yanlısı olduğu da anlaşılan Ebu Mansur b. Aşatz (Eşâ's), Şeyh'i öldürüp şehri Gazneliler adına ele geçirmiş ve muhafaza etmiştir (İsfizârî, 1946, s. 232; Şahin, 2013, s. 94). Tüm bu olayların Sultan Mesud'un hayatını kaybettiği tarihten, yani 17 Ocak 1041'den (Merçil, 1989, s. 77, 100) önce vuku bulduğu anlaşılmaktadır ki aşağıda da görüleceği üzere Selçuklu liderlerinden Musa Yabgu söz konusu şehri Ebu Mansur'u da öldürerek ele geçirdiğinde Sultan Mesud buraya oğlu Mevdud komutasında bir birlik göndermiştir.

1.3. Musa Yabgu'nun Herat Hâkimiyeti Ve Melik Alp Arslan İle Karşı Karşıya Kalışı

Dandanakan zaferi sonrasında bir araya gelen Selçuklu liderleri; Sultan Mesud'un Horasan coğrafyasından çekilişini de fırsat bilerek bir kurultay toplamış ve bu kurultayda fethedilmiş olan bölgeleri kendi aralarında paylaşmış, ayrıca fethedilmesi planlanan yerlerin ise kim tarafından fethedileceğine dair kararlar almışlardır. Burada alınan bir karara göre Herat da dâhil olmak üzere Büst, Sistan ve Buşenc gibi yerler Musa Yabgu'nun fethedip hâkim olacağı yerler olarak belirlenmiştir (Ravendî, 199, C.

1, 102; Reşidedîn, 2010, s. 95-96).⁴ Bundan sonraki olaylara ilişkin kayıtlar, Musa Yabgu'nun şehre gelip Ebu Mansur'u öldürdüğü ve Herat'a hâkim olduğu yönündedir (1040) (İsfizârî, 1946, 232; Şahin, 2013, s. 94-95). Bazı kayıtlar ise henüz hayatta iken Sultan Mesud'un oğlu Mevdud liderliğinde bir orduyu Herat taraflarına gönderdiği ve bu ordunun Yabgu'yu şehirden çıkartarak Herat'ta tekrar Gazneli hâkimiyetini tesis ettiğini göstermektedir (17 Ocak 1041 öncesi) (İbnü'l-Esîr, 2008, C. 8, s. 84; Piyadeoğlu, 2012, s. 47; Piyadeoğlu, 2008, s. 26). Kaynaklarda babasının vefatını haber alan Mevdud'un Horasan coğrafyasından geri çekilip amcası Muhammed'e karşı taht mücadelesine giriştiği (8 Nisan 1041) ve bu mücadelede başarılı olduğu, bunu duyan Herat halkının ise Selçuklular'ı şehirden çıkartarak tekrar Mevdud'a bağlılıklarını bildirmiş olduğu bilgisi de yer almaktadır (İbnü'l-Esîr, 2008, C. 8, s. 88) ki bu da Mevdud'un geri çekilişini fırsat bilen Selçuklular'ın şehre bir kez daha girdiklerine işaret etmektedir.

Herat halkının, Selçuklular'ı şehirden çıkarttıktan sonra, burayı 1043 yılına kadar Gazneliler adına muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Fakat bu yıl içerisinde Selçuklu hâkimiyetine girmiş olan diğer Horasan şehirlerini kurtarmak maksadıyla Mevdud komutasında bölgeye gelen Gazneli ordusunun Selçuklu meliklerinden Ertaş tarafından bozguna uğratıldığı sıralarda Musa Yabgu ani bir baskınla şehri tekrar ele geçirmiştir (1043) (Şahin, 2013, s. 96). Sultan Mevdud bu olaydan sonra da hem Herat'ı hem de diğer Horasan şehirlerini kurtarmak için girişimlerde bulunmuş; ancak başarılı olamamıştır (1044) (İbnü'l-Adîm, 1989, s. 21, Mevdûdî, 1971, s. 166).

1044 ile 1051 yılları arasında Herat'ın durumu çok açık değildir; ancak 1051 ile 1055 yılları arasında şehir ve etrafında yaşanan olaylar hakkında bilgi veren kaynaklar, Musa Yabgu'nun halen daha burada hâkim olduğunu göstermektedir. Söz konusu kayıtlara göre Yabgu, 1051'de Horasan'da bulunan Sultan Mevdud'un gulamı Tuğrul ile mücadele için hâkim bulunduğu şehirden bir orduyla hareket etmiştir. Aynı dönemde hâkim olduğu Sistan'da Ebu'l-Fazl namında bir vekilinin bulunması, Yabgu'nun da bizzat merkez olarak Herat'ı kullandığına işaret etmektedir (İbnü'l-Esîr, 2008, C. 8, s. 156-158; Târih-i Sistân, 2016, s. 323, 330; Metin, 2016, s. 322). Tüm bunlara ilaveten Yabgu'nun 1051-1052 ve 1054-1055 yıllarına ait olmak üzere şehirde kendi adına para bastırmış (Piyadeoğlu, 2012, s. 50; Piyadeoğlu, 2008, s. 29) olması da onun buradaki hâkimiyetinin en azından 1055 yılına kadar sürdüğünü göstermektedir.

1055 yılına kadar Herat ve Sistan taraflarında hâkim bulunan Musa Yabgu'nun karşısına bu sefer de Selçuklu liderlerinden Çağrı Bey çıkmıştır. 1040 yılında yapılan kurultayda Çağrı Bey'e esasen Merv merkezli olmak üzere Horasan ve Toharistan bölgesindeki bazı yerlerin fethi görevi verilmişti; fakat bu yerler arasında Herat ve Sistan gibi yerler yoktu (Bundârî, 1999, s. 6; Hüseyinî, 1999, s. 12; Özgüdenli, 2013, s. 87). Onun Musa Yabgu karşısına çıktığı ve 1056 yılında Sistan'a girdiği ve kendi adına hutbe okuttuğu kaydedilmektedir. Bu durumun sebebi yukarıda da değindiğimiz

⁴ Bundârî (1999, s. 6), Hüseyinî (1999, s. 12) ve Ahmed b. Mahmud (2011, s. 52), söz konusu yerlerin esasen Ebu Ali Hasan b. Musa'ya verildiğini kaydetmiştir. Burada adı geçen kişi Musa Yabgu'nun oğlu Hasan Bey'dir. Onun bu sırada babası ile birlikte olduğu kuvvetle muhtemeldir (Özgüdenli, 2013, s. 87). Müellifler bu yüzden öyle kaydetmiş olmalıdır.

üzere yüksek ihtimalle Herat ve taraflarının ilk kez Çağrı Bey tarafından fethedilmiş olması, fakat söz konusu kurultayda alınan bir kararla da buraların Musa Yabgu'nun fethedeceği bölgeye dâhil edilmiş olmasıdır. Kayıtlar incelendiğinde Selçuklu meliklerinin karşı karşıya gelmesine sebep olan başka bir olay görülmemektedir; ancak sebep ne olursa olsun önemli olan sonraki olayın Musa Yabgu ile hem Çağrı Bey'in hem de Alp Arslan'ın arasını oldukça açmış olduğudur. Bu olaydan sonra Musa Yabgu, Sultan Tuğrul'a Merv'de yapılan kurultayda söz konusu yerlerin kendisine verildiğini ve Çağrı Bey'in haksız bir şekilde bu yerleri işgal ettiğini bildiren bir haber göndermiş, buna mukabil Sultan Tuğrul da Sistan'ın Yabgu'ya ait olduğuna, onun yönetiminde olmasına yönelik bir ferman göndermiştir (Târih-i Sistân, 2018; s. 335-336; Metin, 2016, s. 327). Bu ferman geldikten sonra Çağrı Bey'in Sistan'dan çıktığı anlaşılmaktadır. Piyadeoğlu'nun (2021a, s. 49; 2012, s. 53; 2008, s. 31) tahminine göre Sistan'ın fethi sırasında Herat da Alp Arslan tarafından ele geçirilmiş ve söz konusu ferman geldikten sonra Çağrı Bey Sistan'dan çıkmış; ancak Alp Arslan Herat'tan çıkmamıştır. Bizce de durumun böyle olduğu akla daha yatkındır. Nitekim Çağrı Bey'in vefatına (1059) yakın yıllarda Horasan meliki olarak karşımıza çıkan Alp Arslan'ın şehrin idaresi için oğlu Togaşah'ı Herat'a göndermiş olması ve henüz sultan olmamışken 1058, 1060 ve 1063'te burada kendi adına paralar kestirmiş (Piyadeoğlu, 2021a, s. 49; 2021b, s. 133; Şahin, 2013, s. 96) olması da durumun bu şekilde olduğunu kanıtlar niteliktedir.

1.4. Yabgu'nun İsyanı ve Alp Arslan'ın Herat Seferi

Sultan Tuğrul'un vefatı (Eylül 1063) sırasında Selçuklu ülkesinde muhtelif isyanlar meydana gelmiş, bazı yerel yöneticiler isyan edip doğrudan merkeze başkaldırmışken bazı hanedan üyeleri de taht iddiasıyla harekete geçmiş ve devletin merkezi otoritesi bozulmaya başlamıştı. İşte bu sırada isyan edip tahtı ele geçirmek isteyen hanedan üyelerinden birisi de Musa Yabgu idi. Belki de hanedanın en yaşlı üyesi olarak tahta oturmak hakkının kendisine ait olduğunu düşünüyordu. Ancak daha önce Sultan Tuğrul tarafından veliaht tayin edilmiş bulunan Melik Süleyman b. Çağrı Bey başta olmak üzere taht için mücadeleye girişecek başka güçlü adaylar vardı. Bunlardan birisi Alp Arslan diğeri de Kutalmış b. Arslan Yabgu idi.

Kaynaklar Musa Yabgu'nun isyanı hakkında bilgi verirken onun Herat'ta hâkim bulunduğuna ve burada isyan etmiş olduğuna işaret etmektedir (İbnü'l-Esîr, 2008, C. 8, s. 232; Müneccimbaşı, 2000, C. 1, s. 72; Köymen, 2011, s. 43). Fakat bizce burada kullanılacak en doğru ifade; *Sistan hâkimi bulunan Musa Yabgu'nun taht iddiasıyla isyan etmiş olduğu* şeklinde olmalıdır. Zira yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Yabgu'nun Herat'taki hâkimiyeti 1055-1056 yıllarında bitmiştir. Buranın hâkimi olarak karşımıza çıkan kişi ise Alp Arslan ve onun oğlu Togaşah'tır. Özgüdenli (2013, s. 136) ve Piyadeoğlu'nun (2008, s. 31; 2021a, s. 48-49) kayıtları karşılaştırıldığında da durumun böyle olduğu anlaşılıyor. Nitekim Özgüdenli, doğrudan Yabgu'nun Sistan hâkimi olduğunu ve isyan ettiğini kaydederken Piyadeoğlu da 1043 yılından sonra umumiyetle Sistan hâkimi olarak karşımıza çıkan Yabgu'nun Herat'taki hâkimiyetinin 1055 sonrasında bittiğine işaret etmiştir. O halde bütün bu bilgiler göz önüne alınırsa;

Yabgu'nun isyan eylemini esasen Alp Arslan hâkimiyetindeki Herat şehrini ele geçirerek başlattığını ifade etmemiz yerinde bir tespit olacaktır.

Daha önceki çalışmamızda babası Çağrı Bey'in vefatı (1059) akabinde Horasan'ın tek hâkimi olan Alp Arslan'ın 12 Eylül 1063 ile 15 Kasım 1063 tarihleri arasında payitahtta sultan tanındığını belirtmiş ve Huttelan, Herat ve Sağaniyan'da vuku bulan isyan hareketlerinin de bu döneme denk geldiğine işaret etmiştik (Tokan, 2020, s. 476-477). İşte bu olaylardan bahseden müellifler de Sultan Alp Arslan'ın Huttelan emirinin isyanını bastırıp orada kontrolü sağladıktan sonra Herat'ta bulunan Musa Yabgu üzerine gittiğini kaydetmişlerdir (İbnü'l-Esîr, 2008, C. 8, s. 21-232; Müneccimbaşı, 2000, C. 1, s. 72; İbnü'l-Verdî, 2017, 35). Bu sefer esnasında Alp Arslan'ın hangi yol güzergâhını kullandığına ya da Huttelan'dan Herat'a ne kadar zamanda gittiğine dair kaynaklarda açık bilgiler bulunmamaktadır. Ancak Selçuklu Devleti'nin içinde bulunduğu durumu da çok iyi bilen sultanın hızlı harekât ettiği ve Huttelan'dan sırasıyla Çağaniyan, Tirmiz, Belh ve oradan Herat'a ulaşan en kısa yolu tercih ettiğini söyleyebiliriz. İslam coğrafyacılarının kayıtları dikkate alındığında bu yol Huttelan'dan Sağaniyan'a üç, Sağaniyan'dan Tirmiz'e dört, oradan Belh'e ise iki merhaledir (Yakubî, 2002, s. 72, İstahrî, 2019, s. 241, 278; İbn Havkal, 2014, s. 393-395). Bu kayıtlardan Belh'ten Herat'a kaç merhalelik yolun olduğu tam olarak çıkarılamamaktadır; fakat İstahrî (2019, s. 241), Belh'e Herat'tan biraz daha yakında yer alan Bamiyan şehri ile Belh arasını on merhale göstermektedir. Bu kayıttan Herat ile Belh arasındaki mesafenin on merhaleden biraz daha fazla olduğuna hükmedilebilir. Bu durumda Herat'tan çıkan Selçuklu ordusunun on dokuz merhaleden daha fazla yol katettiğini; fakat genellikle süvarî birliklerinden oluşan bu ordunun söz konusu mesafeyi daha kısa bir zaman diliminde tamamladığını söyleyebiliriz.

Kaynaklarda bu askerî harekât ve meydana gelen savaş sırasında Sultan Alp Arslan ve Musa Yabgu'nun emri altında kaç bin kişilik bir ordunun bulunduğu da değinilmemiştir. Ancak olay hakkında belki de en güvenilir bilgileri veren İbnü'l-Esir (2008, C. 8, s. 232), sultanın emrinde büyük bir ordunun olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca müellif meydana gelen savaşın gece gündüz sürdüğünü de bildirmektedir ki bu da Yabgu'nun ordusunun Alp Arslan'ın ordusuna yakın bir sayıda ve güçte olduğuna işaret etmektedir.

Heratta iki hanedan mensubu arasında meydana gelen söz konusu savaşı nihayet Alp Arslan kazanmıştır. Bu şekilde Herat'ta kontrolü sağlayan sultan, beklenen aksine Yabgu'ya gayet şefkatli bir şekilde davranarak ikram ve ihsanda bulunmuş ve onu merkeze itaat etmek koşuluyla yine burada idareci olarak bırakmıştır. İbnü'l-Adîm'in (1989, s. 22) kayıtlarına göre Alp Arslan saltanatı döneminde Herat'ta her yıl bin altın sadaka dağıtmıştır. Bu onun Herat şehrine ve halkına ne denli bir önem verdiğini açıkça göstermektedir. Musa Yabgu'nun bu şehri ne zamana kadar idare ettiğini bilmiyoruz. Kayıtlardan Sultan Melikşah döneminde bir ara Togaşah'ın burada idarecilik yaptığı, fakat onun buradaki şeyhleri öldürtmesi ve baskıcı bir yönetim takip etmesi sonrasında başkent İsfahan'a götürülerek hapsedildiği anlaşılmaktadır (İsfizarî, 1946, s. 232). Bu olaydan sonra söz konusu şehir genellikle

valiler tarafından idare edilmiştir (İsfîzarî, 1946, s. 232; Togan, 1987, s. 431; Piyadeoğlu, 2012, s. 58; Piyadeoğlu, 2008, s. 35).

2. Sağaniyan Seferi

2.1. Selçuklular Zamanına Kadar Kısaca Sağaniyan

Sağaniyan,⁵ ortaçağda bazen Maverâünnehir bazen de Toharistan coğrafyasına dâhil edilmiş geniş bir bölgedir (Yakut, 1995, C. 3, s. 408-409; Bağdadî, 2020, C. 2, s. 336; İbn Hurdazbih, 2008, s. 40-43; Ergüven, 2011, s. 55-56; Usta, 2021, s. 23, Dobrev, 2017, s. 151, 204, 254). Çinli rahip Hsüan-Tsang'ın VII. asırda doğudan batıya dört yüz li⁶ kuzeyden güneye ise beş yüz li genişliğinde olduğuna işaret ettiği (Ergüven, 2011, s. 55-56) bu bölge, VIII-X. asırda batıda Tirmiz'e, doğuda Kubadiyan'a, kuzeyde Uşrusana'ya, güneyde ise Ceyhun nehrine sınırdı (Yakut, 1995, s. C. 3, s. 408-409; Mukaddesî, 2015, s. 43; İbn Havkal, 2014, s. 357; Akbulut, 1984, s. 27-33; Barthold, 2017, s. 97; Buniyatov, 1993, s. 166). Günümüzde Özbekistan sınırları içerisindeki Surhanderya (Çağanrûd) vadisine tekabül eden (Dobrev, 2017, s. 204; Barthold, 2017, s. 76) bölgenin ortaçağdaki merkezi bölge ile aynı adı taşıyan Sağaniyan şehriydi. Bu şehir; yine aynı sahada kuzeyden güneye doğru akan ve bu arada hem bölgeye hem de şehre adını vermiş olan Sağan nehrinin (Çağanrûd) kıyısında yükselen dağ eteklerinde (Tirmiz'in kuzeyinde) kurulmuştu (Buniyatov, 1993, s. 166). Barthold (2017, s. 76) şehrin kurulduğu yerin günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde yer alan ve Surhanderya iline bağlı olan Denov ilçesine, Strange (1905, s. 440) ise Nahr Zamil olarak da adlandırılan modern Sariasya kasabasına tekabül ettiğini kaydetmiştir.

Sağaniyan bölgesi hem bulunduğu coğrafi konum itibariyle hem de burada üretilen çeşitli ürünler ve bu ürünlerin ticaretteki ehemmiyeti dolayısıyla ortaçağda büyük bir öneme sahipti. Samur, sincap ve tilki gibi çeşitli av hayvanlarının derilerinden elde edilen kürklerle kayın ağacı ve mamut dişinden mamul eşyalar buradan etrafa ihraç edilirdi. Ayrıca bölgede elde edilen bol miktardaki safran da ticarete büyük bir yere sahipti (İbn Havkal, 2014, s. 349; İstahrî, 2019, s. 254; Şeşen, 2001, s. 213). Toprağı bereketli olan ve bol miktarda meyve ve sebze üretilen bu bölgeyi ve merkez şehri herhalde en iyi tarif eden ortaçağ İslam coğrafyacılarından Mukaddesî olmuştur. Buranın ne denli mamur ve ne denli bir öneme haiz olduğunu müellifin şu sözlerinden açıkça görebilmekteyiz:

"Sağaniyan, Zirâî ürünleri oldukça bol, hayli mamur bir bölgedir ve başkenti de aynı adı taşır... İçme suyunu Ceyhun'a karışan bazı nehirlerden temin eder... Sınır kesimlerinde Kîcî ve Kincîne denilen Türkler yaşar. On altı bin köyü vardır... Başkentinin pazarları kapalı ve zariftir. Ekmeği ucuz, eti ve suyu boldur... Her evin içinden akıp giden bir akarsu vardır. Şehrin çevresi ağaçlarla çevrilidir ve avlanmaya

⁵ Bu bölgeye ve bölgenin merkez şehrine Acemler Çağaniyan Araplar ise Sağaniyan demişlerdir. Kaynaklarda da genel olarak bu iki isimle geçmektedir (Yakut, 1995, C.3, s. 408-409; Bağdadî, 2020, C. 2, s. 336; Havkal, 2014, s. 359; Mukaddesî, 2015, s. 289; İstahrî, 2019, s. 289; Buniyatov, 1993, s. 166; Spuler, 1991, s. 1).

⁶ Bu eski Çin'de kullanılan bir uzunluk ölçü birimidir ve yaklaşık 1 li 500 metreye tekabül eder (<https://www.chinasage.info/measures.htm>)

elverişli pek çok kuş türü vardır. Kış ayları güzeldir; çok miktarda yağmur ve kar yağar. Otları öyle yüksektir ki, hayvanlar içinde kaybolur.” (Mukaddesî, 2015, s. 289).

Sağaniyan bölgesi yukarıda işaret edilen önemine binaen tarihin en eski devirlerinden başlamak üzere çeşitli milletlere ev sahipliği yapmıştır. Bazı çalışmalarda bölge tarihinin M.Ö. VI. yüzyıla kadar indiğine işaret edilse de (Buniyatov, 1993, s. 166) Maveraiünnehir ve Özbekistan özelinde yapılan araştırmalarda bu tarih M.Ö. II. bin yılın öncesine kadar götürülmektedir (Rtveladze, 2009, s.10; Akbulut, 1984, s. 1) M.Ö. II. bin yılın başlarından başlamak üzere bölgede muhtelif Pers ve Türk toplulukları iç içe yaşamışlardır (Togan, 2019, s. 46-51; Akbulut, 1984, s. 1). M.Ö. II. bin yılın ikinci yarısında proto-kentlerin oluşmaya başladığı bölge (Rtveladze, 2009, s. 10); M.Ö. VII. yüzyılda Sakaların egemenliği altına girmiş (Durmuş, 2017, s. 95; Akbulut, 1984, s. 4), ancak Sakaların M.Ö. 625'te güç kaybetmesiyle Pers kökenli Ahameniş İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelmiştir (Akbulut, 1984, s. 4). Bu tarihten sonra da Sağaniyan ve etrafında Pers-Türk çekişmesi devam etmiş olmakla birlikte buranın M.Ö. 330'a kadar umumiyetle adı geçen imparatorluğun hâkimiyetinde kaldığı anlaşılmaktadır (Durmuş, s. 101-102; Rtveladze, 2009, s. 10).

Sağaniyan ve etrafı M.Ö. 329-327 yılları arasında Makedonya kralı Büyük İskender (M.Ö. 336-323) tarafından ele geçirilmiştir (Mansel, 1999, s. 447-448; Rtveladze, 2009, s. 10). Büyük İskender'in vefatından sonra Selevkoslar, Baktiria Grekleri ve Parthlar'ın mücadele sahası haline gelmiş olan bu bölge (Akbulut, 1984, s.6-10; Nourzhanov & Bleuer, 2013, s. 12; Cöhce, s. 816); M.Ö. II. yüzyılın ikinci yarısında Hunlar tarafından batıya sürülen Yüe-çiler'in (Kafesoğlu, 2007, s. 60-63, Cosmo, 2002, s. 714-716) akabinde de onların devamı niteliğinde olup M.S. I. asırda siyasî-askerî bir güç olarak ortaya çıkan ve zamanla Maveraiünnehir, Horasan ve Toharistan üçgenindeki sahaya hükmeden Kuşanlar'ın hâkimiyetine girmiştir (Konukçu, 1973, s. 1-3, 11, 21 vd.). M.S. III. yüzyılda Pers kökenli Sasanilerin egemenliğine giren Sağaniyan (Rtveladze, 2009, s. 10), M.S. V. asrın ortalarında Akhunların (Dobrev, 2017, s. 151, 201, 204, 254; Spuler, 1991, s.1), M.S. VI. Asrın ikinci yarısından itibaren ise Gök-Türklerin (Ergüven, 2011, s. 55) hükmettiği bölgeler arasında yer almıştır.

Müslüman Arapların Horasan ve Maveraiünnehir taraflarındaki fetih hareketleri sırasında Sağaniyan bölgesi Sağan-hudât (Çağan-hudât) unvanını kullanan yerel yöneticiler tarafından idare ediliyordu (Barthold, 2017, s. 97; Merçil, 2014, s. 39). Bununla birlikte hem bu bölgede hem de bu bölge ile birlikte Mavveraünnehir'in önemli bir kısmını oluşturan Huttelan ve etrafında yoğun olarak Türkler yaşamaktaydı. Buradaki Türk ve diğer unsurlar Toharistan'da hâkim bulunan bir Türk beyine, Tarhan Nizek'e bağlı olarak Araplara karşı birçok kez mücadele vermişlerdir (Siméon, 2012; s. 388-389; Usta, 2021, s. 31-45, 66-67). Ancak Sağaniyan halkı daha fazla karşı koyamayıp 705 yılında Arap komutanlarından Kuteybe b. Müslim'e boyun eğmiştir (Belâzurî, 2002, s. 481; İbnü'l-Esîr, C. 4, s. 200; Usta, 2021, s. 66-67; Usta, 2009, s. 64; Spuler, 1991, s. 1)⁷. Böylece Emevilerin (661-750) hâkimiyeti altına giren bölge,

⁷ Belâzurî (2002, s. 595-596, 611), bir kaydında Sağaniyan'ın Hakem b. Amr tarafından fethedildiğine işaret ediyor, ancak bu müellifin bir diğer kaydından da buradaki asıl kontrolün Kuteybe b. Müslim

Abbasilerin (750-1258) iktidarı ele geçirdiği dönemde de bir müddet onların egemenliğinde kalmıştır (Söylemez, 2019, s. 16).

Kısa bir zaman dilimi için Tahirilerin (821-873) etki sahasında yer alan Sağaniyan, IX. asrın ikinci yarısından X. asrın sonlarına kadar Samanilerin hükmettiği bölgeler arasında yer almış ve bu dönemde genellikle Muhtacoğulları'ndan⁸ tayin edilen valiler tarafından idare edilmiştir (Rtveladze, 2009, s. 150-153; Merçil, 2014, s. 39; Spuler, 1991, s. 1). Samani Emirliği'nin yıkılmasıyla birlikte (999) Gaznelilerin eline geçen (1001) bölge, Gazneliler ile Batı Karahanlılar sınırında yer alması sebebiyle bilhassa Sultan Gazneli Mahmud döneminde (998-1030) bu iki devlet arasında meydana gelen savaşlar sırasında birçok kez el değiştirmiştir (Barthold, 2017, s. 310; Bunyatov, 1993, s. 166; İbadi, 2011, s.176; Merçil, 1996, s. 481). Sultan Mesud döneminin (1030-1041) başlarında Gaznelilerin hâkimiyeti altında olduğu anlaşılan bölge (Merçil, 2014, s. 42), hem Gazneli Mahmud döneminin sonlarında hem de bu dönemde Selçukluların da desteğini alarak kendi hâkimiyetini kurmak isteyen ve bu maksatla Batı Karahanlı ve Gazneli topraklarına saldıran Karahanlı hanedanından Ali Tegin ve oğullarının baskısı altında kalmış, hatta 1035-1036 yıllarında Harezmşah Altuntaş'ın oğlu Harun ile ittifak kuran Ali Tegin'in oğlu Yusuf tarafından ele geçirilmiştir (Beyhakî, 2019, s. 79, 431; Genç, 2002, s. 16; Merçil, 1989, s. 60; Hunkan, 2007, s. 40, 59; Erdoğan, 2013, s. 165, 171). İşaret edilen yıllardan sonra tekrar Gaznelilerin hâkim olduğu Sağaniyan'ın 1040'lara gelindiğinde Karahanlıların egemenliğinde olduğu anlaşılmaktadır (Rtveladze, 2009, s. 154). Bu durum yüksek ihtimalle Selçuklular ile Gazneliler arasında cereyan eden savaşlar sırasında (Serahs Savaşı: 1038, Dandanakan Savaşı: 1040) Gazneliler'in bölgeyle alakadar olamamaları ve bu savaşları fırsata çeviren Karahanlıların Sağaniyan'ın da dâhil olduğu bölgelerde hâkimiyetini güçlendirmek adına yürüttüğü faaliyetlerden kaynaklanmıştır.

2.2. Sağaniyan'ın Selçuklu Hâkimiyetine Girişi

Selçukluların Sağaniyan bölgesi ile ilk temaslarının ne zaman olduğuna dair kaynaklar net bir bilgi vermemişlerdir. Bazı kayıtlara göre Karahanlı hakanı İlig Han ile Gazneli Mahmud arasında iki devletin sınırlarının belirlenmesine yönelik yapılan bir görüşmede İlig Han Gazneli Mahmud'a "*Birkaç seneden beri bir kavim Türkistan'dan benim memleketime kadar gelip Nûr-u Buhara ve Soğd-Semer kand otlak ve çayırlarını ele geçirmişler. Pek büyük bir ordu ve sayısız askerdirler. Önderleri Lokman oğlu Selçuk idi.*" demiştir (Ravendî, 1999, C. 1, s. 86; Nişâbü'rî, 2018, s. 76; Reşidedîn, 2010, 72-73). Burada bahsi geçen Soğd (Soğdiana) bölgesi Sağaniyan'ın hemen kuzeyinde yer almaktadır, hatta Sağaniyanın dahil olduğu Özbekistan da bazen bu bölgeye dâhil bir yer olarak gösterilmiştir (Eker, 2012, s. 81; Taşağıl, 2009, s. 48). Söz konusu görüşme ise

tarafından sağlandığı (705) anlaşılıyor. Bu ikinci bilgi İbnü'l-Esir (2008, C. 4, s. 200) tarafından doğrulanmaktadır.

⁸ Bu hanedan Sağaniyan bölgesini hem Samaniler hem de Gazneliler ve Karahanlılara bağlı olmak üzere idare etmiştir. X. yüzyıldan XI. Yüzyılın ortalarına kadar Sağaniyan'da hüküm süren bu hanedanın menşei tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte Merçil (2020, s. 50) bu hanedanın Çağan-hudat unvanını kullanarak bölgeyi daha önceden idare eden hanedanın bir devamı olabileceğini kaydetmiştir.

1001 yılında yapılmıştır (Merçil, 1989, s. 32; Köymen, 2011, s. 43-48; Hunkan, 2007, s. 38). Bu bilgiler birleştirildiğinde Selçuklular'ın bölgeyle ilk temaslarının bu yılda olduğu yönünde bir tahminde bulunulabilir. Hatta bu yılda ve az öncesinde Arslan Yabgu liderliğindeki Selçuklu grubunun Samaniler safında yer alarak Maverainnehir bölgesinde Karahanlılar'a karşı mücadelelerde bulunmuş olması da bu tahmini desteklemektedir (Köymen, 2011, s. 43-48; Piyadeoğlu, 2021b, s. 19-20).

Selçuklular'ın 1001 yılından 1025 yılına kadar Sağaniyan tarafları ile doğrudan bir teması olmuş mudur bilmiyoruz, fakat 1025 yılında Karahanlı hakanı Yusuf Kadir Han ile Gazneli sultanı Mahmud arasında yapılan bir anlaşma ve bu sırada yaşanan olaylar onların bu yıl dolaylarında bölgeyle bir temasının olduğunu açıkça göstermektedir. Zira yapılan bu anlaşmanın asıl konusunu, hem Batı Karahanlı toprakları için hem de Gaznelilerin sınır bölgeleri için tehdit olan Ali Tegin ile müttefiki Selçuklu lideri Arslan Yabgu'nun işinin halledilmesi oluşturmuştu (Köymen, 2011, s. 73-78; Genç, 2002, s. 15; Piyadeoğlu, 2021b, s. 25-26). Sultan Mahmud'un bu anlaşmayı yapmak üzere büyük bir orduyla Ceyhun nehrini geçip Maverainnehir bölgesine girdiği sırada ise Selçuklular ve Ali Tegin karışıklık çıkarttıkları -belki de ele geçirdikleri- bölgelerden çekilmiş ve böylece sultan, Gazneli Devleti'nin sınır bölgeleri olan Sağaniyan, Huttelan, Kubadiyan ve Tirmiz'de kontrolü sağlayabilmiş ve buralardaki hâkimiyetini güçlendirebilmişti (Pritsak, 1977, s. 257; Merçil, 1996, s. 481).

Sağaniyan, Abbasi halifesi Kaim-Biemrillah'ın 1033'te Sultan Mesud'a gönderdiği bir menşurdan da anlaşılacağı üzere Sultan Mesud devrinin başlarında Gazneliler hâkimiyetindedir (Merçil, 2014, s. 42); ancak yukarıda da işaret ettiğimiz üzere bu bölge hem Gazneli Mahmud'un son zamanlarında hem de bu dönemde Ali Tegin ve Selçukluların baskısı altında kalmıştır. 1035-1036 yıllarında bir ara Ali Tegin'in oğlu Yusuf tarafından ele geçirilen bölge 1040 yılına gelindiğinde ise Karahanlıların elinde gözükmemektedir. Bu yıldan 1044 yılına kadar geçen sürede Selçukluların bölgeyle teması olduğuna ilişkin kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Bununla birlikte 1044-1045 yılı olayları hakkında bilgi veren müellifler, gerek Gaznelilere gerekse Karahanlılara karşı verdikleri mücadeleler sonrasında Çağrı Bey ile oğlu Alp Arslan'ın Tirmiz, Kubadiyan ve Belh gibi yerleri ele geçirdiğini kaydetmişlerdir (Hüseynî, 1999, s. 19; İbnü'l-Adîm, 1989, s. 21). Bu kayıtlarda yer alan ve fethedilmiş olarak gösterilen bölgeler arasında Sağaniyan ismi geçmemiştir; ancak Sağaniyan bölgesi ve merkez şehrinden bahsederken, bölgenin Tirmiz ile Kubadiyan arasında kuzeyden güneye doğru uzandığına merkez şehrin ise aynı bölgenin kuzey uç noktasında yer aldığına işaret etmiştik. Bütün bu bilgiler birleştirildiğinde Selçukluların en azından Sağaniyan bölgesinin güney kısımlarını söz konusu yıllarda ele geçirdiğine, fakat henüz merkez şehri ele geçiremediğine hükmedilebilir. Merkez şehir ise Karahanlıların elindeyken 1059 yılında bizzat Alp Arslan tarafından fethedilmiştir (Genç, 2002, s. 17; Özaydın, 2001, s. 408; Spuler, 1991, s. 1). Bunu hem kayıtlar hem de Alp Arslan'ın Sağaniyan'da bastırıldığı paralar açık bir şekilde ortaya koymaktadır (Rtveladze, 2009, s. 323-324). Bir kayda göre Alp Arslan şehri ele geçirdiğinde Karahanlı hakanı İbrahim b. Nasr Abbasi halifesine bir elçilik heyeti

göndermiş ve ondan duruma müdahale etmesini istemiştir; ancak halife ona lakap ve hilat göndermekten başka bir şey yapmamıştır (Genç, 2002, s. 17-18).

2.3. Alp Arslan'ın Sağaniyan Seferi

Sultan Alp Arslan'ın Sağaniyan'ı fethettiği sırada burayı idare eden kimdi bilmiyoruz. Fakat fethinden sultanın buraya düzenlediği askerî sefere kadar Sağaniyan'da Musa adında bir emirin bulunduğu açıktır. Bu emir Selçuklular'a bağlı olarak burayı idare ediyordu. Kaynaklarda onun kim olduğu, hangi millettendi gibi hususlara ilişkin herhangi bir kayda tesadüf edilmemiştir. Ancak daha önce de değindiğimiz üzere Sağaniyan eyaletini Samaniler, Karahanlılar ve Gazneliler'in buraya hükmettiği sıralarda umumiyetle yerli halkın da desteğini almış olan hanedan ya da hanedanlar idare etmiştir. Buradan hareketle Emir Musa'nın da yerli halktan ve önemli birisi olduğu sonucunu çıkartabiliriz. Kendisi aynı Huttelan emiri gibi Sultan Tuğrul'un vefatını ve akabinde Selçuklu ülkesinde meydana gelen karışıklıkları fırsat bilerek isyan etmiştir. Onun isyanı hakkında en geniş bilgileri İbnü'l-Esir vermiştir. Müellif, Sultan Alp Arslan'ın Herat seferini anlattıktan sonra doğrudan Sağaniyan isyanından bahsetmiş ve şunları kaydetmiştir:

"Sultan Alp Arslan buradan (Herat'tan) Sağaniyan'a gitti. Sağaniyan emirinin adı Musa idi ve sultana isyan etmişti. Sultan ona yaklaşık Musa yalçın dağlar üzerindeki kaleye çıktı. Yanında yiğit erlerden müteşekkil büyük bir topluluk vardı. Sultan oraya varır varmaz savaşa başladı. Daha öğle olmamıştı ki askerler dağa çıktılar ve kaleyi zorla ele geçirdiler. Musa esir alındı ve sultan (onun) öldürülmesini emretti. Musa canını kurtarmak için pek çok mal vermeyi vaat etmesi üzerine ise Sultan: 'Şimdi ticaret zamanı değildir.' Şeklinde karşılık verdi. (Sultan) Vilayetin tamamını istilâ edip Mero'ye döndü, sonra da Nişâbûr'a geçti" (İbnü'l-Esir, 2008, C. 8, s. 232.).

Sağaniyan şehrinin İbnü'l-Esir'in de ifade ettiği gibi büyük bir kalesi vardı. Bunu İslam coğrafyacıları da doğrulamaktadır. İbn Havkal (2014, s. 359) ve İstahrî'ye (2019, s. 254) göre bu kale Tirmiz kalesinden büyüktü ve Sağaniyan bölgesinin kuzeyindeki dağlık alandaydı. O halde buranın savunmaya oldukça elverişli bir yer olduğu söylenilebilir. Diğer taraftan Mukaddesî de (2015, s. 289) Sağaniyan'da 16.000 kadar köyün bulunduğu bahsettikten sonra, *"Sultan bir sefere çıktığında buradan (Sağaniyan'dan) kendi yiyecekleri, silahları ve binekleriyle birlikte on bin süvari çıkartabilir."* şeklinde bir kayıt düşmüştür. Bu kayıtlar her ne kadar Samaniler dönemine ait ise de Selçuklu döneminde de Sağaniyan'ın nüfusunun oldukça fazla olduğu ve güçlü bir ordusun bulunduğu delalet etmektedir. Fakat bütün bunlara rağmen Alp Arslan'ın bu seferi ve neticede onunla Emir Musa arasında vuku bulan bu savaş hakkında kaynaklarda detaylı bilgi bulunmamaktadır.

Eserlerinde Selçuklu dönemine dair bilgiler veren Nişâbûrî (2018), Hüseyinî (1999), Bunderî (1999) ve Ravendî (1999) gibi müellifler sultanın Sağaniyan seferinden hiç bahsetmezken İbnü'l-Verdî de (2017, s. 35) sultanın Herat seferinden bahsettikten sonra sadece *"Sonra Sağaniyan'ı zor kullanarak ele geçirdi ve sahibi Musa esir alındı"* şeklinde bir kayıt düşmüştür. Münecimbaşı (2000, C. 1, s. 72) olay hakkında İbnü'l-Esir'in verdiği bilgileri tekrar etmiş ve onun kayıtlarına ek olarak Sultan Alp Arslan'ın Sağaniyan'ı ele geçirdikten sonra emirlerinden birisini burada naibi olarak bıraktığını

ifade etmiştir. Araştırma eserlerde ise genellikle İbnü'l-Esir ve Müneccimbaşı'nın verdiği bilgiler nakledilmiştir (Mevdûdî, 1971, s. 224; Köymen, 2011, s. 41).

Sağaniyan seferinin tam tarihi bilinmemektedir. Siméon (2012, s. 401) ve Buniyatov (1993, s. 166) buradaki isyanın 1064'te meydana geldiğine ve isyanın aynı yılda bastırıldığına işaret etmiştir. Ancak Huttelan seferi hakkında yaptığımız çalışmada sefer tarihinin tespitine geniş bir ayırmış ve burada söz konusu olan askerî harekâtların Alp Arslan'ın saltanatı döneminde ve 25 Aralık 1063 tarihinden önce vuku bulduğunu belirtmiştik (Tokan, 2020, s. 473-477). Nitekim bu isyanları bastıran sultan önce Merv'e sonrasında Nişabûr'a gelmiş ve buradan 1063 yılı Aralık ayının sonlarında (25 Aralık dolaylarında) hareket ederek Rey taraflarına gitmiştir.

Fethinden (1059) sonra vassallık statüsüyle Selçuklular'a bağlanan Sağaniyan, buradaki isyan bastırıldıktan sonra doğrudan merkeze bağlanmıştır (Köymen, 2011, s. 41). Sultan Alp Arslan isyanı bastırdıktan sonra buraya öncelikle kendi emirlerinden birini naip tayin etmiştir, fakat 1065 yılı içerisinde Merv yakınlarındaki Radgan'da düzenlediği bir törende devletin önde gelenlerine iktâlar dağıtırken Toharistan ile birlikte Sağaniyan'ın idaresini de kardeşi İlyas'a vermiştir (İbnü'l-Esîr, 2008, C. 8, s. 244; Mevdûdî, 1971, s. 231; Piyadeoğlu, 2012, s. 55-56; Piyadeoğlu, 2008, s. 33).

Sonuç

Büyük Selçuklu İmparatorluğu hakkında bilgi veren müellifler Sultan Alp Arslan dönemi olaylarından bahsederken genellikle bu olayları ya Alp Arslan'ın Kutalmış karşısına çıkıp ona karşı mücadele etmesi ve tahtı elde etmesiyle ya da 1064 yılında onun batı yönünde gerçekleştirdiği askerî harekâtla başlatmışlardır. Bu durum Selçuklu dönemi ile ilgili yapılan bazı çalışmalara da yansımış ve bu çalışmalarda aynı dönemdeki fetih harekâtları konu edilirken burada ele aldığımız seferlere ya hiç değinilmemiş ya da bunlar sadece bir cümle ile geçirilmiştir. Hâlbuki Sultan Tuğrul'un vefatıyla iç karışıklıklara sürüklenen imparatorluğu belki de yıkım sürecine sokacak olan Huttelan, Herat ve Sağaniyan isyanlarının bastırılması Selçuklu tarihi açısından bir dönüm noktasıdır ve büyük bir önem arz eder.

Sultan Tuğrul vefat ettikten sonra Erdem ve Er-sığın gibi bazı Selçuklu emirlerinin payitaht Rey'den ayrılarak Kazvin'e gidip Alp Arslan adına hutbe okuttuklarını ve onun sultanlığını tanıdıklarını bilmekteyiz. Bu durum esasında ülke içerisindeki bir kısım emir ve askerinin Alp Arslan'a güven duyduğuna işaret etmektedir. Ancak o, asıl güveni Huttelan, Herat ve Sağaniyan'da meydana gelen isyanları bastırmak ve buralarda merkezi otoriteyi tesis etmekle sağlamıştır. Kuvvetle muhtemel bu başarıları sonrasında ülke içerisindeki taraftarlarını da arttıran Alp Arslan, Kutalmış karşısına güçlü bir şekilde çıkarak onu bertaraf etmiş ve tahta çıkmıştır. Böylece iç isyanlar ve taht kavgalarıyla yıpranan imparatorlukta düzen yeniden sağlanmıştır.

Alp Arslan'ın tahta çıktıktan sonra yönünü batıya çevirmesi ve askerî harekâtlarını daha çok batı yönünde yoğunlaştırması da onun Huttelan, Herat ve Sağaniyan'da kontrolü sağlamasıyla mümkün olmuştur. Nitekim buralarda kontrolün sağlanmasıyla arkasını güvence altına alan sultan, rahatça batıya yönelebilmiştir. Netice olarak hem işaret ettiğimiz hususlara bağlı olarak hem de Alp Arslan'ın saltanatı sırasındaki olayların tarihi kronolojiye uygun bir şekilde verilebilmesi için Huttelan, Herat ve

Sağaniyan’da meydana gelen olayların iyi analiz edilmesi ve bundan sonra Selçuklular, özellikle de Alp Arslan özelinde yapılacak çalışmalarda yer alması gerektiğini ifade edebiliriz.

Extended Abstract

Founded independently by the Seljuks with its base in Nishapur, the Great Seljuk State (1040) expanded its borders over time and became a great empire that included regions such as Iran, Iraq, Azerbaijan, Syria and Anatolia. However, the empire occasionally lost its central authority and faced the danger of dismemberment and even collapse due to the fights between the dynasty members for the throne as well as internal rebellions. The most significant example of such a period took place following the death of Sultan Malik Shah (1092). This period witnessed not only the fights for the throne between dynasty members such as Terken Khatun, Muhammad Tapar and Arslan Argun, who did not recognize the reign of the heir Berkyaruq, but also the riots by non-dynastic commanders such as Amir Uner and Amir Kodan. In the end, these throne fights and internal riots brought the empire to the brink of disaster. Another example of the same situation occurred after the death of Sultan Muhammad Tapar (1118) when the sultan’s son and heir Mahmud confronted his uncle Sanjar, engaging in a fierce struggle for the throne. Eventually, the battle between the two rulers in Save ended with Sanjar’s victory. However, the Great Seljuk Empire lost its central authority to a great extent after this war as well.

One other example to the abovementioned periods was witnessed after the death of Sultan Tugrul (September 1063). In this period, Melik Qutalmish, a dynasty member who did not recognize the reign of heir Suleiman, marched directly to the capital city of Rey and seized it, while Musa Yabgu, the ruler of Sistan, started a riot by conquering Herat. On the other hand, the amirs of Huttelan and Saganiyan, who had remained under the central rule by paying taxes, directly rebelled against the center in the same period. Nonetheless, the empire, which lost its central authority after all these events, survived the situation it was in thanks to Alp Arslan. As a dynasty member with great experience both in the fields of politics and military, Alp Arslan was following the course of the empire closely, and intervened in the events immediately.

Marching on Huttelan initially to suppress the revolt there, Alp Arslan killed the amir who had raised the rebellion, and subordinated Huttelan directly to the center. He, then, marched on Herat to confront Musa Yabgu, and defeated this dynasty member on the battlefield, but pardoned him afterwards, leaving Musa Yabgu in his rule on the condition that he would remain loyal to the center. Following these events, Alp Arslan marched on Saganiyan and killed the amir of this region as well, to subordinate Saganiyan directly to the center.

Some of the main sources providing information about the reign of Sultan Alp Arslan start the events of this period with his victory over Qutalmish and ascension to the throne, some with his military campaign to the west in 1064, and some with the assassination of Sultan Tugrul’s last vizier Amid al-Mulk. These sources make no mention of either the revolts that took place in Huttelan, Herat and Saganiyan, or the military operations conducted against them. This situation is also reflected in scholarly

studies on the Seljuks and Alp Arslan. The events discussed here are not mentioned at all in some of these studies, while others describe them in one or two sentences only. However, suppression of the rebellions in Huttelan, Herat and Saganiyan paved the way for Alp Arslan not only to face Qutalmish in a stronger position and to establish central authority by firmly ascending to the throne, but also to lead his future military campaign in the western direction. For this reason, the highly important Huttelan, Herat and Saganiyan rebellions, and the military operations held against them are discussed in two studies we have planned to follow each other.

The first of these studies covers the Huttelan campaign, and the second discusses and analyzes the other two campaigns, namely the Herat and Saganiyan campaigns. In these studies, it was determined that Alp Arslan was recognized as sultan by the state officials between September 12, 1063, and November 15, 1063, and that he led the said military campaigns after his recognition as a sultan. In this respect, we believe that these studies will contribute to a better understanding of the events during Alp Arslan's reign by placing them on chronological grounds, and will fill the relevant gap in literature.

Kaynakça

- Ahmed b. Mahmud. (2011). *Selçuknâme*. (E. Merçil, neşr.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Akbulut, D. A. (1984). *Arap fütühatına kadar Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler*: M.Ö. II- M.Ö. VII. yy. (Basılmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Ateş, A. (1962). Farruxi Çağaniyan'a ne zaman gitti. *Şarkiyat mecmuası*. (Sayı 4'ten ayrı basım, s. 24-32). İstanbul.
- Bağdadî. (2014). *Merâsidü'l-ittilâ' alâ esmâi'l-emkine ve'l-bikâ*. (H. İ. Gök, çev.). (C. 1). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Bağdadî. (2020). *Merâsidü'l-ittilâ' alâ esmâi'l-emkine ve'l-bikâ*. (H. İ. Gök, çev.). (C. 2). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Barthold, V. V. (2011). Herat ve Harirûd boyu. *Tarih Dergisi*, S. 27, 179-192.
- Barthold, V. V. (2017). *Moğol istilasına kadar Türkistan*. (H. D. Yıldız, haz.). İstanbul: Kronik Kitap Yay.
- Belâzurî. (2002). *Fütûhu'l-büldân (ülkelerin fetihleri)*. (M. Fayda çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Beyhakî. (2019). *Târîh-i Beyhakî*. (N. Lügal, çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Bundarî. (1999). *Zubdetun-nusra ve nuhatül-usra (Irak ve Horasan Selçukluları tarihi)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Buniatov, Z. M. (1993). Çağaniyan. *İslam Ansiklopedisi*. (C. 8, s. 166-167). İstanbul: Diyanet Vakfı Yay.
- Cöhce, S. (2002). Hindistan'da ilk Türk hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar. *Türkler*. (C. 1, s. 815-820). Yeni Türkiye yay.
- Di Cosmo, N. (2002). Hun imparatorluğu'nun kuruluşu ve yükselişi. *Türkler*. (C. 1, s. 709-719). Yeni Türkiye Yay.
- Dobrev, I. (2017). *Bûlgarite na teritoriyata na sredna Aziya*. Sofia.
- Durmuş, İ. (2017). *İskitler*. Ankara: Akçağ Yay.
- Eker, S. (2012). Orta Asya'nın gizemli halkı: Soğdlular Soğd ve Soğdca. *Türkbilig*, S. 24, 77-92.
- Erdoğan, C. (2013). Harezmi'de Gazneli hâkimiyetinin tesisi ve Altuntaşlar dönemi (1017-1041). *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 50, 143-180.
- Ergüven, İ. H. (2011). *Hsüan-Tsang'ın seyahatnamesi: metin çevirisi ve değerlendirme*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Farmani, N. (2019). *İslâm medeniyetinde Herat*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi. Bursa.
- Genç, R. (2002). *Karahanlı devlet teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Huncan, Ö.S. (2007). Mâverâünnehr'de Ali Tegin oğulları: Kutlug ordu devleti (1020-1041). *Bilgi*, S. 40, 35-77.
- Hüseyinî. (1999). *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*. (N. Lügal çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- İbadi, Q. (2011). Sultan Mahmud'un vefatına kadar Gazneli-Karahanlı ilişkisi. *İSTEM*, S. 18, 161-180.
- İbn Havkal. (2014). *Sûrat El-Arz: 10. asırda İslâm coğrafyası*. (R. Şeşen, çev.). İstanbul: Yeditepe Yay.
- İbn Hurdazbih. (2008). *El-mesâlik ve'l-memalik: Yollar ve ülkeler kitabı*. (M. Ağarı, çev.). İstanbul: Kitabevi Yay.
- İbnü'l-Adîm. (1989). *Bugyetü't-taleb fi târîh-i Haleb (Biyografilerle Selçuklular tarihi-seçmeler)*, (A. Sevim, çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- İbnü'l-Esir. (2008). *el-kâmil fi't-târîh (el-kâmil fi't-târîh Tercümesi) I-X*. (A. Ağırakça ve diğerleri, çev.). İstanbul: Hikmet Neşriyat.

- İbnü'l-Verdî. (2017). *Târîhu İbnü'l-Verdî (bir ortaçağ şairinin kaleminden Selçuklular)*. (M. Alican, çev.). İstanbul: Kronik Kitap Yay.
- İsfizârî. (1339). *Ravzâtü'l-cennât fi evsafı Medineti Herat*. C. 2. Tahran: İntişârât-ı Danişgah-ı Tahran.
- İsfizârî. (1946). *Revezâtü'l-cennât fi evsafı Medinet ül-Herat*. (Tanıtım: Muineddin Muhammed). (S. Kalürbaşı, çev.). *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1 (3-4), 204-234.
- İstahrî. (2019). *Ülkelerin yolları (değerlendirme-metin)*. (M. Ağarı, çev.). İstanbul: Ayışığıkitapları Yay.
- Kafesoğlu, İ. (2007). *Türk millî kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kazvîni. (1919). *Nüzhet'ül-kulûb (Nuzhat-al-qulub)*. (G. LE Stange, çev.) London.
- Konukçu, E. (1973). *Kuşan ve Akhunlar tarihi*. Ankara: Sevinç Matbaası Yay.
- Köymen, M. A. (2011). *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi III: Alp Arslan ve zamanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Mansel, A. M. (1999). *Ege ve Yunan Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Merçil, E. (1989). *Gazneliler devleti tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Merçil, E. (1995). *Muhtâcoğulları. Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*. (s. 67-92). İstanbul.
- Merçil, E. (1996). *Gazneliler. İslam ansiklopedisi*. (C. 13, s. 480-484). İstanbul: Diyanet Vakfı Yay.
- Merçil, E. (2014). *Afganistan ve Hindistan'da bir Türk devleti: Gazneliler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Merçil, E. (2020). *Muhtâcoğulları. İslam ansiklopedisi*. (C. 31, s. 50-51). Ankara: Diyanet Vakfı Yay.
- Metin, T. (2016). *Tarih-i Sistan'da Selçuklular ile ilgili bilgiler. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 35, 309-339.
- Mevdûdî. (1971). *Selçuklular tarihi: I*. (A. Genceli, çev.). Ankara: Hilâl Yay.
- Muhammed b. Ahmed. (2008). *Hudûdü'l âlem mine'l-meşrik ile'il-magrib*. (V. Minorsky Yayınlayan). (A. Duman & M. Ağarı, çev.). İstanbul: Kitabevi Yay.
- Mukaddesî. (2015). *Ahsenü't-takâsîm (İslâm coğrafyası)*. (A. Batur, çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Müneccimbaşı. (2000). *Câmiu'd-düvel –Selçuklular tarihi: I (Horasan, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*. (A. Öngül, neş.). İzmir: Akademi Kitabevi Yay.
- Narşahî. (2013). *Târîh-i Buhârâ*. (E. Göksu, çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Nîşâbü'rî. (2018). *Selçuknâme*. (A. Fidan, çev.). İstanbul: Kopernik Yay.
- Nourzhanov, K.& Bleuer C. (2013). *Tajikistan: A political and social sistory. Asian studies series monograph*. Australian National University.
- Özaydın, A. (2001). *Karahanlılar. İslam Ansiklopedisi*. (C. 24, s. 404-412). İstanbul: Diyanet Vakfı Yay.
- Özgüdenli, O. G. (2013). *Selçuklular I: büyük Selçuklular devleti tarihi-(1040-1157)*. İstanbul: İSAM yay.
- Özgüdenli, O. G. (2003). *Mâverâünnehir. İslam Ansiklopedisi*. (C. 28, s. 177-180). Ankara: Diyanet Vakfı Yay.
- Palabıyık, M. H. (2002). *Valilikten imparatorluğa Gazneliler: devlet ve saray teşkilatı*. Ankara: Araştırma Yay.
- Piyadeoğlu, C. (2012). *Güneş ülkesi Horasan Büyük Selçuklular dönemi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Piyadeoğlu, C. (2008). *Büyük Selçuklular döneminde Horasan (1040-1157)*. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Piyadeoğlu, C. (2021a). *Sultan Alp Arslan: Fethin babası*. İstanbul: Kronik Kitap Yay.
- Piyadeoğlu, C. (2021b). *Büyük Selçuklular: yeni bir devrin başlangıcı*. İstanbul: Kronik Kitap Yay.

- Pritsak, O. (1977). Karahanlılar. *İslam Ansiklopedisi*. (C. 6, s. 251-273). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ravendî (1999). *Rahat-üs-sudûr ve âyet-üs-sürûr I-II*. (A. Ateş, çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Reşideddîn. (2010). *Camiü't-tevarih (Selçuklu devleti)*. (E. Göksu & H. Güneş, çev.). İstanbul: Selenge yay.
- Rtveladze, E. V. (2009). *O'zbekistonning tarixiy o'tmishi*. Toshkent.
- Siméon, P. (2012). Hulbuk: Architecture and material culture of the capital of the Banijurids in Central Asia. *Muqarnas*. 29 (1), 385-421.
- Söylemez, Y. Z. (2019). *Gazneliler döneminde Herat*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Malatya: İnönü Üniversitesi.
- Spuler, B. (1991). Caghaniyan. *Encyclopedia of Islam*. (C. 2, s. 1-2). Leiden: E. J. Brill.
- Strange, G. Le. (1905). *The Lands of the eastern Caliphate*. London: Cambridge University Press.
- Szuppe, M. (2003, December 15). Herat. *Encyclopaedia Iranica* (C. 12, s. 206-211). Erişim adresi: <https://iranicaonline.org/articles/herat-iii>
- Şahin, M. (2013). *Ortaçağda Herât bölgesi: Gaznelilerin kuruluşundan Timurluların yıkılışına kadar*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi.
- Şeşen, R. (2001). *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Târîh-i Sistân* (2018). (V. Öntürk, çev.). İstanbul: Ayışığıkitapları Yay.
- Taşgâl, A. (2009). Soğd. *İslam ansiklopedisi*. (C. 37, s. 348-349). İstanbul: Diyanet Vakfı Yay.
- Togan, Z. V. (1987). Herat. *İslam Ansiklopedisi*. (5 (1), s. 430-442). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Togan, Z.V. (2019). *Umumi Türk halkları tarihine giriş I-II*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Tokan, Ö. (2020). Sultan Alp Arslan'ın merkezi otoriteyi sağlama çabaları 1: Huttelan seferi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 69, 463-484.
- Usta, A. (2009). Sâ mânîler. *İslam Ansiklopedisi*. (C. 36, s. 64-68). İstanbul: Diyanet Vakfı Yay.
- Usta, A. (2021). *Türkler ve İslamiyet ilk Müslüman Türk devleti: Sâ mânîler*. İstanbul: Yeditepe yay.
- Vogelsang, W. J. (2003, December 15). Herat. *Encyclopaedia Iranica* (C. 12, s. 2005-206). Erişim adresi: <https://iranicaonline.org/articles/herat-ii>
- Yakubî. (2002). *Kitabu'l-buldân (ülkeler kitabı)*. (M. Ağarı, çev.). İstanbul: Kitabevi Yay.
- Yakut el-Hamevî. (1995). *Mu 'cemü'l-büldan*. C. 3. Beirut.
- Yılmaz, A. (2021). *Sultan 1. Mesud devri Gazneliler tarihi (1030-1041)*. Ankara: Fenomen yay.
- Yürekli, T. (2002). *Samaniler*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

Sultan'ın Hayırsever Paşaları: 17. Yüzyıl Osmanlı Paşa Vakfiyelerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım Doğru

The Charitable Pashas of the Sultan: Towards a Comparative Approach to the Ottoman Pashas' Waqfiyyas in the 17th Century

Şerife EROĞLU MEMİŞ *

Öz

Çalışma, Osmanlı yönetici elitinin en üst kademelerinde yer alan ve Osmanlı coğrafyasının çeşitli şehirlerinde vakıflar kuran Osmanlı paşalarını kurmuş oldukları vakıflara ait vakfiyeleri bakımından incelemeyi amaçlamaktadır. Böylece, 17. yüzyılda Osmanlı vakıf kurma pratiklerine dair önemli bazı hususlar gündeme getirilecektir. Bu paşalar gerek merkezde gerekse taşrada görev almaları ve vakfiyelerinin gerek İstanbul, Balkanlar, Orta ve Batı Anadolu ve gerekse Arap vilayetlerinde tanzim edilmeleri dolayısıyla seçilmiştir. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde vakfiyeler şekil bakımından analiz edilecektir. Vakfiyeler, arşiv ve kayıt numaraları, tanzim ve tescil tarihleri ile yer ve dil özellikleri bakımından incelenmeye çalışılacaktır. İkinci bölümde ise vakfiyeler içerik bakımından sekiz ayrı başlıkta detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli
Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
serife_eroglu@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-2880-8602
Ankara / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

17. yüzyıl, hayırseverlik, vakfiye, vakıf, paşa.

Abstract

The present study aims to examine the Ottoman pashas, who were at the highest levels of the Ottoman ruling elite and established waqfs in various cities of the Ottoman geography, in terms of their waqfiyyas. In this way, some important issues regarding the Ottoman waqf-establishing practices in the 17th century will be brought to the agenda. These pashas were chosen because they took office both in the center and in the provinces, and their waqfiyyas were drawn up both in Istanbul, the Balkans, Central and Western Anatolia, and in the Arab provinces. The study consists of two parts. In the first part, waqfiyyas will be analyzed in terms of form. Waqfiyyas will be examined in terms of archival and registration numbers, issue and registration dates, place and language characteristics. In the second part, waqfiyyas will be discussed in detail under eight different headings in terms of content.

Keywords:

17th century, charity, waqfiyya, waqf, pasha.

Başvuru/Submitted: 23/05/2023

Kabul/Accepted: 29/01/2024

Makale Bilgileri

Atıf: Eroğlu Memiş, Ş. (2024). Sultan'ın Hayırsever Paşaları: 17. Yüzyıl Osmanlı Paşa Vakfiyelerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşımına Doğru. *Selçuk Türkiyat*, (62): 43-73. Doi: 10.21563/sutad.1300880

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Eroğlu Memiş, Ş. (2024). Sultan'ın Hayırsever Paşaları: 17. Yüzyıl Osmanlı Paşa Vakfiyelerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşımına Doğru. *Selçuk Türkiyat*, (62): 43-73. Doi: 10.21563/sutad.1300880

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

"...lâ yahâfî fillâhi levmete lâim nâili mümüvv-i nîmet-i devlet-i dâreyn vâsıl-ı semmûri tit-i sa'âdet menzile't Cenâb-ı Celâlet-i me'âb sadr-ı sudûr ve kâmıyâb-ı inâyet-i tevofiki Hudâ-yı şekûr akl-ı evvel asâf-ı sâni Aristo-yi zemân hâce-i dâni-yi deverân feylesof-i rûzigâr kârdân-i hall u akd naks ve ebr-i emr-i 'âmûd gâm bahşi intisâl emr u nehy-i girdigâr bi'l-fi'ül mesnedârâ-yi vezâret-i 'uzmâ ve dest-i pîrâ-yi vekâlet-i hilâfet-i kübrâ olan Köprülü Mehmed Paşa Hazretleri..."

Sadr-ı a'zâm, vezîr-i mu'azzam Köprülü Mehmed Paşa'nın Evâil-i Zilhicce 1071/10 Aralık 1681 tarihli vakfiyesinin dibâce kısmında yer alan yukarıdaki satırlarda Allah yolunda kınayıcının kınamasından korkmayan, her iki cihanın nimetlerine nâil olan, Cenâb-ı Hak'ın lütfettiği saadete eren, vezirlerin veziri, şükredilen Allah'ın inâyetine mazhar, akılda birinci, saltanatta ikinci, zamanın Aristo'su, devrin bilgin hocası, dönemin hâl ve karar mekanizmasının filozofu, devri en iyi anlayan kişi, Allah'ın emir ve nehyine uyan, halen Sadrazamlık görevinde bulunan ve büyük hilâfeti vekâleten süsleyen Köprülü Mehmed Paşa Hazretleri denilmektedir. Belgede, Köprülü Mehmed Paşa'nın hem dünyevi hem de uhrevi makamlarına atıfta bulunularak kişilik özellikleri, ilmi şahsiyeti övgüyle anlatılır. 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı sarayı içerisindeki güç ve makam savaşını, IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan Sultan'ın hâmililiğini elde ederek kazanan Köprülü Mehmed Paşa ile başlayan, Osmanlı bürokrasisindeki Köprülü ailesinin egemenliği, arada kısa kesintiler olmasına rağmen yaklaşık yarım asır kadar sürmüştür. Köprülü Mehmed Paşa, 26 Zilkade Cuma 1066/15 Eylül 1656 tarihinde sadrazam olarak atanmasının ardından hızlı bir şekilde imar hareketlerine girişmiş, İmparatorluğun birçok bölgesinde çok sayıda eser, kurmuş olduğu vakıflar yoluyla vücuda gelmiştir. Paşa devlet yönetiminde elde etmiş olduğu siyasi ve ekonomik gücü, zengin vakıflar oluşturmak suretiyle halk nazarında sosyal saygınlık ve nüfuza dönüştürmeye çalışmıştır.¹ Metin Kunt, Köprülü ailesinin vakıfları üzerine yaptığı araştırmasında, sadrazamın vakıf müessesesini imparatorluğun hizmetinde kullanmasına bir örnek olarak ele almıştır. Kunt, bu vakıflar aracılığıyla Köprülü Mehmed Paşa'nın uzun mesafeli yolculara güvenlik ve koruma sağladığını, Osmanlı ordularının fethettiği topraklara refah ve Osmanlı kültürü getirdiğini kaydeder (Kunt, 1994, s. 189-198).

Bu çalışmada, benzer bir yolu takip ederek Osmanlı coğrafyasının çeşitli yerlerinde vakıflar kuran Osmanlı paşaları, kurdukları vakıflara ait vakfiyeleri bakımından incelenerek, 17. yüzyılda Osmanlı vakıf kurma pratiklerine dair önemli bazı hususların gündeme getirilmesi hedeflenmektedir. Osmanlı merkezi yönetimi, re'âyânın talep ettiği mal ve hizmetleri sağlamak için vakıf kurmak şartıyla askerî zümre mensuplarına devlete ait büyük miktarda gelir getiren mîrî araziler vermiştir. Vakıfların çoğunluğu, bir anlamda, Osmanlı vergilendirme sisteminin önemli bir parçası olarak işlev görmüş ve kamu hayır kurumlarına tahsis edilecek vergilerin

¹ Köprülü ailesine ve kurmuş oldukları vakıflara ilişkin detaylı bilgi için bk. (Topçu, 2010; Topçu, 2000, s. 43-80).

toplanmasında ve harcanmasında yönetici otoritenin himayesi ve denetimi altında aracı kuruluşlar olarak faaliyet göstermiştir.²

Çalışma konusu vakıf kurucular “paşa” unvanına sahip, askerî zümrenin ehl-i örf tâifesine mensupturlar. Ehl-i örf, padişah dışında kalan en yüksek devlet görevlilerini içine alan ve padişahın ülkedeki otoritesini sağlamakla görevli bu grup, kılıç taşıdıkları için *ehl-i seyf* olarak da nitelendirilir (Yüksel, 1983, s. 24). Statülerinin idari kademedeki hiyerarşi ile doğru orantılı olarak devletin en üst kademesine doğru çıkıldıkça, itibarları, nüfuzları, sorumlulukları ve servetleri artan ehl-i örf sınıfının en üst yetkililerini padişah adına devletin adli, idari ve yasama yetkilerini kullanan ve karara bağlayan Dîvân-ı Hümayun üyeleri oluşturmakta idi. Padişahın emirleri doğrultusunda devleti yönetmekle mükellefi ehl-i örf tâifesinin eksik ve yanlışları görüldüğünde görevden alınır; gerekirse başları dahi kesilir ve malları müsadere edilirdi (Yüksel, 1983, s. 24).

Diğer vakıf kurucularında olduğu gibi dönemin paşaları için vakıf kurmanın dini-kültürel anlamda önemli bir karşılığı vardı. Bu vesile ile inşa edeceği cami, mescid, mektep, medrese, kütüphane, çeşme, köprü ve benzeri bir hayrât eserin sayesinde hayır dualarına mazhar olunarak iki cihan saadetine ermenin ve ismini nesiller boyu yaşatma imkânının manevi önemi büyüktü. Bu bakımdan vakıfların, insanların kar amacı gütmeyen alanlarda hayır faaliyetleri gerçekleştirmeleri için dini dürtülerin ana ilham ve teşvik kaynağı olduğu, inanca dayalı bir kuruluş olduğu rahatlıkla söylenebilir.³ Kuran'ın sözleriyle, “dindarlık hiçbir şekilde en önemli faktör olmasa da önemsiz de değildi” (Kuran, 2001, s. 16).

Bununla birlikte, öldüğü zaman mal varlığına devletin müdahale hakkını ber-taraf eden vakıf, kurucuları için neredeyse tek alternatif konumunda idi. Zira mülk vakıf haline getirildiği takdirde devletin veya başka bir otoritenin herhangi bir müdahale riski tamamen ortadan kalkmış oluyordu. Kuran'ın belirttiği gibi, “vakıf, seçkinlere sosyal hizmetler sağlama karşılığında ekonomik güvenlik sağlamak için çok güvenilir bir taahhüt aracı olarak hizmet etmiştir” (Kuran, 2001, s. 24). Bu açıdan bakıldığında, yönetici elitin siyasi gücünü ve nüfuzunu sergileme ve halkı manipüle etme arzusu da vakıfların kurulmasının ardındaki diğer hususlar olarak değerlendirilmektedir (Argun, 2022, s. 134). Araştırmalar, Osmanlı toplumundaki vakıf kurucularının % 89-90'ının yönetici sınıf olan askeri sınıf mensubu olduğunu göstermektedir (Yüksel, 1998, s. 28; Yediyıldız, 2003; Memiş, 2011, s. 67-87). Bu, doğal olarak, vakıf müessesesinin öncelikle seçkin zümrelere bağlı olduğu gerçeğini kısmen de olsa açıklamaktadır (Öztürk, 2000, s. 796).

Bunlarla birlikte, yüzyıllar boyunca tüm vakıf mülkleri vergiden muaf, devredilemez ve kalıcı kabul edildiğinden, bazı hali vakti yerinde seçkin aileler, muhtemelen servetlerini korumak ve gelecek nesillere güvenli bir şekilde aktarmak için vakıfları kullanma eğilimindeydiler. Roded, Osmanlı Halep'indeki soylu ailelerin tarihini incelerken ve 18. ve 19. yüzyıl vakıf kayıtlarını analiz ederek, vakfın, özellikle

² Vakıfların işlevi konusunda daha farklı yorumlar için ayrıca bk. (Turğut, 2020, s. 15-51).

³ Konuya ilişkin detaylı bir inceleme için bk. (Çilingir, 2018).

önde gelen ulema aileleri içinde olmak üzere, Halepli sosyal seçkinlerin gücünün devam etmesi için ana kaynak ve araç olduğunu açıkça ortaya koyar (Roded, 1998, s. 71-91). Benzer bir yaklaşımla 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Kudüs'ün önde gelen ailelerini inceleyen Eroğlu Memiş, yüzyıllar boyunca Kudüs'ün seçkin ailelerinin, bölgesel imparatorluk vakıflarının yerel yöneticileri olarak hareket ederek yönetici hanedanın Osmanlılaştırma politikalarına yardımcı olmanın yanı sıra, nesillerini yönetici ve/veya yararlanıcı olarak belirleyerek ekonomik güçlerini koruyan yerel vakıflar da kurduklarını tespit eder. Böylece bahse konu önde gelen aileler, sosyal statülerini sağlamlaştırmakta ve rakip ailelere karşı siyasi etkilerini artırmaktaydılar (Memiş, 2021, s. 264-288).

Ayrıca, bazı seçkinler, vakıf sistemini bir vakıf çatısı altında varlıklarını korumak için bir servet sığınağı olarak kullandılar ve aileleri gözden düştüğünde sermaye kaynaklarına olası el konulmasını hafiflettiler (Argun, 2022, s. 135). Tarihsel olarak müsadere, yani devlet görevlilerinin görevlerinden elde ettikleri çoğunlukla gizli servetlerini geri alma uygulaması, dünyadaki birçok Müslüman ve gayrimüslim yönetimde iyi bilinen bir gelenektir (Tomar, 2006, s. 65-66). Bununla birlikte, vakıf kurucusu bir hayır kurumuna mal varlığının bir bölümünü vakfetmek suretiyle, hem hayır duaları alacak hem de ismini ebediyen yaşatmak üzere tahsis etmiş olacaktır. Mal varlığının kalan bölümünü de bazı durumlarda müteveli gibi çeşitli görevleri şart kılarak ya da vakfın lehtarları olarak kendi neslinin, genellikle vakfiyelerde belirtildiği şekilde en erdemli ve yetenekli olanları tarafından değerlendirilmesini sağlamış olacaktır (Genç, 2014, s. 16).

Makdisi, vakıfların "bir oğlun savurganlığını engellemek için" kullanılabileceğini belirtmiştir (Makdisi, 1991, s. 39). Birçok varlıklı aile, servetlerinin azalmasını önlemek için vakfı vergi sığınağı olarak kullanmış ve böylece aile vakıfları (ehlî veya zürrî vakıf) kurmuşlardır. Bu vakıflar da hem ailevi hem de hayırsever amaçları bir araya getiriyordu (Lev, 2009, s. 45). Vâkıfın ölümü sırasında servet paylaşımının engellenmesi, münhasıran olmasa da, bu tür vakıfların kurulmasını motive eden başka bir maddi gerekçeydi (Mustafa Nuri Paşa, 1995, s. 289-293). Ayrıca vakıf, hem vakfı kurana hem de nesiller boyu onların soyuna önemli bir gelir sağlayabilir. Örneğin, Eroğlu Memiş, Kudüs özelinde mülkün kendisinin, üretebildiği istikrarlı ve düzenli gelirlerden daha az önemli görülüyor olduğunu tespit etmiştir (Memiş, 2021, s. 274-285).

Paşa unvanlı bu vakıf kurucularının vakıf kurma kararlarında yukarıda belirtilen dini ve mali mülhazalara ek olarak siyasi faktörler de etkili olduğu değerlendirilmektedir. Örneğin Singer, "her kademedeki yönetici elitlerin vakıf kurmakta sultanın izinden gittiklerini belirtir." Pek çoğunun vakıflar yoluyla irtibat sağlamayı ve konumlarını güçlendirmeyi seçtiklerini ve tıpkı Osmanlı sultanları gibi onların da yalnızca statü talep etmek için değil, aynı zamanda onu korumak için de vakıf kurduklarını ekler (Singer, 2008, s. 106). Bunun için, Osmanlı İmparatorluğu'nda hanedan dışı seçkinler, sosyal tanınma ve siyasi nüfuzlarını kullanarak önce

sultanlardan temliknâmler yolu ile miri olan büyük toprakları aldılar⁴ ve bu topraklar padişahın fermanıyla özel mülke dönüştürüldükten sonra vakıf haline getirildiler. Bu, bir miri araziye bir vakfa dönüştürmenin ana yöntemi idi ve Kuran tarafından bu yöntem “varlık aklama” olarak tanımlanmıştır (Kuran, 2001, s. 20).

İnalçık'ın işaret ettiği üzere, tarımın Osmanlı ekonomisindeki merkezi önemi, devletin zenginliğinin büyük ölçüde toprak sahipliğine bağlı olduğu anlamına geliyordu (İnalçık, 1994, s. 48). Başkan, Osmanlı vakfının ekonomik yeniden dağıtım teorileri ile uygunluğunu incelerken, Osmanlı toplumunda serveti yeniden dağıtan temelde iki önemli kurumun devlet ve vakıf sistemi olduğunu belirtir (Başkan, 2002, s. 55-56). Koçi bey (ö. 1650) risâlesinde, tüm Müslümanların hazinesine ait olan geniş toprakları biriktirmenin ve fethedilen bu toprakları kurucu olarak kendisi ve neslinin menfaati için aile vakıflarına dönüştürmenin tek anahtarının padişaha yakınlık olduğundan dem vurur (Koçi Bey, 1972, s. 55-56). Bu, siyasi nüfuzun servet biriktirmek için büyük toprak mülklerinin edinilmesindeki önemini açıkça göstermektedir. Benzer şekilde, edilen serveti devredilemez kılmak için vakfın önemine işaret etmektedir. Bu nedenle, ister güçlü bir birey, ister nüfuzlu bir seçkin aile olsun, ekonomik güce giden yol siyaset kurumundan geçmek zorundaydı. Kuran'ın sözleriyle, “siyasi olarak egemen sınıfın mensupları... en çok mülke sahiptiler... ve en önemli vakıfları kurdular” (Kuran, 2001, s. 139-160).

Öte yandan, Genç askerî zümre mensuplarına makamları arttıkça sağlanan yetki, sorumluluk ve bunlara bağlı olarak artan gelirlerin bir şekilde devlete döndürüldüğünü belirtir. Genç'in ifadeleri ile “bu grup büyük teşvik, destek ve telkinlerle yoğun şekilde vakıf sektörüne adeta alternatifsiz olarak” yönlendirilirdi. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yüzyıllarında hem dini ve kültürel alanda, hem de iktisadi sektörlerde büyük ölçüde yapılması zorunlu olan fiziki altyapı yatırımlarının bu sayede gerçekleşmesi mümkün oldu. Böylece, bu hizmetlerin devlet tarafından yapılması yerine, bireylerin kişisel motivasyonları harekete geçirilerek yönetim sorumluluğu da onlara devredilmiş ve büyük etkinlik kazandırılmış olunacaktı (Genç, 2014, s. 15). “Rütbenin iyilik eylemini şart koşması ile alakalı” (Singer, 2008, s. 163) bu durumun, hareket noktasını halkın memnuniyeti oluşturmaktaydı. Osmanlı idarecilerinin “adalet dairesi”⁵ şeklinde kavramsallaştırılan bir politikaya dayanarak devlet düzenini, halkın refahını da gözeterek şekilde dizayn ettiği, temlik sisteminin

⁴ Ciddi bir hukuk altyapısı ve bürokratik kadrosuyla mutlak gücü tek elde toplama ilkesini uygulayan Osmanlı sultanları, ülkenin gerçek hâkimi sayılırlardı. Sultanlar sahibi oldukları kaynakları dilerlerse en yakınlarından başlamak üzere diğer insanlarla paylaşabilirlerdi. Ceyb-i hümayûn, hassâ gelirleri, selâtin vakıfları ve padişahların hanedan üyelerine sağladığı temlikler bu değerler arasında önde gelenleriydi. Söz konusu kaynaklar gayet dikkatle tespit ve takip ediliyordu. Sıradan mülklere nazaran mali ve fiziki olarak daha büyük olan bu kaynakların dağıtılma sebepleri ve sıklığı hem siyasi hem de iktisadi kolları olan bir sistemdi. Bu sistemin her aşaması oldukça kontrollü bir şekilde yürütülüyordu. Örneğin Karademir, bu bağlamda temlik uygulamalarının bir “ağ” gibi örüldüğünü ve başkentin saraya yakın mekânlarından başlayıp ülkenin uzak diyarlarındaki köylere kadar uzanan bu “temlik ağının” padişahların bilgi ve iradeleriyle genişletildiğini ya da daraltıldığını ileri sürer. Detaylı bir inceleme için ayrıca bk. (Karademir, 2022, s. 45-69).

⁵ Asker-hazine-reaya-adalet kavramlarıyla kurgulanan bu düzenin içeriği için bk. (Koçi Bey, 1972, s. 71).

gayeleri arasında halkın mali olarak rahatlamasına katkıda bulunmak ilkesi de yer almaktaydı.

Bu çalışmada kimi benzer sâiklerle vakıf kuran “paşa” unvanlı vakıf kurucularından Dîvân-ı Hümayun üyeleri arasında; Köprülü, *Sadr-ı esbâk*, *Vezîr-i a'zâm* Mehmed Paşa; *Sadr-ı Esbâk*, *Vezir*, *Çerkes İbşir* Mustafa Paşa bin Abdulmennan; *Paşa*, *Vezir*, *Girit Fatihi*, *Gazi Hüseyin* Paşa ile *Sadr-ı a'zâm*, *Vezîr-i mu'azzam* Nasuh Paşa bin Zeynelabidin Ağa, *Ümerâ-yı Derya*'dan Mehmed Paşa Osmanlı donanmasının önde gelen paşalarından olarak yer alır. Diğer ehl-i örf sınıfına mensup vakıf kurucularından; *Kıbrıs Beylerbeyi*, *Kaptân-ı Derya* Cafer Paşa bin Abdulmennan, *Bosna Beylerbeyi*, *Defterdâr-ı Şikk-ı Evvel* Abdulbaki Paşa bin Ebulvefa ile *Şehr-i Zor Beylerbeyi*, *Hâfız Şehsuvar* Paşa ve *Emîrî'l-Ümera*⁶ İvaz Paşa Osmanlı taşra yönetiminin önde gelen paşaları olarak karşımıza çıkar. Zeynelabidin Paşa bin Ali Ağa da yine ehl-i örf sınıfı içerisinde yer alan üst düzey bir paşa olarak çalışma kapsamına dâhil edilmiştir. Bahse konu paşalar gerek merkezde gerekse taşrada görev almaları ve vakfiyelerinin gerek İstanbul, Balkanlar, Orta ve Batı Anadolu ve gerekse Osmanlı'nın Arap vilayetlerinde tanzim edilmeleri dolayısıyla seçilmiş, neticede ise Osmanlı coğrafyasındaki farklı vakıf kurma pratikleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bunun için tamamı Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)'da bulunan on vakfiye kaydı incelenmiştir. Vakıfların kuruluşlarının hukuki belgeleri olan vakfiyelerin onaylanması, vakfın hukuki bir statüsü kazanması anlamına gelmekte idi.⁷ Vakıfların kuruluşunu tescil eden bu belgeler mevcut çalışma açısından temel başvuru kaynağı olmuştur. Vakıf kurucusunun iradesi doğrultusunda; vakfın amacı, vakıfları oluşturan hayri binalar, bu hayri binaların mevcudiyetlerini muhafaza etmeleri için vakfa tahsis edilen gelir kaynaklarının detaylı bir şekilde tasviri, gelirlerin nerelere ve ne şekilde harcanacağı ile ilgili şartlar, hangi kadro başlıkları altında kimlerin istihdam edileceği ve çalışanların maaşları, vakfın idaresi ve denetimi ve benzeri konular vakfiyelerde etraflıca düzenlenmişti. Aynı zamanda padişah ve hanedan vakıfları açısından bakıldığında siyasal yönden, sarayın hayır işlerinin bir nevi kamuya duyurulması aracı olarak da değerlendirilen vakfiyelerin Osmanlı paşaları bakımından ne gibi anlamlar taşıdığı sorusu da çalışmada üzerinde durulacak olan başka bir konudur. Belirli gelişmeleri kavrayabilmek için tarihsel gelişim içerisinde incelenen vakfiyelerin şekil ve muhteva bakımlarından benzer ve farklı yönleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

VGMA'da bulunan bu vakfiyeler, vakfiye defterlerine tekrar yazılmış istinsâh (suret/kopya) nüshaları olarak kaydedilmişlerdir. Bu nedenle bazı vakfiyelerin birden

⁶ *Emîrî'l-Ümerâ*, bazı İslam devletlerinde çeşitli idarî yetkilere sahip kumandana verilen unvan olarak tanımlanmakta olup, çalışmada taşrada görev yapan paşalar arasında değerlendirilmiştir. Bk. (Yıldız, 1995, s. 158-159).

⁷ Vakfiye tanımlamaları için bk. (Şemseddin Sami, 1987, s. 1495-1496; Berki, 1966, s. 5; Akgündüz, 1988, s. 73; Köprülü, 1938, s. 1-6). Ayrıca bk. (Yediyıldız, 1986, s. 153; Genç, 2014, s. 9-18; Özcan, 2010, s. 21; Singer, 2004, s. 124).

fazla kopyasının, Arapça veya Osmanlıca yazılmış örneklerinin olduğu, ya da aslının başka bir arşivde, kopyasının başka bir yerde bulunduğu örnekler de mevcuttur.⁸

I. Vakfiyelerin Şekil Bakımından İncelenmesi

VGMA'da bulunan vakfiyelerin kayıt numarası, tanzim ve tescil edildiği tarihler ile yer ve dili bakımından ele alınacağı bu kısımda, çalışma kapsamında incelenen vakfiyelere ilişkin genel bilgiler şöyledir:

Tablo 1: Vakfiyelerin Şekil Yönünden İncelenmesi

No	Vakfiye Defter: Sayfa/Sıra No	Sayfa Ad.	Vakfiye / Zeyl Vakfiye Tarihi	Tescil Yeri	Vakfiye Dili	Vakıf Kurucusu	Vakıf Kurucusunun Unvanı-Lakabı
1	624: 210/152		Evâil-i Receb 1010/ 4 Ocak 1602	Kıbrıs	Osmanlı Türkçesi	Cafer Paşa bin Abdulmennan	Kıbrıs Beylerbeyi Kaptân-ı Deryâ
2	624: 373/351	3	Evâil-i Receb 1011/ 24 Aralık 1602	Silistre	Osmanlı Türkçesi	İvaz Paşa	Emîrül-Ümerâ
3	585: 42/45	1	25 Muharrem 1022/ 17 Mart 1613	Ankara	Osmanlı Türkçesi	Nasuh Paşa bin Zeynelabidin Ağa	Sadr-ı a'zâm, Vezîr-i mu'azzam,
4	632: 110/44	2	Evâsıt-ı Zilhicce 1024/ 10 Ocak 1616	Bosna	Osmanlı Türkçesi	Abdulkaki Paşa bin Ebulvefa	Defterdâr-ı Şikk-ı Evvel, Bosna Beylerbeyi

⁸ Örneğin, Sultan Murat Topçu'da aktarıldığı şekliyle Köprülü Mehmet Paşa'nın İstanbul Köprülü Kütüphanesi'nde dört adet vakfiyesi bulunmaktadır. Bu vakfiyelerden 1/2444 nolu (Köprülü Kütüphanesi, Vakfiyeler, No: 1/2444) ile 2/2445 nolu (Köprülü Kütüphanesi, Vakfiyeler, No: 2/2445) ve H.1070- M.1660 tarihli vakfiyeler sayfa sayılarının farklı olmasına karşın içerik olarak birbirinin kopyası seklindedir. Aynı vakfiyenin bir nüshası da İzmir Milli Kütüphanesi'nde yer almaktadır. (İzmir Milli Kütüphane'de 634/1- 2 Nota Kayıtlı Nüsha). Köprülü Kütüphanesi'nde yine Köprülü Mehmet Paşa'ya ait H.1071-M.1661 tarihli ve 3/24467, 13/24568 nolu iki adet vakfiye nüshası bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bk. (Topçu, 2010, 4-7). Bu vakfiyelerin bir nüshası da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer almaktadır (VGMA, 580: 127/77). Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde ayrıca H. 1064-M. 1654 tarihli bir vakfiyesi daha kayıtlıdır (VGMA, 610: 251/284). Bunların dışında Köprülü Mehmet Paşa'nın Bozcaada'daki vakıflarını konu alan M.1658 tarihli bir vakfiye Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, 141 nolu Gelibolu Mufassal Defteri'nde kayıtlıdır. Detaylı bilgi için bk. (Demircan ve Keles, 1999, s. 135); Köprülü Mehmet Paşa'nın Suriye'nin İdlib iline bağlı Cisir-i Şuğur kasabasında inşa ettirmiş olduğu menzil külliyesine ilişkin detaylı bilgi için bk. (Topçu, 2012, s. 237-256).

5	488: 431/01	1	10 Rebiulevvel 1033/1 Ocak 1624	Kerkük	Arapça	Şehsuvar Paşa	Şehr-i Zor Beylerbeyi, Hâfız
6	610: 205/243	2	10 Rebiulahir 1068/15 Ocak 1658	Girit	Osmanlı Türkçesi	Gazi Hüseyin Paşa	Paşa, Vezir, Girit Fatihi
7	582-1: 258/180	4	15 Şevval 1064/29 Ağustos 1654	Halep	Arapça	İbşir Mustafa Paşa bin Abdulgennan	Sadr-ı Esbâk, Vezir Çerkes
8	580: 127/77	13	Evâil-i Zilhicce 1071/ 28 Temmuz 1661	İstanbul	Osmanlı Türkçesi	Mehmed Paşa	Köprülü, Sadr-ı esbâk, Vezîr-i a'zâm,
9	480: 106/14	1	Evâil-i Zilhicce 1093/ 10 Aralık 1682	İzmir	Osmanlı Türkçesi	Mehmed Paşa ve Rufekası Vakfı	Ümerâ-yı Deryâdan
10	623: 330/335	1	20 Zilhicce 1096/17 Kasım 1685	Ohri	Osmanlı Türkçesi	Zeynelabidin Paşa bin Ali Ağa	

Vakfiyeler bazen tek bir varak veya sayfadan oluşabileceği gibi bazen de sayfalardan oluşan defterler, tomar ve rulolardan oluşabilir. Bazı örneklerde ise vakfiyeler taş üzerine yazılmış daha sonra kâğıt üzerine aktarılmış da olabilirdi.⁹ Genellikle sultan, hanım sultan, vezir, paşa gibi makam sahibi kişilere ait ve çoğunlukla da sayfalardan oluşan vakfiyeler, daha çok tek kitapçıklar halinde, dönemin süsleme üslubuna göre tezhipli, bazen padişahın tuğrasının da yer aldığı hat sanatından güzel örneklerin sergilendiği metinler şeklinde hazırlandıkları görülür.¹⁰

Çalışma çerçevesinde incelenen vakfiyelerin tamamı 17. yüzyıla aittir. Yalnızca Kıbrıs'ta Lefkoşa Kadılığı'nca tescil edilen Cafer Paşa bin Abdulgennan'a ait vakfiye, zeyl (ek) vakfiyedir. Vâkıfın, VGMA'da kayıtlı 10 Muharrem 1008/2 Ağustos 1599 tarihli bir vakfiyesi ile 30 Muharrem 1016/27 Mayıs 1607 tarihli ikinci bir zeyl vakfiyesi de mevcuttur.¹¹ Hem Kıbrıs adasından bir vakfiye örneğinin de çalışmaya dahil edilmek istenmesi hem de vakıf kurucusu olarak "paşa" unvanlı olanların tercih edilmesi bu zeyl vakfiyenin çalışmaya dahil edilmesinde belirleyici olmuştur.

Vakfiyelerin çoğunun dili Osmanlı Türkçesi'dir. Ancak Halep ve Kerkük Kadılıkları'nda tanzim edilen vakfiyeler Arapça olarak kaydedilmiştir. Vakfiyeler yazıldıkları dil bakımından incelendiğinde ise ilk dikkati çeken husus, vakfiyelerin her birinin yazıldıkları dönemi yansıtır nitelikte kendine özgü edebi bir üslûba sahip olmalarıdır. Örneğin, Halep'te İbşir Mustafa Paşa tarafından kurulan vakfın mescidi

⁹ Örn. bk. (VGMA, 617: 160/82).

¹⁰ Örn. bk. (VGMA, 624: 207/151).

¹¹ Bk. (VGMA, 624: 209/152; 210/153).

anlatılırken, Kur'an ve hadîslerden referanslarla, mescid yapmanın önemi ve yapının özellikleri şöyle tasvir edilmiştir:

"... Hazreti vezîr-i müşârun-ileyh rûşen rey' ve müşîr-i hâtîr karfermayi 'innemâ ya'muru mesâcidellahi men amene bi'llâhi vel-yeomîl ahiri' mazmûn-i fâhîrînde işaret olinan mü'minini uli'l-mefâhir silkinde mümtâzım 've men bena lillâhi mesciden benellahu lehu beyten fi'l-cenneti2 hadî's-i şerîfi mutazammun olduğu ni'ami cezîle va'd kerîm ile mütena'im olmak emniye ve ricâsiyle arsa-i merkûme üzere binâsi sengin esasi rengin zînet safa bahş 'le-mescidü'n üssise alâ't-takva' ile müzeyyen ve mücellâ ve hilye-i cemîle-i 'semi'na ve ata'na gufrâneke rabbenâ' ile muhâlla bir mescid-i şerîfi di'l-küşa ve ma'bedi lâtifî bi-hemtâki cânibine nâzır timurlu fahire pencerele ve kebîr ve sağır derûn ve birûnunda iki 'âlî suffeler ve rihami saf ile döşenmiş saha-i simaviyye ve i'lam-i evkat-i salât için bâb-ı mescid-i şerîf üzerine bir minare müştemildir..." (VGMA, 582-1: 258/180).

Vakfiyelerin kaydedildiği defterlerin yapısı ve el yazısı ile vakıfların büyüklüğü, akar/hayrât durumlarına göre vakfiyelerin sayfa adedi de değişmektedir. Örneğin İstanbul'da kurulan Vezîr-i a'zâm Köprülü Mehmed Paşa'nın vakfiyesinin istinsâh nüshası 13 sayfa iken, Halep'te kurulan Sadr-ı Esbâk, Vezir, Çerkes İbşir Mustafa Paşa bin Abdulmennan'ın vakfiyesi 4 sayfa ve Ohri'de kurulan Zeynelabidin Paşa bin Ali Ağa vakfiyesi 1 sayfadan azdır.

II. Vakfiyelerin İçerik Bakımından İncelenmesi

Sicile kaydedilmiş olma şartı bir vakfiyenin hukuken geçerli olabilmesinin ön koşulu idi. Vakfiyenin yalnız başına hüccet (delil) olma özelliği taşımayacağı görüşünde olan Hanefi hukukçuları, vakfın hükmi şahsiyet kazanabilmesi için vakfiyelerin sicile kaydedilmesi gerekliliğini vurgulamışlardır (Berki, 1966). Örneğin Şehsuvar Paşa tescil için oğlu Mehmed Bey'i tescil mütevellisi tayin etmiş, Girit Fatih Gazi Hüseyin Paşa ise Ebubekir Ağa'yı tescil mütevellisi tayin etmiş, vakfiye "Mehmed el-Kâdî be-Ordu-yı Hümâyun" tarafından tanzim edilmiştir (VGMA, 488: 431/01). Zeynelabidin Paşa için tescil mütevellisi olarak Ali Efendi atanırken, Ohri Kadısı Mehmed Efendi ile Mahmud Paşa Mahkemesi Nâibi Vasfi Efendi tarafından tanzim edilmiştir (VGMA, 623:330/335).

Bazı durumlarda vakfiyelerde tanzim edilmiş tarihlerinden ayrı bir tarih kayıt usulü benimsendiği görülmüştür. Bu da vakfiyenin tanzim edildiği yani yazıldığı tarihten ayrı olarak, vakfiyenin tescil edildiği yani istinsâh kopyasının kaydedildiği tarihi ifade etmektedir. Bu kayıt, çoğu örnekte vakfiyenin başına not edilirken, bazı vakfiyelerde ise sonda yer almıştır. Örneğin, Kıbrıs'ta Evâil-i Receb 1010/4 Ocak 1602 tarihinde Cafer Paşa tarafından kurulan vakfın tescil kaydı vakfiyenin başında şöyle yazılmıştır: "Vakf-ı merhûm Ca'fer Paşa der Cezire-i Kıbrıs kayıt şude bâ ferman-ı âli el vâki' fi 7 Zilhicce sene 1149" (VGMA, 624: 373/351). Öte yandan, İzmir'de Mehmed Paşa tarafından kurulan vakfın tescil kaydı vakfiyenin sonunda, nezâret görevi zikredildikten sonra kaydedilmiştir. Vakfiyenin kayıt süreci kısaca tanımlanarak; İzmir Kadı Nâibi tarafından onaylanan ve kişinin elinde olan vakfiyenin Rumeli Kazaskeri tarafından kontrol edilerek i'lâm gönderildiği, ve bu i'lâm gereğince gönderilen

fermân-ı ‘âlî’ye göre kaydedildiği belirtilmiştir.¹² Bir diğer örnekte ise, Ohri’de Zeynelabidin Paşa tarafından kurulan vakfın vakfiyesinin vakıf kurucusunun evlâdı ve vakfın nâzırı olan Ayşe Hatun’un arzuhâli ve fermân-ı ‘âlî gereğince kaydedildiği yazılıdır.¹³ İvaz Paşa’nın vakfiyesinde ise vakfın nâzırı Abdullah Efendi’nin arzuhâli, Rumeli Kazaskeri Bitlisi Mehmed Efendi i’lâmı ve fermân-ı ‘âlî gereğince kaydedildiği belirtilmiştir.¹⁴ Kerkük örneğinde ise vakıf görevlilerinin istid’âsı üzerine, Mahmudpaşa Kadı Nâibi’nin i’lâmı ve fermân-ı ‘âlî gereğince vakfiyenin kaydediliği yazılıdır.¹⁵

Bazı istinsâh nüshalarında ise vakfiyenin nereden kopya edildiği yazılmıştır. Örneğin, Halep’te kurulan İbşir Mustafa Paşa bin Abdulmennan’ın kopya edilen vakfiye nüshasının sonunda; “Sûretün uhricet-‘ani’s-sicîlli’l-mahfûzi fi-Medînet-i Hâlebi’ş-Şehbâ” denilmek sureti ile kaydın Halep Şer’iyye Sicili’nden kopya edildiği not edilmiştir. Bosna’da Abdülbaki Paşa bin Ebulvefa tarafından kurulan vakfın vakfiyesinde ise Bosna Kadılığı’nca tanzim edilmiş olduğu, 1245 yılında ise İstanbul’da tescil edildiği kaydedilmiştir (VGMA, 632: 110/44).

Burada bazı örneklerine yer verdiğimiz tescil kayıtlarında da görüldüğü üzere, vakfiye metinleri başlamadan önce vakfiyelerin hangi süreçler sonucunda ve ne gibi gerekçelerle kopya edilerek yazıldıkları kısaca açıklanmıştır. Bu kayıtlar örneğin, Cafer Paşa, İvaz Paşa, Abdülbâkî Paşa, Gazi Hüseyin Paşa, Zeynelabidin Paşa örneklerinde vakfiyelerin tescil kaydı vakfiyelerin baş kısmında yer alırken, Şehsuvar Paşa ile Mehmed Paşa vakfiyelerinde sonda yer almıştır. Köprülü Mehmed Paşa, İbşir Mustafa Paşa ve Nasuh Paşa vakfiyelerinde ise tescil kaydı bulunmamaktadır.

Vakfiyelerin metinlerine gelindiğinde ise; vakfiyeler belirli bir düzen içerisinde yazılmışlardır. Örneğin, Yediyıldız tarafından vakfiyelerin içeriğine yönelik yapılan tasnifte; ideal bir vakfiye başlıca yedi bölümden oluşur (VGMA, 488: 431/01). Çevrimli tarafından hazırlanan doktora çalışmasında da benzer bir yöntem benimsenmiştir (Çevrimli, 2016). Bu bölümler ise; kadı onayı, dua, vâkıf, akar ve hayratlar, gelir kaynakları, hayır hizmetleri ve personel, hâkimin görüşü ve dua-beddua düzeninde

¹² “Ve Medîne-i İzmir nâibi Mahmud bin Mustafa Efendi imzâsıyla yedinde olan vakfiyesine nazar olundukda mazmûni muktezâ-yı şer’i şerîfe mutâbık olub min külli’l-vüücûh ihticâca sâlih ve mazmûni ile amel olunmağa lâyük ve ahra olduğun Rumeli Kazaskeri Şer’iyatçısı Derviş Mustafa Efendi i’lâm itmekle i’lâmı mücibince Anadolu Muhasebesine kayıd olunmak bâbında fi 14 Muharrem sene 1142 târihinde sâdır olan fermân-ı ‘âlî mücibince kayıd olunmuşdur” (VGMA, 480: 106/14).

¹³ “Vakf-ı Câmî-i şerîf ve Zâviye-i sâhibü’l-hayrât merhûm Zeynelabidin Paşa der-Medîne-i Ohri kayd-şode müceddeden be-Muhâsebe-i Evkâf-ı Küçük ber-mûceb-i vakfiye bâ-arzuhâl-i Ayşe Hâtun an-eolâd-ı vâkıf ber-vech-i meşrûta en-nâzır ve bâ-fermân-ı âli el-vâki’ fi 20 Zi’l-hicce sene 1132.” Bk. (VGMA, 623: 330/335).

¹⁴ “Vakf-ı merhum İvaz Paşa der-Silistre kayd şude be-Muhasebe-i Evkâf-ı Küçük ba-arzuhal Abdullah ber-vech-i meşrûta en-nâzır-ı vakf-ı mezbur ve ba-i’lâm-ı Bitlisi Ahmed Efendi sadr-ı rum ve ba-fermân-ı âli el-vâki’ fi 13 Rebiülâhir sene 1155.” Bk. (VGMA, 624: 373/351).

¹⁵ “Vâkıf-ı mezbûrun vakfiyesi neski şer’i üzere tahrîr olunmuş müstenedi şer’i olmağla vakfiye-i mezbûr şurût-ı Anadolu Muhasebesi defterine kayıd olunması bâbında mürtetzika-yı vakıf istid’â-yı inâyet etmeğın fi’l-hakîka vakfiye-i mezbûre kayıd olunmağla sâliha sedd-i sedîd olduğu Mahmudpaşa Nâibi Mevlana Mustafa i’lâm etmekle i’lâmı mücibince Anadoluya kayıd ve suret verilmek bâbında fi onbeş Cemaziyelâhir sene 133 tarihinde sâdır olan fermân-ı ‘âlîşan mücibince kayıd olundu aynıyla mahallinde işbu sûret vaz’ ve nakil olundu.” Bk. (VGMA, 488: 431/01).

detaylandırılmışlardır (VGMA, 488: 431/01). Öte yandan, akar ve hayrâtı nispeten sınırlı sayıda olan veya nukûd vakıfları gibi küçük vakıflara ait vakfiye veya zeyl vakfiyelerde bu yedi bölümün tümünü bir arada görmek pek de mümkün olmamaktadır. Örneğin, Cafer Paşa bin Abdülmennan'a ait zeyl vakfiye yalnızca vakfın kurucusu, akarları, görevlileri, ücretleri ile vakıf yönetimine ilişkin hususları içeren oldukça kısa bir vakfiyedir. Diğer yandan, özellikle sultan, hanım sultan ve paşalara ait büyük vakıfların vakfiyeleri çoğunlukla bu yedi bölümü içermektedir. Bu büyük vakfiyelerde bölümlerin sayısının alt başlıklarla arttırılabilmesi de mümkündür. Örneğin, çalışma kapsamında incelenen Köprülü Mehmed Paşa'nın vakfiyesinde bu başlıkların çoğaltılması mümkün iken, İvaz Paşa'nın vakfiyesinde de sınırlı sayıda başlık yer almıştır.

Mevcut çalışmada da vakfiyelerin incelenmesinde bu tasnif benimsenmekle birlikte, vakıfların yönetim ve denetimlerinin ayrı bir başlık altında incelenmesi önerilmiştir. Zira vakfiyelerde vakıf görevlisi, hayır şartı olmadığı durumlarda bile vakıfların yönetim ve/veya denetimlerine ilişkin şartlar kaydedilmiştir. Vakıfların idaresi, 1826 yılında Evkaf Nezâreti'nin kuruluşuna kadar vâkıflar tarafından tayin edilen şartlara göre yetkilendirilen mütevelliler tarafından yürütülmekte idi.¹⁶ Vakıfların yönetimi vakıf kurucuları tarafından tespit edilmiş ve vakfın yönetimine dair genel ve özel koşullar vakfiyelerde açıkça ifade edilmiştir. Bu koşullar vakıf kurucusunun vefatından sonra da mütevelliler için geçerliliğini devam ettirmiştir. Çoğunlukla vakıfların ilk fiili yöneticileri vakfı kuran kişiler olmakta idi. Bu konuda sultan vakıfları ile diğer mütevazî vakıflar arasında yetkilendirilen kişiler bakımından pek de fark olmadığı dikkati çekmektedir.¹⁷ Öte yandan, vakıfların denetimleri konusunda sultan vakıfları ile diğer mütevazî vakıflar arasında yetkilendirilen kişiler bakımından önemli farklar bulunmaktadır. Şöyle ki; yerleşik geleneğe göre, Osmanlı sultanları ve hanedan mensupları vakıf kurarken, pratik sebeplerle, denetimini sadrazamlara, şeyhülislamımlara, dârüssâde ağalarına ve diğer önde gelen paşalara ve devlet adamlarına emanet ettiler. Uzun vadede, vakıfların gelecekteki birikimleri göz önüne alındığında, bu denetçiler muazzam miktarda taşınır ve taşınmaz malın komutasına geldiler ve sonuç olarak muazzam bir siyasi himaye gücüne sahip oldular. Bu, vakfın, siyasi nüfuzun devamı için elzem olan iki unsur olan ekonomik güçlerini ve himaye ağlarını geliştirmek için Osmanlı seçkin gruplarının vazgeçilmez bir parasal aracı olduğunu da göstermektedir (Argun, 2021, s. 137-138).

17. yüzyılda Osmanlı paşaları tarafından kurulan vakfiyeler içerik bakımından bu sekiz başlık altında kısaca incelenecek olunursa şöyle bir tablo ile karşılaşılır:

¹⁶ Vakıfların menşei ve Evkâf Nezâreti hakkında bk. (Köprülü, 1983, s. 351-408; Akgündüz, 1988, s. 224-243).

¹⁷ Örn. bk. (VGMA, 624: 210/152; 624: 373/351; 632: 110/44; 488: 431/01; 610: 205/243; 623: 330/335).

Tablo 2: Vakfiyel/ Zeyl Vakfiye Kısımları

No	Vakıf Kurucusu	Kadı Onayı	Dua	Vâkıf	Akar ve Hayrâtlar	Gelir Kaynakları	Hayır Hizmetleri ve Personel	Vakıfların Yönetimi ve Denetimi	Hakimin Görüşü ve Dua-Beddua
1	Cafer Paşa bin Abdulmennan	-		X	X	-	X	-	-
2	İvaz Paşa	-	-	X	X	-	X		X
3	Nasuh Paşa bin Zeynelabidin Ağa	X	X	X	X	-	X	X	X
4	Abdülbaki Paşa bin Ebulvefa	X	X	X	X	X	X	X	X
5	Şehsuvar Paşa	-	X	X	X	X	X	X	X
6	Gazi Hüseyin Paşa	X	X	X	X	X	X	X	X
7	İbşir Mustafa Paşa bin Abdulmennan	X	-	X	X	X	X	X	X
8	Köprülü Mehmed Paşa	X	X	X	X	X	X	X	X
9	Mehmed Paşa ve Rufekası Vakfı	-	-	X	X	X	X	X	-
10	Zeynelabidin Paşa bin Ali Ağa	X	-	X	X	X	X	X	X

2.1. Kadı Onayı: Vakfiyenin bu ilk bölümünde “Medîne-i Sarây Bosna, Halebü’ş-Şehbâ, Âsitâne-i ‘Âliyye, Medîne-i İzmir humiyyet ani’l-âfât ve’d-tedmîr” gibi elkâblar da eklenilerek vakfın kurulduğu şehir kaydedilir. Bu bilgiyi vakıf kurucusunun statüsüne göre kaç kadı (kazasker, nâib, hâkim) tarafından onaylandığı bilgisi takip eder. Bazı örneklerde ise padişah tuğraları veya mühürlerinin yer aldığı görülür. Örneğin, Bosna Beylerbeyi Abdülbaki Paşa bin Ebulvefa’nın vakfiyesinde onaylayan üç kadının isimleri ve görev yerleri şöyle kaydedilmiştir: “Bâ-imzâ-yı Mehmed bin Süleyman el-Kâdî bi-Medîne-i Sarây Bosna, ufiye anhümâ, bâ-imzâ-yı Zekeriya bin Yahya el-Kâdî bi’l-askeri’l-muzafferî Rumeli, ufiye anhüma, Mehmed bin Ahmed Şeyhülislâm el-Kâdî bi’l-askeri’l-muzafferî Rumeli, ufiye anhümâ.” Girit Fatihî Gazi Hüseyin Paşa’nın vakfiyesinde ise vakfiyeyi onaylayan kadı “be-nemekahu’l-fakîru ileyhi te’âlâ ve tekaddese Mehmed el-Kâdî be-Ordu-yı Hümayun” şeklinde kaydedilirken, Ohri’de kurulan Zeynelabidin Paşa bin Ali Ağa’nın vakfiyesi “Bâ-imzâ-i Mehmed Efendi Kazâ-yı Ohri, bâ-imzâ-i Vasfi Efendi en-nâib bi-Mahkeme-i Mahmud Paşa” şeklinde kaydedilmiştir.

2.2. Duâ: Kadı onayını takip eden kısımda vakfiyeler “besmele hamdele salvele” denilen ve Allah’a hamd ve Hazret-i Peygambere salât u selâm getirilen duâ kısmı ile devam eder. Vâkıfın hangi gerekçelerle vakfını kurduğu çeşitli ayet ve hadisler referansla yine bu kısımda anlatılır. Bu bölüm vakfın büyüklüğüne göre bazen etraflıca anlatılırken, daha mütevazî vakıflarda kısaca tanımlanır. Örneğin, Nasuh Paşa tarafından kurulan vakfın dua kısmında yalnızca “el-Hamdü li’llâhi ve’s-salâtü alâ-

nebiyyihî Muhammedin ve âlihî ecma'în" duasına yer verilmişken, bu kısım Abdülbâki Paşa'da "Hamd-ı nâ-mahdûd ve şükr-i nâ-ma'dûd ol vâcibü'l-vücûd zü'l-gâyeti ve'l-cûd hazretine ki..." cümlesi ile başlayan dua kısmı biraz daha uzundur. Bu kısımda vakıf kurmaktaki dinî gayeler: "Allah'a karz-ı hasenle (gönül hoşnutluğuyla) ödünç vermek, hayır işlerinde koşuşturmak, hayır işlerinde (hayrâtta) yarışmak, Allah yolunda (fî sebilillâh) harcamak (infak); yoksulu doyurmak; (mala olan sevgiye rağmen) ondan, akrabaya yetimlere yoksullara vermek), itâ, sadaka vermek" şeklinde ifade edilmiştir (Yediyıldız, 1988, s. 23-24). Hadislerden belki de vakıf kurumunun gelişmesinde büyük rol oynamış olan en bilinen hadiste: "İnsan öldüğü zaman artık hayır işleyemez ve ancak kendisinden sonraya üç şey kalır: sürekli sadaka (sadaka-i câriye), başkalarına fayda sağlayan ilim ve kendisine dua eden hayırlı evlat" olduğu belirtilmiştir. Çoğunlukla vakfiyelerin giriş kısımlarında yer verilen bu hadisteki "sürekli sadaka" İslam toplum ve devletlerinde "vakıf" olarak değerlendirilmiştir (Ömer Hilmi Efendi, 1977, s. 13; Berki, 1966, s. 4; aynı yazar, 1958, s. 20).

Hamdele salvele denilen bu ikinci bölümde, bazı vakfiyelerde o dönemin devlet büyüklerine dua edildiği de görülür. Örneğin, Köprülü Mehmed Paşa'nın vakfiyesinde dönemin sultanından şöyle bahsedilmektedir:

"...Padişah-ı İslâm şehin şâh-ı en'âm Sultani es'â'dı a'zâm rakanı mecd ü ekrem mâlikü'l emâneti'l uzmâm vârisü'l hilâfeti'l-kübrâ fâtihü meşârik ve'l meğârib el-müeyyedü bi nasrillahi'l azîz ve cündü'l gâlib es-seyfi'l-meslûl 'alâ edaillahi verresûl-i mâliki'l-memâlikil 'alem zillullahi te'âlâ 'alâ kâffeti'l-ümem kâsimü'l-kayâsire ve kahrımanü'l-kurum kâid-i selâtinü'l 'Arab ve'l 'Acem ve'r-Rûm sultan-i berreyni ve'l-bahreyn hâdimü'l haremeynü's-şerifeyn es-Sultân ibn-i Sultan es-Sultân Gazi Mehmed Han ibn-i es-Sultânü's-sa'id İbrahim Han -halledallahü hilâfete hu mâ te'akabe's-şühûru ve's-sinun ve ecrâ ahkâme saltanatihî fî eknâfi'l-rub'l meskûn Hazretleri..."

Vakfiyenin bu kısmında dönemin sultanı IV. Mehmed'i (dö. 1642-1693) öven bir bölüme yer verilir ve onun İslam'ın sultanı, hilâfet makamının vârisi, Doğu'nun ve Kuzey'in fâtih, Arap, Acem ve Rum diyarlarının sultanı, iki karanın ve iki denizin hükümdarı, Haremeyn-i Şerifeyn'in hâdimi Gazi Sultan Mehmed Han toprakları fetheden bir sultan olarak tasvir edilir ve askeri ve siyasi başarılarına vurgular yapılır. Bu pasaj, vakfiyenin yazılı satırların aralarında saklı olan diğer anlamları ile birlikte okunduğunda başka bir ifade ile metinsel bir analizi yapıldığında, kaleme alındığı dönemde mevcut saltanatın gücüne, kendisini konumlandığı dünya düzenine, siyasi ve askeri başarılarına dair de fikir edinilebilir.

Bir diğer örnekte, Abdülbaki Paşa'nın vakfının kuruluş gayesi şöyle açıklanmıştır:

"... her âkil gâfil olmayıp zaman-ı âkibetinde âkibet mülâhaza kılmağa müdâvemet ve her kâmil kâhil olmayıp avân-ı tâ'atında tâ'at ve zaman-ı isti'âtında hayrât ve hasenât ile âhiret mülâhaza itmeğe muvâzabet ide ki ekmele-i envâ'ı hayrât-ı sadakât-ı câriye ve ecmel-i esnâf-ı meberrât-ı hasenât-ı bâkîyedir ki ba'de fenâi'l-cism sebebi-i bekâ-i ism ve ba'de helâkü'l-beden mûcib-i sebât-ı zikr-i hasendir..."

Bu kısımda vakfın kuruluşundaki manevi gayeler izah edilmiştir. Kişi vefat ettikten sonra, hayırla anılmasını sağlayacak ve sevapları kesilmeyecek bir sadaka olarak vakıf kurulmasının faydaları sıralanmıştır.

2.3. Vâkıf/ Kurucu: Bu bölümde vakfı kuran kişinin; erkek veya kadın, kimin oğlu veya kızı, vakıf kurduğu sırada hangi unvanı taşıdığı veya önceki unvanın ne olduğundan bahisle tanıtılır. Çalışma kapsamında incelenen vakfiyelerden ilkinde Cafer Paşa, Abdülmennan'ın oğlu, Kıbrıs Beylerbeyi, Kaptan-ı Derya olarak kaydedilmişken, Mehmed Paşa Köprülü, Sadr-ı esbak, vezîr-i a'zam gibi unvanlarla kaydedilmiştir.¹⁸

Bazı durumlarda da vakıf kurucusunun gerek soy bağı gerekse toplumsal statüsü bakımından çeşitli sıfatlarla övüldüğü, bazı durumlarda da tarihi ve dini bakımdan önemli kişilerle kıyaslandığı görülür. Özellikle sultan ve hanım sultanlara ait vakfiye örneklerinde bu kısımlar edebi bir dille anlatılır. Örneğin, yukarıda kısım örneğine yer verilen Köprülü Mehmet Paşa'nın vakfiyesinde Paşa, zamanının Aristo'su olarak kaydedilmiştir (VGMA, 580: 127/77). Bu kısım esasında sadrazamlık makamının arzu edilen niteliklerinin heyecan verici bir manifestosudur. Bilgin, adil, erdemli, cömert, salih, saf ve alçakgönüllü bir sadrazamı temsil eder.

Vakıf kurucusunun en sade biçimde anlatıldığı Zeynelabidin Paşa'nın vakfiyesinde; "Sâhibü'l-hayrât ve râğibü'l-hasenât Zeynelabidin Paşa ibn Ali Ağa el-merhûm vaktâ ki -ed-dünya mezra'atü'l-âhire- idüğün te'emmül ve dâr-ı dünyâ dâr-ı gurûr ve fuhûr idiğün tezekkür ve dâr-ı âhîret dâr-ı bekâ ve dâr-ı sürûr idüğün tedebbür hâl-i hayâtında ve kemâl-i akl-i sıhhatinde bi-nefsihi" denilmek sûreti ile hayır ve hasenât sahibi Paşa'nın dünyanın ahiretin mezraası olduğunu idrak ederek, hayatında ve akıl sağlığı yerinde olarak kendi iradesi ile vakfını kurduğu kaydedilmiştir. Nasuh Paşa ise:

"... en'âm bi'r-re'yi's-sâib müessisu bünyani'd-devleti ve'l-ikbâl müşeyyidü erkânî's-sa'âdeti ve'l-iclâl müeyyidü'l-kavânini'l-Osmâniyye el-hakâniyye emînü's-saltanatü'l-bahîre zülâl-i ayni'd-devleti'l-kâhireti'l-'aliyyeti's-sultâniyye âferîn-i Anadolu's-seniyyeti's-seniyye mâsukûn bi-akdi'l-emâreti'l-kübrâ mesnedü müstenedi'l-vezâreti'l-uzmâ el-gâzi fi-sebîlillâh el-mücâhidu li-vechi'llâh el-mehfûfû bi-sunûfi avâkifi'l-meliki'l-müte'âl sâhibü'l-hayrâti ve'l-hasenât devletlü sa'âdetlü hâlâ sadr-ı a'zâm vezîr-i mu'azzam Nasuh Paşa -edama'llâhü te'âlâ iclâlehû- binü'l-Zeyne'l-Abidin Ağa hazretleri..."

denilmek suretiyle Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için vakıf kuran hayır ve hasenât sahibi bir sadrazam olarak olarak tanıtılır.

Vakfiyelerde genellikle vakıf kurucusu bir kişidir. Ancak bazen birden fazla kişinin bir araya gelerek vakıflar kurduğu vakfiye örnekleri de mevcuttur. Çalışma kapsamında incelenen İzmir'de kurulu Mehmed Paşa'nın vakfı rufekâsı ile birlikte kurulmuştur (VGMA, 480: 106/14).

2.4. Akarlar ve Hayrât: Bir vakfın tanzim edilebilmesinde en önemli öge, vakfa gelir getirecek ve ebedî olarak vakfı ayakta tutacak mali kaynaklar yani akarlardır. Vakıf kurucusu kendi mülkü olan bu akarları ne şekilde edindiğine dair açıklamayı sunar. Bunun için "taht-ı tasarrufunda olub (kendi tasarrufunda olan), silk-i milkimde münselik (kendi mülküm olan), ahsen-i mâlından ve atyeb-i emvalinden (kendi güzel

¹⁸ Diğer vakıf kurucuları için bk. Tablo 1.

malından), silk-i milk-i sahîhimden muntazım ve rişte-i kabz ve tasarrufumda münsecim (kendi mülküm olan)” gibi çeşitli ifadelerle bahse konu mülkün kendi mülkü olduğunu; “bâ-arz-ı hümayûn temlik” demek suretiyle de padişah tarafından mı temlik edildiğini belirtmektedir. Örneğin Girit Fatihî Gazi Hüseyin Paşa Vakfiyesi’nde ‘silk-i milk-i sahîhimde muntazım ve rişte-i kabz ve tasarrufumda münsecîb olup taraf-ı şehriyâriden nişân-ı hümayûn-ı sa’âdet-makrûn ile bu fakîre hîbe ve temlik olunan’ denilmek suretiyle kendi mülkü olan akarların padişah fermanı ile kendisine verildiği kayıtlıdır (VGMA, 610: 205/243). Köprülü Mehmed Paşa’nın vakfiyesinde ise vakfettiği bütün akarlarının ve vergilerinin dahi dönemin Sultan’ı tarafından kendisine temlik edildiği şu şekilde kaydedilmiştir: “...Her birinin hudûdu tafsîl ve beyân olunan kurâ ve mezâr’ın ve yaylaklar ve bacıpazar resimleri ve zikrolunan ekrâdın adeti ağnâm ve gayr-i rüsûmunu bana temlik ve defter hâne-i ‘âmirede mahallerine kayıt ve tasrih idüp cümlesi benim milk-i mahzım ve hakk-ı sarfım olduktan sonra...”

Vakfedilen mülk arazi ise bu arazi mîrî mi; vakfedilen mülkün tamamı mı, yoksa bir bölümü mü olduğu; vakfedilen mülkü başka vakıfdan mı kiraladığı, yoksa kendisinin başka vakfa mı kiraya verdiği; kiralama şekli (icâre-i vâhîde, icâreteyn, mukâta’a vb.) veya vakfettiği mülkü iştirâ (satın alma) yolu ile mi edindiği bilgileri açıklanır. Vakıf kurucularının vakfiyelerde şart koştukları icâr şekilleri; icâre-i vâhîde, mukâta’a veya icâre-i tavîle (icâreteyn) şeklinde üç farklı isimle tanımlanmıştır. Ayrıca önemli bir kısım vakfiyede kiralama koşulları; ecr-i misliyle ve en güzel şekilde icâr oluna şeklinde şart kılınmıştır (Demirel, 2000, s. 103). İcâre-i vâhîde yani icâre-i sahîha olarak da ifade edilen tek kira veya icâre-i ma’rûfe yani mâlum ve meşhur kira da deniliyordu (Ömer Hilmi Efendi, 1977, s. 11; Berki, 1966, s. 25). Bu usul gerek arazi, gerekse müsakkafât cinsi vakıf akarlarının kiralınmasında yaygın olarak uygulanmakta idi (Yediyıldız, 1984, s. 5). Örneğin, Şehr-i Zor Beylerbeyi Şehsuvar Paşa’nın vakfiyesinde vakfettiği hamamın “...mezkur hamam yevmî hesabı üzere icare-i cümle ile tâlibine îcâra ...” denilerek, icâre-i cümle usulü üzere günlük hesap üzerinden kiralamak isteyenlere kiralınması, Ümerâ-yı Deryadan Mehmed Paşa’nın vakfiyesinde ise, “Hudûd-ı mezkûre ile mahdutden olan dükkanlarımız yed-i mütevellî ve ecr-i misli ile tâlibine îcar olunub...” denilerek vakfedilen dükkanların ecr-i misli ile kiraya verilmesi şart kılınmıştır.

Bu dördüncü bölümde vakfiyede belirtilen gayrimenkûl ve menkûl vakfa gelir sağlayacak olan her türlü mülk veya nakit para cinsinden varlıkların işletimi ile ilgili şartlar sıralanır. Örneğin, nukûd vakfeden kuruculardan ilkinde Bosna Beylerbeyi Abdülbaki Paşa kendi malından iki yüz bin akçe vakfettiğini ve bahse konu nakdin vakfa akar satın alınarak değerlendirilmesini şart kıldığını belirtmiştir.¹⁹ Nukûd vakfedilen ikinci vakıfta ise, Zeynelabidin Paşa vakfettiği on iki bin akçenin:

¹⁹ “... atyeb-i emvâlimden yirmi kere yüz bin fiddi râyic-i fi’l-vakt akçe ki te’kiden li’l-asl nısfı on kere yüz bin akçe olur hulûs-ı niyyet ve safâ-yı taviyyet birle ifrâz ve sâir menâlimden imtiyâz hasbeten li’llâhi te’âlâ ve taleben li-rûh-i resûlîhi’l-mu’allâ vakf ve habs itdiğimden sonra nakd-i mevkûf zevâle karîb olup akârın müddet-i medûd bekâsı olduğma binâen meblağ-ı vâkaf ile mütevellî mahall-i revâc ve i’tibârda akâr iştirâ idüp mümkin olduğka akâra tebdîl itmeğe şart itmeğîn...” (VGMA, 632: 110/44).

“nukûddan on iki bin nakd-ı râyici'l-vakt akçe ihrâca onu on bir buçuk akçeye mu'âmele-i şer'iyeye ile istirbâh olunmak için vakf ve habs eyledi” denilmek suretiyle, şer'i pratiklere uygun olarak vakfettiği nakit paranın 10'u 11,5 hesabı üzere işletilmesini şart kılmıştır (VGMA, 623: 330/335).²⁰

Gayrimenkûllerin coğrafi olarak buldukları yer, nitelikleri (menzil, âsiyâb, gedik, kar-hâne, dükkan, işletme, arsa, arazi, bahçe ise bahçedeki ağaçların eşcâr-ı müsmire/meyveli ağaç mı, eşcâr-ı ğayr-i müsmire/meyvesiz ağaç mı vb.), mimari özellikleri, malzemeleri, betimlemeleri, sayıları, daha önceki durumları gibi konularda etraflıca tanımlanmış detaylar yer alır. Yapının vakıf kurucusu tarafından yaptırılan yeni bir yapı mı yoksa önceden var olan bir yapının ihyâsı mı olduğu, arâzinin durumu, komşuları tanımlanır. Örneğin Şehsuvar Paşa Kerkük'te vakfettiği hamamı detaylı bir şekilde tanımlamış ve işletim usullerine ilişkin şartları da şöyle sıralanmıştır: “...mülkü müştêra ve mevkufum olan mahdûd ve mümtâz arazi üzerinde bir bâb musakkaf hamam bina ve vakf-ı sahîh-i müebbed ve habs-i sarîh-i muhalled ile vakf ve habs edüb şöyle ta'yini şurût kuyûd eylediği mezkûr hamamı halâ yevmî elli akçe ve her birinin evi onbeş akçe rayiç olduğu üzere şurût kuyd eyledim ki mezkur hamam yevmî hesabı üzere icâre-i cümle ile tâlibine icâra oluna...” denilerek, icâre-i cümle usulü üzere günlük hesap üzerinden kiralamak isteyenlere kiralanması şart kılınmıştır (VGMA, 488: 431/01). Mehmed Paşa ise vakfiyesinde vakfettiği dükkanların “...hudûd-ı mezkûre ile mahdudten olan dükkanlarımız yed-i mütevellî ve ecr-i misli ile tâlibine icar olunub...” denilerek vakfedilen dükkanların ecr-i misli ile kiraya verilmesi şart kılınmıştır (VGMA, 480: 106/14).

Yine bu bölümde vakıf kurucusunun yaptırdığı hayrât eserlerin adları (câmi'/ma'bed-i münîf, kervansaray/hân-ı kârbâna, tekye/tekke/tevhîd-hâne, dârü'l-kurrâ/kurrâ-hâne, darü's-ş-şifâ/müsteşfâ/hasta-hâne, kütüp-hâne/kitaphâne) çeşitli sıfatlarla betimlenmekte, nitelikleri, malzemeleri, yaptırma gerekçeleri (maddi-manevi) detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Örneğin Halep'te İbşir Mustafa Paşa tarafından Cedîde Mahallesi'nde bulunan ve Halaviyye Medresesi Vakfı'ndan olan arazinin ecr-i misli ile kiralanarak üzerine “mescid-i şerîfi di'l-küşâ ve ma'bed-i lâtif-i bi-hemtâki” bina ettirdiği, mescid yapmanın faziletlerine dair ayetlere yer verilen ve bahse konu mescidin hangi kısımlardan oluştuğunu ve özelliklerini vakfiyesinde detaylı bir şekilde anlatılmıştır (VGMA, 582-1: 258/180).

Bu örnekte de görüldüğü üzere, vakıf kurucusunun hayrâtını yaptırma gerekçesinden de söz edilmiştir. Örneğin, bir câmi'nin evkât-ı hamse/beş vakit namaz, eyyâm/bayramlar ve cum'âtta/cuma namazların kılınması, bir medreseyi dinî ve fennî ilimlerin öğrenilmesi, zâviyenin âyende- revende/gelip-gidenlerin ikâmeti, dârü'l-kurrâ'nın çocuklara Kur'an-ı Kerim öğretilmesi amacıyla yaptırıldığından söz edilir. Hayrât eserler tanıtılırken de yine binanın müceddeden/yeni inşa mı yoksa kâin/önceden var olan başka bir vâkıfın eserinin ihyâsı mı olduğu belirtilerek, binalar, yer, mekân, bazen malzeme ve plan olarak tanımlanır. Örneğin, yine Halep'te İbşir Mustafa Paşa'nın vakfiyesinde Halep'te Bâbü'l-Ferec meydanında mevcut olan

²⁰ Vakfiyelerde genellikle “...meblağ-ı mezkûr alâ vecih'l-helâl yed-i mütevellî ile istirbâh oluna...” ifadesi yer almaktadır (Akgündüz, 1988, s. 151-164).

çeşmenin zamanla harap bir duruma düştüğü, Müslümanların evlerine zarar veren su yollarının ise değiştirilerek bina eylediği çeşme ve su yolları şöyle açıklanmıştır:

“...Mahrûse-i mezbûrede vâki' bâbü'l-ferec zâhirinde olan çeşme müür-u eyyâm ve kürûr-ı a'vâm ile harap olur münkâti'ü'l-mâ olmakla etrafında olan ahâli-i mahâllat küll-i üsret ve gilleti ma'den ziyâde zahmet ve meşakkat ceküp mecrayı mâ'i merkûmun tathîr ve ta'mîr ve cümle mâ'nun râb-ı sarf ve harc eyledikleri meblağ mukabelesinde vezir-i müşârün-ileyh hayrâta cârî olmak üzere binâ ve termîmin ahâlisi murad idüp ma'rifet-i şer' ile keşf ve tahmîn ve ancak üç bin gurus ile mümkinü'l-husul olduğu tahkik ve tebeyyün olundukda ma'i merkûmun mebde' ve mecrası ki urid bik sakiyesi demekle ma'ruf ve şer'iatli nâm mahâlde vâki'â sakıyedir mahall-i merkûmdan çeşme-i mersûmeye varınca mecrasında müteaddit garlar olup ahyanen münhedim olmakla nice ümmet-i Muhammedin menzillerine zarar isabet idüp savnen li-bâd mecrâyı ma'i merkûmu semt-i ahere tevcih ile ebede'l-âbad cârî olmak üzere mecrası tahvîl ve binâ ve meblağ-ı mezbûru tamamen sarf ile müceddeden ta'mîr ve inşâ olunur ve hazreti vakıf-ı ruşenra inşâ eylediği imâretin cânib-i garbisinden ubur etmekle mahall-i merkûma bi-çeşme-i âli binâ ve zülali kevser âsa icrâ idüp ebna-i sebil ve saîr ibâd inâyeti mu'tadi rabbi celîl için vakıf ve tesbil eyledi...” (VGMA, 582-1: 258/180).

Çalışma çerçevesinde incelenen diğer vakfiyelerde de çok sayıda akarlar ve hayrat eserler vakfedilmiştir. Bahse konu hayrâtlara ilişkin hazırlanan Tablo 3 aşağıdadır:

Tablo 3: Vakıf Hayrâtlar

Sıra No	Vakfın Kurulduğu Yer	Vakıf	Hayrât Eserleri
1	Kıbrıs	Kıbrıs Beylerbeyi, Kaptan-ı Derya, Cafer Paşa bin Abdülmennan	
2	Silistre	Emîrül-Ümerâ İvazPaşa	Silistre'de bina olunan bir câmi-i şerif ve ma'bed-i münif, bir muallimhane, on aded hüccüratı haviye zaviye, bir buzhane
3	Ankara	Sadr-ı a'zâm, Vezîr-i mu'azzam Nasuh Paşa bin Zeynelabidin Ağa	Beypazarı'nda câmi-i şerif Naallu derbendinde binâ olunan hân, hammâm, câmi-i şerif ve mekteb Karye-i ulaşlarında ifrâz olunan arâzi-i mersûme üzerine binâ olunan hân ve câmi'i şerif ve mekteb ve hammam
4	Bosna	Defterdâr-ı Şikk-ı Evvel, Bosna Beylerbeyi Abdülbaki Paşa bin Ebulvefa	Yeni Kapu hâricinde vâki' merhûm Şah Sultân binâ eylediği câmi-i şerif mukâbelesinde binâ olunan türbe-i şerif
5	Kerkük	Şehr-i Zor Beylerbeyi, Hafız Şehsuvar Paşa	Kerkükte mescid-i şerif ve mabed-i münif sağır ve kale-i mezburda cami-i münif
6	Girit	Paşa, Vezir, Girit Fatihi, Gazi Hüseyin Paşa	Resmo'da tamir ve tathîr eylediği cami-i şerif Resmo'da bina eylediği imaret
7	Halep	Sadr-ı Esbak, Vezir, Çerkes İbşir Mustafa Paşa bin Abdülmennan	Halep'te bir mescid, mescid içerisinde bulunan mekteb merdiveni içerisinde kasta'li latîf, Babü'l-Ferec'de bir çeşme, Halep yakınında menzilgâh,

			Han'da cami-i şerif, Han'da çeşme ve musalla, Kayseriye
8	İstanbul	Sadr-ı esbak, Vezîr-i a'zâm, Köprülü Mehmed Paşa	Bozcaada'da Mihçı Camii olarak bilinen camii ve bir Mektebi Rum'elinde Yanya Kal'ası dâhilinde bina ettirdiği bir Camii ve bir Mekteb Rum'elinde Moruş suyu yakınında bir Mekteb Yanya'da Cisir Arad adlı mahalde bina ettirdiği bir camii, bir imaret, bir han, köprü Varad (Verat)adlı yerde bir camii, mekteb ve medrese Arnavud Belğiradı kazasına tabi Roznik nam karyede bina ettirdiği camii ve bir mekteb Anadolu'da Lefke kazası ile Söğüt Tepe arasında Karaoğlan Beli denilen yerd bina ettirdiği camii, mekteb, iki çeşme ve han Amasya Sancağında - Gümüş Kazasına tabi Hacıköyü demekle maruf karyede bina ettirdiği camii ve mekteb, iki han ve iki halvetli bir hamam. Sivas Sancağında Turhal (Tokat) bina ettirdiği han, Yuva, Kuçkunu ve Köprü'de Çeşmeler ve Namazgâh. Bolu sancağında Taraklı Borlu kasabasında bina ettirdiği camii ve mekteb Malatya Sancağı'nda Akcadağ nahyesinde Hanihekim denilen yerde bina ettirdiği camii ve han ve pilanga Halep eyaletinde Cisir-i Şuğur denilen mahalde bina ettirdiği camii, mescid, mekteb, han ve kal'a ve hamamı. İstanbul'da Tavukpazarı yakınında Dikilitaş hizasında on hücreli Darül hadis, Darül kurra, sebil, çeşme ve bir türbe.
9	İzmir	Ümerâ-yı Deryadan Mehmed Paşa ve Rufekası Vakfı	
10	Ohri	Zeynelabidin Paşa bin Ali Ağa	Medîne-i Ohri mahallâtundan İskender Bey Mahallesi'nde vâki' bir karğir câmi'-i şerif, mülâsik bir tekye ve kurbunda beş aded talebe-i ilm için hücre ve bir matbah.

Vakfiyelerde yer alan hayrât eserlerin liste halinde sunulduğu Tablo 3 incelendiğinde; Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerinde vakfedilen en fazla hayrât eserin Köprülü Mehmet Paşa Vakfı'ndan olduğu görülmektedir. Anadolu'da Samsun-Vezirköprü, Amasya-Gümüşhacıköy, Tokat-Turhal, Malatya-Hekimhan, Safranbolu, Bilecik-Vezirhan, Bozcaada, Rumeli'de Yanova, Arad, Varad, Berat-Rudnik, İstanbul ve Suriye'nin İdlip İline bağlı Cisir-Şuğur İlçesinde eserleri bulunmaktadır. Başta Anadolu olmak üzere birçok bölgede imar faaliyetlerine girişen Köprülü, özellikle Osmanlı toprakları içerisinde geçen ticaret yolları ve ticaret merkezlerindeki güvenliği sağlamaya yönelik faaliyetlerde bulunarak, yeniden Anadolu'nun eski ticari potansiyelini yakalamasına çabalamıştı. Topçu'ya göre, Paşa'nın menzil yolları

üzerinde inşa ettirmiş olduğu külliye devletçi yönünü ön plana çıkarırken, çeşitli görevlerde bulunduğu bölgelerde ve memleketinde yaptırmış olduğu anıtlarsa hayırseverlik yönüne vurgu yapmaktadır (Topçu, 2010, s. 493-94). Örneğin, bu menzil külliyelerinden Suriye'nin İdlib iline bağlı Cısr-i Şuğur Kasabası'nda bulunan, özellikle 17. yüzyılda Anadolu sağ yolu üzerinde Osmanlı toprakları içerisinde hacca gitmek isteyen hacılar tarafından kullanılan önemli bir menzil merkeziydi. Bölgenin güvenliğini sağlayarak yerleşim yerinin gelişmesine öneayak olan külliye, hacıların konaklamalarına yönelik olarak bir hanı, dini ve sosyal ihtiyaçların karşılanmasına yönelik cami ve hamamı ihtiva etmekte idi (Topçu, 2012, s. 237). Yine Topçu'ya göre, Paşa'nın vakfiyesinde detaylı bir şekilde anlatılan ve İdlib-Cısr-i Şuğur, Malatya-Hekimhan, Bilecik-Vezirhan, Kayseri-İncesu gibi yerlerde kurmuş olduğu vakıflar ile buraların iskâna açılarak gelişmesi sağlanmış ve yeni şehirlerin kurulmasına vesile olunmuştur (Topçu, 2010, s. 495-96).

Köprülü Mehmet Paşa'yı Halep'te vakfettiği hayrâtları ile İbşir Mustafa Paşa takip etmiştir. Ancak vakfın akar ve hayrâtları Halep kenti ile sınırlı kalmıştır. Benzer şekilde, İvaz Paşa'nın hayrâtları Silistre; Nasuh Paşa'nın Ankara; Şehsuvar Paşa'nın Kerkük; Gazi Hüseyin Paşa'nın Girit ve Zeynelabidin Paşa'nın da Ohri ile sınırlı kalmıştır. Bosna Beylerbeyi Abdülbaki Paşa'nın hayrâtları ise İstanbul'dadır. Cafer Paşa ise zeyl vakfiyesinde, daha önce kurmuş olduğu vakfına akar ilavesi yapmış, herhangi bir hayrât eser vakfetmemiştir.

Çalışmada zeyl vakfiyesine yer verilen Cafer Paşa ile Mehmed Paşa dışındaki vakıfların her birinin en az bir câmi-i şerif vakfettiği görülmektedir.

Vakfın daimi oluşu şartı gereği akar ve hayrâtların mevcudiyetinin muhafazası bu yapıların tâ'mir ve ihyâsına yönelik şartlar yine vakfiyenin bu dördüncü bölümünde zikredilir. İhtiyat akçesi tahsisi veya rakabe uygulamasının yapıldığı, tamir ve ihyâsının bazen her yıl bazen belli aralıklarla yapılmasının, hatta yapıların herhangi bir nedenle harap veya yok olması durumunda tekrar tekrar yapılmasının şart kılındığı görülür. Örneğin, Zeynelabidin Paşa'nın vakfiyesinde "... vakf olan akârât ta'mir ve termîme muhtâc oldukda cümle mürtezikanın ma'rifetiyle ta'mir ve termîm oluna ki vakfın zevâyid ihâta itmez ise vazîfelerinden rakâbe oluna..." denilmek suretiyle vakfın gelirlerinin tamir ve termime yetmediği durumlarda vakıf görevlilerinin ücretlerinden kesilerek vakfın gerekli tamir ve termiminin yapılması şart kılınmıştır (VGMA, 623: 330/335). Köprülü Mehmed Paşa'nın vakfiyesinde ise vakıf çalışanların ücretlerinin ödenmesinden önce vakıf binaların gereken onarımlarının yapılması, galle fazlasının tamirata sarfolunması ve tamir gerekmezse ihtiyat akçesi olarak saklanması şart kılınmıştır. Öte yandan, Turhal'daki dolabın tamiri için günlük 8 akçe ve hanın tamiri için günlük 10 akçe ve su mecrasının tamiri için günlük 2 akçe de yine aynı vakfiyede ihtiyat akçesi olarak tahsis edilmiştir (VGMA, 480: 106/14).

2.5. Vakıf Görevlileri ve Hayır Hizmetleri: Osmanlı vakıf görevlileri temel olarak idari ve hizmet personelinden oluşmakta idi (Öztürk, 1995, s. 169). Biz bu çalışmada idarî personeli ayrı bir başlık altında inceledik.

Vakıf hizmetlerinin devamlılığı ve niteliği için mesleki yeterlilikleri, ahlâki vasıfları, yapacakları işler ve alacakları ücretler vakfiyelerde açıkça belirlenmiştir.

Vakıf görevlilerinin bu kişisel özelliklerinin yanı sıra vakfiyelerde sayıları gibi nicel özelliklerinin çok detaylı tasvirlerine rastlamak mümkündür. Ehl-i vezâif, vakıf mürtezikasî gibi çeşitli adlarla anılan vakıf görevlilerinin tespiti de vakıf kurucusunun iradesine bağlıydı. Burada vakıf kurucusu öncelikle görevlilerin nitelikleri, görev tanımları, çalışma süreleri, alınacak ücretleri, uyulması gereken kural ve yaptırımları sıralar. Gerekliğinde yapılacak uyarılar, gerekliğinde verilecek cezalar ve personel için kurulan denetim mekanizmalarından bahsedilir. Bu bölümde günümüzde olmayan birçok meslek tipinin yanı sıra az da olsa günümüzde var olan meslek ve görevli çeşitlerine de rastlamak mümkündür. Örneğin, İbşir Mustafa Paşa Halep'te vakfettiği çeşmelerin termîmi için "kanavâtî"ler tayin etmiştir (VGMA, 582-1: 258/180).

İncelenen vakfiyelerde ayrı bir bölüm olarak ele alınabilecek kadar kapsamlı hayır hizmetlerine yer verilmiştir. Vakfiyelerin bu kısmında mevlüt okutulması, zebh/kurban kesilmesi kıyafet dağıtılması, yemek verilmesi, misafirlerin ağırlanması, ikmâl-i tahsil/öğrencilerin tahsili Mekke-Medine'de yapılan hizmetler, dini iş ve işlemlerle ilgili yapılan tahsisatlar da detaylı bir şekilde anlatılır. Bu anlamda en fazla tahsisat ve ihsan İbşir Mustafa Paşa tarafından Mekke ve Medine'de okunacak ayetler ve dualar ile örneğin Halep'de sâkin es-Seyyid Abdulkafi ibn'z-Zenabilî'ye, Medine'de eş-Şeyh Abdurrahmân el-Mağribî gibi önde gelen alimlere de tahsisatlar yapılmıştır (VGMA, 582-1: 258/180). Köprülü Mehmed Paşa da vakıf gelirlerinden verilmek üzere eşi Ayşe Sultan'a günlük 200 akçe tahsisat yapmıştır (VGMA, 580: 127/77).

Yine bu bölüm başlığı altında ele alınan diğer bir konu da "zevâid-i vakıf, izdiyâd-i vakıf, galle fazlası, gelir fazlası gibi farklı şekillerde ifade edilen fazlanın ne şekilde tasarruf edileceği meselesi idi. Vakfın gerekli tamir ve bakımları yapıldıktan, bütün vergi ve giderler ödendikten sonra arta kalan gelirin nasıl değerlendirileceği konusunda şart-ı vâkıf (vâkıfın şartları) belirtilirdi. Vâkıf, kendinden sonraki nesillere pay bırakacaksa bunun dağılımını ne şekilde yapacağını açıklar. Bu bazen evlâdı, bazen evlâd-ı evlâd-ı, bazen evlâd-ı evlâd-ı evlâdına, batın tertibi, zükûr (erkek evlâdı), inâs (kız evladı), ahfâdı (torunu), câriyesi, utekâsı (kölesi) şeklinde karşımıza çıkar.²¹ Bazen de vâkıf evlada hiç birşey bırakmadan bu fazlayı tamamen hayır hizmetlerine tahsis eder. Örneğin, Köprülü Mehmed Paşa galle fazlasından 4 bin adet altın her sene Surre Emîni'ne teslim edilip, Haremeyn fukarasına hallerine göre dağıtılmasını, 4 bin altından fazla her ne kalırsa cami, mektep, imaret ve sair akarlar ve müstagallatın gereken onarımına, bu onarımdan kalan fazla da Amasya'da Kedagra'da-Köprü kasabasında vâkıfın inşa ettiridği suyolları, sebil, han, imaretin tamirine harcanmasını şart kılmıştı (VGMA, 480: 106/14). Benzer şekilde, İbşir Mustafa Paşa da vakfiyede belirtilen her türlü tamir-termim, görevli ücretleri ve diğer harcamalar karşılandıktan

²¹ Örn. Girit Fatihî Gazi Hüseyin Paşa vakfının gelir fazlası ile ilgili şöyle bir taksimat yapmıştır: "... Ba'de'l-mesârîfî'l-meşrûha fazla-i galle-i mezkûre-i hayâtında oldıkca ben mutsarrıf olam ve ba'de kazâi'n-nehâb ve likâi'r-râb ba'de'l-mesârîf fazla-i galle-i mezkûreye evlâdım ve evlâd-ı evlâd-ı evlâdım neslen ba'de karnin mâ te'âkebû ve tenâselû mutasarrıf olalar ve ba'de'l-inkirâz fazla-i galle-i mezkûreye ütekâm ve evlâd-ı ütekâm neslen ba'de neslin ve fer'an gibbe aslin mutasarrıf olalar ve ba'de'l-inkirâz fazla-i galle-i mezkûre ile leyle-i kadîrde erâmil ve eytâma kaftan ve kuşak ve papuç ve kamis ve takye ve don iştirâ' olunup kibel-i şer'-i şerîfiden müstehâk olanlara tevzî olma..." Bk. (VGMA 610: 205/243).

sonra kalan gelir fazlasının 1/3'ünü sülüsü Mekke-i Mükerrreme ve 2/3'ünü de Medîne-i Münevver'e de olan fakir ve hak sahiplerine şart kılmıştır (VGMA, 582-1: 258/180).

Bu bölümde vakfiyede sınırları belirtilen menzil, dâr, beyt kelimeleri ile ifade edilen ev ve odalarda kimlerin oturacağına dair sükânâ tahsisatları da belirlenmiştir. Örneğin, Bosna Beylerbeyi Abdülbaki Paşa sınırları vakfiyesinde belirtilen ve Şah Sultân Mehmed Hân Câmî-i Şerîfi Mahallesi'nde bulunan evinin oturma hakkını hayatta oldukça kendisine, vefatından sonra el-akreb fe'l-akreb mefhûmu üzere neseben akrabasına, sonrasında azatlı kölelerine batın şartı ile onlardan da nesil kesildiğinde mütevellî ve nâzırın uygun gördüğü beldenin hayır sahibi kişilerine tahsis edilmesini şart kılmıştır (VGMA, 631: 110/44). Farklı bir örnekte ise, İvaz Paşa Silistre'de kurduğu Vakfı'nda sınırları vakfiyesinde belirtilen evin sükânâ hakkını Silistre'de vakfettiği Cami-i Şerîf'in imam ve hatibine şart kılmıştır (VGMA, 624: 373/351).

Vakfedilen gelirlerin miktar olarak paylaşımında da yine o günün terimleri ile miktar ve oranlar bildirilmiştir. Örneğin, 'ale's-seviyye (eşit), nısf (yarısı), rub' (çeyreği), Mâfaradallahi Te'âla (Allah'ın farz kıldığı gibi), mislü hazzı'l-ünseyeyn (erkeğe iki kıza bir hisse) şeklinde tanımlamalar yapılmıştır. Bazen vâkıf, fazla ile vakfa akar alınmasını şart kılabilir. Örneğin Bosna Beylerbeyi Abdülbaki Paşa'nın vakfiyesinde "meblağ-ı vakıf ile mütevellî mahall-i revâc ve i'tibârda akâr iştirâ idüp mümkün oldukça akâra tebdîl itmeğe şart itmeğin" denilmek suretiyle vakfın gelir fazlasının yine vakfa akar satın alınarak değerlendirilmesi şart kılınmıştır (VGMA, 632: 110/44). Köprülü Mehmed Paşa ve İbşir Mustafa Paşa örneğinde olduğu gibi Mekke ve Medine'deki belde halkına tahsisatlar yapıldı (VGMA, 480: 106/4; 582-1: 258/180). Vâkıfların yaptıkları bu tahsisatlardaki tanımlardan bu dönemin para, ölçü ve tartı birimleri gibi konularda da önemli bilgiler edinilmektedir.

2.6. Vakıfların Yönetimi ve Denetimi:

Vakıfların idaresini vakfın şartlarına ve şer'î hükümlere göre yürüten kimse, mütevellî idi (Pakalın, 1993, s. 484, 640). Mütevellî, nâzır, kâtip ve câbiden meydana gelen idari kadro vakıfların genel yönetiminden sorumlu görevlilerdir. VGMA'da bulunan birçok kayıta vakıfların idari görevlileri, diğer vakıf görevlilerinden ayrı olarak, "An Zâbitân-ı Vakf-ı Şerîf" olarak adlandırılmakta ve bu başlık altında mütevellî, nâzır, kâtip, câbi gibi görevliler zikredilmektedir (VGMA, 1005: 7).

Padişahlar, hanım sultanlar, paşalar, devlet erkânı ve vücûh-ı belde (önde gelenler) gibi kimselerin kurmuş olduğu vakıflarda mütevellî, genellikle halk arasında belirli derecede üne kavuşmuş, herkesçe bilinen ve itibar sahibi kişilerden belirlenmiştir. Örneğin İbşir Mustafa Paşa Halep'te kurduğu vakfının yönetimini Halep'te Nâkîbü'l-eşrâf olan Efendilere şart kılmıştır (VGMA, 582-1: 258/180). Kıbrıs Beylerbeyi Cafer Paşa ise hayatta oldukça kendisini, vefatından sonra İbrahim Bey'i, ondan sonra İbrahim Bey'in evlâd-ı ve evlâd-ı evlâdına, İbrahim Bey'in nesli kesildikten sonra ise Ayasofya mütevellisi olanlara günlük iki akçe ücret ile şart kılmıştır (VGMA, 624: 210/152). Mehmed Paşa ise İzmir'de kurduğu vakfına mütevellî ve nâzır olarak "...Şadırvan Camii'nde ve üç gün Müftü Camii'nde tedaris edüb ilmi hadis ve tefsir vesair ulum-ı nakliyye ve akliyenin tedarisine kadir müderrise" şart kılmıştır. Vakfettiği

dükkanların gelirlerinin tamamını da, tedris-i ilim, tevliyet ve nezâret ücreti olarak söz konusu müderrise şart kılmıştır (VGMA, 480: 106/14). Bazı vakfiyelerde ise, evlattan tamamen nesil kesildiğinde tevliyet görevi evlattan tamamen nesil kesildikten sonra bazı makamlara şart kılınmıştır. Şöyle ki, Şehsuvar Paşa Kerkük'te kurduğu vakfına evlattan nesli kesildikten sonra Şeyhülislâm Efendi'nin, Zeynelabidin Paşa ise Ohri'de kurduğu vakfına evlattan nesli kesildikten sonra Medine Kadısı'nın müteveli olması şart kılmıştır (VGMA, 488: 431/01; 623: 330/335). Çünkü vakfın bütün gelir ve harcamaları mütevellinin elinden geçmekteydi. Özellikle, gelirinin bir kısmı kurucusunun nesline şart koşulan vakıflarda mütevellilik de vâkıfın evlâdına geçecek şekilde belirlenmiştir (VGMA, 624: 373/351; 585: 42/45; 610: 205/243). Ancak külliye kurucuları tevliyetin evlâda intikali konusunda çok hassas davranmışlar; işi tesadüfe bırakmayarak göreve getirilecek evlâdın genellikle "aslah, erşed ve ekber" olmasını şart koşmuşlardır. Örneğin, Köprülü Mehmed Paşa Vakfı'nın tevliyeti vâkıfın oğlu Ahmed Paşa'ya günlük 150 akçe ile, Ahmet Paşa'nın vefatından sonra ön batında olan erkek evladının ekber, aslah ve erşedinin müteveli olması şart kılınmıştır. Bunların nesli kesilirse, vâkıfın evladının en salih olanına, evladın nesli kesildikten sonra azatlı kölelerinden her birine, bunlardan sonra azatlı erkek ve kadın kölelerinin erkek evladına şart kılınmıştır. Yabancı bir kimseye mütevellilik verilmesi zorunlu olduğunda nazır marifetiyle iyi ve takvalı birisi müteveli olacaktır (VGMA, 580: 127/77).

Vakıflarda yönetimle birlikte bir denetim sistemi de vardır. Bu sisteme nezâret (Berki, 1966, s. 44), bunu yerine getirene de nâzır denilmektedir. Kıbrıs Beylerbeyi Cafer Paşa Vakfı'nın nezâretini Magosa Kadısı olanlara günlük iki akçe ücret ile şart kılarken (VGMA, 624: 210/152), Sadrazam Nasuh Paşa Şeyhülislâma yıllık 10 kuruş ücretle şart kılmıştır. Nasuh Paşa ayrıca dârü's-sa'âde ve bâbü's-sa'âde ağalarının Haremeyn Vakıfları nâzırı oluşları sıfatıyla vakfın nezaretine müdahale etmemelerini de şart kılmıştır (VGMA, 585: 42/45). Bosna Beylerbeyi Abdülbaki Paşa da Şeyhülislâm Efendi'nin günlük 10 akçe ücret ile vakfına nâzır olmasını şart kılmıştır (VGMA, 585: 42/45). İbşir Mustafa Paşa da Halep'te kurduğu vakfına Şeyhülislam'ın nezâret etmesini ve müteveli eli ile yıllık elli sikke-i hasene verilmesini şart kılmışken (VGMA, 582-01: 258/180), Köprülü Mehmed Paşa'da İstanbul'da kurduğu vakfına yine Şeyhülislam'ın günlük 40 akçe ücret karşılığında nezâret etmesini şart kılmıştır.

Burada verilen örneklerde de görüldüğü üzere, tevliyet görevi çoğunlukla nesiller boyu evlatlara şart kılınmışken, nezâret görevi ya şart kılınmamış, ya da şart kılınmışsa çoğunlukla bir Makam'a şart kılınmıştır.

2.7. Teslim/Tesellüm- Sıhhat/Lüzum: Vakfiyenin bu kısmında vakfın, İslam hukuk kurallarına uygun olarak bir kadı veya bunun temsilcisi huzurunda kurularak, onaylandığı kaydedilir. Bu hukuk süreci tamamlandıktan sonra vakıf kurucusunun bütün bu hükümleri yerine getirerek, şahitler huzurunda vakfını tescil mütevellisine teslim ettiğine dair süreç anlatılır.

Zeyl vakfiye olan Cafer Paşa bin Abdulmennan'ın vakfiyesi ile Mustafa Paşa ve Rüfekası'nın vakfiyesi dışındaki bütün vakfiyelerde, vakfın tescil mütevellisine teslim edildiği kayıtlıdır. Örneğin Şehsuvar Paşa'nın vakfiyesinde "... emlak-i mezkûre

fârigan 'anîş-şevagil mütevellî-i mezbûra teslim ve tesellüm ve kabz vesâir mütevelliler tasarrufları gibi tasarruf eyledi dedikde mütevellî-i mezbur dahi vâkıfî müşarunileyh cemi-i kelimatından bil-muvacehe tasdik ve tahkik edüb emr-i vakıf tamam olduktan sonra vâkıfî müşarunileyh semti vifakdan canib-i şikaka azim ve husus ve niza cazim olub..." denilmek suretiyle vakfın akarlarının tescil mütevellisine teslim edildiği, onun da tasdik ettiği kayıtlıdır (VGMA, 488: 431/01).

Bu bölümde, vakfiyelerin de hukuki bir statü kazanması açısından en yetkili kişi olan Kadı, vakfın şer'î hukuk hükümlerine göre kurulmuş, vakf-ı sahîh/sahih (doğru) mu, vakf- ı lâzım (gerekli) mi olduğuna dair, başka bir ifade ile vakfın sıhhat ve lüzumu konusu görüşlerine başvurulmuş din âlimlerine feransla tartışılarak, müessesenin şeriata uygunluğu hükmü yazılmıştır. Zira vakfın "sahîh ve lâzım" olması için bazı hususların sağlanması gerekmekte idi. Hanefî hukukuna göre kurulan vakıfların bir başka temel özelliği de daimî kılınmaları koşuluydu. Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe'ye (öl. 150/767) göre vakıflar, yalnızca kurucusunun vasiyetinin bir parçasıysa daimî olabilirlerdi. Ancak onun öğrencisi Ebû Yusuf (öl. 182/798) açısından vakıf "gayr-i kâbil-i rücû' idi", geri dönüşü yoktu; Osmanlı'daki uygulama da böyleydi. Bu koşulun altını çizip tasdik etsin diye vakfın kuruluş aşamasında feshedilmesi için çoğu zaman kadıya başvurulurdu; kadı da Ebû Yusuf'un sözlerini tekrarlayarak vakfedilenin iptalinin olanaksız olduğunu dile getirirdi. Bu son karar vakfiyeye de eklenebilirdi (Schacht, 1953, s. 447). Ebû Hanîfe'nin diğer öğrencisi İmam Muhammed'e göre ise vakfın bağlayıcılık niteliği kazanması için mütevellîye teslim edilmesi şarttı (Bilmen, 1951, s. 151).

Vakfın yasal olması, bütün faaliyet alanlarının kuruluş sırasında vakfiyesinde belirtildiği şekliyle kayıt ve şarta bağlanmasına bağlıydı. Vakfın temel sermayesi olan gelir getiren mülkler daimî olarak temlik edilirdi. Yardım alacak kişilerin ve haleflerinin (kurum ya da kişiler) varlıkları sona erince binanın yıkılması ya da vâkıfın neslinin kesilmesi gibi durumlarda yani vakfın şartlarının uygulanamaz olduğu durumlarda gelirlerin Mekke ve Medine'de ya da Kudüs gibi bir başka şehirdeki yoksullara aktarılması şart koşulurdu.²² Hemen hemen her vakfiyede bu sürecin tanımlanması ile vakfın sahîh ve geçerli olduğunun hukuki dayanakları ile pekiştirilmesi ve ileride vakfın işleyişi ve sıhhati ile geçerliliği konusunda ortaya çıkabilecek sorunların da önüne geçilmeye çalışılmıştır. Örneğin, Zeynelabidin Paşa'nın vakfiyesinde bu süreç oldukça açık ve özet bir şekilde şöyle tanımlanmıştır:

"... Şöyle şart eyledi ki; vakfın lüzûmunu mütevellî-i mezbûr Ali Efendi yedine getürmek için nasb ve teslim eyledikten sonra vâkıf-ı müşârün-ileyh Paşa hazretleri mütevellî-i mezbûr muvâcehesinde takrîr-i da'vâ eyleyüp vakfiyeti İmâm A'zâm Rahmet katında sahîh olmamağla rücû' da'vâsı itdikden mezbûr Ali Efendi dahi İmâmeyn-i Hümmâmeyn İmâm Muhammed ve Ebû Yusuf rahimehumü'llâh kavîllerince vakf sahîhdur..." (VGMA, 623: 330/335).

²² Örneğin, 18. yüzyılda Kudüs'te yeni kurulan vakıfların evlattan nesil kesildikten sonra vakıfların gelirlerini nerelere şart ettiğine ilişkin bir inceleme için bk. (Eroğlu Memiş, 2021, s. 136-137; Tablo 5).

2.8. Vâkıfın Dua veya Bedduası: Burada vakıf kurucusunun vakfının ilelebet sahih ve lazım oluşunu temin etmek amacıyla bazı duygu, dilek ve kurallara yer verdiği görülür. Bunlardan bazıları hayır dua olarak nitelendirilebilecekken, bazıları da beddua seklindedir. Örneğin, İvaz Paşa'nın vakfiyesinde "...ve her kim benim evkafıma müdahale eyleyüb vech-i meşruh üzre olan şerayitimi mugayir bir vaz' edüb evkaf-ı mezburenin ibtal ve tağyirine sebep olur ise hazreti Allahın rahmetinden ve hazreti Resulullah sallallahu Tealâ aleyhi vesellemin şefaatinde mahrum olub hazreti Allahın ve hazreti Resulullahın ve cemi'i meleklerin laneti üzerlerine ola..." denilmektedir (VGMA 624: 373/351). Zeynelabidin Paşa'nın vakfiyesinde ise vakfa zarar verenlerin vakıf mürtezikalınca şer'î mahkemeye bildirilmek suretiyle bu tehdidin ortadan kaldırılması şöyle tavsiye edilmiştir: "...Şöyle şart eyledi ki vakfının ibtâlîne zarârına kimesne kasd iden mürtezika bi'l-cümle şer'-i şerîfe varup şer'an def'ideler..." (VGMA, 623: 330/335). İvaz Paşa'nın vakfiyesinin ilgili bölümünde "... ve evlâdımdan vesâirinden mütevellî ve kâtib ve nâzırdan birinin hıyânetini ve ehl-i cihâtdan birinin bilâ ömr-i şer'î hizmetinde tekâsül üzre olduğu zâhir olduğda bir dahî vakf-ı mezbûra müdâhele ettirilmeye o makûle hıyânet ve ihmâl üzre olanlar 'azl ve yerlerine müstakîm mütedeyyin kimesne nasb oluna ve hizmetlerinde bir ferd kusur etmeye..." denilmek suretiyle vakıf görevlerine atadığı kimselerin istikamet üzere olmalarını şart kılmaktadır (VGMA, 624: 373/351).

Vakfiyenin en sonunda ise "şuhûdü'l-hal" olarak adlandırılan ve çoğu durumda bu kısımda kayıtlı kişilerin unvan/lakab ve sosyal konumu hakkında bilgilere de yer verilen "udûl-ı Müslimîn" (adil Müslümanlar) ya da "sikât-ı Müslimîn" (güvenilir Müslümanlar)dan şahitlere ilişkin kayıtlar yer almaktadır. Örneğin, en fazla şahidin kaydedildiği Köprülü Mehmed Paşa'nın vakfiyesinde şahitlerden bazıları şöyle kaydedilmiştir: "... Küçük Mehmet Paşa el-Vezir, el-Hhac Hüseyin Paşa Defterdâr-ı Evvel, Mustafa Ağa Ağa-yı Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı 'Âli, Şami zâde Mehmed Efendi Reisü'l-küttâb, İbrahim Ağa ser- Çavuşan Dergâh-ı 'Âli ..." (VGMA, 480: 106/14). Şahitlerin sayısı çok fazla olduğunda ise "ve gayrihum" denilerek başkaca şahitlerin de şehadetine işaret edilmiştir. Örneğin, Bosna Beylerbeyi Abdülbaki Paşa'nın vakfiyesinde fahrü'l-a'yân sekiz kişi, fahrü'l-müderrişin bir kişi kaydedildikten sonra diğer şahitler bu şekilde ifade edilmiştir (VGMA, 632: 110/44).

Bu plan dâhilinde hazırlanmış olan vakfiyeler Kadı'larca mahkeme sicillerine kaydettirilmekte ve asılları da tayin edilmiş mütevellilere verilmekteydi (Yediyıldız, 2003, s. 4-5).

Sonuç

Mevcut çalışmada, 17. yüzyılda Osmanlı'nın İstanbul, Orta ve Batı Anadolu, Arap vilayetleri, Balkanlar ile Kıbrıs Adası'ndan seçilen, gerek Divân-ı Hümayun üyeleri olarak Osmanlı merkezi yönetiminde gerekse beylerbeyi, emîrû'l-umerâ olarak Osmanlı taşra yönetiminde etkili görevlerde bulunan on Osmanlı paşasına ait vakfiyelerin şekil ve içerik bakımından incelenmesi ile 17. yüzyılda Osmanlı askerî zümresinin üst makamlarınca kurulan vakfiyelere ve vakıf pratiklerine dair bir fikir verilmeye çalışılmıştır.

Tanzim edildikleri Kıbrıs, Silistre, Ankara, Bosna, Kerkük, Girit, Halep, İstanbul, İzmir ve Ohri Mahkemeleri tarafından hazırlanan ve İlgili Kadı'lar tarafından onaylanan resmi vesikalar olan vakfiyeler, klasik Osmanlı vakfiye terminolojisine uygun biçimde kaleme alınmış, yine tarzına uygun sıra ve biçimde kaydedilmiştir. Vakfiyelerin çoğu mukaddimedeki Arapça duların dışında Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Bu durumun istisnası, Halep ve Kerkük Mahkemelerinde Arapça olarak kaleme alınan iki vakfiyedir. Bahse konu vakfiyeler şekil olarak incelendiğinde; gerek yazılış üslubu ve gerek ıstılahları itibarıyla son derece itinalı hazırlandığı anlaşılmış ve daha sonraki tarihlerde bu vakfiyelere ekleyerek gelirler tahsisine devam edildiği görülmüştür. Bu noktada, vakıf kurucusunun makamı ve şahsiyetinin vakfiyenin yazılışına etki ettiği görülmüş, vâkıfın siyasi ve mali gücü arttıkça vakfiyelerin daha uzun ve daha edebi bir üslupla kaleme alındığı tespit edilmiştir. Bunda Osmanlı sultanının hayırsever paşalarında da kendisini gösteren güçlerini gösterme, dindar ve ihtiyaç sahiplerini gözeten, hayır sahibi kimseler olarak sonsuza kadar anılma isteklerinin etkisi olmalıdır. Bununla birlikte, Sultanın başta temliknâmeler olmak üzere, maaş ve ihsanlarla desteklediği askerî zümre mensupları için vakıf kurmalarının tek alternatif değerlendirme modeli olarak sunulması da belirleyici olsa gerektir. Böylece, vakıflar eli ile sunulan her türlü hayrî/kamusal hizmetin yerine getirilmesi özendirilmekte idi. Vakıf kurulduğunda malların müsadere edilmesi ihtimalinin ortadan kalkması ve vâkıfın iradesi doğrultusunda nesiller boyu evlatlarına şart kılınabilecek kadro, maaş, ve gelirler de vakıfları Sultanın paşaları için cazip kılmış olmalıdır.

Vakfiyeler içerik açısından incelendiğinde ise; uzun yıllar devlet hizmetinde bulunan Osmanlı paşaları, görevleri esnasında elde ettiği mülklerinin birçoğunu kurmuş oldukları vakıflara tahsis ederek, halkın dini, eğitim, sosyal ve beledi ihtiyaçlarının karşılanmasına gayret ettikleri görülmüştür. Bu anlamda Köprülü Mehmed Paşa'nın kurduğu vakıf akar ve hayrâtları bakımından en büyük vakıf olmuştur. Başta Anadolu olmak üzere birçok bölgede imar faaliyetlerine girişen Köprülü, özellikle Osmanlı toprakları içerisinde geçen ticaret yolları ve ticaret merkezlerindeki güvenliği sağlamaya yönelik faaliyetlerde bulunarak, yeniden Anadolu'nun eski ticari potansiyelini yakalamasına çabalamıştı. İdlip-Cisr-i Şuğur, Malatya-Hekimhan, Bilecik-Vezirhan, Kayseri-İncesu gibi yerlerde kurulan vakıf külliyyeler ile yeni şehirler kurulmasına da vesile olmuştu. Öte yandan, Mehmed Paşa ile Abdülbaki ve Şahsuvar Paşaların kurdukları vakıflara tahsis ettiği menkulleri ve gayrimenkulleri mevkiidâşlarına nispeten zayıf kalmıştır.

İvaz, Nasuh, Şehsuvar, Zeynelabidin, Gazi Hüseyin ve Köprülü Mehmet Paşalar vakıflarının idaresini vakfiyelerine koydurdukları özel şartlarla soyundan gelecek mütevellilere havale etmişlerdir. Paşalar oluşturdukları vakıflarla şehirlerin imarına katkıda bulunurken, aynı zamanda da kendilerinden sonra gelecek aile üyelerinin de ekonomik açıdan geleceğini garanti altına almaya çalışmışlardır. Bu durum vakfiyelerde geçen aile üyelerine yapılan bazı tahsisatlardan da açıkça anlaşılmaktadır. Ailelerin vakıf gelirlerinden sınırlı miktarda istifade etmesini mümkün kılan bu hukuki durum vakfın hayır cihetine zarar vermemiştir. Muhtaç birçok kimse hayır

hizmetlerinden yararlanırken hizmet eden veya vakıf idaresinde yer alan birçok kişi ise geçimini bu yolla sağlama imkanı bulmuştur. Ayrıca oluşturulan vakıf kurumuna bağlanan çok sayıda emlak ve arazi gibi gelir getirici mallarla hem vakıf yasatılmaya çalışılmış hem de gün geçtikçe daha da zenginleşmesi hedeflenmiştir.

Sonuç olarak, Osmanlı paşalarının hayırseverliğinin bir göstergesi ve aynı zamanda da güç ve meşruiyetinin kaynağı olarak vakıflar, 17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde hayrî, sosyal, beledi, dini ve eğitim alanlarında pek çok hizmeti sunmuştur. Büyük oranda akar ve hayrâtları bakımından kuruldukları coğrafya ile sınırlı kalan vakıflardan ayrı olarak dönemin en önde gelen siyasi gücü Köprülü Mehmet Paşa'nın kurduğu vakıf bu durumun istisnası olmuş ve vakfı Osmanlı coğrafyasının farklı şehirlerine yayılmıştı. Önemli bazı yerleşim yerlerinin kurularak, şenlenmesine de vesile olan bu yapılardan pek çoğu günümüze de ulaşmıştır. Ayrıca, çalışma çerçevesinde incelenen vakfiyeler ve zeyl vakfiye Osmanlı Devleti'nin en kritik döneminde hizmet etmiş devlet adamlarının hayrâtlarını ve hayır anlayışını ortaya koyması bakımından da önem arz etmektedir. Dönemin yönetici seçkinlerinin devlet yönetimindeki gücü ve etkinliğinin anlaşılması açısından, oluşturmuş oldukları vakıf kurumlarının etraflıca tetkik edilmesi gerekmektedir.

Extended Abstract

The Ottoman central authority gave large amounts of state-owned miri lands to the members of the ruling elites on the condition of establishing *waqfs* to provide goods and services demanded by the ordinary people. The *waqfs*, most of which functioned as an important part of the Ottoman taxation system, operated as intermediary institutions in the collection and expenditure of taxes to be allocated to public charitable institutions. In this context, the present study aims to examine the Ottoman pashas, who were at the highest levels of the Ottoman ruling elite and established *waqfs* in various cities of the Ottoman geography, in terms of their *waqfiyyas*. The pashas in question were brought to the forefront because they took office both in the center and in the provinces, and because their *waqfiyyas* were arranged in Istanbul, the Balkans, Central and Western Anatolia, and the Arab provinces of the Ottoman Empire.

As with other endowers, establishing a *waqf* for the pashas of the period had an important religious-cultural meaning. On this occasion, the spiritual importance of achieving the happiness of both worlds and keeping his name alive for generations by being blessed with the help of a mosque, small mosque, school, madrasa, library, fountain, bridge and similar charitable works was of great importance. In this respect, it can be easily said that *waqfs* are faith-based organizations where religious impulses are the main source of inspiration and encouragement for people to carry out charitable activities in non-profit areas.

Furthermore, some elites used the *waqf* system as a wealth haven to protect their assets under a *waqf* umbrella, easing the possible confiscation of capital resources when their families fell out of favor. Historically, confiscation, the practice of retrieving the mostly hidden wealth of government officials from their posts, was a well-known tradition in many Muslim and non-Muslim governments around the world. However,

by donating a portion of his assets to a charity, the founder of the *waqf* would have allocated both to receive blessings and to keep his name alive forever. He would also have ensured that the remaining part of his estate would be utilized by the most virtuous and talented of his generation, as usually stated in the endowments, by stipulating various duties such as trustee in some cases or as beneficiaries of the *waqf*. Then, many wealthy families used the *waqf* as a tax shelter to prevent their wealth from decreasing and thus they established family *waqfs* (*ehlî* or *zürrî waqf*). These *waqfs* also brought together both familial and charitable purposes. The prevention of wealth sharing at the time of the *waqf*'s demise was another, though not exclusively, financial justification that motivated the establishment of such *waqfs*.

In addition to the above-mentioned religious, cultural and financial considerations, political factors were also considered to have been influential in the decision of these *waqf* founders with the title of Pasha to establish a *waqf*. For example, Singer states that "ruling elites at all levels followed the sultan's footsteps in establishing *waqfs*." She adds that many chose to establish contact and strengthen their position through *waqfs*, and, like the Ottoman sultans, they established *waqfs* not only to claim status but also to protect it. For this reason, non-dynastic elites in the Ottoman Empire, using their social recognition and political influence, first took large state (*mîrî*) lands from the sultans through *temliknâmes*, and these lands were turned into private property with the sultan's edict, and then they were turned into *waqfs*. This was the main method of converting a state land into a *waqf*.

On the other hand, as the authorities of the members of the ruling elite increased, the authority, responsibility and incomes that increased accordingly were somehow returned to the state. This group was heavily directed to the *waqf* sector with almost no alternatives, with great encouragement, support and suggestions. Thanks to this, it was possible to realize the physical infrastructure investments that had to be made in the religious and cultural fields as well as in the economic sectors during the founding centuries of the Ottoman Empire. Thus, instead of providing these services by the state, the personal motivations of individuals would be activated and the responsibility of management would be transferred to them and great efficiency would be gained. The starting point of this situation, which is related to the rank stipulating the act of kindness, was the satisfaction of the people. The principle of contributing to the financial relief of the people was among the aims of the *temlik* system, which the Ottoman administrators designed based on a policy conceptualized as the "circle of justice" in a way that would take into account the welfare of the people.

In this study, ten *waqfiyya* records, all of which are in the Archives of the General Directorate of Foundations (VGMA), are examined. These documents, which registered the establishment of *waqfs*, have been the main reference source for the present study. The *waqfiyyas* of the Grand Vizier Köprülü Mehmed Pasha; Former Vizier, Circassian İbşir Mustafa Pasha bin Abdulmennan; Conqueror of Crete, Vizier, Gazi Hüseyin Pasha; Grand Vizier Nasuh Paşa ibn Zeynelabidin Agha; one of the leading pashas of the Ottoman navy Mehmed Pasha; the Governor of Cyprus, Head of Ottoman navy Cafer Pasha ibn Abdulmennan; Bosnian Governor, Defterdâr-ı Şikk-ı Evvel Abdalbaki

Pasha bin Ebulvefa and Şehr-i Zor Beylerbeyi, Hafız Şehsuvar Pasha and Emirü'l-Ümera İvaz Pasha and Zeynelabidin Pasha ibn Ali Agha are among these. In line with the will of the founder of the *waqf*, the purpose of the *waqf*, the charitable buildings that make up the *waqfs*, the detailed description of the income sources allocated to the *waqf* in order to maintain the existence of these charitable buildings, the conditions regarding where and how the incomes will be spent, who will be employed under which staff titles and the salaries of the employees, administration and supervision of the *waqf* and similar issues were arranged in the charters in detail. At the same time, from the point of view of sultan and Ottoman dynasty *waqfs*, the question of what kind of meanings endowments, which are considered as a means of publicizing the charitable works of the palace from the political point of view, for the Ottoman pashas, is another subject that will be emphasized in the study. In order to comprehend certain developments, it will be tried to determine the similar and different aspects of the *waqfiyyas* examined in historical development in terms of form and content.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA, Defter nr.: Sayfa nr./ Sıra nr.)
 Cafer Paşa bin Abdülmennan Vakfiyesi, VGMA, 624: 207/151; 624: 209/152; 210/153.
 İvaz Paşa Vakfiyesi, VGMA, 624: 373/351.
 Nasuh Paşa bin Zeynelabidin Paşa Vakfiyesi, VGMA, 585: 42/45.
 Abdülbaki Paşa bin Ebulvefa Vakfiyesi, VGMA, 632: 110/44.
 Şehsuvar Paşa Vakfiyesi, VGMA, 488: 42/45.
 Gazi Hüseyin Paşa Vakfiyesi, VGMA, 610: 205/243.
 İbşir Mustafa Paşa bin Abdülmennan Vakfiyesi, VGMA, 582-1: 258/180.
 Köprülü Mehmed Paşa Vakfiyesi, VGMA, 580: 127/77; 610: 251/284.
 Mehmed Paşa ve Rüfeka Vakfiyesi, VGMA, 480: 106/14.
 Zeynelabidin Paşa bin Ali Ağa Vakfiyesi, VGMA, 623: 330/335.
 Haseki Hürrem Sultan Vakfiyesi, VGMA, 608-2: 235/178.

2. Araştırma ve İncelemeler

- Akgündüz, A. (1988). *İslam hukukunda Osmanlı tatbikatında vakıf müessesesi*. 2. Baskı. Ankara: TTK yay.
- Argun, S. (2022). *Elite configurations and clusters of power: The ulema, waqf, and Ottoman state*. İstanbul: Ibn Haldun University Press.
- Başkan, B. (2002). Waqf system as a redistribution mechanism in the Ottoman Empire. *17th Middle East History and Theory Conference*, 1-25. Center for Middle Eastern Studies: University of Chicago.
- Berki, A. H. (1966). *Vakfa dair yazılan eserler ile vakfiye ve benzeri vesikalarda geçen ıstılah ve tabirler*. Ankara: VGM Yay.
- Berki, A. H. (1946). *Vakıflar*. C. I. İstanbul.
- Berki, A. H. (1958). İslam'da vakıf: Zağanus Paşa ve zevcesi Nefise Hatun vakfiyeleri. *Vakıflar Dergisi*, IV, 19-36.
- Bilmen, Ö. N. (1951). *Hukuk-ı İslamiyye ve ıslahât-ı fikihiyye kâmusu*, C. IV. İstanbul.
- Çilingir, H. (2018). *Vakıfta amaç: Hanefi hukuku çerçevesinde bir araştırma*. İstanbul: İktisat Yay.
- Demircan, Y. ve Hamza, K. (1999). Köprülü Mehmet Paşa'nın 1068(1658) tarihli Bozcaada vakfiyesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 7/2, 126-142.
- Demirel, Ö. (2000). *Osmanlı vakıf-şehir ilişkisine bir örnek: Sivas şehir hayatında vakıfların rolü*. Ankara: TTK Yay.
- Ergenç, Ö. (1982). Osmanlı klasik dönemindeki "A'yan" ve "Eşraf" üzerine bazı bilgiler. *Osmanlı Araştırmaları*, III, 105-118.
- Genç, M. (2014). Klasik Osmanlı sosyal-iktisadî sistemi ve vakıflar. *Vakıflar Dergisi*, 42, 9-18.
- İnalçık, H.- Quataert, D. (1994). *An Economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge: Cmabridge University Press.
- Karademir, Z. (2022). 16. yüzyılda Osmanlı padişahlarının politik, ekonomik ve manevi güç kaynakğı olarak hanedana yönelik temlikleri. *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, VIII/2, 45-69.
- Koçi Bey. (1972). *Koçi Bey risâlesi*. (Z. Danışman, çev.). İstanbul: MEB yay.
- Köprülü, F. (1938). Vakıf müessesesi ve vakıf vesikalarının tarihi ehemmiyeti. *Vakıflar Dergisi* 1, 1-6.
- Köprülü, F. (1983). *İslam ve Türk hukuk tarihi araştırmaları ve vakıf müessesesi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kunt, M. İ. (1994). The Waqf as an instrument of public policy: notes on the Köprülü

- family endowments. *Studies in Ottoman History in Honour of Prof. V. L. Ménage*, (C. Heywood & C. Imber, ed.). İstanbul, 189-198.
- Kuran, T. (2001). The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of the waqf system. *Law and Society Review*, 35/4, 841-898.
- Lev, Y. (2009). Charity and gift giving in Medieval Islam. *Charity and Giving in Monotheistic Religions*, (M. Frenkel & Y. Lev, ed.). Berlin.
- Makdisi, G. (1981). *Rise of colleges: institution of learning in Islam and the West*. Edinburgh.
- Memiş, Ş. E. (2011). 17. ve 18. yüzyıllarda Edirne’de vakıf kurucularının toplumsal statülerine ilişkin bazı tespitler. *Vakıflar Dergisi*, 36, 67-87.
- Memiş, Ş. E. (2021). *Osmanlılaşma ve yerel ağlar arasında Kudüs’te vakıf, toplum ve devlet (1703-1831)*. İstanbul: Libra Kitap.
- Mustafa Nuri Paşa. (1995). *Netâyicü’l-Vukû’ât: Kurumlarıyla Osmanlı tarihi*. (Y. Kurt, ed.). Ankara: Akçağ Yay.
- Ömer Hilmi Efendi. (1977). *İthaf-ül-ahlâf fi ahkâm-il-evkâf*. Ankara.
- Özcan, T. (2010). *Vakıf medeniyeti ve para vakıfları*. İstanbul: Türkiye Finans Yay.
- Öztürk, N. (1995). *Türk yenileşme tarihi çerçevesinde vakıf müessesesi*. Ankara: TDV Yay.
- Öztürk, N. (2000). The waqf in the Ottoman period: A social policy perspective. *The Great Ottoman-Turkish Civilization*. (K. Çiçek & E. Kuran & N. Göyünç & İ. Ortaylı, ed.). vol. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü I- III*. İstanbul: MEB Yay.
- Roded, R. (1998). The Waqf and the social elite of Aleppo in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. *Turcica*, 20, 71-91.
- Schacht, J. (1953). Early doctrines on waqf. *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 446-449.
- Singer, A. (2008). *Charity in Islamic societies*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Singer, A. (2004). *Osmanlı’da hayırseverlik - Kudüs ’te bir Haseki Sultan İmareti*. (D. Şendil çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Şemseddin Sâmî. (1987). *Kamûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yay.
- Tomar, C. (2006). Müsâdere. *DİA*, (Vol. 32, s. 65-66). İstanbul: TDV Yay.
- Topçu, S. M. (2010). *XVII. yüzyıl ikinci yarısında etkin bir bani ailesi: Köprülüler* (Yayınlanmamış doktora Ttzi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Topçu, S. M. (2000). Osmanlılar döneminde güçlü bir kadın bani: Köprülü Ayşe Hanım / A powerful female patron in Ottoman Era: Köprülü Ayşe Hanım. *Kadın / Woman* 10, 43-80.
- Topçu, S. M. (2012). Suriye’nin İdlib iline bağlı Cısr-i Şuğur kasabası’ndaki Köprülü Mehmet Paşa’nın vakıfları. *Bilgi*, 60, 237-256.
- Turğut, V. (2020). Eski Dünya düzeninden yeni Dünya düzenine vakıflar (Başlangıcından Cumhuriyet’e). *Vakıfbank Tarihi*, (E. Şahin ed.). İstanbul, 15-51.
- Yediyıldız, B. (1983). *İslam ve Türk hukuk tarihi araştırmaları ve vakıf müessesesi*. İstanbul.
- Yediyıldız, B. (1984). XVIII. asır Türk vakıflarının iktisadî boyutu. *Vakıflar Dergisi*, 18, 5-41.
- Yediyıldız, B. (1989). İslam’da vakıf. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 14, 19-68.
- Yediyıldız, B. (2003). *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de vakıf müessesesi, bir sosyal tarih incelemesi*. Ankara: TTK Yay.
- Yediyıldız, B. (1986). Vakıf. *İslam Ansiklopedisi*, 12/2, 153-172.
- Yüksel, H. (1998). *Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında vakıfların rolü (1585-1683)*. Sivas: Dilek Matbaası.

İstanbul Meyhanelerinde İştret Âlemlerine Eşlik Eden İçkiler ve Tüketim Araçları

Alcoholic Beverages and Consumption Elements Accompanying Entertainments in Istanbul Winehouses

İhsan ERDİNÇLİ * Öz

Osmanlı İstanbul'unda içki, gayrimüslim Osmanlı tebaasına tanınan haklar çerçevesinde meyhaneler vasıtasıyla tüketildi. Meyhaneler, 19. yüzyılın ortalarına kadar alkollü içki tüketilen yegâne sosyalleşme mekânı olarak kaldı. Bu süreçte yaşanan pek çok gelişme, Osmanlı Devleti'nin içki tüketimine yönelik yaklaşımını değiştirmesini, çeşitli tüketim alternatiflerinin toplumun hemen her kesimi tarafından kullanılabilmesini mümkün kıldı. İstanbul örneğinden hareketle planlanan bu çalışmanın amacı, sunum araçlarını göz ardı etmeden meyhanelerde tüketilen içki türlerini saptamak ve 19. yüzyılın ortalarında yaşanan alafangalaşma sürecinin etkilerini belirlemektir. İstanbul meyhanelerinde tüketilen içki türleri, mekânın kendisi de dâhil olmak üzere klasik ve modern şeklinde iki temel döneme ayrılarak incelenmiştir. Bu doğrultuda 16. yüzyıla ait çeşitli türdeki kaynaklar incelendiğinde en çok karşılaşılan içki olarak şarap öne çıkarken onu değişik türdeki rakılar takip etmiştir. Serbest ticaret anlaşmaları ve modernleşme hareketleri, 19. yüzyılın ortalarından itibaren şaraba alternatif olarak rakı tüketiminde artışı beraberinde getirmiştir. Bu süreçte bira, konyak ve şampanya gibi Avrupa içkilerinin de Osmanlı pazarına girmesi, içki türlerinde dikkate değer bir çeşitlilik oluşturmuştur. "Yeni" içkiler, kendine özgü birahane, gazino vb. gibi mekânları doğururken meyhanelerde de tüketilmeye başlanmıştır. Hatta bazı mekânlar, dönemin kaynaklarında kimi zaman birbirlerinin yerine kullanılmıştır.

* Dr., Öğr. Üyesi., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
ierdincli@ktu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4762-6129
Trabzon / TÜRKİYE

* Assist. Prof. Dr. Karadeniz Technical University Faculty of Letters History Department
ierdincli@ktu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4762-6129
Trabzon / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı, İstanbul, Meyhane, Alkollü İçkiler, Tüketim, 19. Yüzyıl, Değişim.

Abstract

Alcoholic beverages were consumed through winehouses (taverns) within the framework of the rights granted to non-Muslim Ottoman subjects in Ottoman Istanbul. Taverns were the sole socializing venues where alcohol was consumed until the mid-19th century. During this period, numerous developments made it possible for the Ottoman Empire to change its approach towards alcohol consumption and for various consumption alternatives accessible to almost every segment of the society. This study, based on the example of Istanbul, aims to identify the types of alcohol consumed in taverns, without overlooking the means of presentation, and to determine the effects of the modernization process that took place in the mid-19th century. The types of alcohol consumed in Istanbul taverns, including the place itself, have been examined by dividing them into two main periods: classical and modern. According to various sources from the 16th century, wine was the most commonly encountered drink, followed by different types of raki. Free trade agreements (1838) and modernization movements led to

Başvuru/Submitted: 31/01/2023

Kabul/Accepted: 16/05/2024

an increase in raki consumption as an alternative to wine from the mid-19th century. During this process, the introduction of European drinks like beer, cognac, and champagne into the Ottoman market created significant diversity in the types of alcohol. These “new” alcoholic beverages not only led to the creation of unique venues such as beer halls, casinos but also began to be consumed in taverns. Some venues were sometimes used interchangeably in contemporary sources.

Keywords:

Ottoman Empire, Istanbul, Winehouses (Taverns), Alcoholic Beverages, Consumption, 19th Century, modernization.

Makale Bilgileri

Atıf: Erdinçli, İ. (2024). İstanbul Meyhanelerinde İşret Âlemlerine Eşlik Eden İçkiler ve Tüketim Araçları. *Selçuk Türkiyat*, (62): 75-108.
Doi: 10.21563/sutad.1538391

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Erdinçli, İ. (2024). İstanbul Meyhanelerinde İşret Âlemlerine Eşlik Eden İçkiler ve Tüketim Araçları. *Selçuk Türkiyat*, (62): 75-108.
Doi: 10.21563/sutad.1538391

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Osmanlı Devleti'nde meyhaneler, içki üretimi ve tüketimi, son yıllarda akademik düzeyde çeşitli yönleriyle araştırılmıştır. Ancak sosyalleşme mekânı olarak meyhane içerisinde veya buradan bağımsız çeşitli alanlarda tüketilen içkilerin, tüketim ve sunum araçlarının neler olduğu, zaman içerisinde içki tercihlerinde ve sunum araçlarında nasıl bir değişim yaşandığı, birbiriyle ilişkili olacak şekilde incelenmemiştir. Genel olarak bu çalışmada tüketilen içkilerin türlerini saptamak, zaman içerisinde yaşanan alafrangalaşmayı çeşitli yönleriyle belirlemek ve yaşanan değişim sürecinde toplumun okur-yazar kesiminin reflekslerini süreli yayımlar merkezinde gösterebilmek hedeflenmiştir. Çalışmanın mekân olarak sınırlarını, Osmanlı belgelerinin diliyle ifade edecek olursak İstanbul (Suriçi) ve Bilâd-ı Selâse (Galata, Üsküdar, Eyüp) oluşturmaktadır. Zaman bakımından ise mevcut yapıyı tespit edip değişimi takip edebilmek için 1453'ten 1914 yılına kadarki süreç incelenmiştir. Dolayısıyla Osmanlı sultanları da dâhil Müslümanların daha esnek ve hoşgörülü bir yaklaşıma sahip olduğu kuruluş evresindeki içki tüketimi ve türleri zorunlu olmadıkça konunun dışında tutulmuştur.

Çalışmanın esas merkezini, meyhanelerde tüketilen içkiler oluşturmaktadır. İstanbul'un Osmanlı hâkimiyetine geçtiği 1453 yılını takip eden bir kaç yıl içinde ilk olarak Galata'da faaliyet gösteren meyhaneler, gayrimüslim Osmanlı tebaasının içki temin etmesine aracılık eden ilk mekânlardı. Diplomatik temsilciler için elçilikler/konsolosluklar (Georgeon, 2023, 72-74; Erdinçli, 2023, s. 177-210), içki içmek isteyen müslim ve gayrimüslim Osmanlılar için odalar, dükkânlar, değirmenler, bağ, bahçe gibi mesire yerleri vb. alternatifler olsa da meyhaneler, kabaca 19. yüzyılın ortalarına kadar içki tüketiminin kontrol altında tutulmasına ve vergilendirilebilmesine aracılık eden yegâne mekân olarak kaldı (Yılmaz, 2005, s. 39-47). II. Mahmud'un (1808-1839) merkezî gücü sağlamasının akabinde modern devlet olma yolunda gerçekleştirdiği reformlar, 1838 Balta Limanı Anlaşması ve hemen ardından 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı, 1853-1856 Kırım Harbi ve Islahat Fermanı, alafranga unsurların esas olarak İstanbul üzerinden kademeli bir şekilde Osmanlı pazarına girmesinde rol oynadı. Yaşanan bu gelişmeler, içki türlerinde ve mekânlarında çeşitli alternatifleri beraberinde getirirken Osmanlı Devleti'nin Müslümanlar da dâhil olmak üzere içki tüketimine yönelik yaklaşımını değiştirmesini, oluşan alternatiflerin toplumun farklı kesimleri tarafından kullanılabilmesini mümkün hale getirdi. 19. yüzyılın ortalarından itibaren içkiler de tüketildiği mekânlar da çeşitlenmiştir. İçkiler, birahaneler, gazinolar, bar ve baloz gibi hususî mekânların yanı sıra otel, restoran ve kahvehaneler gibi asıl faaliyet alanı farklı olan yerlerde de tüketilmeye başlamıştır. (Erdinçli, 2012, s. 75-79; Kabagöz, 2016, 51-83; Şenyurt, 2021, s. 947-967).

Osmanlı İstanbul'unda meyhanelerde tüketilen içkilerin tarihî izlerini belirlemek için dönemin tezkirelerine, sicillerine ve seyahatnamelerine başvurulmuştur. Özellikle siciller, içki tüketiminden kaynaklanan sorunlara ilişkin bilgiler ihtiva ettiği için 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde oluşan değişimi belirlemede tercih edilmemiştir. Zira asayiş tehdit eden bu olaylardan hareketle İstanbul meyhanelerinde ne zamandan itibaren

şarap ve rakı tüketildiğini belirlemek önem arz ederken, artık bilinen bir durumu teyit etmek için yine sicil kullanmak, konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamayacaktır. Özellikle 1792-1839 dönemine ait şarap ve rakı tüketim miktarları için Derviş Tuğrul Koyuncu tarafından 2019 yılında hazırlanan doktora tezinden faydalanılmıştır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren ne tür içkilerin tüketildiği ve nasıl bir değişim yaşandığı, arşiv belgelerinin yanı sıra seyahatnameler, çağdaş eserler, anılar, gazete ilan/reklamları ve *Annuaire Oriental du Commerce* adlı Fransızca yıllık üzerinden belirlenmiştir. Özellikle son iki kaynak grubu, çeşitli türdeki içkilere yönelik bir talep yaratmak ve rakiplerine karşı kendi ürünlerinin tercih edilmesini sağlamak amacıyla pek çok ilan/reklam barındırması bakımından önem taşımaktadır. Bunun yanında süreli yayınlar, özellikle yüksek alkol oranına sahip damıtık içkilerin tüketilmesini sağlığa zararlı olma durumuyla ilişkilendirerek Osmanlı tebaasını yönlendirmeyi hedeflemesi bakımından da önem taşımaktadır. Klasik dönemde Osmanlı Devleti'nin daha çok dinî hükümlerin ve asayişini sağlama kaygısının gereği olarak kanunen ve fermanlar yoluyla uyguladığı yasakların yerini modern dönemde dinî vurgunun yanı sıra daha çok sağlığa zararlı olan yönlerini öne çıkaran süreli yayınların alması dikkati çekmektedir.

Klasik Dönem İstanbul Meyhanelerinin İçki Yelpazesi

Var iken tâ ki 'arak bâde[y]i tercih itmen

Kâfire bâde halâl oldı müselmâna 'arak

Kadrî (ö. 1604)

Osmanlı İstanbul'unda alkollü içkiler, 19. yüzyılın ortalarına kadar temelde meyhaneler vasıtasıyla tüketilmiştir. İçerisinde alkol oranı yüksek Tatar Bozası gibi çeşitleri bulunan bozahaneler ise özellikle kapsamlı uygulanan yasaklar sırasında sarhoş olma araçları arasında ikincil mekânlardı. Bozahanelerde tüketilen alkol oranı yüksek boza dışında ilk dönem İstanbul meyhanelerinde tüketilen içkiler arasında genellikle hamr, kimi zaman da süci olarak ifade edilen şarap ilk sırada gelmekte, onu rakı takip etmekteydi. Şer'ın ve kanunen yasak olmasına rağmen Müslümanlar arasında da bu içki türlerine müptela olanların bulunduğunu, 16. yüzyılın ortalarından itibaren yazılmış kaynaklarda, şer'ıye sicilleri, divan edebiyatı, seyahatnameler ve edebi eserlerde izlemek mümkündür.

Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ adlı eserini 1546'da tamamlayan Latîfî (2000, s. 504-507), şarap içen, gece gündüz mahmur veya sarhoş gezen, müdavimi oldukları meyhaneleri şiirleriyle neşelendiren divan şairlerinden örnekler vermiştir. Özellikle Fatih'in şairlerinden Melihî, müptela olduğu şarap ve müdavimi olduğu Tahtakale meyhaneleri yüzünden canını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Yine 1568 yılında tamamladığı *Meşâ'irü's-Şu'arâ* adlı eserinde 'Âşık Çelebi (2018, s. 248-251; 389-398 vd.) Efe ve Yani adındaki Tahtakale meyhanelerine giderek şiirlerini okuyan, sohbet eden şairlerin genellikle şarap, nadiren de rakı içtiklerini kaydetmiştir. Rumeli veya Aydınlı olduğu düşünülen Bezmî, meyhanelerde şarap içen işrete müptela şairlerden biri olup Yavuz Sultan Selim dönemi (1512-1520) sonlarında hayatını kaybetmiştir. Bunun yanı sıra işrete müptela, meyhanelere müdavim olan

Revanî, Sa'yi-i Saruhânî, Şafayî, Fahharî ve Kurbî gibi daha birçok şairden bahsedilmektedir (İpekten, 1996, s. 243-251).

Peki, içilen şarapların türleri neydi ve kaliteleri nasıldı? Bu konuda divan şiirine başvurulduğunda sudan sonra en fazla zikredilen, teşbih ve mecaz gibi söz sanatlarına konu olan şaraptır (Özkan, 2005, s. 492). Divan şiirinde fazlasıyla karşılaşılan şarap teması; edebî gelenek, tasavvuf ve gerçek anlamı olmak üzere çok farklı şekillerde kullanılabilmiştir. 16. ve 17. yüzyıl divanlarında şarap, rengi ve aromasına, dinsel, kültürel ve tarihsel çevreye, içme usullerine, araçlarına, üretildiği bölgeye ve içen kişide meydana getirdiği etkilere bağlı olarak farklı şekillerde isimlendirilmiştir. Örneğin dolu/tolu, hem içilen içkiye hem de kullanılan kadehe isim olmuştur. Bu bağlamda divan şiirinde şarabı karşılamak için kullanılmış kelimelerden bazıları şöyledir: hamr, mey, bade, bade-i nâb, müdam, bintü'l-ineb, duhter-i rez, dolu/tolu, dem, âb-ı cem, âb-ı ineb, âb-ı engûr, lâl-i nâb, rah, rahik, sahba, sülaf, ateş-i seyyâle. Ayrıca bade, âb ve mey gibi kelimelerin kullanılmasıyla daha birçok farklı terkip oluşturulmuştur. Gül şarabı, şarab-ı erguvanî, kırmızı şarap olarak kümeyt, bade-i gül-gûn, hûn-ı kebûter, menekşe şarabı, aromatik tadıyla bilinen üzümden yapılan misket şarabı, hurmadan yapılan nebîz, Sakız Adası'na mahsus Sakız Şarabı, Divan şiirine yansıyan şarap çeşitleridir (Keskin, 2009, s. 818-825; Bahadır, 2012, s. 33-71).

16. yüzyılın ortasında İstanbul'a gelen Pedro (1995, s. 174), Mata ile diyaloglarında tüketilen şarap türlerine ilişkin önemli detaylar vermektedir. Pedro, içkinin dinen Müslümanlara yasak olmasından hareketle "*Türkler şarap içmediklerine göre, orada pek az meyhane bulunsa gerek?*" diye soran Mata'yı şöyle yanıt verir:

Türkler içmemiş ne çıkar, Hıristiyanlar ve Yahudiler dururken? Hem çok iyi meyhaneleri vardır, ucuz da. Birine girdiniz mi, imtihana tutulursunuz. Önce, beyaz mı kırmızı mı, diye sorarlar. Beyaz dediniz mi, "Kandıye mi? Gelibolu mu?" derler. Hangisini seçseniz, üçüncü bir sorudan kurtulamazsınız: kaç yıllık?

Pedro ve Mata arasındaki karşılıklı konuşmada, *misket*, *malveza*, Rumların yerli anlamında kullandığı sertçe ve rengi açık olan *topiko*, Midilli ve Sakız'ın koyu şarapları, Trabzon, Marmara ve Eğriboz şaraplarının da tüketildiğinden bahsedilmektedir.

Şekil 1: Fıçı ile şarap taşıyanları gösteren minyatür:

Kaynak: Les Portraits des differens habillemens qui sons en usage ii Constantinople et dans tout la Tu rquie, İAAE'dan aktaran: And, 2004, s. 18.

Aynı dönemlerde Avusturya'nın (Almanya) Osmanlı nezdinde görevli elçilik heyetine katılarak İstanbul'a gelen Hans Dernschwam (1992, s. 141-145), şarap çeşitlerinden kalitesine ve fiyatına kadar detaylı bilgiler vermektedir. Seyyah, Rum ve Yahudilerin şarap yaparak İstanbul'a ve diğer yerlere sattıklarını ama birbirlerinin ürettiği şarabı içmediklerini belirtmektedir. Yahudilerin ürettiği şarap, "en iyi" kalitede olup Rumlarınki gibi çok su içermemektedir. Seyyah, İstanbul'a adalardan ve başka yerlerden Rum ve Yahudiler tarafından getirilen topraklı veya kalkerli şarabı beğenmemiştir. Daha içilir içilmez kötü olduğunun fark edilebileceğini yazan seyyah, insanın bütün gece rahatsız olacağını ve kötü lezzetinin ağızdan hemen yok olmadığını eklemektedir. Midilli ve diğer başka yerlerden gelen şarapların ise hakkını vermektedir. Ona göre tatlı ve sert olan bu şaraplar, "...lezzet ve kalite bakımından misket, malveza ve diğer raffal, wipach vs. şaraplardan üstündür...". Üstelik "böyle eski ve iyi şarabı", İstanbul'da kaldığı bir buçuk yılda kendisi de içmiştir. Yine aynı seyyahın Galata'da Rum ve Yahudiler ile İstanbul tarafında bulunduğunu belirttiği büyük küplerde muhafaza edilen misket şarabı, "...Beyaz ve hafif sarı renkte olup çok nefistir, öyle rastgele, alelade bir içki değildir...". Bu şarabı, Galata'da Rum ve Yahudiler ile İstanbul tarafında bulmak mümkündür. Seyyaha göre Girit Kandiye'den de iyi ve sert şaraplar getirilmekte ama meyhanelere verilmemektedir. Ayrıca Pedro'nun verdiği bilgilerin aksine, her tarafta beyaz üzüm yetiştirilmesine rağmen sadece kırmızı şarap bulunmaktadır. Hatta bu şarap, o kadar koyu kırmızı bir renge sahiptir ki, yazı bile yazılabilir, masa örtüsüne dökülse lekesini çıkarmak mümkün değildir. Şarabın renginin neden bu kadar koyu olduğunu merak eden seyyah, yapımında mürver ile orman zambağı kullanıldığını öğrenmiştir.

1591'de barış süresinin uzatılması için Viyana'dan gönderilen 52 kişilik heyette yer alan Baron Wenceslaw Wratislaw (1981, s. 73-74), misafir oldukları Hans Long'un

hazırlattığı sofrada kendilerine kırmızı şarap sunulduğunu belirtmiştir. Yeniçeriler dâhil herkesin bu şarabı tatması, ardından “pek nefis” olduğunu ifade ederek “...övmesi ve ömürleri boyunca bu denli lezzetli bir şarabı içmediklerini söylemeleri...” üzerine kendisi de bir parça meze ile saplı bir bardakta bu şaraptan içmiştir. Bir süre sonra da ortalığı “pek başka biçimde” görmeye başlamıştır. Sarhoş olan seyyah, tamamen kendini kaybetmesinin cezası olarak elçi Frederic Kregwitz’in emriyle kırk kırbaç darbesiyle cezalandırılmıştır.

Mevâ'idü'n-Nefais fî-Kavâ'idü'l-Mecâlis adlı eserini yüzyılın sonlarında tamamlayan tarihçi ve şair Gelibolulu Mustafa Ali (1997, s. 211, 300-301) “bâde'-i hamrâ” ifadesiyle belirttiği şarabın herkesçe çok beğenilen bir içki olup bedene kuvvet verdiğini ama fazla içilirse uyuklamaya, sayıklamaya ve söylenen sözlere alınganlık gösterilmesine neden olduğunu belirtmiştir. Yaklaşık bir yüzyıl kadar sonra Evliyâ Çelebi (2014, s. 661-666), Dernschwam ile örtüşecek şekilde Yahudilerin çeşit çeşit şarap bulundurduğunu, kendi ürettiklerinden başka şarap tüketmediğini yazmıştır. Ona göre Küpeli Yahudi'nin Hasköy'de kokulu elma suyu ve Tiryandafile Rum'un misket şarabı “harâbâtî erenlerince meşhur”dur. Vişne, nar, hurma, dut, karpuz, nardenk ve günümüzde isimleri bilinmeyen ya da yanlış okunmuş olabilecek daha birçok meyveden pek çok şarap üretilmektedir. Benzer şekilde Yahudilerin kendi ürettikleri şarabı “meşru” olarak nitelendirerek Hristiyanların ürettiği şaraptan uzak durduklarını, sonraki dönemlerde yabancı gözlemcilerin eserlerinden de izlemek mümkündür (Motraye 2007, s. 194; Kutun, 2019, s. 15-16). 18. yüzyılın ortalarında yaşayan şair Belîğ Mehmed Emin, üzüm bağları ve şarabıyla ünlü Erdek Şarabı'nın yerini tutacak bir şey olmadığını vurgular. Şair, aynı isimdeki üzüm cinsinden yapılan ve rengi siyaha yakın olan Papaz Karası adlı şaraptan bahseder. Bunun yanı sıra Sakız Şarabı, müselles, şarab-ı ergüvanî ve nebîz, divan şairlerinin beyitlerine konu olmaya devam etmiştir (Öztekın, 2004, s. 316-322).

Fethi takip eden yıllarda İstanbul'daki rakı tüketimine ilişkin veriler çok sınırlıdır.¹ Her ne kadar kesin bilgiler ve kayıtlar olmasa da rakının 1550-1555 yılları arasında bilindiği ve tüketildiği belirtilmektedir (Zat, 2010, s. 126). Bununla birlikte 1524 yılına ait sicil kaydına göre sarhoşlukla suçlanan Şirmerd? b. Abdullah, mahkemede “serhoşluğum süciden değildir rakıdandır?” şeklinde ifade vermiştir (*Üsküdar*

¹ Kuruluş döneminde Osmanlı sultanları da dâhil olmak üzere Müslümanların içki tüketimine yönelik daha hoşgörülü bir yaklaşım benimsediği görülmektedir (Georgeon, 2023, s. 39-40). Orhan Gazi'nin Bursa'nın fethinde bulunan Geyikli Baba'ya “Baba meyhordur” deyü iki yük 'arakı ve iki yük şarabı” göndermesiyle ilgili literatürde uzun yıllar devam eden tartışmaları bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir. İlgili belge için bk. (BOA, *AE.MÇLB*, 1/1, 29 Zilhicce 815 (1 Nisan 1413). Matbu harfli basımla krş. için bk. (Altınay, 1923, s. 349). Konuyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Şahin, 2014, s.48. Burada geçen “arakı” kelimesi, her ne kadar rakı olarak çevrilmiş olsa da Osmanlı kuruluş dönemi kaynaklarında bu tür eğlenceleri tanımlamak için kullanılan kelime kadroları “işret ve içki âlemi”, ‘ayş u tarab” olup tüketilen içki de “şarap” olarak karşımıza çıkmaktadır. Konuyla ilgili bir değerlendirme için bk. (Erdinçli, 2012, s. 42-49). Dolayısıyla Geyikli Baba'nın rakı ve şarap içip içmediği tartışmasından bağımsız olarak burada geçen 'arak kelimesine ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir. François Georgeon (2023, s. 56-57) da rakının tarihinin şarabınki kadar açık olmadığını belirterek Anadolu coğrafyasında henüz 14. yüzyılda bilinmediğine, Batı ile eş zamanlı bir şekilde 16. yüzyılın başlarında tüketilmeye başlandığına dikkat çeker.

Mahkemesi 5 Numaralı Sicil, 2010, s. 67-68). Eğer doğru okunmuşsa rakının İstanbul'da tüketimine ilişkin bilgiler, yüzyılın ilk çeyreğine kadar götürülebilir. Şîrmerd b. Abdullah'ın mahkemede sarhoşluğunun şaraptan değil rakıdan kaynaklandığını belirtmesi, rakı içilmesinin şarap kadar büyük bir sorun oluşturmadığı şeklindeki Hanefî mezhebinin görüşünden² kaynaklanmaktadır (Erdinçli, 2021, s. 41-50). Yine 1534 tarihli başka bir olay, arak şeklinde ifade edilen rakının kesin olarak bu tarihlerde tüketildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Buna göre subaşı Mustafa Bey, Satı? bt. Abdullah ve Fatma bt. Ali ile Yusuf b. Abdullah ve Hoca Mansûr kulu Hamza'yı seyir halindeki bir pereme (bir tür kayık) içinde "şarab ve 'arakı" eşliğinde işret ederken yakalamıştır (*Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil*, 2010, s. 102). Burada rakı, şarap ile birlikte işrete yön veren bir içki olarak karşımıza çıkmaktadır.

1563 yılına ait bir başka sicil kaydındaki "...mezbûr İbrahim karye-i Darıca'da meyhanede arak içerken..." ifadesi, en azından 16. yüzyılın ortalarında rakının İstanbul meyhanelerinde tüketilen içkilerden biri olduğunu göstermektedir (*Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, 2010, s. 104). Dönemin divan şairlerinden Zârî ve asıl adı Cafer Çelebi olan Nihalî, şarabın yanı sıra rakı içerdi (Âşık Çelebi, 2018, s. 248-249, 389-398), Yine eserini 16. yüzyılın ortalarında hazırlayan Edirneli Nazmî, sıklıkla rakıdan bahsetmektedir (Doğan, 2010). Neslihan İlknur Keskin'in (2009, s. 814-821) bu dönemin divan şiirleri üzerine yaptığı çalışmasında rakıyla ilgili bolca beyit görmek mümkündür. Kadrî'nin (ö.1604 ?) şarabın gayrimüslimlere, rakınsa Müslümanlara helal kılındığını belirten yukarıdaki beyti dikkat çekicidir. Yaklaşık bir asır kadar sonra pek çok farklı rakı çeşidinin ismini veren Evliya Çelebi (2014, s. 657-660), Hanefî mezhebinin yaklaşımları çerçevesinde, rakı ile ekşi türü sarhoş edici bir özelliğe sahip olan boza içmenin haramlığını, sarhoşluk veren kadeh ile ilişkilendirmiştir. Dönemin divan şairlerinden Hevâyî (ö. 1715), Macar ve Tarçın rakısından bahsetmektedir (Öztek, 2004, s. 315-316). Aynı yüzyılda İbrahim Tırsî'nin (ö. 1766) ise şarabın yanı sıra rakı, özellikle de Yahudi rakısı tükettiği anlaşılmaktadır (Çidal, 2021, s. 68-70). Görüldüğü üzere İstanbul'da bireysel düzlemde veya meyhanelerde gayrimüslimler daha çok şarap, Müslümanlar ise Evliya Çelebi'nin ve Kadrî'nin temsil ettiği Hanefî mezhebinin yaklaşımı çerçevesinde rakı tüketmiştir.

Şarap ve rakı gibi içkiler, meyhanelerde ne ile içilmekte, bireysel tüketim için nasıl temin edilmekte ve içki sofralarında nasıl sunulmaktaydı? Konuyla ilgili 16. yüzyıl divan şiirleri incelendiğinde şarabı niteleyen kelimelerde olduğu gibi çok farklı şekillerde ifade edilen kadehlerde içildiği görülmektedir. Diğer anlamlarının yanı sıra kadeh için kullanılan bazı kelimeler şunlardır: câm, peymâne, piyâle, ayak, sâgar,

² Hanbelî, Şafîî, Malikî mezhepleri ile muhaddislerin çoğunluğu, hamr kelimesini örtmek anlamıyla kullanıp sarhoşluk veren tüm içkilere genellemiştir. Bkz. İbn Rüşd, 2015, C.2, s. 318. Ancak Hanefî mezhebi ve genel olarak Irak uleması, hamra "sarhoşluk verecek hale gelmiş yaş üzüm suyu" şeklinde sınırlı bir anlam yüklemiştir. Bu içkinin katresinin dahi içilmesi haram ve hadd cezası gerektirirken diğer içkiler için sarhoşluk ölçüsü getirilmiştir. Tabi ki bu konu, sarhoşluk tanımlaması gibi farklı ve hassas yaklaşımları beraberinde getirmiştir. (Serahsî, 2008, C. 24, s. 6, 26; Merginânî, [T.Y.], C. 4, s.183; İbrahim Halebî, 1980, C. I, s. 682). Bu yaklaşımın Osmanlı Devleti'ndeki yansımaları, Evliyâ Çelebi'de rakıcılar esnafı hakkında verdiği bilgilerde görülmektedir: "sarhoşluğu haramdır, yoksa damlası haram değildir." (Evliyâ Çelebi, C. 2, 2014, s. 660).

kabak, kâse, rıtl-ı giran, kâse-i ser (kafatası kadehi). Bunlar içerisinde bilhassa câm, birçok terkibe ve benzetmeye konu olmasıyla öne çıkmaktadır: câm-ı bâde/câm-ı sâhba/câm-ı mey (şarap kadehi), cam-ı sîm/sâgar-ı sîm (gümüş kadeh), câm-ı zerrîn (altın kadeh), câm-ı murassa (değerli taşlarla süslü kadeh), câm-ı zücac (camdan yapılmış kadeh). Ayrıca çemâne (kabaktan yapılmış resimli ve renkli kadeh), âb-gîne, âfitâbe, bülbüle vb. kelimeler de diğer anlamlarının yanı sıra çeşitli benzetmeler yoluyla kadeh için kullanılabilmiştir. Kadehi karşılamak için kullanılan bazı kelimeler, aynı zamanda şişe ve sürahi anlamında veya tevriyeli olarak farklı kavramları nitelemede kullanılmıştır. Dönemin kadehleri, günümüzden farklı olarak daha yayvan olup dört-beş cm yüksekliğindeki kâselere benzemektedir. Toprak, kabak, ağaç, taş ve çini, cam, gümüş, altın, çelik gibi malzemelerden yapılan kadehler, ağzına kadar dolu olan büyük kadehlerle karşılaştırıldığında yine bugünkülerden ayrılmaktadır. Kadeh, şarabın da etkisiyle zamanla kutsallık atfedilen zengin benzetmelere konu edilen bir araç haline gelmiştir (Özkan, 2005, s. 355-356, 492-493; Keskin, 2009, s. 831-835; Bahadır, 2012, s. 287-303). Kayıtlarda içki taşıma aracı olarak görülen kabak, cam kullanımının çok yaygın olmadığı dönemlerde kesim şekline göre sürahi, tas ve kadeh olarak kullanılan bir araçtı (*Rakı Ansiklopedisi*, 2014, s. 227). Hatta meyhaneleri denetlemekle görevli olan zabıtların (şahne) karşılaştıkları kural ihlallerine karşı içi şarap dolu olan kabakları kullanarak müdahalelerde bulunmaları, başında kabak çatlamak (kabak başına patladı) deyimlerini ortaya çıkartmıştır (Keskin, 2009, s. 274-277, 834).

İçki, İstanbul meyhanelerinde çeşitli şekillerde isimlendirilen kadehlerle içilmiştir. Latîfî (2000, s. 187-188), 16. yüzyılın ortalarında yazdığı eserlerinde içki tüketilen araçlar için “cam”, “peyman” veya doğrudan “kadeh” gibi ifadeler kullanmıştır. Örneğin “ehl-i işret”ten Bezmî, içki sofralarının geçici olanlarından ebedî olanlarına, müdavimi olduğu meyhâne köşelerinde “câm” elinde iken göç etmişti. 16. yüzyılın ikinci çeyreğine ait tereke kayıtları (*Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, s. 121, 186), bazı zimmîlerin fıçı ve şarabın yanı sıra gümüş kadehlere de sahip olduğunu göstermektedir. Soğuk tutma özelliğine sahip bu kadehler, içki tüketmek için meyhanelerde de kullanılmış olabilir. Yine Ogier Ghislain de Busbecq (2013, s. 12), birlikte şarap içtiği Türklerin, تنها bir köşede içmeye devam etmek için kendisinden “bir miktar şarap ile gümüş kupalar” istediğini yazmıştır. Yüzyılın son çeyreğinde Bahşî b. Hasan ve Mustafa b. Ali de Emine bt. Mehmed ile bir oda içinde musâhabet ettikleri sırada bir iki *kadeh* şarap içerken yakalanmışlardı (*Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil*, s. 126).

16. yüzyılın ortalarına ait mahkeme kayıtları, şarabın kişiye ait şişeler içinde de temin edilebildiğini göstermektedir. 1564’te Üsküdar’ın Gülfem Hâtun mahallesinde Halil b. Ömer, “kapaksız şişe şarâbı” ile sarhoş olmuştu. Mehmed isminde biri ile birlikte Kadıköy’den getirdikleri şişe şarabının kapağı da vardı (*Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, s. 344). Benzer bir şekilde Mehmed b. Eymir de 1583 yılında şarap içerken yakalandığında, şişeyi yere vurarak parçalamış ve şarabı da hasıra dökmüştü (*Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil*, s. 148-149). Şarabı içmek için şişe kullanıldığını not eden Âşık Çelebi (2018, s. 248-251), İstanbullu meşhur meyhane müdavimlerinden Zarî’yi “Elbette ya şarab kabağı ya ‘arak şişesi yanında olurdu...” sözleriyle anlatmıştı.

Keskin (2009, s. 842) tarafından yapılan çalışmadan öğrenildiğine göre 17. yüzyılda Atâyî'nin beytinde de şarap, meyhanede şişe içinde sunulmaktaydı.

Su ve şerbetlerin yanı sıra içkilerin, özellikle de rakının, yaz aylarında soğuk olarak içilmesi, gümüş kadehlerin doğal özelliği ile sağlanabildiği gibi bunun için depolarda ve sarnıçlarda muhafaza edilen kar da kullanılırdı. Osmanlı İstanbul'unda karın ne zamandan itibaren bu şekilde içki ve içeceklerin soğutulmasında kullanıldığı bilinmemekle birlikte, 16. yüzyıldan itibaren yılda bir kez kar toplama zamanlarının olduğu ve halka para ile satıldığı anlaşılmaktadır (Reyhanlı, 1983, s. 69).

Modernleşen İstanbul'da İçkiler

Memleketimizde husule gelen en güzel üzümünden memul ta'mu [tadı] tatlı (...) sıhhate nafi [faydalı], baş ağrıtmaz, gece su içermeyiz, kuvve-i asabiyeyi tezyit eder, düz rakı içmek isterseniz paranızı yine kendi memleketimizde bırakıp (...) Erdek Düz Rakısı'nı iştira ediniz. Zinhar ömrünüzü ifna (yok etme), vücudunuzu tahrip etmeyiniz. Bu düzü beğenmeyen zevat içemediği miktarını iade ve parasını istirdat edebilir.

Sabah, 1895.

Bundan başka müskirat daha birçok emrazı tevlit ederek umum cihâz-ı asabîyi mariz eder. Bunun arazı olarak havas kaybolur. Kuvve-i aklıye ve hazımda zaaf husule gelir. Müskiratı ziyade kullananlar ve devam üzere harekette bulunanlar bir nevi hastalığa duçar olurlar. Bu maraz pederden evlada miras olarak intikal eder...

İkdam, 1894.

Osmanlı Devleti'nin yöneldiği yenileşme hareketlerinin içki tüketimi ve meyhanelerin denetimi üzerindeki yansımaları, özellikle II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdığı 1826'dan sonra gözlenmeye başlamıştır. Kısa süre sonra açılan meyhaneler, bir daha genel yasak kapsamına alınmamıştır. Bu süreçte içki tüketimi, bir anda değil siyasi alanda yaşanan gelişmelerin sosyal alana yansımalarına bağlı olarak zamanla artış göstermiştir.

1838 yılında ilk olarak İngiltere ile yapılan Balta Limanı Anlaşması, getirdiği serbest ticaret anlayışıyla Avrupa üretimi malların Osmanlı pazarında yer almasını beraberinde getirmiştir. Çeşit çeşit Avrupaî ürünler, bu tarihten itibaren vergi avantajıyla birlikte Osmanlı pazarında yer almaya başlamıştır (Pamuk, 2020, s. 16-21). Üstelik Avrupalı tüccar, klâsik dönemde sadece Osmanlı tebaasına tanınan perakende ticaret yapma hakkına da sahip olmuştur (Kütükoğlu, 2013, s. 127, 139). Böylelikle alafranga içkiler meyhanelerde ve yabancıların da işletmecisi olabildiği birahane, gazino ve bar gibi sosyalleşme mekânlarında tüketilmeye başlamıştır. Bu mekânların müşteri profili, İstanbul'da yaşayan Osmanlı tebaası gayrimüslimler, Avrupalılar, diplomatik temsilciler, seyyahlar vb. idi. Ancak 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı, kanun önünde de dinî ayrımı ortadan kaldırarak standart hale getirmiştir. Özellikle ceza hukuku alanındaki düzenlemelerle birlikte içki içmek, Müslümanlar için suç olmaktan çıkmıştır (Bozkurt, 2010, s. 98-101; Erdinçli, 2019, s. 119-121). Alafranga mallar, serbest ticaret ortamında Avrupalı tacirler vasıtasıyla Osmanlı pazarına girmiştir. Ancak bu ürünlere yönelik talep yaratılmasında, özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren gelişme gösteren süreli yayınların gücünden faydalanılmıştır.

Dönemin süreli yayınları, farklı dillerde reklamlar ve tanım yazıları yayınlamak çeşitli pazarlama stratejileriyle potansiyel müşterilerinin arzularına hitap ederek üretim gibi tüketim bilgisinin de geniş kitlelere ulaştırılmasında önemli bir paya sahip olmuştur (Koloğlu, 1999, s. 40-41, 72-73, 90, 118, 168-171). Osmanlı'nın son döneminde farklı türdeki içkileri sağlık yönüyle ilişkilendirip olumlu yönlerini öne çıkaran reklam ve tanıtım yazılarında artış olduğu dikkati çekmektedir. Burada Avrupalı şirket ve tüccarın pazarlama stratejilerinin yanı sıra Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin ithal içkilerle yerli üretim içkileri vergi konusunda eşit hale getirerek ve tüketimi teşvik edici ilan ve reklamları destekleyerek rekabetçi bir piyasa oluşturup devraldığı alkollü içki vergilerini arttırma politikasının da rolü vardır. Gerçekten de bu yaklaşım, serbest ticaret anlaşmalarının ve Avrupalı tüccarın toptan ticaretin yanı sıra perakende ticarete de yer almaya başlamasının etkisi ile birleşince son dönem süreli yayınlarda tüketimi teşvik edici ifadelerle dikkat çekici sayıda reklam tespit edilmiştir.³

Genel içki yasaklarının olmadığı, içkiye dair hoşgörünün arttığı 19. yüzyılın ortalarından itibaren bazı devlet adamları başta olmak üzere Müslümanlardan da daha serbest bir şekilde içki tüketenlerin olduğuna ilişkin gözlemlere ve değerlendirmelere rastlamak mümkündür. Bu süreçte Müslümanların geleneksel içki mekânı olan meyhanelerde tüketmeyi tercih ettiği içki rakı olmuştur (Georgeon, 2008, s. 54-57; Erdinçli, 2021, s. 246-277; Matthee, 2022, s. 247). Vefa Zat'ın (1994, s. 117, 148-149) ileri sürdüğü gibi rakı, meyhanelerde şarap kadar, hatta şaraptan daha çok tüketilmeye başlamıştır. Philip Mansel (2011, s. 233), 19. yüzyılda "rakı akşamları"nın çok yaygın olduğunu ifade etmektedir. Aynı düşüncüyü paylaşan M. Çevik Simyonidis (2012, s. 157) rakının, esas itibarıyla düziko, yani düz, katkısız rakı ile Sakız rakısı, nam-ı diğer mastika çeşitlerinin daha çok tüketildiğini belirtmektedir. Georgeon (2023, s. 159, 197), genel olarak teknik gelişmelerin, mastika yerine daha çok düziko tercih edilmesinin ve 1880'lerde Tekirdağ'daki Umurca fabrikasının açılmasının rakı üretimindeki maliyetleri düşürdüğünü, bir kadeh rakının büyük bir bardak dolusu biranın yarı fiyatına tekabül ettiğini, böylece tüketimin de arttığını ifade etmektedir.

Peki, bu süreçte içki içmek isteyen Müslümanların rakı tüketmeyi tercih etmesinin sebebi ne olabilir? François Georgeon (2008, s. 54-60), bu konuda Bâbîli bürokratlarının ve daha sonra Jön Türklerin alafranga görünmek adına içki içerken ithal içki çeşitleri yerine "tanıdık yerli bir içkiye", rakıya yönelmiş olabileceklerini ileri sürmektedir. Haydar Kazgan (2002, s. 99) ise renksiz olmasının ve su katılarak içilmesinin de şaraba nazaran rakıyı daha masum kılıp öne çıkarttığını belirtmektedir. Genel anlamda Müslümanlar, hem Kuran'da hamr adıyla kesin olarak yasaklanmış hem de gayrimüslimlerin ritüellerinde yer almış ve büyük ölçüde tüketilmiş şarap yerine Hanefî mezhebinin yorum farkından da beslenerek rakı tüketmeyi tercih etmişlerdir.

³ Düyun-ı Umumiye İdaresi, alkollü içki üretim ve ticaretinden alınan vergilerin düzenlenmesi konusunda çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Diğer kalemlerdeki kadar etkili sonuçlar olmasa da alkollü içkilerden alınan vergileri az da olsa arttırmıştır. Bk. (du Velay, 1978, s. 315-322; Blaisdell, 1979, s. 107, 111; Özcan, 2011, s.125-127). 1881'i takip eden yıllarda toptan ve perakende içki satışı, ödenecek vergi miktarını ve zamanını düzenleyen pek çok nizamname yayınlanmıştır. Bk. (Sağlam, 2014, s. 53-82). Bu konuya dikkatimi çeken makalenin hakemine teşekkür ederim.

İçki tercihlerindeki değişimi, dönemin yerli ve yabancı gözlemcilerin eserlerinden takip etmek mümkündür. 1843'te Doğu seyahatine çıkan Gérard de Nerval (2012, s. 393), Mısır'da Müslümanların tepkisinden çekindiği için şarabı gizleyerek içmek zorunda kalırken, anasonlu sert içki rakının herkesin içinde rahatça içilebildiğini gözlemlemiştir. Rakı tüketimindeki artış, 19. yüzyılın ikinci yarısına ait Müslüman içki müptelalarının gözlemlerine de yansımıştır. Ahmet Rasim (1983, s. 188) erken dönem meyhanelerde içilen rakının "hep mastika" olduğunu belirtir. Ona göre içinde sakız barındırmayan katkısız düz rakı ise yakın geçmişte, yani 19. yüzyılda üretilmiş ve yaygınlaşmıştır. 19. yüzyılın sonlarına ait istatistikler incelendiğinde şaraba nazaran sert içkilerin, özellikle de rakının daha fazla tercih edildiği ve o dönemlerde Giraud'un ifadesiyle "millî içecek" haline geldiği görülebilmektedir (Eldem, 2017, s. 173-174, 190).

Rakı tercihlerindeki yaygınlığın ölçümü, yüzyılın sonlarında yayınlanan yemek kitaplarında şarap ve rakının evde nasıl yapılacağına tariflerinin verilmesi üzerinden de görülebilir. Bununla birlikte her şeyden önce, yemek kitaplarındaki içki, içecek, yiyecek ve mezelerin genellikle "seçkinlerin mutfağını" yansıttığını dikkatlerden uzak tutmamak gerekmektedir (Samancı, 2006, s. 86). İkinci olarak da bu yemek kitaplarında verilen tarifleri, gayrimüslimler dâhil olmak üzere imparatorluğun bütün tebaasına yönelik olarak görmek ve öyle okumak gerekmektedir. Ayşe Fahriye (2018, s. 200-202), ilk baskısı 1883 yılında yapılan *Ev Kadını* isimli kitabında, ilk olarak her türlü içkinin genel anlamda insan sağlığına, özeldeyse Müslümanlara zararlı olduğunu belirtmektedir. Çünkü Müslümanlar için içki hem haramdı hem de alışık olmadıkları için zararlıydı. Bu yüzden de ehil bir doktor mecbur görmediği sürece en kaliteli içkiden dahi uzak durulmalıydı. Ayşe Fahriye, kitabındaki içki bahsini, sağlığına ve dinî vecibelerini yerine getirmeye dikkat edenler için değil zararlarına rağmen içkiye müptela olup "kısa bir neşe için daimî sarhoşluğa" düşenler için yazdığını belirtmektedir. Çünkü o dönemlerde meyhânciler, Avrupa'dan gelen "türlü türlü zehirli içkileri", "...kireçli ve başka türlü ispirotaları halis yerli rakı diyerek âlemi kandırarak kişisel kazançları için halkın sağlığı ile oynuyorlar." idi. Dolayısıyla kendisi, "ehven-i şer" olarak gördüğü için rakı yapımı hakkında bilgi vermektedir. Buna göre Ayşe Fahriye, "kaba rakı", "mastika", "düz rakı" tarifinin yanı sıra dut, elma, armut, kayısı, şeftali gibi meyvelerden de nasıl rakı yapılacağını ayrıntılarıyla anlatmıştır. Bunlardan otuz kilo mastika için verdiği rakı tarifinin malzemeleri, dört yüz gram badyan, yüz yetmiş beş gram anason, iki yüz elli gram yapraklı sakız, yüz yirmi beş gram tarçın ve yüz doksan gram kişniştir. Böylece rakının nasıl yapılabileceği, bir yemek kitabıyla herkesin bilgisine sunulmuş olmaktadır.

Şekil 2: Sabah (S. 2266, 24 Kasım 1895, s. 4)

Dönemin rakı türleri, özellikle yüzyılın ortalarından itibaren artış göstermeye başlayan süreli yayınlarda yer alan reklamlardan takip edilebilmektedir. Örneğin *Sabah* (S. 241, 1 Kânunuevvel 1876, s. 4), bir kaç yıldır nam salan “İzmir’in halis razakı üzümünden” üretilmiş rakıyı “asla vücuda mazarratı olmayan” ifadesiyle tanıtmaktadır. Ağzı mühürlü şişeler içinde satışı sunulan rakının galonu 44 kuruşa satılmaktadır. Şişenin geri getirilmesi halinde depozito bedeli olan 4 kuruş iade edilmektedir. İstanbul Balıkpazarı’da Arslan Hanı’nda 11 numaralı dükkânda satılan rakıdan başka “gayet âlâ İzmir’in dokuz senelik şarabı” da bulunmaktadır. Yine *Sabah*’ta (S. 2239, 28 Ekim 1895, s. 4) yer alan “Sıhhatinizi İspirtolardan Muhafaza Ediniz” başlığıyla yayınlanan bir başka ilanda, Bursa’da “halis üzümünden” üretilen “...meşhur düz ve mastika çilek, gül, menekşe, kayısı ve encilika (?) rakıları...” tanıtılmıştır. Hem *mideyi güzelleştirici ve iştah açıcı* gibi *faydalı* özellikleri hem de *zararlı bileşiklerden uzak olması*, bu rakıların diğerlerinden üstün yönleri olarak vurgulanmıştır. Bira ise Galata’da Yüksek Kaldırım’da depolanmakta, beşi Beyoğlu’nda, ikisi Karaköy’de, biri Galata’da, diğeri Üsküdar’da bulunan dükkânlarda satılmaktadır. *Sabah* (S. 2266, 24 Kasım 1895, s. 4) aynı yıla ait bir başka ilanında, “memleketimizde husule gelen en güzel üzümünden memul ta’mı [tadı] tatlı”, “sıhhate nâfi (faydalı), baş ağrıtmaz, gece su içirmez” gibi ifadelerle Erdek Düz Rakısını tanıtmaktadır. İlanda, bu

rakıyı tercih edenlerin ülke servetinin dışarıya akmasını, vücutlarının tahrip ve ömürlerinin yok olmasını engelleyeceklerine dikkat çekilmektedir. Ayrıca “Bu düzü beğenmeyen zevat içemediği miktarını iade ve parasını istirdat edebilir.” şeklinde ticarî söylemlerden faydalanılmıştır. Erdek düzünün dağıtım merkezi, Eminönü Yemiş İskelesi karşısında bulunan 15 numaralı Kadifeli Birahane’dir. Yine *Sabah’ta* (S. 3084, 21 Haziran 1898, s. 4) yayınlanan ilanda Erdek Düzü’nün dünyanın her yerinde şöhret kazandığı belirtilerek taklitlerinden sakınmak için şişenin kapağında bulunan şirketin imzasına dikkat edilmesi ricasına yer verilmiştir. Burada görüldüğü üzere dönemin süreli yayınlarında yayımlanan reklam ve tanıtım yazılarındaki ifadeler, dikkat çekici bir şekilde Ayşe Fahriye’nin bir yemek kitabında rakı tarifine yer verme gerekçesiyle örtüşmektedir. Avrupa’da üretilen zararlı bileşikler içeren içkilere alternatif olarak *faydalı, zararsız* ve üstelik *lezzetli* olduğu gibi tüketimi teşvik eden ifadelerle yerli üretim olan içkiler tanıtılmış, bir nevi tavsiye edilmiştir.

19. yüzyıl, rakının yükselişine işaret eden bir dönem olarak görülmele birlikte şarabın gerilemesini yansıtmaz. Nitekim yüzyılın sonlarında yayınlanan yemek kitaplarında, şarabın evde nasıl yapılacağına tariflerini de görmek mümkündür. Bu doğrultuda Ayşe Fahriye (2018, s. 200-201), aynı kitabında pelin şarabı ve şampanya taklidi dâhil adî şaraptan *alizmeno* olarak bilinen gayet kuvvetli ve tatlı şaraba kadar çeşitli tarifler vermektedir. Biri 19. yüzyılın ilk yarısında, diğeri de ikinci yarısında İstanbul’a gelen seyyahlardan Gérard de Nerval (2012, s. 561-562) ve Edmondo de Amicis (1986, s. 71), girdikleri meyhanenin içki hazırlanan tezgâhında kırmızı ve beyaz şarapların bulunduğunu belirtmektedir. Galata’nın meşhur meyhanelerinden biri olarak da nitelenen ama “Dodi’nin Gazinosu” olarak bilinen mekânın sahibi Dodi de başka yerde bulunmayan “kendi eliyle terbiye edilmiş karanfilli, dârcınlı” şarapları ile meşhurdu (Hiç, 1968, s. 4640). Edhem Eldem (2017, s. 173-177, 188 vd.) çalışmasında, 19. yüzyılın son, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı’nın çeşitli coğrafyalarında üretilip ihraç edilen ve Avrupa’dan ithal edilen şaraplar hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Eldem’in de belirttiği gibi şarap, diğer alkollü içkilere, özellikle de Müslümanlar açısından rakıya nazaran daha çok özel kutlamalarda tercih edilen bir içki olarak görülmüştü. Fransız şarapları, Osmanlı pazarında hem bu durumu tersine çevirmek hem de ucuzluk ve kalite bakımından Yunan şarapları kadar yerli üretim şaraplarla mücadele etmek durumunda kalmıştı.

Geç dönem meyhanelerde tüketilmeye başlayan içkilerden bir diğeri, arşiv belgelerinde daha çok arpa suyu adıyla kullanılan biradır. İlk önce III. Selim dönemine ait kayıtlarda elçiler ve maiyetleri için getirilen bira, II. Mahmud döneminde sarayda verilen ziyafetlere eşlik etmiştir. Esas olarak 19. yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte açılan birahanelerde sunulmuş, zamanla alafrangalaşmanın sembolü olarak görülerek meyhaneler gibi diğer içkili mekânlarda da satılmaya başlanmıştır (Eren, 2005; Erdinçli, 2012). Özellikle Louis Pasteur’ün depolama teknolojisindeki buluşu, ithal bira için çok daha geniş bir pazarın oluşmasını beraberinde getirmiştir. Osmanlı toplumunun orta ve daha üst tabakasında yer alan kesimi, ithal bira tercihinde muhtemelen daha ön planda yer almıştır. Genel anlamda ise modern görünmekle ilişkilendirilmesi, kadınların da rağbet göstermesi ve mekânda görünür olması gibi

etkenler birayı “değişen bir dünyanın içeceği” olarak öne çıkarmaya yardım etmiştir (Fuhrmann, 2014, s.89,100,102).

Şekil 3: Sabah, S. 2480, 24 Nisan 1896, s. 4.

Osmanlı Devleti’nde bira, fabrika düzeyinde 1846’da İzmir’de Prokopp (Sandalcı, 1997, s. 7), 1891’de İstanbul’da Bomonti ve 1909’da Büyükdere’de Nektar (Erdoğan, 2012, s. 112-118), 1892’de Selanik’te Olympos tarafından fabrikalar vasıtasıyla üretilmiştir (Eren, 2005, s. 72-76). Kalitesi, lezzeti, sağlığa uygunluğu ve Avrupa biralara olan üstünlüğüyle rekabet yönü vurgulanarak Bomonti Bira Fabrikası tarafından üretilen biranın tanıtımlarına sıklıkla rastlanmaktadır: “...birinci neviden gayet nefis ve halis biralara ihraç itmekte ve fıçı ve şişeler derununda olarak furuht edilmektedir.” (Sabah, S. 2480, 24 Nisan 1896, s. 4). 1898 yılına ait bir başka ilanda Bomonti birasının sağlık kurallarına uygun bir şekilde üretildiği, “lezzet, nefaset, hâlisiyet (saf) ve safiyetiyle maruf” olduğu, zararlı maddelerin bulunduğu Avrupa’dan gelen biralara üstün olduğu, birahane ve gazinolarda satıldığı belirtilmiştir (Sabah, S. 3084, 21 Haziran 1898, s. 4). Bir başka ilanda Bomonti’nin diğer biralarla rekabet için gayet kısa ve öz ifadelerle takip ettiği kampanyanın izleri görülmektedir: “Bomonti Birası içiniz ve mukayese ediniz.” (Tanin, S. 286, 19 Haziran 1909, s. 4). Osmanlı Devleti’nin fabrikalar ve tarımla kalkınacağı vurgulandığı bir yazıda, Bomonti Bira

Fabrikası'nın yetmiş bin hektolitreye/yetmiş milyon şişe bira üretip satarak ithal biralarla rekabet ettiği ve ülke servetinin korunmasına katkı sağladığı vurgulanmıştır. Ayrıca yapılan bir kıyaslamadan Bomonti Birası'ndaki doğal fermantasyonla oluşan alkol oranının %3-4 civarında olduğu, ithal biralara ise bozulmasını önlemek için sonradan alkol eklendiği vurgusudur (*Servet-i Fünun*, S. 994, 25 Haziran 1910, s. 96). Yerli üretimde Selanik'te Allatini Kardeşler tarafından kurulan Olympos Bira Fabrikası'nın da önemli bir payı vardı. İstanbul'da da tüketildiğine dair bilgileri çeşitli ilanlardan takip etmek mümkündür (Eren, 2005, s. 76-77).

Bira, 1838 Balta Limanı ticaret anlaşmasıyla serbest bir şekilde iç pazara girerek çeşitlenen içkilerden biridir. Şarap ve konyakta Fransa'nın üstünlüğü, bira konusunda yerini Almanya, özellikle Spaten markalı Münih birası ve Avusturya'ya bırakmıştır (Köse, 2016, s. 85-88). 19. yüzyılın sonlarında arşiv belgelerinde Amerikan birası, "ACR" markalı Liverpool birası, Sırbistan ve Bulgaristan birası getirildiğiyle ilgili bilgiler görmek mümkündür. İthal biraların sağlığa uygun olup olmadığı ise Hamidiye Etfal Hastanesi Kimyahanesinde incelenmiştir (Erdoğan, 2012, s. 125-127).

Şekil 4: Sabah, S. 2266, 24 Kasım 1895, s. 4.

Bu dönemlerde, rakıda olduğu gibi tüketimi teşvik edici ifadelerin yer aldığı ithal bira reklamlarına sıklıkla rastlanmaktadır.⁴ 1891'de Norveç'in Kristiania şehrinin altın madalyalı ve doktorların dahi tavsiye ettiği birası "gayet halis olup kuvvet vermek ve beslemek hassalarını haiz olduklarından başka tadı dahi gayet hoş ve leziz" ifadeleriyle tanıtılmıştır (Eren, 2005, s. 82-83). *Sabah*'ta (S. 2266, 24 Kasım 1895, s. 4) yayınlanan Pschorr Brau birası reklamı, yalnızca tanıtmaya yönelik değil aynı zamanda talep oluşturmaya dönük kullanılan çok yönlü bir pazarlama diliyle dikkat

⁴ Burada kullanılanlar da dâhil olmak üzere bira ve birahanelerle ilgili reklamlara ilişkin detaylı bilgi ve karşılaştırma için bk. Eren, 2005, s. 110-117.

çekmektedir. Öncelikle Pschorr Brau'nun Almanya ve Avusturya imparatorları ile Bavyera naip hükümeti prensinin "biracıbaşısı" olduğu bilgisine yer verilerek kendisinin 1820 yılında açtığı fabrikada ürettiği biranın devletler nezdinde tanınırlığına vurgu yapılmıştır. Aynı bağlamda fabrikanın senelik altı yüz bin hektolitreye bira ürettiği, düzenlenen sergilerde on adet altın madalya, diploma ve imtiyaz kazandığı bilgisine yer verilmiştir. Üretildiği yerin adıyla anılan "Bavyera Birası" 1854'ten itibaren Avrupa'nın pek çok ülkesine ve Amerika'ya şişelerle ihraç edilmeye başlanmıştır.

Şekil 5: Sabah S, 2500, 14 Temmuz 1896, s. 4)

اسپاتن برائو بیره سی

بیره فایتله نازک برمشروب اولمله مدت مدیده
فوجی و شیشه لرده براقیلیرسه لذتی غالب ایتدیکی
کی نهایت درجه حرارتی ایکی اوج درجه ده
مخزن و زرزمینلرده محافظه اولمیه حق اولورسه
بتون بتون بوزلییر .
اورویادن بیره جلب ایدن
سیدری و ملاس قومیا .
نیسی برچوق مصارف
اختیاری ابله استانبولده
کوبرلی خاننده ۶-۱
نوسولی ابله سرقم مغازه .
لرینک زرنده بوزلی
مخزنلر انشا ایتدروب
(اسپاتن برائو) بیره سی
شیشه لره چکمه ماذونیتی
دخی استحصاله موفق
اولدق لری فابریقه طور
طرفندن کوندر بان زبردکی نجر براتدن مستبان
اولشدور .
استانبولده موسیو سیدری و ملاس قومیا نیسی
اشبو مکتوبله فابریقه مک بیره سی مدت
مدیده محافظه ایده یلک ایچون یا ستور اصولجه
شیشه لره وضع ابله استانبول خارجی طولدیرمه
بیره « تمبرینی متعین بره ونی ایتکنم ابله سیدری
و ملاس قومیا نیسی امضاسی حاوی باندرو
پاشدیردق صانچکزه ماذونیت اعطا ایلدیکی
مع احترامات بیان ایدرم .
درمویخ ۱۲ نیسان ۹۶ اسپاتن ایزوم براتوره قی
فابریقه سی مدیری
Gabriel Sedlmayr
بونکله دخی اکتفا اولموب اذهر جهت
بیره تک نفاسی ابله برابر لوازم صحی برقات دها
تأمین ایتک مقصدله (اسپاتن برائو) فابریقه سندن
خاصه برما مور جلب ایتدیرلوب (یا ستور)
اصولجه بیره شیشه لره مامور موسیو الهک معرفتیه
چکدیرلکده اولدیفندن شیشه لردکی بیره دخی
فایتله نفیس ولدیدور . کوبرلی خاننده کی
مغازه لرینه و لک اولغنده اچسدری مغازه لرینک
اک مکملرینه سراجمت اولدندقه ایستلدیکی
قدر شیشه بیره سی بولنور .
سیدری و ملاس قومیا نیسی فابریقه لردنه
فوجی ابله ساتیلیر . (اسپاتن برائو) و (استانی
بروخ) ک (دره هر) بیره لری دخی بولنور .

Osmanlı Devleti'ndeki tek yetkili, diğer pek çok eşyanın satıldığı Beyoğlu'ndaki 388 numaralı Pazar Alman mağazasıdır. Ayrıca Rusya Sefarethanesi karşısındaki Büyük Caddé'de bulunan Dimitrako Polo Biraderlerin 430 numaralı mağazasında da satışa sunulmuştur. Biranın özelliklerinin tanıtıldığı reklamda kullanılan rekabetçi ifadeler de oldukça dikkat çekicidir:

“diğer biralara nispeten cihet cihet fâik olup cins-i âlâ ve temiz ve sade ve içimi leziz ve serinlik verici idüğü ve her mevsimde içilebildiği hesabıyla en mâruf ve hâzık (işinin ehli) etibbâ (tabipler) tarafından vücuda nâfi (faydalı) olduğu tasdik ve şürb (içme) ve istimali tavsiye olunmuştur”.

Sabah'ta (S, 2500, 14 Temmuz 1896, s. 4) yayınlanan başka bir ilanda “Espaten Brau Birası” tanıtılmıştır. İlk olarak biranın hassas bir içki olduğu için uzun süre fıçı ve şişelerde bırakıldığında lezzetini kaybettiğine, iki-üç derecelik mahzenlerde muhafaza edilmediğinde ise bozulduğuna dikkat çekilmiştir. Bu özel durum, Avrupa'dan bira getiren Sideri ve Milas şirketinin aldığı önlemleri ve rakiplerinden ayırt edici niteliğini vurgulamak için belirtilmiştir. Şirket, hem birçok masrafla İstanbul'daki Köprülü Han'da bulunan 1-6 numaralı mağazalarının altında buzlu mahzenler yaptırmış hem de lezzetini ve sağlık yönünden içeriğini daha da arttırmak için Münih'teki fabrikasından özel bir memur getirttiğini belirtmiştir. Fıçı içerisindeki bira, Louis Pasteur usulüne şişelenerek şirketin Köprülü Han ve Beyoğlu'ndaki mağazalarında satışa sunulmuştur. Steinbruch Birahanesi, “Babâli Caddesi'nin en mükemmel lokanta ve birahanesi” ifadesiyle *Servet-i Fünun*'da (S. 283, 13 Ağustos 1896, s. 184) tanıtılmıştır.

Şekil 6: Sabah, S. 2266, 24 Kasım 1895, s. 4.

İşletme, müşterilerine “en nefis ve leziz” yiyeceklerin yanı sıra “siyah ve beyaz biralara almasıyla en nefis meşrubat” ile hizmet verdiğini duyurmuştur. Minerva Birahanesi de *Tanin*'de (S. 151, 31 Kânunuevvel 1908, s. 4) verdiği bir ilanda iştahı

harekete geçiren mezeler eşliğinde “güzel Dreher Birası” sunarak Beyoğlu’nda Cadde-i Kebir’de (İstiklal Caddesi) Panaya Kilisesi karşısında faaliyet gösterdiğini duyurmuştur.

Gazete reklamlarından izlenebilen içkilerden bir diğeri konyaktır. Yunanistan’ın Pire şehrinde Metaxas Biraderler tarafından tesis edilen “en mükemmel konyak fabrikası”nın misket üzümünden yıllık 1 milyon 200 bin şişe “halis ve safi” konyak ürettiği duyurulmaktadır. Şirket, konyağın katkısız, saf ve faydalı özellikleri konusunda potansiyel müşterileri ikna etmek için pazarlama stratejilerini etkin bir biçimde kullanıp isimlerine yer verdiği meşhur kimyagerler tarafından analiz edildiğini ve doktorlarca onaylandığını belirtmiştir. Hatta pek çok Avrupa başkenti ve Amerika’da düzenlenen sergilerde on iki altın madalya kazandığını vurgulamıştır. Şirket, ticari bir strateji olarak değerlendirilebilecek şekilde ürettiği konyakla ilgili verdiği bilgilerin doğruluğu konusunda bir şüphe oluşmasını engellemek için aksini ispatlayacak olan kişilere yüz bin frank vereceğini beyan etmiştir. Pek çok ülkeye ihraç edilen bu konyak, Osmanlı’da sadece Galata Mumhane’de 42 numarada satılmaktadır. (*Sabah*, S. 2266, 24 Kasım 1895, s. 4). Dumas N. Dumadis şirketi, “...eski konyak, halis şarap, mastika ve düzünü tecrübe etmedikçe bir şey içmeyiniz.” şeklinde bir reklam yayınlamıştır. Deposu Galata Aleksiyadi Hanı’nda olan şirketin ürettiği içkiler, indirimli olarak toptan satın alınabilmekte, ayrıca Beyoğlu’ndaki birahanelerde ve bakkal dükkânlarında bulunmaktadır (*Sabah*, S. 2649, 12 Nisan 1897), s. 4).

Gazete ilanlarında doğrudan alkollü bir içki olarak değil tedavi maksadıyla üretilmiş veya bu yönü öne çıkarılmış, eczane ve ecza depolarında satılan ama şarap, bira ve yukarıda değinildiği üzere konyak şeklinde isimlendirilen içkiler de vardı.⁵ Örneğin normal biradan farklı olarak üretilen malt hülasesının; içerdiği yararlı bileşenlerle çocukların gelişimini ve emziren annelerin sütünün artmasını desteklediğine dikkat çekilmiştir (*Tekel Aylık Haber Bülteni*, 1978, s. 42). Osmanlı’da da bira posasından üretilen Şark Malt Hülasesı, zayıf çocuklarda, hamilelerde ve veremli hastalarda kullanılabilen bir nevi ilaç olarak tanıtılmıştır (Sandalcı, 2009, s. 61-62). Yine “meşhur” De Jardin’in Malt Birası, mide hastalıklarına, hazımsızlığa, iştahsızlığa iyi gelen, emziren annelerde sütün artmasını destekleyen bir tür ilaç şeklinde tanıtılmıştır. Bira şeklinde ifade edilse de yemekten evvel bir veya iki kadeh içilmesinin tavsiye edilmesi ve büyük bakkal dükkânlarının yanı sıra ecza depoları ve eczanelerde satılması, onun ilaç olarak kullanıldığını göstermektedir. Bununla birlikte iştah açma, hazımsızlığı giderme, midenin ekşimesi ve yanmasını önleme, vücudu güçlendirme, uykuyu düzenleme gibi etkilerini, doğrudan bilimsel olarak kanıtlanmış bir ilaç şeklinde değerlendirmek mümkün gözükmemektedir.

5 Servet-i Fünun’da benzer ilaç yönü öne çıkarılarak gazetelerden tespit edilen diğer ilanlardan bazıları şöyledir: “Hem Zevk Hem Tedavi” sloganıyla De Jardin’in Malt Birası (S. 439, 10 Ağustos 1899, s. 283), İspirtosuz Osmanlı Kına Kına Hülasesı (S. 441, 24 Ağustos 1899, s. 198), Bodu Şarabı (S. 416, 2 Mart 1899, s. 207), “Damla Tedavi Olunur Mu” başlığıyla Andoran Şarabı (S. 406, 22 Aralık 1898, s. 128)5, “İnsan Nasıl Kuvvet Kesb Eder?” başlığıyla Norry Şarabı (S. 437, 27 Temmuz 1899, s. 165, Vebal Şarabı (S. 410, 19 Ocak 1899, s. 160).Biranın sağlık üzerindeki etkileri ilgili bilgiler için tarafımızdan yapılmış şu çalışmadan faydalanılmıştır: Erdinçli, 2012, s. 128-131.

Şekil 7: “Hem Zevk Hem Tedavi, Servet-i Fünun, S. 439, 10 Ağustos 1899, s. 283

Ayrıca “latif bir neşe verir” şeklinde belirtilen özelliği ve bakkallarda da bulunabilmesi, sözü edilen biranın aynı zamanda alkol içeriğine, keyif verici yönüne yapılan bir vurgu olarak düşünülebilir (*Sabah*, 2904, 24 Aralık 1897, s. 4). İlginç bir şekilde Halep’teki Hacı Mösi Hanı civarında terzi olan Selim usta, midesinden son derece rahatsızken bu biradan tüketip kurtulduğunu beyan eden bir mektup göndermiştir (*Servet-i Fünun*, S. 434, 6 Temmuz 1899, s. 143). Elbette söz konusu mektup, biranın ilanda dikkat çekilen faydaları için tüketilip tüketilmediğini anlama konusunda önemlidir ancak ilanun etkisini artırma hedefiyle kurmaca olma yönü de göz ardı edilmemelidir.

20. yüzyılın ilk yıllarında, devletin ithalata olan bağımlılığını azaltmak amacıyla uyguladığı vergi teşvikinin de etkisiyle yerli biraların rekabet gücü yükselmiştir. Böylece *kaliteli* ve *daha ucuz* olan yerli üretim biraların uzun bir yolculuğun ardından İstanbul’a ulaşan ithal biralar karşısındaki pazar payı yükselmiş, hatta öne geçmiştir (Fuhrmann, 2012, s. 93, 97, 101). Bu dönemlerde süreli yayınlarda sağlıkla ilişkisi, faydası ve tadıyla ilgili tüketimi teşvik edici ifadelerle yayımlanan reklamları, doğru olup olmadığından ziyade pazarlama stratejileri kapsamında değerlendirmek gerekmektedir.

1838 Balta Limanı ticaret anlaşmasıyla serbest bir şekilde iç pazara girerek çeşitlenen içkilerden bir kısmı, zamanla klasik dönemin yegâne içki mekânı olan

meyhanelerde de yerini almıştır. Meyhanelerden bazıları, daha geniş müşteri kitlesine hitap edebilmek için dönemin alafranga içkilerini mekânında bulundurarak bazıları da isim değişikliğine giderek gazino ve birahane gibi isimleri kullanmayı tercih ederek değişen zamana uyum sağlamaya çalışmışlardır. Nitekim 19. yüzyılın ikinci yarısına ait gözlemlerden anlaşıldığına göre bir meyhanede rakı ve şarap, üstelik Bordeaux şarabı bir arada sunulmaktadır (Baronyan, 2014, s. 53-55). Aynı dönemde faaliyet göstermeye başlayan Pappi'nin Grande Rue de Pera (İstiklal Caddesi) üzerindeki lokanta, meyhane ve şarküteri şeklindeki mekânında, pek çok ürünün yanı sıra Bordeaux, Bourgogne (Burgonya), Ren ve İtalyan şarapları, mastika, Fransız şampanyaları, Hollanda ve Adalar likörü bulunurdu (Üsdiken, 1994, s. 28). Temelde şarap, rakı ve bira olmak üzere çeşitli türde içkiler sunan İstanbul meyhaneleri, muhtemelen kendi içinde bir takım ayırıcı niteliklere de sahipti. Zira hizmet üreten bir meslek olarak meyhanecinin müşterilerine sunduğu içkilerin çeşitlerinin yanı sıra fiyatının ve kalitesinin de bir tercih sebebi olduğu görülmektedir. Nitekim dönemin gözlemlerinde yer alan bilgilere göre Ermeni Derneği'nin hem rakısı kötü hem de pahalı iken Ormanoğlu'nun düz rakısı "otuz derece" olduğu için kişiye sert gelerek dokunurdu. Gümüş Halkalı Meyhanesi'nin rakısı iyiydi ama o da meze olarak sadece "bir parça peynir" verirdi (Baronyan, 2014, s. 95). Genel anlamda bir kısım Müslüman, şarap yerine rakı içmeye yönelirken, modern ve seçkin görünme arzusunda olan bazılarıysa bira, konyak, likör, şampanya gibi ithal içkileri tercih ediyordu (Eldem, 2017, s. 173-174, 188).

Şekil 8: Indicateur Oriental Annuaire du Commerce, 1881.

Dönemin yerli ve yabancı içki çeşitlerini, Şark Ticaret Yıllıkları olarak bilinen *Annuaire Oriental (Ancien Indicateur Oriental) du Commerce* adlı Fransızca yıllık üzerinden de takip etmek mümkündür. Her yıl yayınlanan listelerde toptan ve perakende olarak şarap, likör, mastika (rakı) ve bira ticareti/satışı yapan yerli ve yabancı üreticilerin, tacirlerin ve otel, birahane, restoran vb. işleten esnafın isimleri ve ayrıntılı adresleri yer almaktadır. Listelerdeki bazı isimler, hatta çoğunlukla aynı isimler, özel reklamlar da vermiştir. Bu reklamlarda satılan içkilerin türü, kalitesi ve menşesine dair daha ayrıntılı bilgiler edinilmektedir. Genel anlamda 1881-1909 arasındaki yıllıklar incelendiğinde çeşitli yiyecek ve içeceklerin yanı sıra Bordeaux, Bourgogne, İspanya, Ren, İtalya, Kıbrıs, Fransız ve Türk (yerli) şarabı, mastika, duziko, Hollanda likörü, konyak, apsent, şampanya, rom, Viyana, Münih, Bavyera, Pilsen, İngiliz birası, varil veya şişeler içinde, toptan veya perakende olarak satıldığı görülmektedir. Hatta orta sınıf müşteriler için daha özel sofraya şarapları bulunduranlar bile vardı. Reklamlarda müşterilerin dikkatini çekebilmek için geniş ürün yelpazesi, ücretsiz eve teslim, uygun ve rakipsiz fiyat, güven, yerli ve yabancı gazete, kusursuz Amerikan hizmeti gibi ifadelerle ticari stratejiler güdüldüğü görülmektedir. Özellikle 1896 yılında yayınlanan bir reklamda tadanlarca beğenilen, ünlü doktorlarca tavsiye edilen, hatta kimyagerlerin yabancı madde içermediği ve saf üzümden üretildiği yönünde analizi bulunan kırmızı ve beyaz şaraplar tanıtılmıştır. Metaxas Biraderler tarafından üretilen konyak tanıtımında olduğu gibi reklamda verilen bilgilerin aksini ispat edene bin Frank ödül vaadinde bulunulması ise oldukça dikkat çekicidir. 1885-1900 arasında yıllıkta reklam veren dükkân, mağaza ve depoların bulunduğu semtlerin genel olarak konumuna bakıldığında Galata, Beyoğlu, Feriköy'de İstiklal Caddesi, Tiyatro Sk., Linardi Sk., Galatasaray, Yüksek Kaldırım, Tulumba Sk., Kalyoncu Kulluk, Mumhane, Lloyd Han, Asmalımescit, Küçük Millet Han, Arpasuyu Caddesi, Zulfaris Sk. Kabristan Sk., St. Benoit Kilisesi yanında Bayezid Sk., Yeni Çarşı Sk., gibi merkezlerin öne çıktığı görülmektedir.

Modernleşme hareketleri, içkilerin sunumunda ve tüketilmesinde kullanılan araç-gereçleri de etkilemiştir. Bu süreçte erken döneme ait araç-gereçler ve geleneklerin bir kısmı devam ederken camdan imal edilen şişe ve kadehler muhtemelen yaygınlaşarak çeşitlenmiştir. Örneğin ibrik, son dönem İstanbul meyhanelerinde de fıçı ve küplerdeki şarabı masalara servis etmek için kullanılmıştır. Meyhanedeki fıçı ve küplerde bulunan içkinin sofraya veya masaya servis edilerek içilmesi için şişeler de kullanılmıştır (Mehmet Tefik, 1991, s. 162; Sevensil, 2014, s. 245). Nitekim bir dönem meyhane çalışanı olan Vefa Zat (1994, s. 118), "...kendi şişelerini getirerek meyhanelerden şarap satın alanları çok iyi hatırlıyorum..." diyerek erken döneme ait uygulamanın devam ettiğini ifade etmektedir. Hagop Baronyan'ın (2014, s. 53-55) yer verdiği bir meyhane âlemi tasvirinde müşteriler, hem şarabı hem de rakıyı şişe ile istemişlerdir. Şişeler, boşaldığında "*Şu şişeyi doldur...*" talimatı ile yeniden dolduruluyordu. Ahmet Rasim (1983, s. 174-175), bir arkadaşıyla gittiği Sakızlı Meyhanesi'nde "iki şişe" rakı içmişti. İçki, farklı büyüklüklerdeki şişelerin hacmine göre istenilen miktarlarda doldurulurdu. Ahmed Rasim (1980, s. 149), şişelerin hacmini bütçe ile ilişkilendirerek sınıflandırmıştır: "...Eğer bütçe açık ise yüz dirhemlik yahut yarım okkalık gösterilir, gelir ve gider birbirini karşılıyorsa bir okkalık, fazla zuhûrunda ... binlik işâret edilir..."

idi. Mehmet Tefvik (1991, s. 162), bu şişelerin kullanılmaya başlandığı zamanlarda tezgâhın arkasında bulunan raflardaki şarap ve rakı şişelerinin çok fazla olduğunu ve “tezgâhın ziyneti” olarak görüldüğünü belirtir. Dönemin gazetelerinden *Sabah*'a (S. 22, 17 Mart 1876, s. 2; S. 54, 18 Nisan 1876, s. 2) yansıyan asayiş olaylarında, meyhanelerde sarhoşluğun etkisiyle gerçekleşen kavgalarda kullanılan ve yaralanmalara sebebiyet veren araçlar arasında şişe, kadeh ve bardaklar da görülmektedir.

Şişe ve ibrik gibi diğer kaplar içerisinde masalara getirilen içkiler, kadehlerle içilirdi. 1837'de öldüğünü bildiğimiz Antep'li Aynî (1993, s. 63, 241) *Sâkînâme* adlı eserinde iştret sofralarında içki kadehlerinin yıldızlar gibi dizilmesine işaret etmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'a gelen Gérard de Nerval (2012) s. 561-562), Pera'da gittiği bir meyhanedeki kırmızı ve beyaz şarapların kulplu bardaklarla servis edildiğini yazmıştır. İstanbul'a aynı yüzyılın ikinci yarısında gelen bir diğer seyyah Amicis (1986, s. 71) ise kırmızı ve beyaz şarabın ayaklı kadehlerde sunulduğunu belirtmiştir. Zat (1994, s. 176-178, 190-192) bu dönemin bazı kadeh çeşitlerini anlatır. Bunlar arasında ayaklı olarak *bülbülî* veya *bülbülağzı* ile ayaksız küçük kâse ve bardak anlamındaki *bülbülçanağı* vardı. Meyhanelerde rakı tüketmek için kullanılan kadeh çeşitlerinden bir diğeri de leylekboynuydu. Kendisi de bir meyhâne çalışanı olduğu için bu kültüre vâkıf kişilerden biri olan yazar, sözü edilen kadehin kullanıldığı meyhanelerin son dönemlerini bizzat görmüştür. Onun anlattığına göre Ahmet Rasim'in ve kendi dönemindeki müptelaların *duble* dediği *leylekboynu* kadehi, aynı zamanda *bade* ve *tiryaki* olarak da adlandırılmaktaydı. Bu kadeh, yüksük kadehin iki misli hacminde (9-10 cl.) ve kesik koni biçiminde olup dip kısmı, karlık içine kolaylıkla oturacak şekilde ağız kısmına göre daha dardı. Yazara göre tek kadehi kadar “zarif” olmayan yüksük kadeh ise tasarım olarak aynı olup dudak payı hariç dört cl. hacme sahipti.

Değişim Çağında İçki Tüketimine Yönelik Refleksler

Alkollü içkiler, Osmanlı'da toplumsal ve mekânsal alanda çok yönlü tüketim alternatifleri meydana getirmişti. Avrupa ise özellikle 19. yüzyıldan itibaren fahişeler, akıl hastaları, suçlu ve sakatlar gibi alkolikleri de tıbbî bir problemle ilişkilendirip dejenere gruplar şeklinde nitelendirmişti. Zira nüfusun fazla ve sağlıklı olması anlayışı, güçlü devlet olmanın sembolleri arasında yer almaya başlamıştı. Dolayısıyla toplumsal sorunların ve ahlaki çöküşün kaynağı olarak görülen bu grupların gelecek nesilleri de olumsuz etkilediği düşünülmüştü. Bu bağlamda 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, Avrupa ve ABD'de özellikle damıtılmış alkollü içkilerin sağlık ve toplum üzerindeki zararları üzerinde çeşitli konferanslar verilmeye, ölçülü tüketim desteklenmeye başlanmış, kimi zaman da çeşitli derecelerde yasaklar uygulanmıştır (Arpacı, 2015, s. 31-34; Erdinçli, 2021, s. 18-20).

Avrupa, Amerika ve Rusya'da yaşanan bu süreç, İslam'ın alkollü içkilere olan yaklaşımından da beslenerek en azından 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren Osmanlı toplumunda da etkisini göstermiştir. Bu süreçte Osmanlı İstanbul'unda yayımlanan süreli yayınlarda müskirat, küül, alkol ve iştret gibi kelime öbekleri ile ifade edilen damıtılmış içkilerin sağlığa, akla ve ahlaka zararlarını, dinen haram olmasının yanı sıra Avrupa'daki bazı ülkelerde de yasaklanmaya çalışılmasıyla

ilişkilendiren pek çok yazı da görülmektedir.⁶ İlk olarak 1888’de Dr. Besim Ömer, aynı tarihlerde Ali Kemal ve Ahmed Midhat, 1893’te Vanizâde Halid, risale, kitap veya tefrikalar halinde alkolün insan sağlığı üzerindeki zararlarını anlattılar. Genel olarak dönemin entelektüelinin yazılarında eleştirdikleri temel sorun, neşe ve keyif için içki içilmesi değil “bireyi, aileyi ve toplumu tehlikeye sokan, yozlaşmaya ve kalıtsal kusurlara neden olabilecek kronik” alkolizm hastalığıdır. Bu hekimler ve entelektüeller, yazılarında Müslümanları içkiden uzaklaştırmayı hedeflemese de bir anlamda seküler yaklaşımlarla ulemanın dinî argümanlarına destek olmuşlardır (Georgeon, 2023, s. 186-190).

Dönemin süreli yayınlarından *Dağarcık* (S. 8, 1288/1871, s. 251-253), iştetin kısa süreli oluşturduğu “neşe” halinin insanı aldatarak eğlendirdiği, sarhoş ederek olduğundan daha farklı biri haline getirdiği üzerine uzun bir yazı yayımlamıştır. Benzer şekilde *Arkadaş* (S. 7, 20 Kasım 1876, s. 3), şarap ve rakının dinen haram olmasının yanı sıra tıbben de zararlı olduğu hakkında bir yazı yayımlamıştır. Buna göre alkol, insan üzerinde geçici bir “neşe” hali oluşturur. Üstelik sınırın aşılması, kişinin sarhoş olup konuşulanları anlayamamasına, yürüyememesine, uygunsuz konuşmasına, kavgaya karışmasına, “pek acınacak olan hallere” düşmesine sebep olur. Yine *Maarif* (S. 8, 11 Eylül 1891, s. 116-117), alkol tüketimiyle birlikte insanda meydana gelen bu “neşe” halinin etkileri üzerine Mehmed Celal imzalı bir yazı yayımlamıştır. Buna göre işrete müptela olan insanlar; içki sürahileri, süslü kadehler, “leziz” mezeler ortasında “içtikleri zehrin” hayatı mahveden, ahlakı bozan, bedende tedavisi mümkün olmayan yaralar açan zararlarını geçici bir süre unuturlar. Sarhoş olarak intihar, cinayet ve kavga vakalarıyla kendisine, ailesine ve çevresine zarar verirler. Bu halde hem dini gereklerini yerine getirmemiş hem toplum tarafından dışlanmış olurlar. Dolayısıyla bu kişiler, kaybettikleri dinî ve toplumsal itibarlarını geri kazanmaya çalışmalıdır. Bunun için de namaz kılmak, ahlak kitapları okumak gibi manevi neşeler varken bir kadeh “zehir” de neşe aramak boşunadır.

Benzer şekilde alkollü içkilerin çeşitli zararları hakkında *İkdam*’da (S. 51, 21 Eylül 1894, s. 2) yayınlanan “İzrar-ı Müskirat” başlıklı yazıda doğrudan kullanıldığı şekliyle “alkolizm”in nabız atışı, yüz kızarıklığı, terleme gibi fizikî, sayıklama, heyecanlanma, kendini kontrol edemeyerek “kendisiyle iftihar ederek başkalarını hakir görmeye” başlama, başkalarına kötülük yapma gibi gayri ahlaki davranış değişikliklerine neden olduğu belirtilmektedir. Üstelik yalnızca kendine müptela olan kişiyi değil onun çocukları ve hatta bazen torunları da dâhil olmak üzere neslini de olumsuz etkilediği yönünde bir eleştiriye yer vermektedir: “...Mezmun [kötülenmiş] ve mâyub [ayıplanmış] olan bu gibi mirası evladına terk etmeğe iftihar edecek müşfik bir peder tasavvur olunamaz.” sözleriyle dile getirmektedir. Yazıda dikkat çekilen tüm olumsuzluklar, müskiratın Müslümanlara dinen yasaklanmış olmasının ne kadar yerinde olduğunu gösterme/kanıtlama bağlamında kullanılmıştır. Ayrıca insanların “faidesi yok, zararı çok olan şeylerle uğraşmasından”sa bedenini, aklını, ahlakını

⁶ Bu çalışmada dönemin süreli yayınlarında yayınlanan bu tür yazılardan bazı seçmeler yapılmıştır. Konuyla ilgili benzer ve farklı örneklerin kullanıldığı bir çalışmayla karşılaştırmak için bk. (Öztürk, 2017, s. 144-151).

güzelleştirmesi, ilim ve bilimle meşgul olmasının daha iyi olacağına dikkat çekilmiştir. *İkdam*'da (S. 120, 29 Teşrinisani 1894, s. 1) yayınlanan "Müskirat ve Mazarratı" başlıklı bir başka yazıda ise Avrupaî eşya satılan mağazalar ile birahane, meyhane ve lokanta tarzındaki eğlence yerlerinde hızlı bir gelişme gözlemlendiği, bunlardan özellikle ilkinin iç ticarete, ikincisinin toplum sağlığına zarar verdiği belirtilmektedir.

Şekil 9: *İkdam*, "Müskirat ve Mazarratı", (S. 120, 29 Teşrinisani 1894, s. 1

Aslında müskirattan tamamıyla uzak durulması değil özellikle Avrupa'dan ithal edilen alkollü içkilerin sağlığa zararlı bileşenlerine karşı yetkili kurumlarca analize tabi tutulması ve halkın bilinçlendirilmesi gereğine vurgu yapılmaktadır. Çünkü alkollü içkiler, ne kadar katkısız olursa olsun ölçüsüz kullanımda vücuda zarar vermekte, alkolizm denilen hastalığa yol açmaktadır. Dolayısıyla sağlığa zararlı olup olmadıkları yönünde incelemelerin yapılmasının önemi daha da açığa çıkmaktadır. Yine *İkdam*'da

(S. 201, 18 Şubat 1895, s. 1; S. 2359, 20 Kânunusani 1901, s. 3) müskiratın Fransa, Almanya ve Rusya gibi ülkelerdeki toplum sağlığı ve asayiş üzerindeki olumsuz etkilerini önlemek veya azaltmak için ne gibi önlemler alındığına dair yazılar da görülmektedir. Böylece müskiratın her toplumda, hatta özellikle Avrupa’da çeşitli zararlara neden olduğu ve bunları yok etmek için para ve hapis cezası gibi pek çok girişimde bulunulduğu gösterilmek istenmiş, aynı zamanda örnek oluşturması düşünülmüştür.

Müskiratın sağlığa zararları üzerine yazılmış gibi görünen ama esas itibariyle hiç tüketilmemesi değil aynı zamanda hastalara da tavsiye edilmesi nedeniyle tıbbî içeriği bakımından sağlığa zararlı yönlerinin analize tabi tutulması gereğini öne çıkaran bir yazı dikkat çekicidir. Burada ilk olarak alkolün Avrupa’da yaygın olarak tüketilmesi nedeniyle zararlarının da fazla olduğu, Osmanlı’da ise İslamiyet’in etkisiyle Müslümanlar üzerindeki etkisinin sınırlı olduğu belirtilmiştir. Ancak kimi zaman konyak gibi alkollü içkilerin doktorlar tarafından sağlık gerekçesiyle hastalara tavsiye edilebildiğine, bu yüzden de zararlı içeriklerden arındırılması gereğine dikkat çekilmiştir. Hatta ithal edilen bazı alkollü maddelerin boyanıp “güzelce” etiketli şişelere konularak ve türlü “hileler” ile konyak adıyla satışa çıkarıldığından serzenişte bulunulmuştur. İlginç noktalardan biri, Mihyoti ve Kampa’nın yanı sıra ürettiği konyanın katkısız olduğunu iddia eden ve aksini ispat edecek olanlara para vaat eden Metaxas şirketi de bu tür hilelere başvuranlar arasında gösterilmiştir. Bununla birlikte ithal edilen konyakların ülkeye girişinde tıbbî analizlere tabi tutulduğunu ancak sonradan bir taşışe uğrayıp uğramadıklarının belli olmadığına da dikkat çekilmiştir. Yerli üretim konyakların da aynı şekilde tıbbî analize tutulması, boyalı konyakların etiketler vasıtasıyla ayrılması halinde doktorların da hastalarının “fena konyak” almasından korkmasına gerek kalmayacağı belirtilmiştir (*Sabah*, S. 6414, 10 Ağustos 1907, s. 1).

Alkollü içkilere karşı yazılar, 1908’de II. Meşrutiyet’in İlanı sonrasında yine süreli yayınlarda yayımlanmaya devam etmiştir. II. Mahmud döneminde medenî olduklarını gösterme adına içki tüketen Müslümanlar, artık hem dinî hem de sağlık ve aile düzeni bakımından dünyevî argümanlarla hedef tahtasına konularak suçlanmıştır. Alkolün zararlı etkileriyle mücadele, süreli yayınlarla geniş kitleleri, ders kitapları vasıtasıyla da okullarda çocukları ve gençleri hedef alacak şekilde yürütülmüştür (Georgeon, 2023, s. 202-207). Bu bağlamda Hüseyin Hazım (*Beyan’ül Hak*, 1. Sene, S. 22, 1 Mart 1909, s. 502-504), Fransa örneğinden hareketle apsentin meydana getirdiği zarar nedeniyle satış yerlerinin azaltılması veya tamamen kapatılması yönündeki tedbirleri örnek gösterip dinen haram olan alkollü içkiler için çoğunluğu Müslümanlardan oluşan Osmanlı’da Meclis-i Mebusan’ın nasıl bir adım atacağını sormuştur. Avrupa’da oluşan özellikle damıtılmış içkilere ve ölçsüz tüketime yönelik karşıtlığın Osmanlı toplumuna yansımaları, 16 Ağustos 1909’da yayınlanan Cemiyetler Kanunu akabinde alkollü içkilerle mücadele etmeyi hedefleyen sivil toplum kuruluşlarının filizlenmesinde etkili olmuştur. 1909 tarihli Karadeniz Ereğlisi Osmanlı İçki Düşmanları Cemiyeti dışında İstanbul merkezli 1910 yılında kurulan Osmanlı Men’i

Müskirat Cemiyeti basın, risale ve konferans gibi çeşitli yollarla içkinin zararlarını topluma anlatmayı hedeflemiştir (Erdal vd., 2020, s. 27-34).

Cemiyet, amacını gerçekleştirmek için *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad* başta olmak üzere dönemin süreli yayınlarında dinen haram ve yasak olmasını vurgulamayı ihmal etmeden alkollü içkilerin bedene, akla, nesle ve topluma zararlarını anlatan yazılar yayınlamıştır, bu bağlamda Avrupa'dan davet edilen doktorlara konferanslar verdirmiştir (Arslan, 2021, s. 59-69). Bu doğrultuda alkol karşıtı olmasıyla ünlenmiş İsviçreli Doktor Forel, Cemiyet'in girişimleriyle konferans vermesi için İstanbul'a getirilmiştir. Konferansa katılan Yunus Nadi (*Hikmet*, S. 1, 22 Nisan 1910, s. 7-8), doktorun anlattıklarını özetleyen bir yazı yazmıştır. Buna göre Doktor Forel, İslamiyet'in alkollü içkiler konusundaki yaklaşımını "ulvi bir mucize" olarak değerlendirerek desteklemiştir. "Efendiler! Rakı içmek, şarap içmek medeniyete mazhar olmak değildir; harap olmaktır." diyerek Avrupa'nın kötü yanlarıyla değil iyi taraflarıyla takip edilmesini tavsiye etmiştir. *Tanin*'de (S. 710, 23 Ağustos 1910, s. 3) yayınlanan Osmanlı Men'i Müskirat Cemiyeti başlıklı yazıda, bütün kötülüklerin kaynağı olarak nitelenen alkollü içkiler "zehir", meyhaneler ise "felaket yatağı" olarak ifade edilmiştir. İşrete müptela kişiler; kendi bedenine, ahlakına, ailesine, nesline, çevresine, vatanının geleceğine zarar verdikleri için eleştirilmiş, ecdatlarının saf su ve gıdalar tüketerek bıraktıkları mirası korumaları gerektiği konusunda uyarılmıştır. 1914'de *Türk Sözü* dergisi, (7 Temmuz 1914; Georgeon, 2023, s. 213) rakıyı "Türk'ün beyaz katili" olarak nitelemiştir. Her ne kadar Trablusgarp ve Balkan Savaşları atlatılmış olsa da rakının Türkleri yok olma tehlikesine ittiği ilişkisini kurarak alkol karşıtlığını ileri boyuta taşımıştır.

Arpacı'nın da belirttiği gibi (2015, S. 40-53). 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Besim Ömer, Mazhar Osman, Fahrettin Kerim gibi isimler önderliğinde yürütülen alkol karşıtlığı, dini söylemden tıbbî ve toplumsal söyleme evrilerek sağlık, ahlak, cinsellik, suç, ekonomi ve sağlam nesil yetiştirme konuları etrafında tartışılan sorunlar olarak dünyevileştirilmiştir. Georgeon'un (2023, s. 210) dikkat çektiği üzere tüm bu eleştiriler, Avrupa'nın taklit edilmesi merkezinde bir kimlik sorununa dönüşmüş, bazılarının içkiden uzaklaşmasına ama bazılarının da "yerli" içkilere, özellikle de rakıya yönelerek onu "milli" içki olarak kabul etme sürecine katkıda bulunmuştur.

Sonuç

Klasik dönem İstanbul'unda yegâne içki tüketim mekânı olan meyhanede en azından 16. yüzyılın ortalarından itibaren çoğunlukla şarap, ardından rakı tüketilmiştir. Bu dönemde gayrimüslimlere tanınan serbestiye çerçevesinde Kandıye, Gelibolu, Midilli, Sakız, Trabzon, Eğriboz, Marmara gibi yerlerden kırmızı ve beyaz olmasının yanı sıra tazeliği ve eskiliğine göre birçok farklı türde şarap İstanbul meyhanelerine getirilmiştir. 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl ortalarına ait arşiv kayıtlarından takip edilebildiğine göre şarap daha çok Erdek, Kapıdağ, Paşalimanı, Mudanya, Şarköy gibi yerleşimlerden getirilmiştir.

İçkilerin tüketildiği araçlar, 16. yüzyılın ortalarındaki eserlerde belirtildiğine göre "cam", "peyman" veya doğrudan "kadeh" gibi kelimelerle belirtilmiştir. Kadehler, kabaktan ve soğuk tutma özelliği ile bilinen gümüşten imal edilmiş, şarabın ve rakının

bireysel tüketim için temin edilmesinde şişeler kullanılmıştır. 19. yüzyılda camın kullanım alanını daha da genişlemiş, rakı ve şarap şişeleri meyhanelerin süsü olarak görülmüş, kadeh olarak kulplu bardaklar da kullanılmaya başlanmıştır.

Mevcut şarap türleri, Balta Limanı Anlaşması (1838) çerçevesinde oluşan serbest ticaret ortamında 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ithal edilen Bordeaux, Bourgogne, Ren ve İtalya şaraplarıyla daha da çeşitlenmiştir. Bunun yanı sıra rakı, konyak, şampanya ve alafrangalaşmanın sembolü olarak görülen bira da tüketilen içki çeşitleri arasına girmiştir. Rakı çeşitleri arasında Sakız rakısı (mastika) ve yüzyılın sonlarına doğru özellikle düz denilen katkısız rakı daha çok tercih edilmiştir.

Dönemin süreli yayınları incelediğinde çeşitli türdeki içkilere yönelik talep yaratmak ve rakiplerine karşı kendi ürünlerinin tercih edilmesini sağlamak amacıyla pek çok ilan/reklam ve tanıtım yazıları yer almıştır. Bunda serbest ticaret anlaşmalarının ve 1881'den itibaren de Düyûn-ı Umumiye'nin kendisine ayrılan alkollü içkilerle ilgili vergi gelirleri arttırmak için takip ettiği politikanın önemli bir etkisi vardır. Dönemin süreli yayınlarında Erdek Düz Rakısı, Bomonti ve Nektar birası gibi yerli üretim içkilerin yanı sıra Pschorr Brau ile Espaten Brau birası, "ACR" markalı Liverpool birası, Bavyera ve Dreher birası gibi siyah ve beyaz ithal özel biraların reklamları öne çıkmaktadır. Genel anlamda Şark Ticaret Yıllıkları ile dönemin süreli yayınları incelendiğinde Bordeaux, Bourgogne, İspanya, Ren, İtalya, Kıbrıs, Fransız ve Türk (yerli) şarabı, mastika, duziko, Hollanda likörü, konyak, apsent, şampanya, rom, Viyana, Münih, Bavyera, Pilsen, İngiliz birası gibi çok çeşitli içkilerin varil veya şişeler içinde, toptan veya perakende olarak satıldığı görülmektedir. Ayrıca hem şarabın hem de rakının nasıl yapılacağına ilişkin tarifler, yemek kitaplarına girerek herkesin bilgisine sunulmuştur.

19. yüzyılın ikinci yarısı, aynı zamanda şarabın yanında rakının yükselişe geçişini yansıtmaları bakımından önem taşımaktadır. Bu gelişme, bir suç unsuru olarak kabul edilen Müslümanların içki tüketmesinin Tanzimat döneminde yayınlanan ceza kanunlarından çıkarılmasıyla ilişkilidir. Artık Müslümanlardan bir kısmı, geleneksel bir içki mekânı olan meyhanelerde Hanefî mezhebince hamr kelimesinin karşılığı olarak tanımlanan, haram kabul edilen ve Hristiyanların ritüellerinin bir parçası olan şarap yerine rakı tüketmeyi tercih etmiştir. Bütün hepsinde olmamakla birlikte İstanbul meyhaneleri, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli türdeki yerli ve ithal şarapların yanı sıra rakı ve bira gibi diğer içkilerin de sunulduğu bir mekân haline gelmiştir. Böylece şarap içilen yer demek olan meyhane kelimesi, özellikle yüzyılın ortalarında anlam genişlemesine uğrayarak rakı ve diğer içkilerin de tüketildiği bir mekân özelliği kazanmıştır. Bu dönemde meyhanelerde tüketilen içkiler gibi içki tüketilebilen mekânlar da çeşitlenmiştir. Artık içki sosyalleşme mekânı olarak sadece meyhanelerde değil bira gibi diğer alafranga içkilerin de tüketilebildiği birahane, gazino, baloz, bar vb. yerlerde de tüketilmeye başlanmıştır. Alafranga görünmek isteyen Müslümanların bir kısmı, bu süreçte rakı yerine birayı, meyhane yerine birahane ve gazino gibi mekânları tercih etmiştir.

Avrupa'daki sürece paralel bir şekilde 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı tebaasını alkollü içkilerin zararları konusunda bilinçlendirmeyi hedefleyen

yazılar dikkati çekmektedir. Bazı yazarlar, alkollü içkilere bütünüyle karşı çıkmak yerine yalnızca zararlı bileşiklerine ve etkilerine dair uyarıcı yazılar yayınlamıştır. Bu tür bireysel alkol karşıtlığı, İstanbul'da 1910 yılında kurulan Osmanlı Men'i Müskirat Cemiyeti ile kurumsal bir alanda basın, risale ve konferans gibi çeşitli yollarla yürütülmeye başlamıştır. Genel olarak 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kimi zaman dinen haram ve yasak olması da vurgulanarak alkollü içkilerin bedene, akla, nesle ve topluma zararlarını anlatan pek çok yazı yayınlanmıştır. Bu konuda dönemin hekimleri ve *entelektüelleri* bilimsel verilerle alkolün beden, aile ve toplum üzerindeki zararları üzerine yazdıkları yazılarla bir anlamda ulemaya da destek olmuştur. Klasik dönemde Osmanlı Devleti'nin daha çok dinî hükümlerin ve asayişî sağlama kaygısının gereği olarak kanunen ve fermanlar yoluyla uyguladığı yasakların yerini 19. yüzyılın sonlarında süreli yayınlar almıştır. Artık alkol karşıtlığı, en azından 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren iktidarın siyasi ve dini müdahalelerinden bağımsız bir şekilde toplumsal bir harekete dönüşmüştür.

Extended Abstract

This study focuses on taverns (winehouses), the primary venues for alcohol consumption in classical Ottoman Istanbul. The aim of the study is to identify the types of alcoholic beverages consumed in these taverns without overlooking the means of presentation and to determine the effects of the modernization process that occurred in the mid-19th century. The types of alcohol consumed in Istanbul taverns, including the place itself, have been examined by dividing them into two main periods: classical and modern.

From the years following the conquest, wine consumption was prominent in taverns operated and frequented by non-Muslim Ottoman subjects. Wine was brought to Istanbul from places like Candia, Gallipoli, Lesbos, Chios, Trabzon, Euboea, Erdek, Kapıdağ, Paşalimanı, Mudanya, and Şarköy. These wines were classified by their color (red and white), age (fresh and aged), and some were named after the specific grape variety used, like Malvasia and Muscat. Observations by diplomatic representatives such as Hans Dernschwam and Baron Wenceslaw Wratistlaw in the 16th century provide insights into the characteristics and quality of these wines. Concrete data on rakı consumption dates back to the first half of the 16th century. Works by Evliya Çelebi and period poets reveal different types of rakı, distinguished by origin (Hungarian rakı, Jewish rakı) and qualities (cinnamon rakı). Despite religious and legal prohibitions, some Muslims were also addicted to these beverages. Although some Muslims consumed wine, the preference for rakı over wine can be attributed to the Hanafi school's approach, as represented by Divan poet Kadri and Evliya Çelebi. In Divan poetry, wine and rakı were consumed in goblets referred to as cam, peyman, ayak, sagar, kase, and kabak. In times when glass was not widespread, these goblets were made from materials such as clay, gourd, wood, stone, porcelain, glass, silver, gold, and steel. For obtaining alcohol from taverns, containers like tulum (leather bags), gourds, and bottles were used. In the 19th century, the use of glass expanded, with rakı and wine bottles becoming decorative items in taverns, and handled glasses began to be used as goblets.

The 19th century marked a period where the Ottoman Empire, on the path to becoming a modern state, changed its methods of monitoring spaces and individuals. Taverns were no longer closed under general bans, and Muslims could frequent these venues without fear of punishment. While wine continued to be consumed, the variety increased with the addition of Bordeaux, Burgundy, Spanish, Rhine, Italian, Cypriot, and French wines. The 19th century also saw the rise of rakı, influenced by Muslims. Consequently, taverns, initially places for wine consumption, gradually became venues where rakı was predominantly consumed. Mastika (Chios rakı) and plain rakı became the most preferred types by the century's end. The Treaty of Balta Liman led to the diversification of alcohol types and consumption venues. Beer (barley juice) first emerged as a symbol of Europeanization, with beer halls becoming alternatives to taverns. Besides local beers like Bomonti and Nectar, imported beers such as Pschorr Brau, Espaten Brau, Liverpool's "ACR" beer, English beer, and various black and white beers from Bavaria, Vienna, Munich, and Pilsen were consumed. Some taverns, influenced by the demand for beer, started selling beer alongside rakı and wine, with some even adopting the name "beer hall" to keep up with the change. The opening of other venues like casinos, bars, and dance halls also caused some confusion in venue naming. These new venues offered other alcoholic drinks like cognac, champagne, liqueur, absinthe, and rum. Thus, by this period, while taverns became places mainly for rakı consumption, casinos, bars, and dance halls emerged as venues where all types of alcohol could be found and consumed.

The rapid modernization process, along with the impact of alcohol advertisements in periodicals, mobilized the conservative press. From the last quarter of the 19th century, writings aimed at raising awareness among the Ottoman subjects about the harms of alcoholic beverages started to draw attention, paralleling developments in Europe. Some writers published cautionary articles focusing on the harmful compounds and effects of alcohol rather than completely opposing alcoholic beverages. This individual anti-alcohol stance was institutionalized with the establishment of the Ottoman Society for the Prevention of Alcoholism in Istanbul in 1910, which carried out its activities through the press, pamphlets, and conferences. From the last quarter of the 19th century onwards, numerous articles highlighted the physical, mental, generational, and social harms of alcoholic beverages, sometimes emphasizing their religious prohibition and illegality. Doctors and intellectuals of the period supported the ulema by writing about the detrimental effects of alcohol on the body, family, and society, based on scientific data. By the end of the 19th century, periodicals replaced the bans imposed by the Ottoman State through legal decrees and edicts, driven by religious rulings and concerns for public order. Thus, by the third quarter of the 19th century, anti-alcohol sentiment had transformed into a social movement independent of political and religious interventions by the ruling authorities.

Kaynakça**A. Yayımlanmış Arşiv Kaynakları**

- BOA, AE.MÇLB, 1/1, 29 Zilhicce 815 (1 Nisan 1413).
 Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil, (H. 930 - 936 / M. 1524-1530). (2010). (Yasemin Dağdaş v.dğr., haz.). (C. Yılmaz, ed.). İstanbul: İSAM Yay.
 Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil (H. 987 -988 / M. 1579 - 1580). 2010. (R. Günalan, haz.), haz.). (C. Yılmaz, ed.). İstanbul: İSAM Yay.
 Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H. 990 - 991 / M. 1582 - 1583). 2010. (H. Kazan & K. Yıldız, haz.), (C. Yılmaz, ed.). İstanbul: İSAM Yay.
 Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H. 940 - 942 / M. 1534-1536). (2010) (K. Yıldız, haz.). (C. Yılmaz, ed.). İstanbul: İSAM Yay.

B. Süreli Yayınlar

- Indicateur Oriental Annuaire-Almanach commerce.* (R. C. Cervati, haz.). İstanbul 1881, 1885, 1891.
 İkdâm, "Mülâhaza: Izrar-ı Müskirat", Birinci Sene, S. 51, 21 Eylül 1894, s. 2.
 İkdâm, "Müskirat ve Mazarratı", S. 120, 29 Teşrinisani 1894, s. 1.
 İkdâm, "Müskirat Aleyhinde", S. 2359, 20 Kânunusani 1901, s. 3.
 Sabah, "Sihhatinizi İspirtolardan Muhafaza Ediniz", S. 2239, 28 Ekim 1895, s. 4.
 Sabah, "Bomonti Birası", S. 3084, 22 Haziran 1898, s. 4.
 Sabah, "Muhtıra: Konyak ve Sair Müskirat ve Mesele-i Tağşiş", S. 6414, 10 Ağustos 1907, s. 1.
 İrtika, "Makale-i Mahsusa: Müskirat ve Mazarratı", 2. Sene, S. 58-10, 4 Mayıs 1900, s. 39-40.
 Servet-i Fünun, "İspirtosuz Osmanlı Kına Kına Hülasası", S. 441, 24 Ağustos 1899, s. 198.
 Servet-i Fünun, "Bir Müessese-i Sinaîye", S. 994, 25 Haziran 1910, s. 96.
 Tanin, S. 286, 19 Haziran 1909, s. 4.
 Tanin, "Birahane-i Minerva", S. 151, 1. Sene, 31 Kânunuevvel 1908, s. 4.
 Sabah, 1.Sene, S. 241, 1 Kânunuevvel 1876, s. 4.
 "Âlem-i İşret", *Dağarcık*, S 8, 1288/1871, s. 251-253.
 İkdâm, "Mülâhaza: İşret ve Men-i Mazarratı", S. 201, 6 Şubat 1310, s. 1.
 Sabah, 1.Sene, S. 22, 17 Mart 1876, s. 2.
 Sabah, 1.Sene, S. 54, 18 Nisan 1876, s. 2.
 Maarif, "Neş'e", S. 8, 11 Eylül 1891, s.116-117.
 Sabah, S. 2266, 24 Kasım 1895, s. 4.
 Sabah, "Pschorr-Brau", S. 2266, 24 Kasım 1895, s. 4.
 Sabah, "Ampilus", S. 2266, 24 Kasım 1895, s. 4.
 Sabah, "Bomonti Birası", S. 2480, 24 Nisan 1896, s. 4.
 Sabah, "Espaten Brau Birası", S. 2500, 14 Temmuz 1896, s. 4.
 Servet-i Fünun, "Brasserie Steinbruch", S. 283, 13 Ağustos 1896, s. 184.
 Sabah, "Konyak", S.2649, 10 Zilkade 1314/12 Nisan 1897, s. 4.
 Sabah, "De Jardin'in Malt Birası", S. 2904, 24 Aralık 1897, s. 4.
 Servet-i Fünun, "Damla Tedavi Olunur Mu", S. 406, 22 Aralık 1898, s. 128.
 Servet-i Fünun, "Vebal Şarabı", S. 410, 19 Ocak 1899, s. 160.
 Servet-i Fünun, "Bodu Şarabı", S. 416, 2 Mart 1899, s. 207.
 Servet-i Fünun, "Norry Şarabı", S. 421, 6 Nisan 1899, s. 40.
 Servet-i Fünun, "Mesud Aile", S. 434, 6 Temmuz 1899, s. 143.
 Servet-i Fünun, "Hem Zevk Hem Tedavi", S. 439, 10 Ağustos 1899, s. 283.
 Beyan'ül-Hak, "Zarar-ı Müskirat", 1. Sene, S. 22, 1 Mart 1909, s. 502-504.
 Hikmet, "Müskirat Aleyhinde", S. 1, 22 Nisan 1910, s. 7-8.
 Tanin, "Osmanlı Men'i Müskirat Cemiyeti", S. 710, 23 Ağustos 1910, s. 3.

Arkadaş, “Şarap ve Rakının İnsana Olan Zarar ve Ziyanı”, S. 7, 20 Kasım 1876, s. 3.
 Servet-i Fünun, “İnsan Nasıl Kuvvet Kesb Eder, S. 437, 27 Temmuz 1899, s.165.

C. Diğer Eserler

- Ahmed Rasim. (1980). *Matbûat hatıralarından muharrir, şair, edib.* (K. Yetiş, haz.). İstanbul: Tercüman 1001 Eser,
- Ahmet Rasim. (1983). *Anılar ve söyleşiler.* (N. Erten, haz.). İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Altınay, A. R. (1923). *Türkiye tarihi.* İstanbul: Evrak-ı İslamiye Matbaası.
- Arpacı, M. (2015). Sağlam nesiller ya da dejenerasyon: Türkiye’de alkol karşıtı düşünce ve hareket (1910-1950). *Toplum ve Bilim*, S. 134, 30-54.
- Arslan, F. (2021). II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Men’i Müskirat meselesi (1908-1926). (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Âşık Çelebi. (2018). *Meşâ’irü’ş-Şuara.* (F. Kılıç, haz.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Aynî. (1993). *Sâkinâme.* (M. Arslan, haz.). İstanbul: Kitabevi.
- Ayşe Fahriye. (2018). *Ev kadını.* (T. Kut, haz.). İstanbul: Çiya Yayınları.
- Bahadır, S. C. (2012). 16. Yüzyıl Klasik Türk şiirinde şarap ve şarapla ilgili unsurlar. (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Baronyan, H. (2014). *İstanbul mahallelerinde bir gezinti.* (P. H. T. Babek, çev.). İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- Bira fabrikası şube müdürlüğü.* (1978). “Malt, Malt Hülasası ve Bira Mayası Nedir?”. *Tekel Aylık Haber Bülteni*, S. 1.
- Blaisdell, C. D. (1979). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa malî denetimi.* (A. İ. Dalgıç, çev.). İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.
- Bozkurt, G. (2010). *Batı hukukunun Türkiye’de benimsenmesi: Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne resepsiyon süreci, 1839-1939.* Ankara: TTK Yay.
- Çidal, O. (2021). *İbrahim Tırsî divanı’nda sosyal hayat.* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- De Amicis, E. (1986). *İstanbul.* (B. Akyavaş, çev.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- De Busbecq, O. G. (2013). *Türk mektupları.* (D. Türkömer, çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- De La Motraye. (2007). A. *La Motraye seyahatnamesi.* (N. Demirtaş, çev.). İstanbul: İstiklal Kitabevi.
- De Nerval, Gérard. (2012). *Doğu’da seyahat.* (S. Hilav, çev.). İstanbul: YKY Yay.
- Dernschwam H. (1992). *İstanbul ve Anadolu’ya seyahat günlüğü.* (Y. Önen, çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Doğan, G. (2010). *Edirneli Nazmî divânı (transkripsiyonlu metin-inceleme).* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- du Velay, A. (1978). *Türkiye maliye tarihi.* Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı.
- Eldem, E. (2017). A French view of the Ottoman-Turkish wine market, 1890-1925”, *Of Vines and Wines: The Production and Consumption of Wine in Anatolian Civilisations, Ancient Near Eastern Studies*, Supplement 51, (T. Lucienne & P. Şenocak, ed.).
- Erdal, S. vd. (2020). *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de içki ile mücadele ve Hilâl-i Ahdar cemiyeti (1908-1927).* İstanbul: Kitabevi.
- Eren, E. (2005). *Geçmişten günümüze Anadolu’da bira.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Erdinçli, İ. (2021). *Keyif günah ve suç arasında Osmanlı’da meyhaneler ve müdavimleri.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Erdoğan, İ. (2012). *Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı'da birahaneler ve birahaneçilik (İstanbul ve İzmir örneği)*. (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Erdoğan, İ. (2023). Tanzimat öncesi İstanbul'da Yabancı elçiliklerin içki tedariki ve tüketimi. *Osmanlı Devleti'nin Diplomasi Tarihi- Makaleler 2*, Ankara: Altınordu Yayınları.
- Evliyâ Çelebi. (2014). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi: İstanbul*. (S. A. Kahraman & Y. Dağlı, haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi. (2014). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul, C. 2*. (S. A. Kahraman & Y. Dağlı, haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Fuhrmann, M. (2014). Beer, The drink of a changing World: Beer consumption and production on the shores of the aegean in the 19th century. *Turcica*, 45. doi: 10.2143/TURC.45.0.3032666
- Gelibolulu Mustafa 'Âli. (1997). *Gelibolulu Mustafa 'Âli ve Mevâ'idü'n-Nefais fi-Kavâ'idü'l-Mecâlis*. (M. Şeker, haz.). Ankara: TTK Yay.
- Georgeon, F. (2008). Osmanlılar ve içiciler: On dokuzuncu yüzyılda İstanbul'da alkol tüketimi. (C. D. Kut, çev.). *Yemek ve Kültür*, S. 13, 49-63.
- Georgeon, F. (2023). *Rakının ülkesinde / Osmanlı İmparatorluğu'ndan Erdoğan Türkiye'sine şarap ve alkol (14.-21. yüzyıllar)*. (R. Akman, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hiç, V. (1968). Dodinûn Gazinosu, *İstanbul Ansiklopedisi*, (C. IX, s. 4639-4640), (R. E. Koçu, ed.). İstanbul: Koçu Yayınları.
- İbn Rüşd. (2015). *Bidâyet'ül-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, C. 2, (A. Meylânî, çev.). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- İbn Rüşd. (2015). *Bidâyet'ül-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, C. 2, (A. Meylânî, çev.). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- İbrâhim Halebî. (1980). *Mültekâ tercümesi mevkûfât*, C. I, (Mehmed Mevkûfâtî, şerh.), (A. Davudoğlu, sad.), (Ş. Gürel & Z. Tatlılı, haz.). İstanbul: Sağlam Kitabevi.
- İpekten, H. (1996). *Divan edebiyatında edebî muhitler*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kabagöz, M. C. (2016). *Eğlenirken modernleşmek*. Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Kazgan, H. (2002). Duyunu Umumiye"ye bırakılan alkollü içki vergileri, *Finans Dünyası*, S. 149, 96-99.
- Keskin, N. İ. (2009). *Sosyal hayatın 17. yüzyıl dîvân şiirine yansımaları ve anlam çerçeveleri*, (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Koyuncu, D. T. (2019). *Osmanlı İmparatorluğu'nda alkollü içeceklerin (arak ve şarap) üretimi, ticareti ve tüketimi: 1792-1839 İstanbul örneği*. (Doktora Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Köse, Y. *Dersaadet'te tüketim (1855-1923)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kutan, Ö. Ç. (2019). İstanbul meyhaneleri. *Meyhane Kitabı*, (E. Gürsoy Naskali, ed.). Kitabevi, İstanbul, 5-37.
- Kütükoğlu. M. S. (2013). *Balta Limanı'na giden yol: Osmanlı-İngiliz iktisadî münasebetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Latîfî. (2000). *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ (inceleme-metin)*. (R. Canım, haz.). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay.
- Mansel, P. (2011). *Konstantiniyye dünyanın arzulanığı şehir 1453-1924*. (Ş. Erol, çev.). İstanbul: Everest Yayınları.
- Matthee, R. (2022). Introduction: alcohol production and consumption in the Modern Middle East, *Middle Eastern Studies*, Vol. 58, No. 2, 245-255. <https://doi.org/10.1080/00263206.2022.2007585>
- Mehmet Tefvik. (1991). *İstanbul'da bir sene*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Özcan, M. (2011). *Düÿûn-ı Umumiye idaresi ve Osmanlı iktisadı üzerine etkileri*. (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Özkan, Ö. (2005). *Divan şiirinde sosyal hayat (14. ve 15. Yüzyıl)*. (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Öztekin, Ö. (2004). *XVIII. yüzyıl divan şiirinde toplumsal hayatın izleri: divanlardan yansıyan görüntüler*. (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Öztürk, Y. (2017). *XIX. Yüzyıl arşiv belgelerine göre Osmanlı Devleti'nde içki ve yasakları*. (Yüksek Lisans Tezi). Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Pamuk, Ş. (2020). *Osmanlı ekonomisinde bağımlılık ve büyüme (1820-1913)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pedro'nun zorunlu İstanbul seyahati*. (1995). (F. Carım, çev.). İstanbul: Güncel Yayıncılık.
- Rakı ansiklopedisi*. (2014). İstanbul: Overteam Yayınları.
- Reyhanlı, T. (1983). *İngiliz gezginlerine göre XVI. yüzyılda İstanbul'da hayat (1582-1599)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Sağlam, M. H. (2014). *Osmanlı borç yönetimi: Düÿûn-ı Umumiyye 1879-1891, I-I*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sandalcı, M. (1997). Bira. *Tombak*, S. 14, 6-18.
- Samancı, Ö.(2006). 19. Yüzyıl İstanbul Mutfağı'nda Yeni Lezzetler. *Yemek ve Kültür*, 6, 86-96.
- Sandalcı, M. (2009). Osmanlı'da Bira Bahçeleri. *Bilim ve Ütopya*, (G. Bayer, söyleşi.). S. 182, 58-62.
- Serahsî. (2008). *Mebûsât*, C. 24, (M. Alak vd., çev.). (M. C. Akşit, ed.). İstanbul: Gümüşev Yayıncılık.
- Sevengil, R. A. (2014). *İstanbul nasıl eğleniyordu?* (S. Önal, haz.). İstanbul: Alfa Yay.
- Simyonidis, M. Ç. (2012). *İstanbulum tadım-tuzum, hayatım*. İstanbul: Som Kitap.
- Şahin, E. (2011). *Bâkî divanı'na göre 16. Yüzyıl Osmanlı toplum hayatı*. (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Şahin, H. (2014). Selçuklu ve Erken Osmanlı döneminde Vefâiyye tarikatı. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 70, 39-54.
- Şenyurt, O. (2021). Mekânın, zamanın ve eğlencenin sınırlarında Osmanlı'da gazinolar. *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, 6 (3), 947-967.
- Üsdiken, B. (1994). Eski Beyoğlu'nda, restaurant, birahane, bar, gazino ve meyhâneler-VIII. *Toplumsal Tarih*, S. 12, 25-30.
- Wratislaw, Baron W. (1981). *Anılar*. (M. S. Dilmen, çev.). İstanbul: Karacan Yayınları.
- Yılmaz, F. (2005). Boş vaktiniz var mı? veya 16. yüzyılda Anadolu'da şarap, eğlence ve suç. *Tarih ve Toplum*, 1, (241), 11-49.
- Zat, V. (1994). *Âdâbıyla rakı ve çilingir sofrası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zat, V. (2010). Galata meyhanelerinin görkemli dönemleri. *Gastro*, S. 54.

Türkiye'ye Yönelen İtalya Tehdidine Bir Örnek: Akdeniz'de Deniz Haydutluğu

An Example of The Threat from Italy to Turkey: Piracy in The Mediterranean

Gültekin K. BİRLİK *

Öz

Ağustos 1937'de Bozcaada önünde İspanyol gemilerinin batırılması ve Marmara Denizi'nde yabancı denizaltı görülmesiyle, deniz haydutluğundan kaynaklanan İtalyan tehdidi ilk kez olarak Türkiye'yi etkilemiştir. Türkiye yabancı denizaltılara karşı, Marmara Denizi'nde batırmayı da içeren tedbirler alırken, Ege Denizi'nde İtalya ile çatışma ortamı yaratabilecek olan ihtimalleri önlemek için çaba göstermiştir. Deniz haydutluğuna karşı düzenlenen Nyon Konferansı'nda ilk olarak görüşülen İngiliz-Fransız planında, Ege Denizi'nin kuzeyinin Türkiye ve Sovyetler Birliği, güneyinin ise Yunanistan ve Yugoslavya donanmalarınca kontrol edilmesi öngörülmüştür. Sovyetler Birliği ile İtalya arasındaki gerginlik nedeniyle, Atatürk bu durumu İtalya aleyhtarı bir girişim olarak görmüş ve İtalya'ya karşı Türkiye'ye güvence verilmesi konusunu gündeme getirmiştir. Başbakan İsmet İnönü de bu durumun İtalya ile çatışma ihtimali barındırdığını düşünmüş ve İngiltere ile Fransa'dan garanti istenmesi gerektiğini savunmuştur. Türkiye'nin yanı sıra Yunanistan ve Yugoslavya'nın da itirazı sonucu, İngiltere ve Fransa deniz haydutluğuna karşı Ege Denizi'nde de görev üstlenmek zorunda kalmıştır. Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'nın, İtalya'nın Akdeniz Anlaşmalarına katılımı görüşmelerinde, İtalya'nın Ege Denizi'nde görev almasını istememesi, ayrıca kara sularına ve limanlarına girişine izin vermeyeceklerini açıklaması, Balkan Paketi devletlerinin İtalya'ya karşı ortak bir politika uyguladıklarını göstermektedir. Türk Dışişleri Bakanlığının, İtalya'nın Akdeniz Anlaşmalarına katılımı sürecinde yaşanan sorunlar karşısında, Yunanistan ve Yugoslavya ile anlaşarak birlikte politika oluşturulması gerektiğini savunması, bu durumu açıklamaktadır.

* Doç. Dr., Atılım Üniversitesi Fen
Edebiyat F. Sosyal Bilimler Ortak
Dersler Bölümü
gultekin.birlik@atilim.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8568-2263
Ankara / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Atılım
University Faculty of Arts and
Sciences Department of Social
Sciences Common Courses
gultekin.birlik@atilim.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8568-2263
Ankara / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Türkiye, İtalya, İngiltere, Nyon Konferansı, Türk dış politikası, Balkan Paketi, Atatürk, Akdeniz.

Abstract

In August 1937, with the sinking of Spanish ships in front of Bozcaada and the sighting of foreign submarines in the Sea of Marmara, the Italian threat from piracy affected Turkey for the first time. While Turkey took measures against foreign submarines, including sinking them in the Sea of Marmara, it endeavored to prevent the possibilities that could create an atmosphere of conflict with Italy in the Aegean Sea. In the Anglo-French plan, which was first discussed at the Nyon Conference against piracy, it was envisaged that the north of the Aegean Sea would be controlled by the Turkish and the Soviet Union, and the south of it would be controlled by the navies of Greece and Yugoslavia. Due to the tension between the Soviet Union and Italy, Atatürk saw this situation as an anti-Italy initiative and brought up the issue of giving assurance to Turkey against Italy. Prime Minister İsmet İnönü also thought that this situation harbored the possibility of conflict with Italy and argued that guarantees should be requested from England and France. As a result of the

Başvuru/Submitted: 31/01/2023

Kabul/Accepted: 01/08/2024

objections of Greece and Yugoslavia as well as Turkey; England and France had to undertake duty in the Aegean Sea against piracy. The fact that Turkey, Greece and Yugoslavia did not want Italy to take part in the Aegean Sea during the negotiations for Italy's participation in the Mediterranean Agreements, and that they would not allow it to enter the territorial waters and ports, shows that the Balkan Pact states implemented a common policy against Italy. The Turkish Ministry of Foreign Affairs' advocacy that in the face of the problems experienced in the process of Italy's accession to the Mediterranean Agreements, it was necessary to establish a policy together with Greece and Yugoslavia, explains this situation.

Keywords:

Turkey, Italy, England, Nyon Conference, Turkish foreign policy, Balkan Pact, Atatürk, Mediterranean.

Makale Bilgileri

Atıf: Birlik, G. K. (2024). Türkiye'ye Yönelen İtalya Tehdidine Bir Örnek: Akdeniz'de Deniz Haydutluğu. *Selçuk Türkiyat*, (62): 109-136.
Doi: 10.21563/sutad.1538396

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Birlik, G. K. (2024). Türkiye'ye Yönelen İtalya Tehdidine Bir Örnek: Akdeniz'de Deniz Haydutluğu. *Selçuk Türkiyat*, (62): 109-136.
Doi: 10.21563/sutad.1538396

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

İkinci Dünya Savaşı'ndan önce, İtalya'nın Türk dış politikası üzerindeki etkilerini genel hatlarıyla aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür. 1922'de faşizmin iktidara gelmesiyle birlikte İtalya bütün Akdeniz'i, özellikle de Türkiye'yi tehdit etmiş, iki dünya savaşı arasındaki dönemde Türkiye'nin dış politikasını çok fazla etkilemiştir (Akşin, 1991, s. 217). Lozan Barış Anlaşması'ndan İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde Türk dış politikasını etkileyen en önemli konu İtalya'nın bu yayılcı politikası olmuştur. Balkan Paktının yapılmasına Türkiye'nin önderlik etmesi, bu bölgedeki İtalya tehdidini karşılamak amacını taşımıştır. İtalya'nın yayılcı politikası karşısında, Türkiye Balkan Paktını İtalya'ya karşı bir engel olarak görmüştür (Gönlübol & Sar, 1997, s. 105, 117, 118). Bu çerçevede, 9 Şubat 1934'te imzalanan Balkan Paktyla hedeflenenlerden biri, Balkanlardaki sınırların İtalya'ya karşı güvence altına alınması olmuştur (Barlas, 2000, s. 279). Pakt aynı zamanda, içeriden kaynaklanacak bir revizyona karşı da Balkan sınırlarını resmen garanti altına almayı amaçlamıştır (Barlas, 2004, Friends, s. 246).

İtalya Şubat 1935'te Türkiye ile birlikte Yunanistan'a ittifak teklifinde bulunmuş, ancak Türkiye bunu Balkan Paktını işlevsiz hale getirme girişimi olarak görerek kabul etmemiştir (Uzgel, 2001, s. 295). İtalya'nın Habeşistan'a saldırısı sonrasında, Milletler Cemiyetinin aldığı zorlama tedbirlerine Türkiye de katılmıştır. İtalya buna karşılık olarak 11 Kasım 1935'te, Türkiye de dâhil olacak şekilde, zorlama tedbirlerine katılan devletleri siyasi ilişkileri üzerinden tehdit etmiştir. İspanya iç savaşı nedeniyle Akdeniz'de yaşanan deniz haydutluğu¹ meselesini görüşmek için yapılan Nyon Konferansı'nda Türkiye İngiltere'yi desteklemiştir (Armaoğlu, 1992, s. 341, 342). Deniz haydutluğu olaylarının Türk karasularına yakın bölgelerde gerçekleşmesi nedeniyle, 10-11 Eylül 1937'de yapılan Nyon Konferansı'na Türkiye özel bir önem vermiş, esas olarak İtalya'ya karşı tedbir almak için toplanan Konferansta Türkiye, İngiltere ve Fransa'nın yanında yer almıştır (Gönlübol & Sar, 1997, s. 117). Nyon Konferansında, Türkiye ilk kez olarak Akdeniz'de İngiltere ve Fransa ile işbirliği yapacağını da açıklamıştır (Barlas, Türkiye, s. 372).

Türkiye ile İtalya ilişkilerinin incelendiği çeşitli çalışmalarda, İtalya'nın Akdeniz'deki faaliyetlerinin Türkiye'de endişe yarattığı ve tehdit oluşturduğu belirtilmektedir. Mevcut çalışmalarda, genel nitelikte olan bu tespitin dışında, belirli bir olayda İtalya'dan kaynaklanan tehdidin nasıl ortaya çıktığı, Türkiye tarafından tehdiye karşı nasıl çözüm geliştirildiği konularında bilgiler bulunmamaktadır. Ortadaki boşluğu dolduracak şekilde, bu çalışmanın araştırma sorusunu, Akdeniz'i ilgilendiren bir dış politika sorunu karşısında, İtalya'dan kaynaklanan tehdidin ne şekilde ortaya çıktığı, Türkiye'nin bu tehdidi nasıl algıladığı ve ortadan kaldırmak için neler yaptığı konuları oluşturmuştur. Bu araştırma sorusu çerçevesinde, Akdeniz'den

¹ İtalya'nın gerçekleştirdiği bu denizaltı saldırıları, İngiltere ve Fransa tarafından "deniz haydutluğu" olarak kabul edilmiştir (Payne, 2012, p. 206). Bu saldırılar Türkiye'de ise "korsanlık" olarak adlandırılmıştır. Akdeniz'deki saldırılar uluslararası hukuka uygun bir şekilde, bu makalede "deniz haydutluğu" olarak isimlendirilmiştir. Eserlerdeki, basındaki ve devlet adamlarının açıklamalarındaki korsanlık ifadeleri deniz haydutluğu olarak düzeltilmiştir.

kaynaklanan bir sorunda, ortaya çıkan İtalya tehdidine karşı Türk dış politikasının nasıl şekillendiği konusu incelenmiştir. Bu çalışmayla, araştırma sorusunu açıklığa kavuşturacak şekilde, Akdeniz'i ilgilendiren bir dış politika olayında, İtalya ile ortaya çıkan ya da çıkması muhtemel olan sorunların Türkiye tarafından önceden nasıl tespit edildiği ve nasıl çözüm yolu geliştirildiği konularının belgelere dayalı olarak ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu dış politika olayında başta Atatürk ve İsmet İnönü olmak üzere devlet yöneticilerinin ve Dışişleri Bakanlığının İtalya tehdidini ne şekilde algıladıkları, İtalya ile ilgili politika yürütürken nelere dikkat ettikleri ve İtalya ile çatışma ihtimali konusunda neler düşündükleri konularının incelenmesi de amaçlanmıştır.

Çalışmanın kapsamı, Türkiye'yi de yakından etkilemiş olan, Akdeniz'de yaşanan deniz haydutluğunu önlemek için 1937 yılında yapılan Akdeniz Anlaşmalarında ve aynı yıl içinde İtalya'nın bu anlaşmalara sonradan katılım sürecinde, ortaya çıkan veya ortaya çıkması muhtemel olan sorunlar ile bu sorunlar karşısında Türkiye'nin aldığı tedbirler olarak belirlenmiştir. Çalışma kapsamına, Akdeniz Anlaşmalarını yürütmek üzere Sovyetler Birliği donanması ile İtalya donanmasının Ege Denizi'nde görevlendirilmesi ihtimallerine Türkiye'nin yaklaşımı, bu ihtimaller karşısında algıladığı tehditler ve bu tehditleri önlemek için yaptığı girişimler dâhil edilmiştir. Yine çalışma kapsamına, özellikle İtalya tehdidine karşı oluşturulmuş olan Balkan Paktına üye devletlerin bu dış politika sorununa yaklaşımı ve bu yaklaşımın Türkiye'nin yaklaşımı ile olan ilişkisi de dâhil edilmiştir. Çalışmada yöntem olarak, öncelikle Akdeniz Anlaşmaları ve İtalya'nın bu anlaşmalara katılım sürecinde İtalya ile yaşanan ve yaşanabileceği öngörülen sorunların tespit edilmesi esas alınmıştır. Daha sonra bu sorunlara Atatürk, İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanlığının yaklaşımının nasıl olduğu ve getirilen çözüm önerilerinin neler olduğu arşiv kaynakları incelenerek ortaya konulmaya çalışılmıştır. Türkiye'nin İtalya ile yaşanan sorunlar karşısında uyguladığı politikasının, İngiliz belgeleri de dâhil olmak üzere yabancı yayınlar incelenerek, dışarıda nasıl algılandığı konusunun da belirlenmesine çalışılmıştır. Son olarak dönemin Türk basını incelenerek, İtalya ile yaşanan sorunların ve getirilen çözüm yollarının kamuoyuna nasıl aksettirildiği, yaşanan sorunlara basının yaklaşımının nasıl olduğu konuları araştırılmıştır.

Akdeniz'de Yaşanan Güvenlik Sorunları ve Yapılan Anlaşmalar

Akdeniz'de yaşanan deniz haydutluğu olayları ve Akdeniz Konferansı kararı:² 1936'da Cumhuriyetçiler ile Milliyetçiler arasında patlak veren İspanya'daki iç savaş, Avrupa'daki revizyonist ve anti-revizyonist blokların bölünmüşlüğüne daha da artırmıştır (Armaoğlu, 1992, s. 263). Sovyetler Birliği ile İtalya ve Almanya İspanya İç Savaşı'nda karşıt tarafları desteklerken, İngiltere ile Fransa "karışmazlık" adıyla iç savaşa karışmamayı tercih etmiştir (Casanova, 2010, p. 213, 214). İngiltere, Fransa ve Sovyetler Birliği meşru İspanya hükûmeti olarak seçimle işbaşına gelmiş olan Cumhuriyetçi hükûmeti tanıırken, Almanya ve İtalya Milliyetçi hükûmeti meşru olarak görmüştür (Aynı Tarihi (AT), S. 41, s. 336). Milliyetçiler ve Cumhuriyetçiler, karşı

² Bu kısım, yeni düzenleme ve yeni ilavelerle türetilmiştir (Birlik, 2018, s. 77-104; Birlik, 2021, s. 863-900).

tarafa yapılan yardımı engellemek amacıyla, 1937'nin başlarında Akdeniz'de gemilere saldırılar düzenlemeye başlamıştır. Bunun yanı sıra, Akdeniz'deki saldırı olayları tarafları destekleyen bazı devletlerce, özellikle Milliyetçileri tutan İtalya tarafından yapılmıştır. Deniz haydutluğu yapan denizaltıların İtalyan donanmasına ait olduğu o günlerde bilinmekteydi. İtalya'nın Dışişleri Bakanı Kont Ciano bu durumu gizlemeyerek, bir Sovyet gemisinin batırıldığı 2 Eylül 1937'de günlüğüne, "*donanma çok aktif, üç torpido ve bir ödül*" notunu yazmıştı (Cortada, 1972, p. 674). İngiliz donanma istihbaratının İtalyan denizaltıları arasındaki trafik sinyallerini yakaladığı Kont Ciano'ya haber verildiğinde de korkacak bir durum olmadığını, gelecekte daha dikkatli olacaklarını söylemişti (Beevor, 2006, p. 432, 433).

Cumhuriyetçilere dışarıdan yardım göndermek ancak Akdeniz'den ya da Fransa üzerinden mümkündü (Alpert, 2013, p. 256). Fransa'nın soruna karışmama politikasını benimsemesi nedeniyle, Sovyetler Birliği'nin Cumhuriyetçilere yardım yapabileceği tek yol Boğazlardan geçen Akdeniz yoluydu. Bu gerekçeyle Sovyetlerin yardımını önlemek isteyenler açısından, Boğazlardan geçen yolun kapatılması büyük önem taşımaktaydı. Bu nedenle Çanakkale Boğazı'nın hemen önündeki Bozcaada açıklarında, kimliği belirsiz bir denizaltı tarafından 15 Ağustos 1937'de Cumhuriyetçilerin bir gemisi batırılmıştır (Akşam, 17 Ağustos 1937, s. 1). 18 Ağustos'ta da yine kimliği belirsiz bir denizaltı tarafından, Sovyetler Birliği'nden yük getiren Cumhuriyetçilerin başka bir gemisine Bozcaada'nın karasularında saldırıda bulunulmuştur (Akşam, 19 Ağustos 1937, s. 1). 18 Ağustos'ta ayrıca, Marmara Denizi'nde kimliği belirsiz bir denizaltı görülmüştür (Cumhuriyet, 21 Ağustos 1937: 1, 8). İtalya'dan kaynaklandığı anlaşılan Çanakkale Boğazı çıkışındaki Bozcaada'da ve Marmara Denizi'nde yaşanan denizaltı faaliyetleri, Türkiye'ye yönelik doğrudan bir tehdit oluşturmuştur. Bu tehdit karşısında Türkiye üç ayrı kararname hazırlayarak, Çanakkale Boğazı çıkışında ve Marmara Denizi'nde, yabancı denizaltılara karşı tedbirler almıştır.

Denizaltı faaliyetlerine karşı ilk olarak, Bakanlar Kurulu 24 Ağustos 1937'de, iki nota da içeren bir kararname hazırlamıştır (BCA, 30.18:78: 77: 14). 24 Ağustos'ta verilen notaların ilkiyle, meçhul denizaltılarca, 15 Ağustos 1937'de Bozcaada'ya on beş mil uzaklıkta İspanya'ya ait bir geminin batırıldığı, 18 Ağustos'ta da Bozcaada'nın karasularında yine bir İspanyol gemisine saldırı düzenlendiği açıklanmıştır. Diğer notayla, henüz doğrulanmamakla birlikte, 18 Ağustos'ta Marmara Denizi'nde bir denizaltı şüphesi uyandıran durum ile karşılaşıldığı, hem Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ni hem de devletler arası hukuk kurallarını ihlal eden bu yabancı denizaltının teslim olmasının isteneceği, talebe hemen uymaması durumunda zorla tevkifi ve imha edilmesi için emir verildiği açıklanmıştır (Akşam, 26 Ağustos 1937, s. 1, 4; Ulus, 26 Ağustos 1937, s. 1, 4). Dış basında Marmara Denizi'ndeki denizaltı faaliyetlerinin gündeme getirilmesinin (Aktaran Akşam, 25 Ağustos 1937, 1, 4; Cumhuriyet, 25 Ağustos 1937, s. 1, 7; AT, S. 45, s. 294) hemen sonrasında Bakanlar Kurulu 9 Eylül 1937'de hazırladığı ikinci kararnameyle, Marmara'da görülecek yabancı denizaltıların, teslim teklifine karşı çıkmaları halinde imha edilmeleri için tekrar karar almıştır (BCA, 30.18: 78: 77: 15). 30 Eylül 1937'de Bakanlar Kurulu tarafından

hazırlanan üçüncü kararnameyle, Donanma tarafından hem Çanakkale Boğazı çıkışında hem de Marmara Denizi'nde yabancı denizaltılara karşı devriye görevi başlatılarak alınan tedbirler daha da genişletilmiştir (BCA, 30.18: 79: 83: 1).

Bozcaada önlerinde yaşanan gemilere saldırı eylemleri, Ağustos ayında Akdeniz'de de geniş ölçüde tekrarlanmıştır (Gretton, 1975, p. 104). Bu durum karşısında, Fransa'nın Dışişleri Bakanı Yvon Delbos İngiltere'nin Dışişleri Bakanı Anthony Eden'e, beraberce gerçekleştirecekleri, Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Mısır'ın da davet edileceği bir konferansın Cenevre'de yapılması teklifinde bulunmuştur. Delbos ayrıca, Sovyetler Birliği, Bulgaristan ve Romanya'nın da katılımını değerlendirmesini Eden'den istemiştir. Eden'in, Akdeniz'de yaşananların Cenevre'deki konferansta ele alınması gerektiği yönündeki düşüncesi, İngiltere Başbakanı Neville Chamberlain tarafından uygun bulunmuştur. Konferans kararının verildiği gün, Valencia açıklarındaki bir İngiliz muhribine karşı denizaltı saldırısı düzenlenmiştir (Eden, 1962, p. 518, 520). İtalya'nın İngiliz gemilerini batırmasını, son olarak da bir İtalyan denizaltısının İngiliz muhribine saldırısını, Chamberlain İngiltere'nin hem onuruna bir hakaret hem de Akdeniz'deki güvenliği için bir tehdit olarak değerlendirmiştir (Cortada, 1972, p. 675, 678).

Bu gelişmeler üzerine 2 Eylül'de yapılan İngiliz kabine toplantısında, deniz haydutluğu sorununu çözmek için bir konferans düzenlenmesi kararı alınmıştır (Gretton, 1975, p. 106). Eden ve Delbos konferans öncesinde İtalya, Almanya, Sovyetler Birliği, Bulgaristan ve Romanya'nın da konferansa daveti konusunda anlaşmıştır. Bu uzlaşma sonrasında İngiltere ve Fransa (Eden, 1962, p. 521) İsviçre'nin Nyon kasabasında 10 Eylül 1937'de yapılacak konferansa Sovyetler Birliği, İtalya, Almanya, Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya, Arnavutluk, Mısır, Bulgaristan ve Romanya'yı davet etmiştir (Gretton, 1975, p. 106).

İtalya'nın konferansa katılımı için İngiltere'nin gösterdiği çabalar: İngiliz gemilerine deniz haydutluğu saldırılarının yapıldığı günlerde, Sovyetler Birliği'nin gemilerine de benzer saldırılar düzenlenmiştir. Cebelitarık'tan Port Said'e gitmekte olan bir Sovyet gemisi 31 Ağustos 1937'de meçhul bir denizaltı tarafından batırılmıştır (Cumhuriyet, 1 Eylül 1937, s. 1). Konuya ilişkin olarak İngiltere kaynaklı bir haberde, Akdeniz'de gemisinin batırılması üzerine, Sovyet hükûmetinin şiddetli tedbirler almaya hazırlandığı bilgisi yer almıştır (Aktaran Akşam, 2 Eylül 1937, s. 1, 4). Bu saldırının hemen ardından, 2 Eylül 1937'de bu kez Yunanistan açıklarında, meçhul bir denizaltı tarafından bir Sovyet gemisi daha batırılmıştır (Cumhuriyet, 3 Eylül 1937, s. 1). Sovyet gemilerinin Akdeniz'de batırılmasını "*Emsalsiz Haydutluk*" başlığı ile duyuran 3 Eylül 1937 tarihli İzvestia gazetesi, bu eylemi "*faşist korsanların (deniz haydutlarının) yeni ve çirkin cinayeti*" olarak göstermiştir. Bu olaylar sonrasında Sovyetler Birliği'nde, gemilerinin "*faşist korsanlar (deniz haydutları)*" tarafından batırılmasını protesto eden mitingler düzenlenmiş ve halk hükûmetin etkili tedbirler almasını istemiştir (Aktaran AT, S. 46, s. 206, 207, 301).

Bu tepkiler sonrasında Sovyetler Birliği, Akdeniz'de iki gemisinin batırılması nedeniyle 6 Eylül 1937'de İtalya'ya bir nota vermiştir. Bu notayla, ellerinde kesin deliller olduğu belirtilerek tazminat talep edilmiş, ayrıca bu olaylara karışanların

cezalandırılması istenmiştir (AT, S. 46, s. 184, 185). İtalya verdiği cevapla bu istekleri kesin bir şekilde reddetmiştir. Bunun üzerine, Sovyetler Birliği 8 Eylül 1937'de İtalya'ya verdiği ikinci notayla, daha sert ve kati bir lisan kullanarak, ilk notadaki ithamlarını tekrarlamış ve İtalyan cevabi notasını tatmin edici bulmadığını, İtalya aleyhindeki ithamlarında ve tazminat talebinde ısrar ettiğini bildirmiştir. Sovyet basınında İtalya'ya karşı çok sert makaleler kaleme alınmış, İzvestia İtalya'nın deniz haydutluğu yaptığını iddia etmiştir (Tan, 9 Eylül 1937, s. 10; Akşam, 8 Eylül 1937, s. 1, 4). Bu kapsamda 8 Eylül tarihli İzvestia, notaya karşı İtalya'nın takındığı tutumun ve İtalyan basınının yaklaşımının, deniz haydutluğunun İtalya tarafından düzenlendiğini gösterdiğini yazmıştır. İzvestia'ya göre, Sovyetler Birliği Akdeniz Konferansı'na katılarak barış azmini ve barışı takdir edenlerle işbirliği içinde bulunma arzusunu göstermiştir. Yine gazeteye göre, deniz haydutlarına, mütecavizlere (saldırganlara) karşı barışçı devletler tarafından şiddetle hareket etme, ortak bir girişimde bulunma zamanı artık gelmiştir (Aktaran AT, S. 46, s. 207, 208).

Kont Ciano Sovyet notaları sonrasında günlüğüne, Sovyetler Birliği'nin "*Konferansı sabotaj ettiğini*" yazmıştır (Cortada, 1972, p. 677). Anthony Eden'e göre, Kont Ciano'nun ilk yaklaşımı konferansa katılmak yönündeydi. Sovyetler Birliği'nin iki Rus gemisinin batırılması nedeniyle "*faşist*" İtalya hükûmetini protesto eden, suçlayıcı ağır iki notası sonrasında, İtalya'nın bu notaları konferansa katılmama bahanesi olarak kullanma ihtimaline karşı, Eden İtalya'nın katılımını sağlamak için büyük bir çaba göstermiştir. Eden bu kapsamda, 7 Eylül'de İtalyan yetkililere Nyon Konferansı'na büyük önem verdiklerini, sadece deniz haydutluğuyla mücadele etmek zorunda oldukları için değil, aynı zamanda İngiliz-İtalyan temaslarının başlaması için de bu konferansı çok iyi bir fırsat olarak gördüklerini açıklamıştır. Eden, Kont Ciano'nun savunduğu gibi eğer Sovyet notaları konferansı sabote etmek için bir girişimse, notaların başarısız olduğunu göstermek için, İtalya'nın konferansa katılmasından daha sert bir cevap olamayacağını savunmuştur (Eden, 1962, p. 521).

Sovyet notalarıyla ilgili olarak Türk basınında, Tan gazetesi hariç, herhangi bir yoruma yer verilmemiştir. Ahmet Emin Yalman Tan'daki köşesinde, Sovyetler Birliği ile İtalya arasında karşılıklı olarak tekrarlanan notaların bir harp başlangıcı olarak sayılabileceğini yazmıştır (Tan, 9 Eylül 1937, s. 1). Yalman diğer bir yorumunda da, Almanya ile Japonya arasında komünizme karşı kurulan cepheye (Anti-Komintern Paktına) İtalya'nın da katılmaya hazırlandığını, bunu Sovyetlere ve barış cephesine karşı bir meydan okuma olarak gördüğünü belirtmiştir (Tan, 12 Eylül 1937, s. 1, 3). 8 Eylül tarihli İzvestia gazetesinde Sovyet notalarının hedefi, İtalya'nın gerçek yüzünü ve gelecek planlarını dünyaya göstermek olarak açıklanmıştı. Sovyet notalarının amacıyla ilgili olarak Avrupa basınında iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. İngiliz ve Fransız basını incelendiğinde, sağ ve sol görüşlü gazetelerin Sovyet notalarını farklı şekilde yorumladıkları görülmektedir. Sol görüşlü basın, Sovyet notalarının haklı gerekçelerle verildiği görüşünü benimsemiştir. Sağ görüşlü basın ise davet edilen ülkeler belli olduktan sonra, Sovyetler Birliği'nin verdiği notaların amacının İtalya ve Almanya'nın konferansa katılımını engellemek olduğunu savunmuştur (Aktaran AT, S. 46, s. 207, 208, 215-225). Fransız basınında ayrıca, Akdeniz'de ve Çanakkale

açıklarında (Ege Denizi'nde) batırılan iki Sovyet gemisinin İtalyan denizaltılarınca batırıldığı, ancak buna rağmen Sovyet notalarının zamansız verildiği yorumları da yapılmıştır (Aktaran Akşam, 9 Eylül 1937, s. 1).

Avrupa'daki sol görüşlü gazeteler, İtalya ve Almanya'nın konferansa katılmamak için ileri sürdüğü sebepleri mantığa aykırı olarak bulmuştur. Sosyalist görüşlü Daily Herald gazetesi 8 Eylül'de, Moskova ile Roma arasında tekrarlanan tehditkâr ve suçlayıcı sözleri zamansız bularak, dünya barışı için yapılacak işler dururken, bu gibi manasız hareketlerin zaman aldığı, Kızıl Ordu'nun Roma'ya yürüyecek kadar yakın olmadığını, İtalyan filusunun da Boğazlardan geçemeyeceğini, bu nedenle atışmaların bir tehlike yaratmayacağını yazmıştır. Komünist görüşlü Humanite gazetesi 9 Eylül'de, Sovyetlerin verdiği notaları savunarak, Sovyetlerin barış davasına yeni ve çok büyük bir hizmette bulduklarını, konferansın pratik bir sonucu olacaksa, bu sonucu her şeyden önce Sovyetlere borçlu olduklarını belirtmiştir (Aktaran AT, S. 46, s. 218-220, 223).

6-9 Eylül tarihli Avrupa'daki sağ görüşlü bazı gazeteler ise konferans öncesinde Sovyetlerin İtalya'ya sert notalar vermesini eleştirmiş ve bu hareketi İtalya'nın konferansa katılımını engellemek amacı taşıyan bir girişim olarak görmüştür. Sağcı Jurnal des Debats gazetesi 10 Eylül'de, Sovyetlerin konferansı akim bırakmak için ısrar ettiğini, Sovyetlerin iki notasının da bu amaca yönelik olduğunu şu şekilde açıklamıştır: *“Medeniyetin ve sulhun düşmanı olan Sovyetler planlarını tatbik etmektedir”*. Gazete bu durum karşısında İngiltere'nin vazifesinin zorlaşmakta olduğunu, Fransa'nın İngiltere'ye yardım etmesi gerektiğini, İngiltere'nin Akdeniz meselesinin çözümünde takip ettiği metotların Sovyetlerin izlediği metotların tersi olduğunu belirtmiştir. Sağcı Epoque gazetesi 10 Eylül'de, İtalya ve Almanya'nın konferansa katılmama sorumluluğunun kime ait olduğunu belli olduğunu, Sovyetlerin Nyon Konferansı'nı akim bırakmak istediklerini yazmıştır. Birinci notanın konferansta vahim bir buhran çıkarmadığını görünce ikinci notayı vermekte acele ettiklerini, bunun, Bolşeviklerin Avrupa barış ve sükûnuna karşı yaptıkları menfur ve caniyane bir manevra olduğunu açıklamıştır. Koyu muhafazakâr Daily Mail gazetesi de, Bolşeviklerin notalarıyla Nyon Konferansı'nı bozmak amacını taşıdığını, bunun İtalya'yı masa başından uzak tutmak için yapıldığını, Sovyetlerin Akdeniz Konferansı'nı torpillemek teşebbüsüyle, Akdeniz'deki deniz haydutlarının tarafsız gemileri torpilleme hareketi arasında garip bir benzerlik bulunduğunu yazmıştır (Aktaran AT, S. 46, s. 218, 219, 223, 226, 227).

İngiltere ve Fransa'daki sağ görüşlü basının tespitinin daha doğru olduğu anlaşılmaktadır. İkinci Sovyet gemisi 2 Eylül'de batırılmış, 5 Eylül'de ise Akdeniz Konferansı'na davet edilen devletler belli olmuştu. İlk Sovyet notasının 6 Eylül tarihinde sert bir üslupla verildiği dikkate alındığında, ikinci geminin batırılışından dört gün, davetli ülkelerin açıklanmasından bir gün sonra verilen bu notayla, İtalya'nın, dolaylı olarak da Almanya'nın konferansa katılımının engellenmek istendiği anlaşılmaktadır. Sovyetler Birliği, deniz haydutluğu eylemlerini yapan denizaltılarını İtalya'ya ait olduğunu bildiğinden, bu denizaltılara karşı tedbir alınırken, İtalya'nın ve Almanya'nın konferansta bulunmasını istememiştir. Sovyetler Birliği böylece,

Cumhuriyetçilere yardım edebileceği tek yol olan Akdeniz’de deniz haydutluğunu önlemeyi ve Cumhuriyetçilere yardımı sürdürmeyi amaçlamıştır.

Sovyet notaları ve notaların Türkiye’ye muhtemel etkileri, Atatürk ile Başbakan İsmet İnönü arasındaki yazışmalarda üzerinde önemle durulan bir konu olmuştur. 9 Eylül 1937’de İsmet İnönü Atatürk’e yolladığı yazısında, Hey’eti Vekilenin o gün toplanarak konferans ile ilgili konuların görüşüldüğünü, (Türkiye’deki) Sovyet maslahatgüzarının Numan Menemencioğlu (Dışişleri Bakan Yardımcısı) ile konuşmasından, Rusların Türkiye’yi kendileriyle beraber, İtalya aleyhine polemige sokmaya çalıştıklarının anlaşıldığını belirtmiştir (BCA, 30.10: 45: 290: 52, s. 8). Atatürk aynı gün İsmet İnönü’ye gönderdiği cevap yazısında, İtalya’nın bir taraftan İngiliz, diğer taraftan Rus gemilerine saldırmasının nedeninin ne olduğunu, İngiltere’yi ve Rusya’yı fiilen kışkırtarak, zıt gibi görünen bu iki icraattan ne gibi sonuçlar almayı ümit ettiğini sormuştur (BCA, 30.10: 45: 290: 52. s. 9). Atatürk ayrıca, Rusların (verdiği notalarla) İtalyanları itham etmesinden bekledikleri sonucun ne olduğunu, Fransız basınında açıklandığı gibi, İtalya’nın konferansa katılımını engellemek amacını mı taşıdığını da öğrenme ihtiyacı duyduğunu belirtmiştir. Rusların İtalyanlara verdikleri notalar hakkında Türkiye’ye önceden haber verip vermediğini bilmediğini, vermeleri gerektiğini düşünenin dostluk icabı olduğunu vurgulamıştır (BCA, 30.10: 45: 290: 52, s. 9, 10).

İsmet İnönü, Atatürk’e 10 Eylül’de verdiği cevapta Sovyetler Birliği’nin İtalya’yı tahrik etme maksadının, konferanstan İtalya’yı ve Almanya’yı çıkarmak olduğunun Avrupa’daki Sovyet taraftarları ve karşıtları tarafından açıklandığını yazmıştır. Notalardan Türkiye’yi haberdar etmelerini dostane ilişkiler adına ümit edebileceklerini, ancak çok önem verdikleri bu girişimden Fransızları bile haberdar etmediklerine³ göre, Türkiye’ye haber vermemelerinin anormal olmadığını belirtmiştir. Türkiye’yi İtalya ile münakaşaya sokmak için büyük çaba gösterdiğinden, Türkiye’nin böyle bir talepte bulunması halinde, Sovyetler Birliği’nin bunu derhal kabul edeceğini ve karşı şartlar ileri süreceğini de açıklamıştır (Soyak, 2006, s. 630).

Deniz Haydutluğuna Karşı Akdeniz Anlaşmalarının Yapılması:⁴ İtalya, denizaltı saldırıları nedeniyle Sovyetler Birliği’nin suçlamalarını protesto etmiş (Beavor, 2006, p. 432, 433), 9 Eylül 1937’de konferansa katılmayacağını, deniz haydutluğu konusunun Londra’daki Karışmazlık Komitesinde⁵ ele alınması gerektiğini açıklamıştır (Eden, 1962, p. 523, 524). İtalya konferans davet notasına 9 Eylül’de verdiği cevabi notasında, davete başlangıçta olumlu cevap vermeyi düşündüğünü, ancak Sovyet notalarından sonra bu kararını değiştirdiğini bildirmiştir. İtalya ayrıca, Sovyetlerin bu şekildeki manevralarının devam etmesi durumunda, Karışmazlık Komitesi toplantılarına katılım konusunun da tekrar değerlendirileceğini açıklamıştır (AT, S. 46, s. 176, 177). 9 Eylül’de

³ Fransa’nın Humanite gazetesi 9 Eylül’de, Sovyetler Birliği’ni Fransa’ya karşı savunarak, Fransız dışişleri bakanlığının, Sovyetler tarafından verilen notalardan haberdar edilmemesinden şikâyetçi olmasını tehlikeli bir oyun olarak nitelemiştir (Aktaran AT S.46: 219, 220).

⁴ Yeni düzenleme ve yeni ilavelerle türetilmiştir (Birlik, 2021, s. 863-900).

⁵ İngiltere, Fransa, Sovyetler Birliği, İtalya ve Almanya’nın dâhil olduğu Karışmazlık Komitesi Eylül 1936’da Londra’da kurulmuştur (Vilar, 2007, s. 147).

Almanya da konferansa iştirak etmeyeceğini, benzer şekilde sorunun Karışmazlık Komitesinde görüşülmesi gerektiğini açıklamıştır (Cortada, 1972, p. 678).

İngiltere, Almanya ve İtalya'nın bu teklifini konferansı engelleme çabası olarak değerlendirmiştir (Cortada, 1972, p. 679). Eden ve Delbos 10 Eylül'de Almanya ve İtalya'ya, Akdeniz'deki eylemlerin bir an önce engellenmesi gerektiği, Karışmazlık Komitesinde görüşülmesinin beklenemeyeceği, bu yüzden katılmasalar da konferansın yapılacağını ve gelişmelerin haber verileceğini bildirmiştir. Eden ve Delbos ayrıca, 10 Eylül'de başlayan konferansta hukuk dışı saldırıların önlenmesi amacıyla Akdeniz'de deniz gücü oluşturulmasına karar vermiştir (Eden, 1962, p. 524, 525).

İtalya ve Almanya'nın katılmadığı (Akşam, 11 Eylül 1937, s. 1) konferansın sonunda, 14 Eylül 1937'de imzalanan Nyon Anlaşması'na göre, imzacı devletlerin deniz kuvvetleri, Cumhuriyetçi ve Milliyetçilerin dışındaki ticaret gemilerini korumak amacıyla, uluslararası hukuka aykırı olarak bir gemiye taarruz eden veya taarruz edilen yerin yakınında görülen ve saldırgan olduğu değerlendirilen denizaltıları tahrip edecekti. Nyon Anlaşması'na göre, Tiren Denizi hariç olmak üzere, Batı Akdeniz'de imzacı devletlerin karasularında ve açık denizlerde, İngiltere ve Fransa kontrol görevini üstlenecekti. Doğu Akdeniz'deki devletlerin karasularında, anlaşma hükümleri imzacı devletler tarafından uygulanacaktı. Adriyatik Denizi dışındaki açık denizlerde ise, Çanakkale Boğazı'na kadar kontrol görevini İngiltere ve Fransa yerine getirecekti. Bu görevin yerine getirilebilmesi amacıyla, imzacı devletler İngiliz ve Fransız donanmalarının kendi limanlarından yararlanmalarına izin verecekti. Nyon Anlaşması'nı imzalayan devletler, Nyon Anlaşması ilkelerinin, açık denizlerde ve karasularında gemilerin ve uçakların taarruzlarına karşı da uygulanması konusunda ikinci bir anlaşmayı 17 Eylül 1937'de Cenevre'de imzalamıştır (TBMM ZC, D: 5, C: 19, İ: 2, 1937, s. 5, 6, 274, 351, 352). Nyon Anlaşması'nı Akdeniz'de uygulayabilmek amacıyla İngiltere 35, Fransa ise 28 muhrip görevlendirmiştir. Bu durumu ağır bir yük üstlenmek olarak gören Eden, İngiltere'nin başlangıçta bunu öngöremediğini belirtmiştir. Eden'in açıklamasına göre, İngiltere ve Fransa bu sorumluluğu üstlenmek durumunda kalmıştır (Eden, 1962, p. 527, 528).

Nyon Konferansı'nda Yaşanan, Sovyet Donanmasının Akdeniz'de Görevlendirilmesi Sorunu

Yukarıda açıklandığı gibi, Nyon Anlaşması'nın dördüncü maddesine göre Tiren ve Adriyatik Denizi hariç olmak üzere tüm Akdeniz'de anlaşma hükümlerinin yerine getirilmesi sorumluluğunu İngiltere ve Fransa üstlenmişti. Doğu Akdeniz'deki devletler ise kendi karasularında anlaşma hükümlerini yerine getireceklerdi. Karar bu şekilde alınmakla birlikte, Anthony Eden'in verdiği bilgiye göre, konferans öncesinde İngiltere'nin üzerinde çalıştığı plan, Akdeniz'in iki bölgeye ayrılmasını öngörmekteydi. Bu plana göre Batı Akdeniz'de güvenliği büyük ölçüde İngiltere ve Fransa üstlenirken, Sovyetler Birliği ve bazı Doğu Akdeniz devletlerinden Ege Denizi'ni kontrol etmeleri talep edilecekti (Eden, 1962, p. 522). Nyon Konferansı başladığında, İngiliz-Fransız planının öncelikli olarak görüşülmesine karar verilmiştir. Bu plana göre İngiltere ve Fransa Malta'nın batısındaki Akdeniz'de devriye görevini yerine getirecekti. İtalya, Sovyetler Birliği ve konferansa katılan diğer devletler ise Doğu Akdeniz'de

belirlenecek olan devriye görevlerini üstlenecekti. İtalya'nın bir bölge kontrolünü reddetmesi durumunda ise İngiltere ve Fransa (Doğu Akdeniz'deki İtalyan bölgesinde de) devriye görevini üzerlerine alacaktı (Cortada, 1972, p. 680).

İngiliz-Fransız planına paralel olarak 11 Eylül 1937'de basında, konferansta Akdeniz'in ikiye bölündüğü, batısının İngiltere ve Fransa donanmalarınca, doğusunun ise Türkiye, Yunanistan ve Sovyetler Birliği donanmalarınca emniyetinin sağlanacağı bilgisi yer almıştır (Tan, 11 Eylül 1937, s. 1; Ulus, 11 Eylül 1937, s. 1; Akşam, 11 Eylül 1937, s. 1). Atatürk, 11 Eylül 1937 saat 22.30'da İsmet İnönü'ye gönderdiği yazısında, o günkü basında gördüklerinin, İngiliz ve Fransızların kullandıkları yolların onlar tarafından, Balkan yolunun (Ege Denizi'nin) Türk, Rus ve Yunan donanmaları tarafından kontrol edileceği yönünde olduğunu yazmıştır. Yeni okuduğu Havas ajansının raporunda Rus donanmasının Akdeniz'de görevlendirilmesiyle ilgili değerlendirmelerin ilginç olduğunu belirttikten sonra, Rusya ile İtalya'nın ilişkilerinde yaşanan gerginlik nedeniyle, Rus donanmasının Türkiye'nin yanında Akdeniz'de faaliyette bulunmasının sakıncalarını şu şekilde açıklamıştır:

"Hakikaten Rus-İtalyan siyasi münasebeti ve son günlerdeki gerginliği, Rus donanmasının bizim yanımızda Akdeniz'de faaliyette bulunmasından birtakım mahzurlar doğabilir. Bu mahzurların Türkiye'ye sirayet edememesi (yayılmaması) için politik çare ve tedbir düşünülebilir ve temin olunabilir mi?"

Atatürk, Rus donanmasının veya bir bölümünün Akdeniz'de faaliyette bulunmasının, ancak Türkiye'nin Rus donanmasını himayesi ve yardımı ile gerçekleşebileceğini yazmış ve bunun sakıncaları hakkında şu ifadeyi kullanmıştır:

"İtalyan aleyhtarlığını gösterebilecek olan bu vaziyet bizi hangi cephede ve ne dereceye kadar angaje edebilir (yöneltebilir)? Böyle fiili angajmanlara girmek için kim bize, ne teminat vermiştir veya verebilir?" (BCA, 30.10: 45: 290: 52, s. 7).

Nyon Konferansı başladığında, ilk olarak ele alınan İngiliz-Fransız planına karşı bazı çekinceler dile getirilmiştir. "Küçük devletlerden" bazıları kendilerini askeri olarak yetersiz hissettiklerinden, ayrıca İtalya ve Almanya'nın muhtemel misillemesinden çekindiklerinden, sadece diplomatik düzeyde katılım sağlamak istemiştir (Cortada, 1972, p. 680). İngiliz-Fransız planı nedeniyle, kıyıdaş devletlerin (Balkan Paketi devletlerinin) Rusya'nın Akdeniz'de deniz harekâtına katılması konusunda endişeli ve son derece isteksiz oldukları çabucak ortaya çıkmıştır. Görüşmelerin çıkmaza girmesi üzerine, İngiltere ve Fransa aralarında hızlıca yaptıkları koordinasyonla, Ege Denizi'nde de devriye görevini üzerlerine almaları, gerekli olması durumunda ise Rusya ve kıyıdaş devletlerin yardıma çağırılması konularında uzlaşmıştır. Sürpriz bir şekilde Rusya'nın bu durumu kabul etmesi ve İngiliz ile Fransız donanmalarının ilave görev üstlenmeleri sayesinde Nyon'da anlaşmaya varılabilmektedir (Gretton, 1975, p. 107, 108). Yukarıda belirtildiği şekilde, İngiltere ve Fransa'nın anlaşmayla böylesine ağır bir yük üstleneceklerini İngiltere'nin önceden tahmin edemediğini, ancak başarı için bu sorumluluğun kabul edilmek zorunda kalındığını Anthony Eden açıklamıştı. Konferansta Sovyetlerin Akdeniz'de faaliyette bulunması Balkan Paketi devletlerince istenmediğinden, deniz haydutluğuna karşı bir anlaşmanın yapılmasını gerekli gören

İngiltere ve Fransa'nın Ege Denizi'nde de sorumluluk almak zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır.

Sovyet donanmasının Akdeniz'e inmesini konferansa katılan Balkan Paktı devletlerinin endişeyle karşıladığı konusu, Avrupa basınında geniş olarak ele alınmıştır. Atatürk'ün İsmet İnönü'ye 11 Eylül'de gönderdiği yazısında "enteresan" olarak tanımladığı Havas Ajansının haberine göre, konferansın bütün görüşmelerine Sovyetlerin katılımı meselesi hâkim olmuştu. Ajansa göre, Sovyet harp gemilerinin Doğu Akdeniz'de bulunması, yakın veya uzak zamanda bir harp demektir. Konferansa katılan ikinci derecedeki devlet delegeleri, özellikle Türkiye ve İngiltere ile sıkı bir şekilde bağı bulunan devletler, başka bir tonda ve başka sebeplerle, aynı nitelikte olan itirazlar ileri sürmüştü. Ajans, bu esaslı sorunun giderilmesi için konuşulan iki muhtemel çözümden birincisinin, Sovyetler Birliği'nin kontrolünü Karadeniz ile sınırlamak, yani Doğu Akdeniz'den daha geniş bir bölgeyle tahdit etmek, ikincisinin ise Sovyetler Birliği'ne kontrole katılım hakkı tanımakla birlikte, kendisinden, deniz kuvvetlerinin o günkü durumuyla, fiili olarak kontrol yapacak güçte olmadığına dair bir beyanat almaktı (AT, S. 46, s. 178, 220, 221; Ulus, 12 Eylül 1937, s. 5).

Anthony Eden, Akdeniz Konferansı ile ilgili verdiği bilgilerde, Sovyet donanmasının Akdeniz'de görevlendirilmemesinin nedenini detaylı olarak anlatmıştır. Eden'in açıklamalarına göre, konferansa katılan devletlere verilen İngiliz-Fransız planında, Akdeniz'in tümünde kontrol imkânsız görüldüğünden, saldırıların sık olarak yapıldığı bölgelere öncelik verilmişti. Eden bu plan üzerine gerçekleşen konuşmaları şu şekilde aktarmıştır:

"İngiltere ve Fransa Batı Akdeniz'de güvenlik sağlarken, Ege Denizi'nin kuzeyinde Rusya ve Türkiye, güneyinde ise Yunanistan ve Yugoslavya devriye yapacaktı. İngiltere ve Fransa, küçük devletlerin görevlerini yerine getirirken, kendilerinin yardımına ihtiyaç duyacaklarını elbette biliyorlardı. Ancak, Doğu Akdeniz (Balkan Paktı) devletlerinin Rusya ile herhangi bir iş birliğine son derece gönülsüz olduklarını kısa sürede fark ettik... Fakat ertesi sabah, orijinal plandan daha tatminkâr bir çözüm bulduk... Akdeniz'i bölgelere ayırmak yerine, İngiltere ve Fransa Batı Akdeniz'de ve Ege Denizi'nde (devriye) görevini üzerine alacaktı... Bu düzenleme İngiltere ve Fransa'ya kontrol görevini verdi. Diğer devletler bu bölgede ihtiyaç duymaları halinde, Rusya'dan yardım isteme hakkına sahip oldu. Pratikte, planımız Rusya'yı Ege Denizi'nin dışında tutacaktı... 11 Eylül'de gece yarısından önce, ilk toplantıdan yaklaşık 24 saatten biraz fazla bir zamanda kesin anlaşmaya vardık. İngiltere ve Fransa birlikte Akdeniz'deki ana ticaret yollarında, Süveyş'ten Cebelitarık'a, Çanakkale'den Cebelitarık'a, Kuzey Afrika limanlarından Marsilya limanına kadar devriye gezecekti." (Eden, 1962, s. 526, 527).

Eden'in açıkladığı bu gelişme üzerine Anadolu Ajansı yayınladığı haberde, Akdeniz Konferansı'nda her devletin kendi karasularında kontrol yapması, bütün Akdeniz'de ise kontrolün İngiltere ve Fransa tarafından sağlanması konularında anlaşıldığını duyurmuştur. Haberde, denizaltıların Karadeniz'de ticaret gemilerini tehdit etmesi durumunda, bu harekete son vermek için Karadeniz devletleri delegelerinin kendi aralarında görüşüp karar verecekleri de açıklanmıştır (Tan, 12

Eylül 1937, s. 1, 10; Ulus, 12 Eylül 1937, s. 1, 5; Akşam, 12 Eylül 1937, s. 1, 6; Cumhuriyet, 12 Eylül 1937, s. 1, 3; AT, S. 46, s. 17). Atatürk'ün yukarıda bahsedilen 11 Eylül tarihli yazısı daha gönderilmeden, Anadolu Ajansının, tüm Akdeniz'de İngiltere ve Fransa'nın kontrol sağlayacağı ile ilgili bu haberi duyulmuştur. Haber sonrasında, 11 Eylül tarihli yazısının altındaki notta Atatürk'ün çözümden (Nyon Konferansı kararlarınca Sovyet donanmasının Akdeniz'de görevlendirilmemesinden) çok memnun olduğu, yukarıdaki yazıyı biraz önce yazdığını, buna rağmen İsmet İnönü'nün düşüncelerini yine de bildirmesinden çok mutlu olacağı belirtilmiştir. Nottaki diğer bilgide, "İtalya solisyonu (çözümü) kabul etmez, ona bir hakarettir, diyorlar" şeklindeki Atatürk'ün yorumu da yer almıştır (BCA, 30.10: 45: 290: 52, s. 7).

İsmet İnönü, Atatürk'e gönderdiği değerlendirmesinde, Sovyetler Birliği resmi notalarla İtalya'yı mütecaviz olarak ilan ettikten sonra, Sovyet ve İtalyan donanmasının Akdeniz'de teması durumunda, ikisi arasında bulunan Türkiye'nin çatışmaya karışmaktan kaçınmayacağını⁶ açıklamıştır. Doğu Akdeniz'in Sovyetler Birliği de dâhil olacak şekilde Türk donanması tarafından kontrol edilmesi durumunda, İtalya ile Rusya arasındaki bir çatışmada, İngiltere ve Fransa'nın Türkiye ve Yunanistan'ı da çatışmaya karıştırarak önce seyredeceklerini, sonra hakem olarak müdahale edeceklerini belirtmiştir. İsmet İnönü, basında yer aldığı ilk şekliyle (Doğu Akdeniz'in Türk, Sovyet ve Yunan donanmaları tarafından kontrol edilmesi) teklif yapılması durumunda Türkiye tarafından, Doğu Akdeniz'in İngiltere ve Fransa ya da bütün dünya devletlerince kontrol edilmesinin savunulacağını, bu düşüncenin kabul edilmemesi durumunda ise birbirine karşı açıkça düşmanlık ilan etmiş olan bu iki devletin (İtalya ve Sovyetler Birliği'nin) silahlı kuvvetlerini karşı karşıya getirmemek için çaba gösterileceğini, sonuçta İngiltere ve Fransa'dan, birimizin (Türkiye ve Yunanistan'ın) saldırıya uğraması durumunda, otomatik bir taahhüt istenileceğini açıklamıştır (BCA, 30.10: 45: 290: 52, s. 2-6).

İsmet İnönü, ajansın (Anadolu Ajansının) açıkladığı karar şeklinden memnun olmak gerektiğini, bu kararın Türkiye'nin taahhütlerini asgari seviyeye indirdiğini, karşılıklı düşmanlığını açıklamış olan Sovyetler Birliği ile İtalya'nın temasının kesildiğini, böylece her birinin beraberinde herhangi bir devleti savaşa sürüklemesinin de engellendiğini yazmıştır. İsmet İnönü, İtalya'nın İngiliz-Fransız müşterek cephesine çatmasıyla ciddi bir durumla karşı karşıya kaldığını, Balkan (Paktı) devletlerinin gerçekten büyük bir tehlikeden kurtulduklarını, İtalya ile Sovyetler Birliği'nin bir çatışmayı emri vaki yapmak için bütün marifetlerini gösterdiklerini, bu kadar büyük bir buhranın bir çatışmayla sonuçlanmayacağı ihtimalinin görülmesinin ancak Almanya'nın karar vermemiş olması ile açıklanabileceğini belirtmiştir. İsmet İnönü yaptığı tüm bu değerlendirmelerinin sonucunda, karasularının kontrolüyle üstlenilen vazife karşısında, Türk karasularında yabancı bir geminin tecavüze uğraması gibi yeni bir olayın yaşanması⁷ durumunda bazı serzenişlerle karşı karşıya kalılabileceğini,

⁶ İsmet İnönü anılarında, İtalya'ya karşı alınan tedbirde dikkatli olunduğu kadar, bir çatışma için vesile vermemeye de çalıştıklarını açıklamıştır (İnönü, 2006, s. 542).

⁷ Yukarıda açıklandığı gibi, 18 Ağustos 1937'de Bozcaada'nın karasularında Cumhuriyetçi İspanya hükümetinin gemisi batırılmıştı.

ancak bu sakıncanın, geçirilen ihtimallerle karşılaştırıldığında çok önemsiz olduğunu açıklamıştır (BCA, 30.10: 45: 290: 52, s. 2-6).

Atatürk, 11 Eylül'de İsmet İnönü'ye kendi görüşlerini de yazmıştır. Rus donanmasına Akdeniz'de vazife verilmemesinden Sovyetler Birliği'nin memnun olduğunu düşündüğünü açıklamış, aksi bir karar için Türkiye'yi "*daha derin düşünceli tedbirler almak mecburiyeti karşısında bırakabilirdi*" değerlendirmesinde bulunmuştur. İngiltere ve Fransa'nın böyle bir durumun meydana gelmesinden sakındıklarının çok açık olarak anlaşıldığını, Türkiye'nin göstermemiş olmamakla beraber çok dikkatli olacağı, Sovyet donanmasının Akdeniz'e inmemesi konusuna İngiltere ve Fransa'nın saygılı davranmasını, Rusya'nın bu meselede ısrar etmemesini Türkiye için memnuniyet verici olarak gördüğünü belirtmiştir. Atatürk bu yazısında ayrıca, sonuçtan memnun olduğunu, fakat bu emniyetin daimi olacağını düşünmediğini de açıklamıştır (BCA, 30.10: 45: 290: 52, s. 1). Bu yazıdan Atatürk'ün, Sovyet donanmasının Akdeniz'de görevlendirilmemesinden memnun olduğu görülmektedir. Atatürk basından aldığı bilgiler ışığında, Türkiye'nin Sovyet donanmasının Akdeniz'de görevlendirilmesi konusundaki endişelerini göstermemekle birlikte, İngiltere ve Fransa'nın bu endişeleri dikkate aldığı ve bu sonuca varıldığı düşüncesinde olmuştur. Oysa Anthony Eden'in verdiği bilgi başta olmak üzere, konferans sırasında Türkiye dahil olacak şekilde Balkan Paktı devletleri olan Yunanistan ve Yugoslavya'nın, Sovyetler Birliği'nin Akdeniz'de görevlendirilmesine itiraz ettikleri bilgisi yukarıda açıklanan kaynaklarda bulunmaktadır.

Türk basınında, Ahmet Emin Yalman hariç olmak üzere, Nyon Konferansında ele alınan ilk planla ilgili olarak bir değerlendirmede bulunulmamıştır. Ahmet Emin Yalman değerlendirmesinde öncelikle, Akdeniz'de deniz ulaşımını korumak amacıyla toplanan Nyon Konferansı'nın daha öncekiler gibi olmadığını ve her bakımdan mükemmel bir eser ortaya koyulduğunu, şiddetli bir kasırganın önüne geçilerek, Avrupa'daki ağır havanın o an için dağıtıldığını belirtmiştir. Ahmet Emin Yalman ilk planda olduğu gibi Akdeniz'in üçe ayrılarak batısında İngiltere ve Fransa'nın, ortasında İtalya'nın, doğusunda da Türkiye, Yunanistan ve Rusya'nın devriye gezmesinin çok tehlikeli ve mahsurlu olduğunu, her gün olayların çıkmasına ve ihtirasların yeni baştan alevlenmesine yol açacağını, bu yüzden İngiltere ve Fransa'nın deniz haydutluğuyla mücadeleyi üzerlerine almasının en doğru ve en uygulanabilir yol olduğunu açıklamıştır (Tan, 14 Eylül 1937, s. 1, 3).

İtalya'nın Akdeniz Anlaşmalarına Katılım Sürecine Türkiye'nin Yaklaşımı

İtalya'nın anlaşmalara katılımı ve Türk basınının katılıma yaklaşımı: Nyon Konferansı'na katılan tüm delegeler, İtalya ve Almanya'nın bilgilendirilmesi konusunda uzlaşmıştı (Cortada, 1972, p. 680). Eden'in verdiği bilgiye göre, İngiltere ve Fransa tarafından Nyon Anlaşması'nın tüm detayları 12 Eylül'de İtalya'ya bildirilmiştir. İngiliz ve Fransız elçiler 13 Eylül'de anlaşmayı sunduklarında, Kont Ciano Mussolini ile görüşmesi gerektiğini, ancak düşüncesine göre anlaşma ile kendilerinin kontrolüne bırakılan aşırı küçük bölgenin İtalya tarafından kabul edilmesinin mümkün olmadığını açıklamıştır. 14 Eylül 1937'ye kadar Kont Ciano'dan herhangi bir cevap alnamaması üzerine İngiliz ve Fransız elçilerine, artık

beklenmeyeceğinin İtalya'ya bildirilmesi istenmiştir. Bu nedenle, Mussolini ile fikir birliğine varılmadan, Nyon Anlaşması 14 Eylül'de imzalanmıştır. İmza sonrası İtalya verdiği cevapta, Nyon Anlaşması ile kendilerine bırakılan kontrol bölgesinin kabul edilmediğini, İtalya'nın Akdeniz'deki hayati çıkarlarının, Akdeniz'de diğer devletlere (İngiltere ve Fransa'ya) bırakılan sahalarla tam eşit koşullara sahip olmasını gerekli kıldığını açıklamıştır. İtalya'nın bu beyanına rağmen, Nyon Anlaşması 20 Eylül'de yürürlüğe girmiştir (Eden, 1962, p. 528, 531).

Pravda gazetesi Musolini'nin Akdeniz'i ikinci Roma İmparatorluğu'nun içdenizi olarak tanımladığını, oysa Nyon Anlaşması gereğince kontrolün Cebelitarık'tan Çanakkale'ye kadar İngiltere ve Fransa'ya bırakıldığını vurgulamıştır. Anlaşmaya katılması durumunda İtalya'ya, sahil dar olduğu denizlerin kontrolünün verilecek olmasının Musolini'nin iddiasıyla tezat oluşturduğunu, bu yüzden anlaşmanın İtalya'nın uluslararası konumuna ve müttefiki Almanya'nın nüfuzuna darbe vurduğunu açıklamıştır (Aktaran, AT, S. 46, s. 208, 209). 16 Eylül tarihli *Il Giornale d'Italia* gazetesi ise İtalya hükûmetinin görüşüne paralel olarak, yaşanan sorunu Akdeniz'in devletler arasında tam bir eşitlikle paylaşılması olarak göstermiştir. Gazete, Akdeniz'in gerek batısındaki gerekse doğusundaki bölgelerin, İtalya İmparatorluğu'nun deniz ticaretini diğer iki devletin (İngiltere ve Fransa'nın) deniz ticareti kadar ilgilendirdiğini, oysa bu iki devletin Akdeniz Anlaşmaları ile Akdeniz emniyetinin idaresini kendi üzerlerine almış olduklarını yazmıştır (Aktaran, AT, S. 46, s. 211).

Türk basınında Nyon Anlaşması geniş bir şekilde ele alınarak kamuoyu bilgilendirilmiştir. 12 Eylül 1937 tarihli Akşam gazetesi anlaşmanın içeriğiyle ilgili olarak, konferansta Doğu Akdeniz'de her devletin kendi karasularında kontrol görevini üstlenmesi, bütün Akdeniz'de ise İngiliz ve Fransız donanmalarının kontrolü sağlanması kararının alındığı, ayrıca İtalya'nın Nyon Anlaşması'na katılması için resmen davet edildiği, bu durumda Tiren ve Adriyatik Denizi'nin kontrolünün İtalya'ya bırakılması konusunda anlaşıldığı bilgisini vermiştir (Akşam, 12 Eylül 1937, s. 1). Yine basının açıkladığına göre 13 Eylül 1937'de İngiliz ve Fransız maslahatgözarları Almanya'ya Nyon Konferansı'nda kabul edilen kararlar hakkında bilgi vermiş, aynı gün İtalya'daki İngiliz ve Fransız maslahatgözarları da İtalya dışişleri bakanını ziyaret ederek, Nyon'da kararlaştırılan Akdeniz'in kontrolüne İtalya'nın katılımı için bir davetiye vermiştir. Başlangıçta İtalya hükûmeti bu konuda daha sonra karar vereceğini, 14 Eylül'de açıkladığı kararında ise devriye görevine tam bir eşitlikle katılım olmadığı sürece, Nyon Anlaşması'nı kabul etmeyeceğini bildirmiştir (AT, S. 46, s. 179; Ulus, 15 Eylül 1937, s. 1; Akşam, 15 Eylül 1937, s. 1). İtalya Akdeniz'deki çıkarları ve konumu nedeniyle, İngiltere ve Fransa ile eşit haklar istediğini de resmen açıklamıştır (Cumhuriyet, 15 Eylül 1937, s. 8). Ulus gazetesi de 15 Eylül'de, Nyon'da katılımcıların Akdeniz'de denizaltıların deniz haydutluğuna karşı anlaşmayı imzaladıklarını duyurmuştur (Ulus, 15 Eylül 1937, s. 1).

17 Eylül tarihli Cumhuriyet gazetesi, Akdeniz itilafı hakkında Avrupa'da gerginliğin şiddetle devam ettiğini, İngiltere ve Fransa'nın Nyon Anlaşması'nın değişmeyeceğini açıkladığını, bu hususta İtalya'ya yeni bir teklifte bulunmayacaklarını

yazmıştır. Yunus Nadi Abalıoğlu, İtalya'nın yukarıda açıklanan itirazlarına yer verdiği köşe yazısında, Almanya tarafından desteklenen İtalya'nın teklifinin şu anlama gelmekte olduğunu yazmıştır: Ticaret gemilerinin serbestliği sağlanarak ve deniz haydutluğu engellenerek, Cumhuriyetçilere geniş bir şekilde yardım edilmesine imkân tanınacaktır. Bu ise büyük bir himayeli müdahale anlamına gelmektedir. Gemilerin batırılmasına engel olunacaksa, onların kontrolünün yapılması ve harp malzemesi taşımaması da sağlanmalıdır. General Franco'ya⁸ da muharrirlik hakkı tanınmalıdır. Yapılacak işin tamam olması için bunların da kabul edilmesi gereklidir (Cumhuriyet, 17 Eylül 1937, s. 1). Yunus Nadi 18 Eylül tarihli köşe yazısında da, İtalya'nın konferansa davet edildikten ve sonuçtan kendisine haber verildikten sonra, karara itiraz etmesinin ve kendisine ayrılan sorumluluk alanını eleştirmesinin doğru olmadığı değerlendirmesinde bulunmuştur. Nadi'ye göre Avrupa'daki büyük devletlerin birkaçı, tüm milletleri ilgilendiren bir konuda ilk kez olarak ortaklaşa bir karar almış ve bununla dünyanın takdirini kazanmıştır. Bu karar karşısında herhangi bir devletin, deniz haydutluğunun devamını istemesine, bu kararı eleştirmeye haklı bulunmamaktadır (Cumhuriyet, 18 Eylül 1937, s. 1, 3).

İtalyan gazeteleri Nyon Konferansı toplanmadan önce, Sovyetler Birliği'nin İtalya'ya hücumu nedeniyle Ruslarla birlikte görüşmeye katılmayacaklarını, İtalya'nın yokluğunda alınan kararların da kıymetsiz olacağını yazmıştı (Aktaran AT, S. 46, s. 210). Başlangıçta Akdeniz Anlaşmalarına katılmayan İtalya, bu anlaşmaların imzalanmasından yaklaşık iki hafta sonra İngiltere ve Fransa ile yeni bir anlaşma imzalayarak, iki anlaşmanın esaslarını kabul etmiştir. Akdeniz Anlaşmalarıyla büyük oranda aynı olan bu yeni anlaşmanın, İtalya'ya genişçe bir alan bırakarak, Akdeniz'deki kontrol sahalarını yeniden düzenlediği görülmektedir.

Nyon Anlaşması'na göre, katılması durumunda İtalya'ya Tiren ve Adriyatik Denizi'nde devriye görevi verilmesi tasarlanmıştı. İngiltere ve Fransa'nın diplomatik çabaları, İtalya'nın devriyeye katılması için ikna edilmesi üzerine yoğunlaşmıştı. Ancak İtalya'nın daveti kabul etmesi için gösterilen çabalar daha başlangıçta başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Roma'da pek çok görüşme yapılsa da, başlangıçta Rusya'nın katılması nedeniyle konferansa katılmayan Kont Ciano bu kez de kendilerine bırakılan kontrol bölgesini çok küçük bularak devriyeye katılmayı kabul etmemişti. İtalya, diğer Akdeniz devletleri (İngiltere ve Fransa) ile tam olarak eşit koşullara sahip olmayı talep etmişti (Gretton, 1975, p. 108, 110). Anthony Eden, Akdeniz'deki devriye görevinde İtalya'ya bir saha verilmesini istediklerini İngiltere ve Fransa'nın her zaman dile getirdiğini belirtmiştir. Eden'in anlatımına göre, İtalya'ya tahsis edilen yeni sahanın Mussolini tarafından kabul edilmesi üzerine, Nyon Anlaşması'nda değişiklik yapılması kararlaştırılmıştır (Eden, 1962, p. 532).

İngiltere ve Fransa 18 Eylül'de, Cenevre Anlaşması'nı Kont Ciano'ya göndererek, yapılan Akdeniz Anlaşmaları hakkında yorumunu istemiştir. Bu durum, İtalya'nın anlaşmalara katılabilmesi için görüşmeye davet edilmesi olarak algılanmıştır. Kont Ciano 19 Eylül'de Paris ve Londra'ya mesaj göndererek, İtalya'nın yapılacak olan

⁸ Ekim 1936'nın başında, General Francisco Franco Bahamonde Milliyetçilerin liderliğini üstlenmiştir (Payne, 2000, p. XV-XVI, 67).

görüşmelerle ilgilendiğini açıklamıştır. Bunun sonucunda 21 Eylül'de İngiltere, Fransa ve İtalya, İtalya'nın tatmin edilmesi amacıyla Akdeniz Anlaşmalarının değiştirilmesi için görüşmelere başlanılmasına karar vermiştir. İngiltere, Fransa ve İtalya diplomat ya da siyasi temsilcilerin değil de konuyla doğrudan ilgili olan denizci personelin yapılacak olan görüşmelere katılması konusunda da anlaşmıştır (Cortada, 1972, p. 684).

21 Eylül'de İtalya'nın büyük bir deniz gücü olarak tanınması konusunda uzlaşma sağlanmasıyla, İngiliz, Fransız ve İtalyan denizci personelin Paris'te görüşmelere başlaması mümkün olabilmiştir. Kont Ciano bu durumu günlüğüne "*Şüpheli deniz haydutluğundan Akdeniz'de polisliğe, gemilerini batırdığımız Rusya hariç*" şeklinde not düşmüştür. 27 Eylül'de Paris'te üç devlet arasında başlayan görüşmelerde çeşitli istekler gündeme gelmiştir. Bu kapsamda Rusya Akdeniz'de kırmızı, beyaz ve mavi olarak üç rotanın belirlenmesini ve İtalya'nın devriye görevi yapacağı rotadan kendi gemilerinin geçmemesinin garanti altına alınmasını istemiştir. Rusya'nın ayrıca Karadeniz'den Süveyş Kanalı'na kadar İtalya'nın görev almayacağı bir rota talebinde de bulunması, görüşmelerde sorunların yaşanmasına neden olmuştur. İtalya da İngiltere ve Fransa ile eşit koşullar talep etmiştir. Çözüm üzerinde uzlaşmaya varılmasıyla İtalya'nın katılımını sağlayan anlaşma imzalanmıştır (Gretton, 1975, p. 110). 30 Eylül'de İngiltere, Fransa ve İtalya, İtalya'ya Akdeniz'de verilecek kontrol bölgeleri konusunda anlaşmıştır. İtalya bu anlaşma sonrasında Kasım 1937'de sorumluluk bölgesinde devriye görevine başlamıştır (Cortada, 1972, p. 684).

İtalya'nın Akdeniz Anlaşmalarına katılma süreci, Türk basınında önemli bir yer tutmuştur. İtalya'nın bazı değişikliklerle Nyon Anlaşması'na katılmayı kabul etmesinin İngiltere ve Fransa'da memnuniyetle karşılandığı, Akdeniz'deki gerginliğin azaldığı bilgisi 23 Eylül 1937'de basında yer almıştır. Basında, Paris kaynaklı bir habere göre, mevcut anlaşma teknik nitelikte olduğundan, Paris'te İtalya ile yapılacak toplantıda deniz uzmanlarının toplanarak karar vereceği, elde edilecek anlaşmanın Akdeniz Anlaşması'nı imzalayan devletlerin onayına sunulacağı açıklanmıştır (Cumhuriyet, 23 Eylül 1937, s. 1). Yunus Nadi, İtalya'nın Akdeniz emniyetini korumaya karar vermesinin büyük devletlerde bir düğün gibi karşılandığı, oysa ortada değişen bir şeyin olmadığı görüşünü savunmuştur. Ona göre, İtalya'nın katılımı samimi ve ciddi değildir. Yunus Nadi, İtalya'nın katılımı olmadan yapılan Nyon Konferansı'nın İtalya'yı yalnız bıraktığı için bir başarısızlık olarak görüldüğünü, Akdeniz emniyetine İtalya'nın katılımının ise Rusya için bir hezimet sayıldığını da yazmıştır (Cumhuriyet, 24 Eylül 1937, s. 1, 9).

27 Eylül tarihli basındaki bir haberde, İtalya'nın katılımı için teknik yönden yapılacak düzenlemeleri görüşmek üzere, İngiliz, Fransız ve İtalyan uzmanların Fransa bahriye nazırının başkanlığında 27 Eylül'de Paris'te toplandığı, İtalya heyetine erkânı harbiye ikinci bahriye reisinin başkanlık ettiği bilgisi yer almıştır. Haberdeki diğer bilgilere göre, 29 Eylül'de sonuçlandırılması öngörülen çalışmayla, İtalya'ya Tiren ile Adriyatik Denizlerinden başka, Sicilya ve Tunus arası ile Trablusgarp'a kadar uzanan Akdeniz'in kontrolünün verilmesi düşünülmekteydi (Akşam, 27 Eylül 1937, s. 1; Cumhuriyet, 27 Eylül 1937, s. 1). Yine basındaki bilgilere göre, İtalya'nın Nyon Anlaşması'na katılım görüşmelerinin başladığı 27 Eylül 1937'de, İngiliz ve Fransız

deniz kuvvetleri temsilcilerinin teknik şartları görüşmek üzere daha önceden bir toplantı yaptığı Fransa bahriye nezaretince açıklanmıştı (AT, S. 46, s. 229). Fransız bahriye nazırı, İngiliz, Fransız ve İtalyan heyetlerinin katılımıyla yapılan konferanstaki konuşmasında, konferansın tamamen teknik nitelikte olduğunu söylemiş ve daha sonra toplantıdan ayrılmıştı (Akşam, 28 Eylül 1937, s. 1). Basındaki haberler incelendiğinde, İtalya'nın Akdeniz Anlaşmalarına katılım sürecini detaylı olarak kamuoyuna aktardıkları, ancak gelişmeler hakkında bir değerlendirmede bulunmadıkları, köşe yazılarında ise sadece Yunus Nadi Abaloğlu'nun gelişmeleri yorumladığı görülmektedir.

İtalya'nın anlaşmalara katılımına Türkiye'nin resmi yaklaşımı: İtalya'nın Akdeniz Anlaşmalarına katılım süreci Atatürk'ün çok yakından ilgilendiği bir gelişme olmuştur. Atatürk, İtalya'nın Nyon Anlaşması'na⁹ katılımı için Paris'te düzenlenen konferansta yaşananlar hakkında hükümetle temas kurmuştur. Bu kapsamda 30 Eylül 1937'de Dolmabahçe'den Başvekil Vekili Celal Bayar'a,¹⁰ İtalya ile yapılan görüşmelere ilişkin olarak iki tane yazı göndermiştir. Birinci yazısında, İtalya'nın teklifine karşı Numan Menemencioğlu'nun ne yaptığını, 30 Eylül 1937 tarihli Paris görüşmesinin sonuçlarından Hariciyenin haberinin olup olmadığını, varsa konu ile ilgili başka bilgilerle birlikte kendisinin aydınlatılmasını istemiştir (CA, IV-6: 54: 102). Atatürk aynı günkü ikinci yazısıyla, İtalya'nın Nyon Anlaşması'na iştiraki için yapılan görüşmeler hakkındaki, Anadolu Ajansının yayınlamış olduğu telgraflardan Hariciyenin haberinin olup olmadığını öğrenmek istemiştir. Atatürk'ün merak ettiği konu, Nyon Anlaşması'nı imzalayan devletlerden yalnızca ikisinin (İngiltere ve Fransa'nın), diğerlerinin onayını almadan, aynı anlaşmayla ilgili olan konularda karar verme yetkisine sahip olup olmadığıdır. Bu konu ile ilgili olarak Hariciyenin değerlendirmesini istemiştir (CA, IV-6: 54: 102-1).

Celal Bayar Numan Menemencioğlu ile konuştuğunu, konu hakkında detaylı bilgi sahibi olması nedeniyle Numan Menemencioğlu'nun kendisi adına gerekli açıklamalarda bulunacağını Atatürk'e yazmıştır (CA, IV-6: 54: 102-2). Numan Menemencioğlu Atatürk'ün birinci yazısına verdiği cevapta, Paris ile sabahın beri temas halinde bulduklarını, Paris büyükelçisine verdikleri direktif sonrasında, büyükelçinin Fransız kâtabi umumisi ile görüşerek kendisine verilen direktifi ilettiğini açıklamıştır. Fransız kâtabi umumisi Paris büyükelçisine anlaşmanın imza edildiğini ancak henüz metni bilmediğini, muhtemelen Nyon Anlaşması'nın kapsamı içinde olduğunu, ona aykırı hiçbir noktanın bulunmadığının kendisine söylendiğini bildirmiştir (CA, IV-6: 54: 102-3). Numan Menemencioğlu, İngiliz ve Fransız sefirleri Ankara'da olmadığı için, bu devletlere tebligatın Londra ve Paris büyükelçileri vasıtasıyla yapıldığı bilgisini verdikten sonra, Atatürk'ün ikinci yazısındaki sorulara ilişkin açıklamalarda bulunmuştur. Numan Menemencioğlu, Atatürk'ün sormuş olduğu Anadolu Ajansının yayınladığı telgraflardan haberlerinin olduğunu, görüşmelerde bulunmak üzere yetkilendirilmiş olsa da, İngiltere ve Fransa'nın diğer

⁹ Akdeniz Anlaşmaları kastedilmiştir.

¹⁰ İsmet İnönü Eylül 1937'de bir buçuk ay süreyle izne ayrılmış, başbakanlığa İktisat Vekili Celal Bayar vekalet etmiştir (Ulus, 21 Eylül 1937, s. 1).

imzacı devletler adına karar alma yetkisinin kesinlikle olmadığını belirtmiştir. Paris'te imzalanan anlaşmanın Türkiye için bağlayıcı olmadığını, kabulünün veya reddinin tamamen Türkiye'nin elinde olduğunu vurgulamıştır. Numan Menemencioğlu endişelerinin, hazırlanmış olan bir metnin teklif edilerek, siyaseten zor bir duruma düşmekten ibaret olduğunu, bunun dışında "akten ve hukuken" hiçbir mecburiyetlerinin bulunmadığını açıklamıştır. Şayet, İngiliz ve Fransız sefirleri metni kendisine getirirse, Paris ve Londra'da yapıldığı gibi, bir rezerv koyarak metni alacağını da ifade etmiştir (CA, IV-6: 54: 102-4).

Numan Menemencioğlu ayrıca, Anadolu Ajansından yeni aldığı habere göre, yapılan anlaşmada Batı Akdeniz'de İtalya'ya ayrılan bölgenin Tiren Denizi, Sardinya Adası suları ve Trablusgarp'tan Port Said'e kadar olan saha olduğunu, Ege Denizi'nin tamamen İngiltere'ye bırakıldığını belirtmiştir. İtalya'nın Türkiye'ye ait denizlerde kontrol yapmayacağını, bunun kendileri için "tatminkâr" olduğunu açıklamıştır (CA, IV-6: 54: 102-5). Bunun üzerine, Atatürk yazısındaki "neticeden memnun oldum" ifadesiyle gelişmeleri olumlu karşıladığını Celal Bayar'a bildirmiştir (CA, IV-6: 54: 102-6). Türkiye, İngiltere ve Fransa ile İtalya arasında yapılan görüşmelerde temsil edilmediği için, yeni anlaşmanın içeriğini bilmemektedir. Atatürk'ün ve Numan Menemencioğlu'nun yazılarından, yapılan yeni anlaşmanın, Akdeniz Anlaşmalarının dışında Türkiye'ye yeni taahhütler getirme ihtimali nedeniyle Atatürk'ün ilgisini çektiği anlaşılmaktadır. Atatürk'ün, İtalya'nın Akdeniz Anlaşmalarına katılımını dikkatle takip etmesinin nedeni, İtalya'ya Türkiye'ye yakın denizlerde kontrol görevi verilmesi ihtimalinden kaynaklanmıştır. Atatürk bu durumda, Türkiye ile İtalya arasında bir çatışma olasılığının ortaya çıkmasından endişe etmiştir.

1 Ekim 1937 tarihli basında, İtalya'nın 30 Eylül 1937'de İngiltere ve Fransa ile yaptığı anlaşmayla, Nyon Anlaşması'na¹¹ katılmış olduğu bilgisi bulunmaktadır. Basında, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın imzaladığı bu yeni anlaşmayla, Ege Denizi İngiltere'nin, Akdeniz'in Suriye ve Filistin bölgesi Fransa'nın kontrolüne bırakılırken, İtalya'nın Akdeniz'deki kontrol bölgesinin Trablus ile Port Said arasındaki muntika ile İtalya'ya ait olan denizlerin kuzey ve güney muntikası olarak belirlendiği, ayrıca yeni anlaşmanın metninin Nyon Anlaşması'nı imzalayan devletlere iletilmediği bilgisi de yer almıştır (Akşam, 1 Ekim 1937, s. 2). Basında yeni anlaşmanın metninin Akdeniz Anlaşmalarını imzalayan devletlere bildirildiği yazılmakla birlikte, aslında o tarihte bildirilmediği Dışişleri Bakanlığının yazısından anlaşılmaktadır.

Dışişleri Bakanlığı 7 Ekim 1937'de Başbakanlığa gönderdiği bu yazıyla, Nyon Anlaşması'na İtalya'nın katılımı için Paris'te İngiltere, Fransa ve İtalya arasında, denizci uzmanların katılımıyla yapılan toplantıda, İtalya'ya tahsis edilen bölgeler hakkında Paris büyükelçisinin "hususî bir memnadan (kaynaktan)" aldığı bilgiyi iletmıştır. Yazıda, "Yunan Denizi'ndeki" düzenleme açıklandıktan sonra "Adalar Denizi'ndeki (Ege Denizi'ndeki)" 13 numaralı hattın Sakız Adası hizasından itibaren On iki Ada'nın güneyine ve oradan da Girit'in güneyine kadar uzanan bölümünün

¹¹ Gerek basında, gerekse sonraki paragraflardaki resmi yazıda, Nyon Anlaşması olarak bahsedilmekle birlikte, aslında Nyon ve Cenevre Anlaşmalarının kastedildiği, ancak yaygın olarak bilinmesi nedeniyle, sadece Nyon Anlaşması'nın adının kullanıldığı görülmektedir.

kontrolünün İtalya'da olacağı, bu hattın esas olarak On iki Ada'dan geçmekte olduğu belirtilmiştir. Paris büyükelçisinin istihbaratına göre, Paris'te yapılan bu anlaşma İtalya hükûmetine verilmişti ve kabul edilir edilmez Nyon Anlaşması akit devletlerine gönderilecekti. Dışişleri Bakanlığı bu yazısında ayrıca, İtalya'nın Akdeniz Anlaşmalarına katılması durumunda, Türkiye'nin uygulamasını gerekli gördüğü konular hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Buna göre öncelikli olarak, İtalya'nın Akdeniz'deki kontrol görevine katılabilmesi için, İngiltere ve Fransa ile yapmış olduğu bu yeni anlaşmanın, Nyon Konferansı'nda bulunan diğer devletlere tasdik ettirilmesi mecburiyeti bulunmaktaydı.

Dışişleri Bakanlığının değerlendirmesine göre, "Akdeniz işinde ciddi alakamız", Balkan müttefikleri (Balkan Paktı devletleri) ile birlikte, özellikle de Yugoslavya ile mutabık kalınarak muhafaza edilmelidir. İtalya'nın Akdeniz Anlaşmalarına iştirakinden kaynaklanan sorunlara, müttefiklerle (Balkan Paktı devletleriyle), öncelikle konuyla yakından ilgili olan Yunanistan ile mutabık kalınarak karar verilmelidir. Dışişleri Bakanlığına göre, İtalya'nın Akdeniz Anlaşmalarına katılımı konusunda üzerinde durulması gerekli olan konular şunlardır: Tamamen kendi adalarına (Oniki Ada'ya) temas eden yol üzerinde kontrol vazifesi yapmaktan İtalya'yı men etmenin izahı zordur. Türkiye'yi ve Yunanistan'ı asıl olarak ihtiyatlı bulunmaya sevk eden durum, İtalya'nın anlaşmalar kapsamında bir şekilde Türkiye'den ve Yunan adalarından liman istemeye kalkışmasıdır. İtalya'nın kendisine verilen kontrol yolunun doğu sahasında birçok limana sahip olan adaları mevcutken, Türkiye'den ve Yunanistan'dan liman talep etmesinin hiçbir anlamı yoktur. Böyle bir talep ihtimaline karşı, İngiltere, Fransa ve İtalya arasındaki üçlü anlaşmanın onaylanması durumunda, İtalya'nın liman talebiyle ilgili olarak ihtiyat kaydı (çekince) konulabilir. Dışişleri Bakanlığı Başbakanlığa gönderdiği bu değerlendirmelerini içeren yazısının uygun görülmesi durumunda, konuyla ilgili olarak İcra Vekilleri Heyetince (Bakanlar Kurulunca) bir karar alınmasını talep etmiştir (BCA, 30-18: 79: 85: 9, s. 6-8). Dışişleri Bakanlığının 7 Ekim tarihli yazısındaki bu değerlendirmeler aynı gün yapılan İcra Vekilleri Heyetince uygun bulunmuştur. Bu kapsamda, İngiltere, Fransa ve İtalya arasındaki üçlü anlaşma Türkiye tarafından onayladığı takdirde, İtalya'nın muhtemel liman talebiyle ilgili olarak ihtiyat kaydı konulması kararlaştırılmış ve uygulamanın bu şekilde yürütülmesi için Dışişleri Bakanlığına yetki verilmiştir (BCA, 30-18: 79: 85: 9, s. 4, 5).

Dışişleri Bakanlığının yazısında yer almamakla birlikte, aslında Türkiye bu konuya ilişkin çekincesini Paris'te yapılan görüşmeler sırasında iletmiştir. 27 Eylül'de Paris'te İngiltere, Fransa ve İtalya arasında başlayan görüşmelerde Türkiye ile birlikte Balkan Paktı devletleri olan Yunanistan ve Yugoslavya, İtalyan savaş gemilerinin limanlarına ya da karasularına girmesine izin vermeyeceklerini açıklamıştır (Gretton, 1975, p. 110). Numan Menemencioğlu'nun Atatürk'e gönderdiği yukarıda açıklanan yazısında, iletmesi için Paris büyükelçisine direktif verildiği, Paris ve Londra'daki büyükelçiler aracılığıyla görüşmeler için bir rezerv koyulduğu, İngiltere ve Fransa sefirleri anlaşmayı getirdiklerinde rezerv koyularak alınacağı açıklanmış ancak bunların ne ile ilgili olduğu hakkında bilgi verilmemişti. Yazıda açıklanmamakla birlikte, bu direktif

ve rezervlerin İtalyan savaş gemilerinin Türk limanlarına veya karasularına girmesine izin verilmeyeceği ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Paris Konferansı'nı düzenleyen Fransa, Ankara'daki Fransız büyükelçiliği aracılığıyla Türk Dışişleri Bakanlığına 13 Ekim 1937'de, varılan yeni anlaşmayla ilgili bir yazı göndermiştir. Yazıda, "Nyon ve Cenevre Anlaşmaları"¹² ile Akdeniz'de ticaret yollarının korunması için alınan tedbirlere İtalya'nın da katılımını görüşmek için Paris'te 27-30 Eylül tarihleri arasında toplanan Deniz Eksperleri Konferansı'nın sonuçları hakkında bilgi verilmiştir. Fransız büyükelçiliğinin yazısındaki bilgide, Akdeniz'de belirlenen 13 ticaret yolunun hangi devletler tarafından güvenliğinin sağlanacağı açıklanmıştır. Yazıda, Türkiye'yi esas olarak ilgilendiren, Çanakkale Boğazı'ndan geçen 8 numaralı yolun, Çanakkale Boğazı'nın çıkışından Dora ve Tapan Burnu'na kadar olan bölümünün İngiliz Donanması tarafından güvenliğinin sağlanacağı bilgisi bulunmaktadır. Yazıdaki İtalya'nın kontrolüne bırakılan bölgelerle ilgili bilgiden, İtalya'nın Türkiye'ye en yakın kontrolünün 12. ve 13. yollar üzerindeki Girit Adası civarında olduğu anlaşılmaktadır. Fransız büyükelçiliği, genel nitelikteki bu bilgiden kısa bir süre sonra, Fransız hükümetinin Paris'teki Türk elçiliğine tamamlayıcı bilgi vereceğini bildirmiştir. Fransız büyükelçi, (Dışişleri Bakanı) Tevfik Rüştü Aras'ın istediği görüş alışverişi için emirlerine hazır olduğunu da belirtmiştir (BCA, 30-18: 79: 83: 1, s. 36, 40-42).

İngiliz resmi belgelerinde, İtalya'nın deniz haydutluğu ile mücadele kontrol planına katılması için Paris'te 30 Eylül 1937'de İngiltere, Fransa ve İtalya arasında imzalanan anlaşmanın, Türkiye'de başlangıçta hoş olmayan bir izlenim yarattığı belirtilmiştir. Buna rağmen Türkiye'nin kısa bir süre içinde anlaşmanın koşullarını tanıdığı ve zaman kaybetmeksizin anlaşmayı resmi olarak kabul ettiğini bildirdiği de ifade edilmiştir. Belgede, bununla birlikte Tevfik Rüştü Aras'ın daha sonra, İtalya ile yapılan anlaşmada Türkiye'nin görüşlerinin dikkate alınmadığını hissettiklerini gayri resmi olarak söylediği açıklanmıştır (British Documents of Foreign Affairs, 2012, s. 298). Resmi yazılarda görüleceği gibi, İtalya'nın Akdeniz Anlaşmalarına katılımında Türkiye'nin üzerinde durduğu konular, Türkiye'ye yakın denizlerde İtalya'ya kontrol görevi verilmemesi ve Ege Denizi'nin kontrolünün İngiltere'ye bırakılması ile ilgili olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, İtalya ile yapılan anlaşmada Türkiye'nin hassasiyetinin dikkate alındığı görülmektedir. Bu nedenle belgede belirtilen Tevfik Rüştü Aras'ın şikâyetin, İtalya'nın Türk karasularına girmemesi ve Türk limanlarından yararlanmaması ile ilgili bir düzenlemenin yapılan yeni anlaşmada bulunmamasıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

Akdeniz'deki deniz haydutluğu nedeniyle İtalya'dan kaynaklanan Türkiye'nin karşılaştığı ilk tehdit, 15 ve 18 Ağustos 1937 tarihlerinde İspanyol gemilerinin Bozcaada önünde batırılması ve Marmara Denizi'nde yabancı denizaltı görülmesiyle yaşanmıştır. Türkiye bu açık tehdit karşısında ilk olarak 24 Ağustos ve 9 Eylül 1937

¹² Yukarıda değinildiği gibi, Türkiye'de Nyon Anlaşması olarak kabul edilmekle birlikte, Avrupa'da "Nyon ve Cenevre Anlaşmaları" olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

kararnameleriyle, Marmara'daki denizaltılara karşı batırmayı da içeren tedbirler almıştır. Tehdidin devam etmesi üzerine Türkiye 30 Eylül 1937 kararnamesiyle, Marmara Denizi'nde Donanmanın devriye gezmesini öngören daha geniş kapsamlı tedbirler almak durumunda kalmıştır. Deniz haydutluğuna karşı alınan bu tedbirlerin İtalya ile bir çatışma ortamı yaratabilecek olan Ege Denizi'nde değil de bir iç deniz sayılan Marmara Denizi'nde uygulanması, Türkiye'nin bir taraftan İtalya ile çatışma ihtimali yaratabilecek durumlardan sakındığını, ancak diğer taraftan uluslararası hukuka aykırı olan Marmara Denizi'ndeki ihlalleri önlemek için kararlı olduğunu göstermektedir.

Deniz haydutluğuna çözüm getirmesi için yapılan Nyon Konferansı'nda Sovyetler Birliği'nin Ege Denizi'nde görev yapmasının öngörülmesi ile İtalya'nın Akdeniz Anlaşmalarına katılım sürecinde Ege Denizi'nde devriye görevi alarak Türkiye ile temas ihtimalinin ortaya çıkması, Türkiye tarafından İtalya ile çatışma ortamı yaratabilecek tehlikeli durumlar olarak görülmüştür. Türk dış politikası, her iki durum karşısında da İtalya ile çatışma ortamlarının ortaya çıkmasını önleyici tedbirler üzerine yoğunlaşmış, daha çatışma ihtimalleri oluşmadan önce tedbirler alarak, çatışma ortamlarından kaçınmayı amaçlamıştır. Çatışma ortamlarından kaçınmak için önleyici tedbirlerin alınmaması durumunda ise İngiltere ve Fransa'dan İtalya'ya karşı garanti alınması yolu tercih edilmiştir.

Nyon Konferansı'nda ilk olarak ele alınan İngiliz-Fransız planında, Ege Denizi'nin kontrolü için Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'nın yanı sıra Sovyetler Birliği'nin de görevlendirilmesi, Atatürk tarafından İtalya aleyhtarı bir girişim olarak görülmüş ve sakıncalı bulunmuştur. İtalya ile Sovyetler Birliği'nin gerginleşen ilişkileri ve Sovyet donanmasının ancak Türkiye'nin sağlayacağı destekle Ege Denizi'nde görev yapabileceği dikkate alındığında, Atatürk'ün öngördüğü gibi, bunun İtalya aleyhtarı bir girişim olduğu açıktır. Atatürk aynı zamanda, Sovyet donanmasının Ege Denizi'nde görev almasını Türkiye'nin fiili olarak soruna müdahil olması olarak da görmüş, bu durumda İtalya'ya karşı Türkiye'ye garanti verilmesi konusunu gündeme getirmiştir. İsmet İnönü de İngiliz-Fransız planı gereğince Sovyet donanmasının Ege Denizi'nde bulunmasından kaynaklanacak bir İtalya saldırısına karşı İngiltere ve Fransa'dan taahhüt istenmesi gerektiğini savunmuştur. Bu durum, Türkiye'nin İtalya tehdidine karşı anti-revizyonist devletlerle iş birliği yapmak ve güvence almak istediğini gösteren açık bir örnektir. Bununla birlikte İsmet İnönü, İtalya'ya karşı bir taahhüdün verilmesi durumunda bile İngiltere ve Fransa'nın samimi olmayacağını düşünmüştür. İtalya ile Sovyetler Birliği'nin Ege Denizi'nde teması durumunda Türkiye'nin de çatışmaya dâhil olmak zorunda kalacağını, bu duruma karşı güvence vermesi beklenen İngiltere ve Fransa'nın ise önce Türkiye ve Yunanistan'ı çatışmaya karıştırarak seyredeceklerini, sonra da hakem olarak müdahale edeceklerini İsmet İnönü'nün ifade etmesi bu tespitin bir sonucudur. Bu durum Türkiye'de, İngiltere ve Fransa'nın güvencesinin samimi olmadığı, dolayısıyla İtalya ile çatışma ortamı yaratmamanın en doğru politika olduğu sonucunu doğurmuştur.

Atatürk basından aldığı bilgi çerçevesinde, İngiliz-Fransız planının aksine olarak Sovyetler Birliği'nin Ege Denizi'nde görevlendirilmeyerek, göstermemekle birlikte,

Türkiye'nin hassasiyetinin İngiltere ve Fransa tarafından dikkate alındığı sonucuna varmıştır. Oysa İngiltere ve Fransa Türkiye'nin hassasiyetini dikkate aldıklarından değil, Türkiye ile birlikte Balkan Paktı devletleri olan Yunanistan ve Yugoslavya'nın itirazları sonucu değişiklik yapmak zorunda kalmıştır. Türkiye gibi, İtalya ile çatışma ortamına girmek istemeyen Yunanistan ve Yugoslavya da Sovyetler Birliği'nin Ege Denizi'nde görevlendirilmesini sakıncalı bulduklarından, İngiltere ve Fransa Batı Akdeniz'in yanı sıra Ege Denizi'nde de sorumluluk üstlenmek durumunda kalmıştır. İngiliz dışişleri bakanının Ege Denizi'ni kastederek, deniz haydutluğunun engellenebilmesi için başlangıçta öngörmedikleri şekilde ağır bir yük altına girdiklerini açıklaması, Balkan Paktı devletlerinin ortak tavır geliştirerek anlaşmaların şekillenmesinde etkili olduklarını göstermektedir. Sovyetler Birliği'nin yerine Ege Denizi'nde İngiltere'nin görev alması, İtalya ile çatışma olasılığını azaltmıştır. Bu durum, Türkiye'nin Balkan Paktı devletleriyle birlikte hareket ederek, İtalya ile çatışma ortamı yaratabilecek durumları önlenmeye çalıştığını gösteren bir örnektir.

İtalya'nın Akdeniz Anlaşmalarına katılım sürecinde, Atatürk Türkiye'nin onayı alınmadan İngiltere ve Fransa tarafından yeni taahhütlerde bulunulmasından endişe duymuştur. İtalya'nın Akdeniz Anlaşmalarına katılımı için İngiltere, Fransa ve İtalya arasında yapılan toplantılarda temsil edilmeyen Türkiye, bu endişe kapsamında, Ege Denizi'nde İtalya'nın görevlendirilmesinin İtalya ile doğrudan çatışma ihtimali yaratacağını öngördüğünden, toplantılar sırasında İtalya'nın Ege Denizi'nde istenmediğini diplomatik olarak Paris ve Londra elçileri aracılığıyla iletmıştır. Aynı şekilde, yapılacak anlaşma kapsamında İtalya donanmasının Türk karasularına ve limanlarına girişine izin verilmeyeceği de bildirilmiştir. Ayrıca, yapılacak anlaşma Türkiye'ye verildiğinde bu konuda rezerv konulması için bakanlar kurulu kararının alınması, Türkiye'nin İtalya ile çatışma ihtimallerini önceden öngörüp, tedbir almasına verilebilecek olan diğer örnekleri oluşturmaktadır. Türkiye gibi, Yunanistan ve Yugoslavya'nın da İtalya donanmasının karasularına ve limanlarına girişine izin vermeyeceklerini açıklaması, Balkan Paktının İtalya tehdidini aynı şekilde algıladığını ve sorun karşısında etkin olarak dayanışma gösterdiğini de açıklamaktadır.

Türkiye'nin sorun olarak algılamış olduğu, Nyon Konferansı'nda Sovyetler Birliği'nin Ege Denizi'nde görevlendirilmesi ile İtalya'nın anlaşmalara katılımıyla Ege Denizi'nde görev alması konuları, aynı zamanda Yunanistan ve Yugoslavya için de sorun olarak görülmüştür. Bu sorunlar karşısında Balkan Paktı devletlerinin ortak tavır geliştirmeleri, üç devletin bu konuları kendi aralarında görüşüp karar aldığı sonucunu doğurmaktadır. İtalya'nın Akdeniz Anlaşmalarına katılımından kaynaklanan sorunlarda Balkan Paktı devletleriyle anlaşarak karar verilmesi gerektiğinin Türk Dışişleri Bakanlığının yazısında açıklanmış olması, bu tespiti doğrulamaktadır. Bütün bunlar, İtalya tehdidi karşısında oluşturulmuş olan Balkan Paktı devletlerinin ortak çıkarlar için birlikte davrandıklarını, yani Balkan Paktının işlevsel sonuçlar üreten bir kuruluş olduğunu göstermektedir.

Akdeniz Anlaşmalarının imzalanması ve Akdeniz Anlaşmalarına İtalya'nın katılımı sürecindeki Türk basını incelendiğinde, İtalya tehdidinden kaynaklanan bir sorundan hiç bahsedilmediği, sadece yaşanan sürecin aktarımından ibaret olan

haberlerin yapıldığı görülmektedir. Bu nedenle, basında sorunlar karşısında Türkiye'nin getirdiği çözüm yollarından da bahsedilmemiştir. Bu durum, İtalya ile yaşanmakta olan sorun ve getirilen çözümlerin kamuoyu ile paylaşılmadığını göstermektedir. Türkiye'ye yönelik İtalya tehdidi ile ilgili olarak basında köşe yazıları da yayınlanmamış, sadece Yunus Nadi Abaloğlu ile Ahmet Emin Yalman tarafından, Akdeniz Anlaşmaları kapsamında, İtalya aleyhtarı olarak görülebilecek yazılar kaleme alınmıştır.

Extended Abstract

Although it is known that Italy's activities in the Mediterranean created anxiety and threat in Turkey, how this happened in the face of a certain event has not been investigated. For this reason, the research question of the study has been the subject of what kind of policy Turkey has followed in the face of the threat emanating from Italy in a foreign policy issue concerning the Mediterranean. With this study, it is aimed to shed light on how Turkey perceived the problems arising from Italy's attempts in piracy in the Mediterranean and how solutions were developed. In this context, it is also aimed to examine how Atatürk, İsmet İnönü and the Ministry of Foreign Affairs perceived the Italian threat, what they paid attention to when conducting policies regarding Italy, and what they thought about the possibility of conflict with Italy. The scope of the study covers the problems that arose or were likely to arise in the Mediterranean Agreements signed in 1937, in the process of Italy's later accession to these Agreements in the same year, to prevent piracy in the Mediterranean, which also affected Turkey closely. In addition, the approach of the member states of the Balkan Pact, which was created especially against the Italian threat, to this foreign policy problem and the relationship between this approach and Turkey's approach are also included in the scope of the study.

In the Spanish Civil War, the Soviet Union and Italy faced each other by supporting the opposing sides. With the initiatives of the parties fighting in the civil war and some states supporting the parties, especially Italy, piracy incidents occurred in the Mediterranean. In this context, two ships were sunk in front of Bozcaada in August 1937, in order to prevent the Soviet Union's aid to the Republicans through the Straits, and a foreign submarine was detected in the Sea of Marmara. Thus, the threat emanating from Italy due to piracy affected Turkey for the first time. Turkey prepared three decrees in August and September 1937 and took measures, including sinking, against foreign submarines in the Sea of Marmara. In the Aegean Sea, however, Turkey followed a more careful policy against the Italian threat arising from the piracy problem. Turkey made an effort to take measures to prevent any possibilities even before the possibilities that might create an environment of conflict with Italy in the Aegean Sea have arisen. For this purpose, it attempted to develop policies together with the Balkan Pact states, Greece and Yugoslavia, which had a similar perception of threat originating from Italy, as well as taking initiatives alone.

After piracy created a big problem in the Mediterranean, it was decided to hold the Nyon Conference on September 10, 1937, under the leadership of England and France, to which Turkey was also invited. The Soviet Union, which did not want Italy to

participate in the Conference, gave accusatory notes to Italy, citing the sinking of Soviet ships. Despite all the efforts of Britain, Italy, which had been invited, did not attend the Conference, citing these notes of the Soviet Union, which included the accusation of piracy.

In the Anglo-French plan, which was first discussed at the conference, it was envisaged that the western Mediterranean would be controlled by the British and French navies, the north of the Aegean Sea by the Turkish and the Soviet Union, the south of the Aegean Sea by the navies of Greece and Yugoslavia against piracy. Atatürk evaluated that the Soviet navy could only serve in the Aegean Sea with the help of Turkey. Due to the tension between the Soviet Union and Italy, Atatürk saw this situation as an anti-Italy initiative, and therefore he brought up the issue of giving assurance to Turkey against Italy. Prime Minister İsmet İnönü also thought that this situation harbored the possibility of conflict with Italy and argued that guarantees should be requested from England and France. However, İsmet İnönü evaluated that the guarantee to be given would not be sincere and that the conflict between the Soviet Union and Italy in the Aegean Sea would also involve England and France, Turkey and Greece. As a result of this, the opinion prevailed in Turkey that the assurances of England and France were not sincere and therefore it would be the best policy not to create an atmosphere of conflict with Italy.

As a result of the objections of Greece and Yugoslavia as well as Turkey, England and France had to undertake duties in the Aegean Sea as well as in the Western Mediterranean. The Eastern Mediterranean states, on the other hand, are assigned to take measures in their territorial waters within the scope of the Agreements. British Foreign Secretary Anthony Eden saw the task of controlling the Aegean Sea as placing a heavy burden on Britain and France in a way they had not initially envisaged. It was welcomed by Atatürk and İsmet İnönü, as Britain's assignment in the Aegean Sea instead of the Soviet Union reduced the possibility of Turkey's conflict with Italy. This shows that Turkey, acting together with the Balkan Pact states, was trying to prevent situations that could create an environment of conflict with Italy.

Italy, which found the control areas left to it small, did not join the Nyon and Geneva Agreements signed on 14 and 17 September 1937 against piracy. However, Italy later started negotiations with Britain and France to join these Agreements, on the condition that the areas of control in the Mediterranean that were left to it were extended. In the negotiations held with Italy between 27-30 September 1937, Atatürk felt the need to follow the negotiations closely because of the possibility of making new commitments to Italy by England and France without the approval of Turkey. In these meetings, Turkey was concerned about the fact that Italy was given the task of control in the seas close to Turkey, especially in the Aegean Sea, and thus the possibility of a conflict with Italy emerged. However, with the new Agreement signed on September 30, the fact that Italy was not given the task of controlling the seas close to Turkey and that the control of the Aegean Sea was left to England was welcomed in Turkey, especially by Atatürk.

In the negotiations held between 27-30 September, Turkey did not want Italy to take part in the seas close to Turkey, and also conveyed through the Paris and London ambassadors that Italian warships would not be allowed to enter Turkish territorial waters and ports within the scope of the Agreement to be made. The declaration of Greece and Yugoslavia, like Turkey, that they would not allow Italian warships to enter their territorial waters and ports, shows that the Balkan Pact states implemented similar policies against the Italian threat.

Turkey, Greece and Yugoslavia, which were among the Balkan Pact states that was established against the Italian threat and were riparians to the Mediterranean, did not want the Soviet Union and then Italy to take charge in the Aegean Sea, within the scope of the Mediterranean Agreements, as an Italian threat would arise. Similarly, the declaration of Turkey, Greece and Yugoslavia that they would not allow Italy to enter their own territorial waters and ports during the accession negotiations to the Mediterranean Agreements shows that the Balkan Pact states implemented a common policy against Italy. As a requirement of this thought, the Turkish Ministry of Foreign Affairs argued that in the face of the problems experienced in the process of Italy's accession to the Mediterranean Agreements, a policy should be formed together by agreeing with Greece and Yugoslavia. All these show that the Balkan Pact states acted together for common interests, that is, the Balkan Pact was an organization that produced effective results.

During the process of signing the Mediterranean Agreements and Italy's participation in the Mediterranean Agreements, no problem arising from the threat of Italy or the solution proposals developed against this problem were mentioned in the Turkish press, and they were announced to the public as they were, without making an evaluation about the events. Similarly, these issues were not mentioned in newspaper columns. An exception to this issue was made by Yunus Nadi Abaloğlu and Ahmet Emin Yalman, who wrote articles that could be seen as anti-Italian within the scope of the Mediterranean Agreements.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

1.1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Fon Kodu (FK): 30.10, Kutu No (K): 45, Dosya No (D): 290, Sıra No (S): 52, s. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10.

BCA, FK: 30.18, K: 78, D: 77, S: 14.

BCA, FK: 30.18, K: 78, D: 77, S: 15.

BCA, FK: 30.18, K: 79, D: 83, S: 1.

BCA, FK: 30-18, K: 79, D: 83, S: 1, s. 36, 40, 41, 42.

BCA, FK: 30-18, K: 79, D: 85, S: 9, s. 4, 5, 6, 7, 8.

1.2. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA)

A: IV-6, D: 54, F: 102, 102-1, 102-2, 102-3, 102-4, 102-5, 102-6.

2. Resmi Yayınlar

British Documents of Foreign Affairs Part: II, Series: B, Volume: 34, Turkey, January 1936-December 1937. (2012). Gökay, B. (Ed.). Bethesda: ProQuest.

TBMM Zabıt Ceridesi (TBMM ZC). (1937). Devre: 5, Cilt: 19, İçtima: 2, 18 Eylül 1937. Ankara: Yazar.

3. Dergi ve Gazeteler

Ayn Tarihi (AT), (1-30 Nisan 1937). (41), 336. Ankara: Basın Genel Direktörlüğü.

AT, (1-31 Ağustos 1937). (45), 294. Ankara: Basın Genel Direktörlüğü.

AT, (1-30 Eylül 1937). (46), 17, 176-179, 184, 185, 206-211, 215-229, 301. Ankara: Basın Genel Direktörlüğü.

Akşam (17 Ağustos 1937, 19 Ağustos 1937, 25 Ağustos 1937, 26 Ağustos 1937, 2 Eylül 1937, 8 Eylül 1937, 9 Eylül 1937, 11 Eylül 1937, 12 Eylül 1937, 15 Eylül 1937, 27 Eylül 1937, 28 Eylül 1937, 1 Ekim 1937).

Cumhuriyet (21 Ağustos 1937, 25 Ağustos 1937, 1 Eylül 1937, 3 Eylül 1937, 12 Eylül 1937, 15 Eylül 1937, 17 Eylül 1937, 18 Eylül 1937, 23 Eylül 1937, 27 Eylül 1937).

Tan (9 Eylül 1937, 11 Eylül 1937, 12 Eylül 1937, 14 Eylül 1937)

Ulus (26 Ağustos 1937, 11 Eylül 1937, 12 Eylül 1937, 15 Eylül 1937, 18 Eylül 1937, 21 Eylül 1937).

4. Kitaplar ve Makaleler

Abaloğlu, Y. N. (1937, 17 Eylül). O İş Başkadır Bu İş Başka. *Cumhuriyet*, s. 1.

Abaloğlu, Y. N. (1937, 18 Eylül). Nyon İtilafnamesi Değiştirilemez ve Değiştirilmemelidir. *Cumhuriyet*, s. 1, 3.

Abaloğlu, Y. N. (1937, 24 Eylül). Fazla Umudun Fazla İnkisarından Korkulmalıdır. *Cumhuriyet*, s. 1, 9.

Akşin, A. (1991). *Atatürk'ün dış politika ilkeleri ve diplomasisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Alpert, M. (2013). *The republican army in the Spanish civil war 1936-1939*. New York: Cambridge University Press.

- Armaoğlu, F. (1992). *20. Yüzyıl siyasi tarihi 1914-1980 Cilt:1*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Barlas, D. (2000). Atatürk Döneminde Türkiye'nin Balkan Politikası. (B. Türkdoğan, haz.). *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası içinde* (275-280). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- Barlas, D. (2004). Friends or Foes? Diplomatic Relations Between Italy and Turkey, 1923–36. *International Journal of Middle East Studies*, 36, 231–252. doi: 10.1017/S0020743804362045.
- Barlas, D. (2021). Türkiye Cumhuriyeti Dış Politikasına Genel Bakış 1923-1960. (E. Ünlan & A. Tokur, ed.). 9. *Uluslararası Atatürk Kongresi içinde* (s. 367-384). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- Beevor, A. (2006). *La guerra civil Espanola*. Barcelona: Critical.
- Birlik, G. K. (2018). İkinci Dünya Savaşı Öncesinde Akdeniz'de Yaşanan Deniz Haydutluğu Olayları ve Türkiye'ye Etkileri. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 73(1), 77-104.
- Birlik, G. K. (2021). Akdeniz Anlaşmaları ve Türkiye'deki Uygulamaları. *Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 17(34), 863-900.
- Casanova, J. (2010). *The Spanish republic and civil war* (M. Douch, trans.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cortada, J. W. (1972). Ships, Diplomacy And The Spanish Civil War: Nyon Conference, September. *Rubbettino Editore, II Politico 1937*, 37(4), 673-689.
- Eden, A. (1962). *Earl of avon facing the dictators*. Cambridge: The Riverside Press.
- Gretton, P. (1975). The Nyon conference - The Naval aspect. *The English Historical Review*, Oxford University Press, 90(354). 103-112.
- Gönlübol, M. & Sar, Cem. (1997). *Atatürk ve Türkiye'nin dış politikası (1919-1938)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- İnönü, İ. (2006). *Hatıralar*. (S. Selek, haz.). Ankara: Bilgi Yay.
- Payne, S. G. (2000). *The Franco regime 1936-1975*. London: Phoenix Press.
- Payne, S. G. (2012). *The Spanish civil war*. New York: Cambridge University Press.
- Soyak, H. R. (2006). *Atatürk'ten hatıralar*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Uzgel, İ. (2001). İtalya'yla İlişkiler, Almanya'yla İlişkiler. (B. Oran ed.). *Türk dış politikası cilt-1 içinde* (s. 292-). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Vilar, P. (2007). *İspanya iç savaşı* (I. Ergüden çev.). Ankara: Dost Yay.
- Yalman, A. E. (1937, 9 Eylül). Harp Havası, *Tan*, s. 1.
- Bir haftalık tarih, *Tan*, (1937, 12 Eylül). s. 1, 3.
- Mükemmel bir eser, *Tan*, (1937, 14 Eylül). s. 1, 3.

F. M. Dostoyevski'nin "Doğu Sorunu" Bağlamında Tarihsel Görüşleri

F. M. Dostoevsky's Historical Views in the Context of the "Eastern Question"

Tastanbak SATBAY *
Talgat ZHOLDASSULY**

Öz

Çalışmada, ünlü Rus yazarı F. M. Dostoyevski'nin tarihsel görüşleri "Doğu Sorunu" çerçevesinde incelenmiştir. Yazara göre, Rusya'da "Doğu Sorunu", XVI. ve XVII. yüzyıllarda tek bir merkeze bağlı Moskova Knezliği'nin kurulmasıyla başlamıştır. Rus Çarı Korkunç İvan'ın saltanatı sırasında Kazan, Astrahan hanlıklarının ve diğer Türkçe konuşan halkların hanlıklarının işgali ile "Doğu Sorunu" nun çözümü harekete geçmiştir. XVIII. yüzyılın başlarında Rus Çarı Büyük Petro, bu sorunu Rusya lehine çözmeye yönelik bir politika izlemiştir. Yazara göre, Türk hanlıklarının işgali çok önemli olmuş ve Rus fetih savaşları "barışçıl" olarak yürütülmüştür. Ancak tarihi kaynakların gösterdiği üzere, bu tabii ki doğru değildir. Rus çarları, XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı devletinin zayıflamasıyla birlikte, başta İstanbul olmak üzere Osmanlı devletinin mülklerini işgal etmek için planlar yapmıştır. Ortodoks bir din düşünürü olarak F. M. Dostoyevski, Rus yöneticilerinin politikalarını tutkuyla desteklemiştir. Ancak yazarın Pan-Slav fikirlerinin temelsizliği XX. yüzyılda ortaya çıkmıştır. XX. yüzyıl boyunca, Sovyetler Birliği tarihi içinde Dostoyevski'nin Pan-Slavist hayalleri gerçekleşmiş gibi görünse de, bu fikir gerçekleşmemiştir.

* Dr, Korkut Ata Kızıldorda
Üniversitesi Tarih Bölümü
dastan.satbai@mail.ru
ORCID: 0000-0002-0697-7686
Kızıldorda / KAZAKİSTAN

* Dr, Korkut Ata Kızıldorda University
Department of History
dastan.satbai@mail.ru
ORCID: 0000-0002-0697-7686
Kızıldorda / KAZAKİSTAN

** Dr. Öğr. Üyesi, Korkut Ata
Kızıldorda Üniversitesi Tarih Bölümü
zholdassuly2018@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0976-6075
Kızıldorda / KAZAKİSTAN

** Assist. Prof. Dr., Korkut Ata
Kızıldorda University
Department of History
zholdassuly2018@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0976-6075
Kızıldorda / KAZAKİSTAN

Anahtar Kelimeler:

Dostoyevski, Siyasi Düşünce Tarihi, Türk Halkları, Doğu Sorunu, Osmanlı Devleti.

Abstract

The famous Russian writer F. M. Dostoevsky's historical perspectives were examined within the framework of the "Eastern Question" in the study. According to the author, the "Eastern Question" in Russia began with the establishment of the Moscow Principality in the XVI and XVII centuries, which was affiliated to a single center. During the reign of the Russian Tsar Ivan the Terrible, the solution of the "Eastern Question" was activated with the occupation of the Khanates of Kazan, Astrakhan and other Turkic language speakers. At the beginning of the XVIII century, Russian Tsar Peter the Great followed a policy aimed at solving this problem in favor of Russia. According to the author, the occupation of the Turkish khanates was very important and the wars of Russian conquest were conducted "peacefully". However, historical sources show that this is not true. With the weakening of the Ottoman state at the beginning of the XIX century, the Russian tsars made plans to occupy the properties of the Ottoman state, especially Istanbul.

Başvuru/Submitted: 17/05/2023

Kabul/Accepted: 03/10/2023

As an Orthodox religious thinker, F. M. Dostoevsky passionately supported the policies of the Russian rulers. However, the baselessness of the author's Pan-Slavic ideas was revealed in the XX. century. Even though Dostoevsky's Pan-Slavic dreams seemed to have come true in the history of the Soviet Union during the XX century, this idea did not become a reality.

Keywords:

Dostoyevsky, Political Thought History, Turkic peoples, Eastern Question, Ottoman Empire.

Makale Bilgileri

Atıf: Zholdassuly, T. (2024). F. M. Dostoyevski'nin "Doğu Sorunu" Bağlamında Tarihsel Görüşleri. *Selçuk Türkiyat*, (62): 137-151. Doi: 10.21563/sutad.1299180

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Zholdassuly, T. (2024). F. M. Dostoyevski'nin "Doğu Sorunu" Bağlamında Tarihsel Görüşleri. *Selçuk Türkiyat*, (62): 137-151. Doi: 10.21563/sutad.1299180

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Avrasya kıtasının kuzey ve orta kısımlarının tarihi, esas olarak, yüzyıllar boyunca birbirleriyle rekabet etmeye, aynı zamanda medeniyet ilişkilerine girerek, birbirini kültürel olarak zenginleştiren Türk ve Slav süperetnoileri arasındaki ilişkinin tarihidir. Olayların tüm iniş çıkışlarına girmeden, Altın Orda döneminde Türklerin bu alana hâkim olduğunu, Slav halklarının ise bağımlı bir konumda olduğu gerçeğini ve sonra yeni çağın başlamasıyla durumun Slav halklarının lehine çarpıcı biçimde değişmeye başladığını söyleyebiliriz. Yeni tarihsel koşullarda, “şeylerin gücüyle” (A.S. Puşkin), artık Türk devletlerini ve halklarını sistematik olarak işgal eden Moskova Knezliği veya Moskoviya şahsında Ruslar galip gelmeye başlamıştır. Görkemli bir tarihsel nitelikteki olaylar, Rus edebiyatının klasiklerinin çalışmalarına da yansarak onların tarihsel görüşlerinin oluşumunu etkilemiştir. Bu bağlamda A. S. Puşkin, M. Yu. Lermontov, N. V. Gogol, İ. S. Turgenev, F. İ. Tyutçev, N. S. Leskov, F. M. Dostoyevski, N. A. Nekrasov, M. E. Saltıkov-Şchedrin ve L.N. Tolstoy’u ve yaratıcı mirası geçmişin tarihi olaylarını ve onların değerlendirmesini yansıtan diğer yazarlar da adlandırılabilir. Geçerken, XIX. yüzyıl Rus edebiyatının, antik çağ, rönesans, aydınlanma ve klasik Alman felsefesi gibi dünya kültürünün olağanüstü bir fenomeni olduğu da belirtilebilir.

Çalışmanın amacı, Dostoyevski’nin Osmanlı devleti ve Türk halklarına karşı gerçek tavrını ve niyetlerini onun günlükleri aracılığıyla tespit etmek ve analiz etmektir. Bununla birlikte, yazarın günlükleri aracılığıyla tarih ve Batı medeniyetleri hakkındaki görüşlerini göstermektir. Bu noktadan hareketle onun tarihsel görüşlerinin kök kaynaklarına bakılmıştır. Bütün bunlar, birincil kaynaklar olarak “Yazarın Günlüğü” ve onun bazı arkadaşlarına yazdığı mektupları tarafından sağlanmıştır. Dolayısıyla, çalışma F.M. Dostoyevski’nin “Doğu Sorunu” bağlamında tarihsel görüşlerinin bilimsel bir analiziyle sınırlanmıştır. Yazarın dünya tarihine yaklaşımı Doğu sorunu üzerinden irdelenmiştir. Osmanlı ile Rusya arasındaki ilişkilerin en karmaşık ve derin temelleri Doğu sorunu üzerinden ele alınmıştır.

F. M. Dostoyevski’nin Tarihsel Görüşlerine Kısa Bir Bakış

Dostoyevski’nin sosyo-tarihsel ve dini görüşlerinin incelenmesi, yazarın kendisi hayattayken başlamış ve ölümünden hemen sonra yurttaşları tarafından devam etmiştir. Onun hakkındaki görüşler çok farklı, bazen de çelişkili olmuştur. Hatta N. K. Mihaylovski gibi Rus popülist ona hitaben “acımasız” sözünü kullanmıştır (Volkov, Lihoradova & Frolova, 2021, s. 5). F. M. Dostoyevski’nin tarihsel görüşleri Sovyet siyasi rejimine uygun olmamıştır. Lenin ve Sovyet edebiyatının kurucusu ve yazar M. Gorki Dostoyevski’nin tarihsel görüşlerini gerici olarak değerlendirmiştir. V. Lenin’in yoldaşı ve yeni Bolşevik Rusya’nın ilk Halk Komiseri A. V. Lunaçarski’ye göre ise, Dostoyevski ve Tolstoy “yabancı sınıflara” aitti, bolşeviklere “düşman, karşıt güçlerden” idi (Volkov vd., 2021, s. 6). Olaya karışan ünlü M. Gorki, “Karamazov Kardeşler”de müstehcenlikten başka bir şey görmemiş ve bu eseri “sadist ve acı bir iftira” olarak değerlendirerek, “Rus edebiyatının açık renkli arka planındaki insan düşmanlığının karanlık noktaları” arasına yerleştirmiştir. Ayrıca Gorki onu “gerici”, “zoolojik ırkçılığın” kurucusu olarak adlandırmıştır. Gorki’ye göre Dostoyevski, “ateşli

bir şovenist, bir Yahudi aleyhtarı, bir sabır ve itaat vaizi" olmuştur. Ancak Gorki, Dostoyevski'nin bir sanatçı olarak büyüklüğünü, tüm "günahlarını" örten de bu sanatsal yeteneği olduğunu inkâr etmemiştir (Volkov vd., 2021, s. 6). Dostoyevski'nin tarihsel görüşlerini "karanlık romantizminin" bir temsilcisi olarak tanımlayan ilk Sovyet uzman tarihçisi G. A. Pokrovski tarafından da eleştirilmiştir. Ona göre Dostoyevski, "dinle aydınlatılan ırkçılığın ideoloğudur" (Pokrovski, 1929, s. 3, 81, 88). Profesyonel bir tarihçinin bu görüşünün gerçeğe daha yakın olduğu düşünülebilir. Dostoyevski'nin felsefi ve tarihsel görüşlerini analiz eden önde gelen Rus filozof N.A. Berdyayev, onun tarihsel ve dini görüşlerini etkileyen temel faktörün, "Moskova'nın üçüncü Roma" olduğu "Rusçuluk fikri" kavramına bağlılığı olduğunu söylemiştir (Berdyayev, 1990, s. 118).

Bu bağlamda, tarihin akışının hareketlerini ve belirli bir yönde hareket etme olasılığını kendi tarzında yakalayan Dostoyevski'nin "dinle aydınlatılan ırkçılığı"nı kaydeden Pokrovsky ile aynı fikirde olmamak da mümkün değildir. Çünkü ünlü yazarın "Yahudi Avrupa"nın ürünü olarak gördüğü Batı Avrupa uygarlığı başta olmak üzere, her türlü siyasi faktöre karşı güvenilir bir çit haline gelecek olan büyük siyasi gücün Ortodoks Rusya olacağını söyleyerek tarihin akışını Ortodoks vizyonu lehine yönlendirmeyi arzulamıştır (ona göre Batı Avrupa kapitalizmi Yahudiler tarafından icat edilmiştir). Dostoyevski, Rusya'nın gelişmesinin anahtarının monarşi sistemin güçlendirilmesiyle olacağını kanıtlamak isteyerek ülkedeki siyasi gücün prestijindeki düşüşün onun her zaman gerilemesine yol açtığını söylemiştir. "Büyük Petro döneminden önce, Moskova Knezliği'nde son derece büyük miktarda Asya ve Doğu tembelliği, ikiyüzlülük ve yalan olduğunu" vurgulamış ve bunu "çilecilik", "üzücü monotonluk" ve "iç güçsüzlük" ile karakterize etmiştir (Çerepnin, 1968, s. 158).

Dostoyevski'nin "Doğu Sorunu" Hakkındaki Görüşlerinin Kökenleri

Dostoyevski'nin, Rusya'nın Büyük Petro öncesi zamanlarda elde ettiği devlet birliğini, Ortodoksluğu ebedi bir "mücevher" ve "gerçek" olarak korumasının bir garantisi olarak sunma arzusu oldukça taraflıdır. Bu nedenle ona göre, bu değerleri küresel ölçekte geliştirmek lazım olmuştur. Bu düşüncelerden yola çıkan Dostoyevski, genellikle bazı güncel dış politika sorunlarının tartışılmasıyla ilişkilendirdiği XVI-XVII. yüzyıldaki Rus devletinin dış politikasına değinmiştir. Bu sebeple, XIX. yüzyılın 1870'li yıllarının Doğu sorununa atıfta bulunan yazar, bu dış politika yönlerinin "Büyük Rus kabilesinin" tek bir Rus devletinde, yani Moskova Knezliği ile birlikte ilk birleşmesinden kaynaklandığını belirtmiştir (Çerepnin, 1968, s. 161). Dostoyevski, bu olayla ilgili olarak, Ortodoksluk ve Müslümanlık arasındaki mücadele açısından IV. İvan'ın doğu politikasını ve Kazan'ın işgalini hatırlatmıştır. Yazar "Tatar Ordası dağıldığında, Kazan Hanlığı birdenbire güçlendi ve sonunda o kadar güçlendi ki, Rus toprakları kime kalacak, Hıristiyanlara mı yoksa Müslümanlara mı? diye bir zamanlar tahmin etmek bile zor oldu" demiştir. Ancak yazar, Rus çarını Kazan Hanlığı'nın bağımsızlığını sona erdirmeye iten dini sistemler çatışmasının arkasında tamamen pratik ve hayati çıkarların (ekonomik, politik) da gizlendiğinin farkında olmuştur. "Bu devlet, o zamanlar Rusya'nın Doğusuna hükmetti, Astrahan Hanlığı ile iletişim kurdu, Volga'yı elinde tuttu ve Rusya'nın yakınından onun muhteşem bir müttefiki,

Moskova'nın çok zarar gördüğü korkunç bir soyguncu ve hırsız olan Kırım Ordası Hanı ortaya çıkmıştı. Mesele acildi ve o zamanlar henüz Korkunç olmayan genç Çar İvan Vasilieviç, o zamanın bu Doğu sorununu sona erdirmeye ve Kazan'ı almaya karar verdi" (Çerepnin, 1968, s. 161) demiştir.

Dostoyevski, Doğu ve Güney'de zaman zaman birbirleriyle ittifak ve bazen de düşmanlık içinde olan Türk hanlıklarına komşu olmanın Rusya için gizlediği tehlikeyi çok doğru bir şekilde tasvir etmiştir. Adil olmak gerekirse, Türk kökenli Rus tarihçi N. Karamzin'in kaynaklarını kullanarak Dostoyevski, Kazan kuşatmasını ve Kazan şehrinin yerli halk tarafından cesurca savunulmasını ve Rus birlikleri tarafından ele geçirilmesini objektif bir şekilde değerlendirmiştir.

Yazar, Kazan Hanlığı'nın Rus devletine barışçıl bir şekilde dâhil edilmesinin olumlu tarafını göstermeye çalışmıştır. Ancak bu tarihsel gerçeklerle çelişiyordu. "Peki, Çar İvan Vasilieviç Kazan'a girdiğinde ne yapmıştı?" diye soru sormuş yazar. "Ulu Novgorod'da olduğu gibi, gelecekte müdahale etmemeleri için sakinlerini istisnasız yok etmiş miydi? Kazan'lıları Asya bozkırlarının bir yerine mi gönderdi? Hiç de bile; tek bir Tatar'ı bile tahliye etmedi, her şey aynı kaldı ve daha önce çok tehlikeli olan kahraman Kazan'lılar sonsuza dek boyun eğdiler" (Çerepnin, 1968, s. 162) diye kendisi soruyu cevaplamıştır. Ayrıca bütün bunlar Dostoyevski'ye göre, Hıristiyanlığın "hayırsever" ve dahası ani etkisinden dolayı olmuştur. "Rus toprakları Ruslara aittir, tekrarlıyorum sadece Ruslara aittir ve sadece Rus toprakları vardır ve içinde en ufak bir Tatar toprağı bile yoktur" diye yazmıştır yazar. "Rus topraklarının eski işkencecileri olan Tatarlar, bu topraklara yabancıdır. Ama onları sakinleştiren, topraklarını onlardan geri alan ve onların kendilerini fetheden Ruslar, iki asırlık eziyeti için Tatarlardan intikamını aldı, tıpkı Müslüman bir Türk'ün kendisini hiç gücendirmeyen gayrimüslimleri işkence edip aşağıladığı gibi, Tatarları küçük düşürmediler, tam tersine, onlara size göre çok aydınlanmış Batı'nın en medeni topraklarında bile rastlayamayacağınız tam bir medeni eşitlik verdi" (Dostoyevski, 2019, s. 196) demiştir. Burada ünlü yazarın açıkça bir kurnazlık yaptığı söylenebilir. Ona göre, Ruslar Tatarlara karşı "insani ve dini hoşgörü" ile davranırken, Tatarların kendileri "Ruslardan uzak durmayı severler (tam da Müslüman olduklarından dolayı)" (Dostoyevski, 2019, s. 196). Üstelik Dostoyevski, Rusların her zaman Osmanlı Türkiye'si ile savaş halinde olduğunu anlatarak, bu savaşlarda Tatarların kesinlikle Türklere sempati duydukları için onları sitem etmiş ve "...onlara göre Türklere olan tüm savaşlarımız kaçınılmaz olarak dini bir karakter mi kazanıyor?" diye soru sormuştur (Dostoyevski, 2019, s. 197).

Yazarın Tarihsel Görüşlerinin Gerçeğe Uygunluğu (Tarihsel Arka Plan)

Tarafsızlık duygusu yazara ihanet etmiş gibi, çünkü bugünkü Kazan Tatarlarının ortak hafızasında, Korkunç İvan'ın işgali dönemindeki Rus askerinin zulmü ve vahşeti hakkındaki efsaneler hala yaşıyor. Ocak ayının ayazında, işgalciler Kazan sakinlerini kendilerini Volga Nehri'ne atmaya zorlamış ve nehir yakasına bariyer müfrezelerini koyarak sadece hayatlarını kurtarmak için İslam'dan Ortodoksluğa geçmeyi kabul edenlerin nehirden çıkmasına izin vermiştir. Bu trajedilerin sonuçları Tatar halkının zihniyetini etkilemiş ve onlar dinine göre "vaftiz edilmiş Tatarlar" ve geleneksel

inancını muhafaza eden Müslüman Tatarlar olarak bölünmüştür. Şimdiye kadar, yaşlı Tatarlar arasındaki en korkunç sitem veya lanet – “oh, çokungan”, yani “oh, lanet olası vaftiz edilmiş adam” ifadesidir. Bu bağlamda, kendini kötüye kullanmamak için Kazan sorununun kulesinden kendini atarak ölen Türk halkları için hala sadakat ve inanç geleneklerinin bir sembolü olan Kazan Hanlığı'nın son hanı Süyün Bike'nin trajik bir cesaretini hatırlamak yerinde olur.

Dostoyevski'nin Görüşleri Bağlamında Büyük Petro'nun Kişiliği

Modern Rus araştırmacı E. A. Volkova haklı olarak, yazarın Rusya için Doğu sorununun Moskova Knezliği'ne ve Korkunç İvan'ın zamanına kadar uzak tarihsel geçmişe dayandığı gerçeğinden yola çıktığını belirtmiştir. “Büyük Petro zamanında, Doğu sorunu Rusya için özel bir önem kazanmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya, Doğu sorununun çözümüne doğrudan katılmak için yeterli derecede dış siyasi nüfuz elde etmiş ve Balkanlar'a stratejik bir yön başlatmış ve 1877'de Balkan Yarımadasındaki Slav halklarının kurtuluşu için Osmanlı Türkiye'si ile bir savaşa girmiş” demiştir (Perepelitsyn, 2017, s. 163). Volkova'ya göre, 1870'lerde yazarın çalışmasının önde gelen konularından biri sosyo-tarihsel konudur ve onun içinde Rusya konusu ana yerlerden birini kaplamıştır (Volkova, 2016, s. 3-10).

1869'da Dostoyevski, A. N. Maikov'a yazdığı bir mektubunda, Batı Sibirya'nın Rusya'ya ilhakı ve Yermak Timofeyeviç hakkında birkaç kısa açıklama yapmıştır. “Bana göre, Kosak olmak demek önce – cesaret – serseri ve hırsız olmak demektir. Ondan sonra koyun derisi Ceketin altından zeki bir adam çıkar; konunun devasa doğasını ve gelecekteki önemini tahmin eder, ancak her şey sorunsuz gittiğinde işi başarılı bir şekilde tamamlar. Burada bir duygu doğuyor, Rus kökenli Ortodoks bir birlik duygusu... ve bundan, halk açısından oldukça Rus halkını ifade eden büyük hükümdara bir elçi olma ve hayırseverlik çıkıyor” demiştir (Çerepnin, 1968, s. 162). Kısa ve öz bir biçimde Dostoyevski, Kosakların başlangıçtaki spontane eylemlerinden, Sibirya Hanlığı'nın Rus devletine dahil edilmesinden büyük siyasi öneme sahip ve ilerici bir eylem doğduğunu özetlemiştir.

Dostoyevski büyük ölçüde Ruslaştırma ırkçılığı ile karakterize edilmesine rağmen, yazıları “Rusya sadece Avrupa değil, aynı anda Asya'dır”, “Rus sadece bir Avrupalı değil, aynı zamanda bir Asyalıdır” gibi doğru fikirleri de içermiş ve bu nedenle, “Sibirya da dâhil olmak üzere Rusya'nın tüm Asya tarafı, Rusya'mızın Avrupa tarafının hiç ilgilenmek bile istemediği bir tür uzantısı şeklinde var olmamalıdır” (Çerepnin, 1968, s. 162) demiştir.

Doğal olarak, Dostoyevski kendi yazılarında Rus edebiyatının tüm klasikleri gibi, karmaşık bir karaktere sahip olan Büyük Petro'nun kişiliğini atlayamamıştır. Dostoyevski tarafından, Rusya'nın büyük bir güce dönüşmesi, “Moskova – üçüncü Roma'dır ve dördüncüsü de olmayacaktır” gibi Rusçu fikri doğrultusunda ele alınmıştır. Ona göre, Konstantinopolis'e, yani İstanbul'a hâkim olmak, Tanrı tarafından belirlenmiş bilinçli amaç olmuştur. Dostoyevski'nin kavramındaki önemli ve belki de ana bağlantı, “Büyük Petro reformlarının bir sonucu olarak, değerliliğimizi, Ortodoksluğumuzu insanlığın tüm hizmetine sunmak mümkün hale geldi...” diye bir

açıklama yapması idi. Böylelikle eski Moskova fikrini genişleterek: "...böylece evrensel önemimizi anladık" demiştir (Dostoyevski, 2019, s. 139).

Büyük Petro'nun faaliyetinin olumlu bir yönü olarak, Dostoyevski, bunun sadece Rusya'nın değil, aynı zamanda genel olarak Slavların tarihinde de büyük rol oynadığına dikkat çekmiştir. F. Dostoyevski, A. N. Maikov'a şunları yazmış: "Büyük Petro'nun tüm Slavlar için önemi hakkındaki düşüncenizi beğendim. Bu fikri hayatımda ilk kez duydum ve bu kesinlikle doğrudur" (Çerepnin, 1968, s. 167). Ayrıca Dostoyevski şöyle söylemektedir, "Büyük Petro sonrası dönemde yeni politikamızın ilk adımı da belirtildi: bu ilk adım, tabiri caizse, Rusya'nın kanatları altında tüm Slavların birliğini oluşturmaktır" (Dostoyevski, 2019, s. 139-140). Dostoyevski'nin Slav sorununa karşı tutumu, dünya görüşündeki diğer birçok şey gibi karmaşık ve çelişkilidir. Ancak net bir şey vardır – o sıkı bir panslavisttir. Bu bağlamda Pan-Cermenizm, Pan-Slavizm, Pan-Romanizm ve nihayet Pan-Türkizm gibi zamanının moda olan jeopolitik eğilimlerinin birçoğunu tahmin ettiği söylenebilir. Yazar, jeopolitik arzularının karmaşıklığını anlamış ve yumuşatıyormuş gibi "Slavların birliği, Slav kişiliklerinin büyük Rus halkı tarafından yok edilmesi için değil, onları yeniden yaratmak ve Avrupa ve insanlık ile uygun bir ilişkiye sokmak, onlara nihayet yüzyıllarca çektikleri acılardan sonra sakinleşme ve dinlenme fırsatı vermek için yapılmalıdır..." (Dostoyevski, 2019, s. 140) diye vurgulamış ve nesnel olarak, muhakemesi Rus İmparatorluğu'nun Osmanlı devletine yönelik saldırgan politikasına tekabül etmiştir. Ayrıca Dostoyevski, Konstantinopolis'in Rusya tarafından ele geçirilmesi sorununu açıkça gündeme getirmiştir.

Yazarın Batı Avrupa Medeniyetine Bakışı

Dostoyevski, ancak Rusya'nın değil, aynı zamanda Avrupa'nın ve tüm dünyanın gelişim yollarıyla, insanlıkla ilgili düşünmeye çalışarak Katoliklik, Protestanlık ve Ortodoksluk gibi üç fikrin dünya tarihi ölçeğinde mücadele edeceği fikrini ortaya koymuştur. Bu bakımdan Dostoyevski, tarihin itici gücü olarak dini unsuru ön plana çıkarmıştır. Dostoyevski'ye göre, Katolikliğin en eksiksiz somut örneği, Antik Roma'dan insanlığın zorunlu birliği fikrini miras alan ve Katolikliğin ruhu ile mektubuyla dolup taşan Fransa'ydı: "onlar hem konvansiyonun devrimcileri, hem de ateistti..." (Dostoyevski, 2019, s. 239-240). Dostoyevski, Katolikliğin gerici bir fenomen olduğuna inanmış ve halk kitleleri üzerindeki etkisinden çok korkmuştur: "müttefikleri olan kralları kaybeden Katoliklik demokrasiye ve insanlara doğru koşacaktır." (Çerepnin, 1968, s. 176).

Dostoyevski'ye göre Almanya, Katolikliğe karşı çıkan ve onun tüm dünyadaki insanlara sahip olma arzusuna karşı olan Protestanlığın özüdür. Dostoyevski, "Almanlar çağımızın başında Romalı komutan Varus'u Teutoburg Ormanı'nda yenen Cherusci kabilesinin lideri Arminius'un zamanından beri kendi dünya hâkimiyeti için savaşıyorlar" demiştir. Ona göre, insanlığın yenilenmesinin Katolik uygarlığı tarafından değil, Alman ulusu tarafından getirileceği inancı Protestanlığı – "Luther sapkınlığını" doğurmuştur (Dostoyevski, 2019, s. 240). Yazar, soruna basit ırkçı bir yaklaşımla karakterize edilebilir.

Dostoyevski yazılarında Katoliklik ile Protestanlık'a karşı "yeni oluşan üçüncü bir dünya görüşü olan – Slav fikrini" koyarak (Dostoyevski, 2019, s. 242) "insanlığın Mesih etrafındaki ruhsal birliği sayesinde bu fikir belki de insanlığın ve Avrupa'nın kaderini çözmek için üçüncü gelen fırsattır" (Çerepnin, 1968, s. 177) demiştir. Burada Dostoyevski, ideal olarak saydığı Ortodoksluğun bir vaizi olarak hareket etmiştir. Onun görüşüne göre, daha önce belirtildiği gibi, onu Avrupalılardan keskin bir şekilde ayıran ve ona özel bir evrensel rol veren olağanüstü karakter özelliklerine sahip olan Rus ulusu olmuştur. Yazar, Avrupa burjuva ulusunun ölüme mahkûm olacağından, sonunun çok uzak olmayacağından, mezar kazıcısının da mücadelesi Avrupa medeniyetinin zayıflamasına yol açacak işçi sınıfı olacağından emin olmuş ve Avrupa medeniyeti "alt tebaalarının büyük bir bölümünün, proleterlerinin ve dilencilerinin yerine getirilmemiş demokratik özlemleri tarafından tükenecek ve zayıf düşecek" demiştir (Çerepnin, 1968, s. 177).

Ancak yazarın vardığı sonuç çok taraflıdır. Dostoyevski, Avrupa güçlerinin zayıflaması nedeniyle Rusya'nın güçleneceğini tahmin etmiş ve "memnun olan" "demos" "dahası ve daha fazla memnun kalacak" ve "Rusya Avrupa kıtasındaki tek dev olarak kalacak" diye tahmin etmiştir (Çerepnin, 1968, s. 178). Dostoyevski'nin bu kavramında, ilk olarak, Rusya'yı Batı Avrupa devletlerinin aksine betimlediği için, gerçeklik yanlı bir ışık altında tasvir edilmiştir. İkincisi, Rusya kavramını bir dünya devi olarak geliştirirken, Dostoyevski subjektif olarak büyük bir gücün pozisyonlarını savunmuştur. Burada, çalışmalarına çok değer verdiği Slavofilizmin destekçisi N.Ya. Danilevski ile bağlantı kurmuştur (Danilevskiy, 2013, s. 96).

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Yaşananlar Işığında Yazarın "Doğu Sorunu" nun Evrimi

XVIII – XIX. yüzyıllarda Osmanlı devleti de tıpkı Rus İmparatorluğu gibi sistemik bir sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel kriz dönemine girmiştir. Çağdaşları, "gelişme ve daha fazla ilerleme özelliğine sahip olmayan" Osmanlı'nın geçmişin bataklığına sıkışıp kaldığı ve bu devletin sonunun geldiği izlenimini edinmiştir. Osmanlı devleti, doğal olarak kendi çıkarlarından hareket eden Batı Avrupa'nın büyük güçleri ile Rusya arasında zor denge kurabildiği için geçici olarak kurtarılmış denilebilir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, çöküş süreci o kadar belirginleşmiş ki, Avrupalı politikacılar Osmanlı devletini sadece "Avrupa'nın hasta adamı" olarak adlandırmaya başlamıştır. Rusya'ya karşı Kırım Savaşı'nda İngiltere ve Fransa ile koalisyon kurarak elde ettiği "Pirus zaferine" rağmen, devletin iç krizi o kadar ağırlaşmış ki, topraklarını parçalama konusu uluslararası gündemde olmuştur. Böylece Avrupa'nın uluslararası yaşamında "Doğu Sorunu" ortaya çıkmıştır.

O günlerde Rus toplumu bu konuyu her şeyden önce Slav sorununun veya daha doğrusu Güney Slav sorununun başarılı çözümüyle ilişkilendirmiştir. XIX. yüzyılın Rus edebiyatı klasiklerinin temsilcileri, "kardeş Slav halkları arasında bağımsız devlet gelişimi için ortaya çıkan tarihsel şans" tartışmasına da aktif olarak katılmış ve bunlar arasında Rus yazarı Dostoyevski'nin konumu özellikle ilgi çekici olmuştur.

Tekrar edelim, Dostoyevski'nin tarihsel kavramı, her şeyden önce, Rus tarihi de dâhil olmak üzere dünya tarihine Ortodoks-dini bakış açısıyla karakterize edilir. Ona

göre, “dinini yitirmiş” Fransa tarafından temsil edilen Katolik görüşü “materyalizm”e batmıştı ve “protestocuydu” ve sadece “olumsuzdu” ve Almanya tarafından temsil edilen Protestanlık ise “maneviyat eksikliğine düşerek itibarını yitirmişti ve tam da bu nedenle, modern terimlerle kolektif Batı Hıristiyan dünyasına önderlik edemeyecekti”. Dostoyevski bu rolü Rusya’ya vermiş ve “Rusların gelecek için yarattıkları büyük başarılarının en büyüğü insanlık için varoluşuydu, bu sadece Rusya’ya değil ve sadece ortak Slavlara değil, aynı zamanda genel olarak tüm insanlığa hizmet etmek demektir” demiştir (Dostoyevski, 2019, s. 124). Bu bağlamda, yazar Doğu sorununu da dikkate alarak “Doğu sorunu (aynı zamanda Slav sorunu da) Slavofiller tarafından icat edilmedi ve aslında hiç kimse tarafından icat edilmedi, ancak kendisi Slavofillerden önce, bizden önce, hatta Büyük Petro ve Rus İmparatorluğu’ndan önce doğdu. Ulu Rus kabilesinin tek bir Rus devletinde, yani Moskova Knezliği ile birlikte ilk birleşmesinde doğmuştur. Doğu sorunu, Büyük Petro’nun en yüksek derecede tanıdığı Moskova Knezliği’nin ilkel fikridir. Elbette aynı amaç için Konstantinopolis er ya da geç bizim olmalıdır” (Dostoyevski, 2019, s. 371, 140) diye ifade etmiştir. Muhafizlerinin itirazlarını öngören Dostoyevski, Rusya’yı bunun Osmanlı başkentinin ele geçirilmesi için ahlaki bir gerekçe olduğuna inanmaya çağırılmış: “Evet, size cevap veriyorum, Haliç ve Konstantinopolis, bunların hepsi bizim olacaktır, işgal etmek için değil ve şiddet uygulamak için değil. Bu ilk önce, kendi kendine olacaktır, tam da zamanı geldiği içindir, eğer henüz gelmediyse, o zaman gerçekten de zamanı yakındır, bunun tüm işaretleri vardır. Bu doğal bir çıkış yoludur, tabiri caizse, doğanın kendi sözüdür. Bu daha önce olmadıysa, bunun nedeni tam olarak zamanının henüz olgunlaşmamasıdır” (Dostoyevski, 2019, s. 140) demiştir.

Karakteristik olarak, Dostoyevski Osmanlı Türkiye’sini bu yolda siyasi bir engel olarak dikkate almamış, çünkü “Türkiye’de doğru ve sağlıklı bir ulusal organizma yoktur ve olamaz da, belki de bir organizma da kalmamıştır, çünkü o kadar sarsılmıştır, bulaşmıştır ve çürümüştür; Türkler bir Asyalı güruhtur – yanlış bir devlettir” (Dostoyevski, 2019, s. 366) diye düşünmüştür. Dostoyevski, bir Avrupa devlet organizması olarak Osmanlı Türkiye’sinin geleceğine, ekonomik ve siyasi bağımsızlığına inanmamış ve aynı zamanda, Osmanlı’yı “sümüklü böcekler devleti”, “kendi ülkesinin yıkıcıları ve katilleri” gibi aşağılayıcı bir şekilde tanımlamıştır.

Ortodoks fikrine sahip olan yazara göre, “Moskova üçüncü Romadır, dördüncü Roma da olmayacaktır”. Yani yazar, “Moskova henüz üçüncü Roma olmadı, ancak bu arada kehanetin yerine getirilmesi gerekiyor, çünkü dördüncü bir Roma olmayacak ve dünya Romasız olamaz” (Dostoyevski, 2019, s. 104) demiştir. Rusçu fikrinin somutlaşmasındaki en önemli adımı “Rusya’nın Güney Slavları Türk boyunduruğundan kurtarmasında” görmüştür. “Rusya, yüzyıllardır üzerinde asılı duran ve bugüne kadar istikrarlı bir şekilde takip ettiği büyük fikri değiştiremez. Bu fikir, bu arada, bütün Slavların birleşmesidir; ama bu birleşme, bir işgal etme ya da şiddet değil, tamamen insanlığa hizmet uğrunadır” diye yazmış ve “evet, Rusya siyasette ne zaman ve ne kadar sıklıkla doğrudan kendi çıkarları için hareket etti?” (Dostoyevski, 2019, s. 371, 137) diye retorik bir soru sormuştur. Ayrıca düşüncesini bu yönde geliştiren Dostoyevski, şöyle açıklama yapmıştır: “Bu birlik, işgal etmek için

değil, şiddet için değil, Slav şahsiyetlerinin Rus devleri tarafından yok edilmesi için değil, onları yeniden yaratmak ve Avrupa ve insanlık ile uygun ilişkilere sokmak içindir, nihayet onlara yüzyıllarca çektikleri acılardan sonra sakinleşmeleri ve dinlenmeleri, cesaretlerini toplamaları ve yeni güçlerini hissederek insan ruhunun hazinesine katkı getirmeleri ve medeniyetteki yeni sözlerini söylemeleri için fırsat vermektir” (Dostoyevski, 2019, s. 371, 140).

Dostoyevski, doğunun veya daha doğrusu Güney Slav sorununun Rusya’nın lehine çözüleceğine inanmış ve ona göre, bu “Kolektif Batı” ile Rusya arasındaki asırlık çatışma kadar eşit derecede önemli bir sorunun çözümü olmuştur. Belki de farkında olmadan “tüm diğer siyasi sorunlar gibi, Doğu sorununun da Avrupa’nın kafa karışıklıkları ve önyargıları” olduğunu belirtmiştir. “Tek kelimeyle, çok yeni şey gelecek, ama bu Rusya için tamamen farklı bir aşama olacak ya da Rusya’nın ancak bu meselenin nihai çözümü ile hayatında ilk kez Avrupa ile anlaşabileceği ve nihayet onun için anlaşılır hale gelebileceği artık çok açık olacak” (Dostoyevski, 2019, s. 178) demiştir.

“Ama Avrupa buna inanmıyor, bencillikle Rusya’nın soyluluğuna inanmıyor” diye umutsuzluğa kapılarak “‘bencillik’ olmasaydı, mesele Avrupa için anında on kat daha kolay ve net hale gelirdi ama bencillikle – karanlık, belirsizlik, bilmece ve gizem oluyor” (Dostoyevski, 2019, s. 178-179) diye yanıtlamıştır. Dostoyevski sürekli olarak herkesi Rusya’nın ve Rus halkının gerçek sözüne inanmaya çağırmıştır. “Bu bir sorun mu? Her Rus için bu bir sorun olamaz ve olmamalıdır. Rusya dürüst davranacaktır ve sorunun tüm cevabı da budur” (Dostoyevski, 2019, s. 136). Bununla birlikte, Dostoyevski, “yalnızca kendi burjuva borsalarına bağımlı bir liberal, Yahudi Avrupa’ya” inanmış mıydı? Ayrıntılara girmeden şu belirtilmelidir ki, Dostoyevski’nin kendisi önyargı ile karakterize edilir ve bize göre yazar, Doğu sorununun “barışçıl bir şekilde düzenlenmesi” planlarına alaycı ve derinden güvensiz bakarak, Batı’nın, özellikle de Büyük Britanya’nın önerdiğinin mükemmellikten uzak olduğunu söylemiştir. Yazarın bu “düzenlemesi”ne göre, Bulgarlar, Boşnaklar ve Hersek sakinleri gibi Slav halklarının Osmanlı İmparatorluğu’nun yerli sakinleriyle “eşitlenmesinin” ve bu halklara “idari özerklik” verilmesinin sağlanması gerekiyordu. Dostoyevski, herkesin “beyin felci”ne yol açabilecek bu duruma ne Rusya’nın, ne tek bir Türk’ün, ne de bir tek kişinin razı olmayacağından o kadar emin olmuştur.

Konstantinopolis’e “en güçlü Avrupa güçlerinden birkaçının gözetimi altında özgür uluslararası bir şehir” statüsü verilmesi gibi çağrıda bulunan “eski, diplomatik görüşün” Dostoyevski’nin şiddetli itirazlarına yol açmıştır. Bu görüşe göre, şehrin geleceği, özellikle güçlü Avrupa devletleri arasındaki siyasi güçlerin dengesinde tutulması lazım olmuştur. Dostoyevski bunu sadece Batının diplomatik bir hilesi olarak görmüştür. “Avrupa’da hiçbir zaman böyle bir an, böyle bir siyasi durum olmayacak ki, yani İstanbul başkasının olmayacaktır. Bu bir aksiyom ve başka türlü olması da imkânsız görünüyor” (Dostoyevski, 2019, s. 186) diye şehrin gelecekte kaçınılmaz olarak Rusya’ya ait olacağına ikna ederek yazı yazmıştır. “Slavların Rusya’ya ahlaki bağlılığının er ya da geç kaçınılmaz olacağı, tabiri caizse, Avrupa için bu korkunç gerçeğin doğallığı, yasallığıdır ve onun kâbusunu, gelecekteki ana

korkularını oluşturmaktadır. Onun tarafında, sadece kuvvet ve kombinasyonlar, ama bizim tarafımızdan doğa yasası, doğallık, akrabalık ve gerçeklik vardır... ” (Dostoyevski, 2019, s. 187) diye sözünü bitirmiştir Dostoyevski.

Güney Slavların Türklere karşı “kurtuluş savaşının” eşlik ettiği 1877-1878’deki Rus-Türk savaşı Rusya’da bir vatanseverlik yükselişine neden olmuş ve Rus toplumunu daha önce olmadığı kadar sağlamlaştırmış denilebilir. Fakat Güney Slavların kendileri Rus-Türk savaşıyla nasıl bir ilişki içindeydiler ve bu F. Dostoyevski’nin beklentilerini karşılamış mıydı? Tarih bunları nasıl bertaraf etti? Burada yazar sağduyuludur, kavramların evrimini, zihinsel dönüşümleri ve bağımsızlık kazandıktan sonra yeni kurulan Güney Slav devletleri içindeki siyasi durumun tüm kırılğanlığını öngörmüş ve Dostoyevski, Slav aydınlarının bir kısmında, Slavların en yüksek temsilcileri ile liderlerinin bazılarında, Rusya’nın hedeflerine gerçekten gizli bir güvensizlik ve dolayısıyla Rusya’ya ve Ruslara karşı düşmanlık olduğunu belirtmiştir (Dostoyevski, 2019, s. 188). Yazar, Balkan Slavları arasında şüphesiz ve korkunç bir anlaşmazlık olduğu gerçeğinde başka bir karmaşık sorun görmüştür. “Evet, Slavlar arasında sonsuz bir çekişme var” (Dostoyevski, 2019, s. 264) demiş. Bütün bunlar Dostoyevski için çok belirsiz ve açıklanamaz şeyler olmuş ve “Rusya, kendisinden tüm bu Slav kabileleri gibi nefret edenlere, iftiracılar ve hatta bariz düşmanlara sahip olmayacak ve hatta hiçbir zaman sahip olmamıştır, Rusya onları özgürleştirince Avrupa onları bağımsız olarak tanımayı kabul eder... ve dünyada böyle şeyler başka türlü de olamaz” (Dostoyevski, 2019, s. 373) diye yazmıştır. Ona göre, Rusya böyle bir olay dönüşüne hazır olması lazımdı: “Tüm bu kurtarılmış Slavların, özelliklerini kaybetmeden önce coşkuyla Avrupa’ya koşacaklarına, onlara Avrupa’nın politik ve sosyal biçimlerinin bulaşacağı gerçeğine Rusya’nın ciddi şekilde hazırlanması gerekiyor ve bu nedenle, Slav olmanın anlamını ve insanlık arasındaki Slavların özel yerini kavramadan önce bütün ve uzun bir dönemden geçmeleri gerekecek” (Dostoyevski, 2019, s. 375) demiştir.

Dostoyevski Kavramının Başarısızlığı

“Yazarın Günlüğü”ne dayanarak, Dostoyevski’nin tarihsel ve sosyo-politik görüşleri analiz edildiğinde, dünya tarihinin gelecekteki gelişiminin seyrine ilişkin genel tarihsel modellemesinin tam olarak haklı olmadığı söylenebilir ve modern Rus araştırmacı U.S. Lyubyatinskaya’nın doğru bir şekilde belirttiği gibi, ondan büyük bir hümanist olarak değil, büyük bir muhafazakâr olarak bahsedilebilir (Lyubyatinskaya, 2006, s. 1). Yazar, birçok ortak noktası olan Osmanlı Türkiye’si ve Rusya İmparatorluğu’nun oluşum ve gelişiminin tarihsel özelliklerinin tüm karmaşıklığını ve tutarsızlığını görmeye mahkûm olmamıştır. Diyelim ki, ilk olarak, Osmanlı Türkiye’si ile Rus İmparatorluğu başlangıçta çok uluslu devlet olarak kurulmuş ve bu da zaman zaman ulusal azınlıkların ayrılıkçı hareketlerine neden olabilmıştır. İkincisi, Osmanlı İmparatorluğu tarihsel olarak Bizans İmparatorluğu topraklarında kurulmuşken, Rusya ise kendisini Bizans’ın yasal halefi olarak görmüş ve İstanbul ile birlikte, Osmanlı topraklarının bir kısmını talep etmiştir. Bu da iki devlet arasında aşılmaz bir çelişkiye neden olmuştur. Üçüncüsü, her iki imparatorluk da Batı Avrupa ülkelerinin gerisinde kalmanın acısını yaşamış ve bundan dolayı tarihsel olarak kendilerini

güvenli hissedememiştir. Ancak zaman zaman çeşitli nedenlerle bu zor sorunların üstesinden gelmek için başarılı olamayan umutsuz reformlar yapmıştır. Şaşırtıcı bir şekilde, her iki imparatorlukta gerçekleştirilen reformlar bir-birine kronolojik olarak denk gelmiştir. XIX. yüzyılın başında Rusya’da Çar I. Aleksandr’ın tahta çıkması ve onun bakanı M.M. Speransky ile reformlar yapılmaya başlandıysa, reformlar yeni Çar I. Nikolay tarafından derhal kısıtlanmıştır. Bir sonraki reform girişimleri 1861’de köylü serfliğin kaldırılmasıyla başlamış ve XX. yüzyılın başında Başbakan P. A. Stolypin ile devam etmiş ki bu da yine ülkenin siyasi elitinin yokluğu nedeniyle tamamlanmamış ve devletin Batı Avrupa’dan geri kalmamasını sağlayamamıştır. Benzer bir durum, Tanzimat reformlarını mantıklı bir sonuca ulaştırmayan ve suçu Osmanlı’nın yönetici seçkinlerine yüklenilecek olan Osmanlı Türkiye’sinde de gözlemlenebilir. Nihayetinde Birinci Dünya Savaşı’nın galipleri arasında ne Osmanlı Devleti ne de Çarlık Rusyası yer almıştır. Hem Osmanlı hem de Rus İmparatorluğu hiçbir zaman istikrara kavuşmamış ve iç gerilimler o kadar artmıştır ki, her iki ülkedeki eski devlet sistemi de çökmekten kendini alamamıştır.

Rus İmparatorluğu’nun çöküşü, bir dizi yenilgiye yol açan 1854-1856’deki Kırım Savaşı’ndaki yenilgiyle başlamış denilebilir. Bundan sonra, Balkan savaşlarında, Rus-Japon Savaşı’nda ve Birinci Dünya Savaşı’nda yenilerek, bunun sonucunda imparatorluk kendine olan inancını yitirmiş, bir Avrupa jandarmasından “Avrupalıların alay konusu”na dönüşmüştür. İronik olarak, Osmanlı Türkiye’si de kendisini benzer bir durumda bulmuş ve önce “Avrupa’nın hasta adamı”na, sonra da alay konusuna dönüşmüştür. Dolayısıyla savaşın başlangıcındaki bu yenilgi ve belirsizlik duygusu, hem Genelkurmay’da hem de orduda ve tüm Rus ve Türk toplumlarında yükselmiştir. Böylelikle iki devlet de çökmeye hazır duruma gelmiştir.

Sonuç

Sonuç olarak belirtilebilir ki, panslavizm ve “Konstantinopolis’in alınması” gibi fikrin ve aynı zamanda Marmara Denizi kıyılarına sahip olarak Akdeniz’e çıkabilmek gibi fikirlerin sadece Rus yazarını meşgul etmekle kalmamış, bu fikir Rus aydınları arasında da, Çarlık Rusya’nın en yüksek siyasi ve askeri çevrelerinde de popüler olmuştur. Ülkenin daha sonra Rusya için bir felakete dönüşen ilk dünya savaşına bu kadar hatalı ve aceleci girişinin nedenlerinden birinin de toplumda böyle bir ruh halinin ve “tarihi niyetin” olduğu da kabul edilebilir.

Dostoyevski’nin günlüklerinden öğrenilen şey, onun esas olarak ortodoks şovenist konumlarda olduğudur. Yazara göre, sadece Ortodoks Rusya doğru bir yödedir, Batı ise siyasi bir jeopolitik güç olarak kabul edilse de, onlar doğru Hristiyan yönünde gelişen devletler olmamıştır. Doğu sorununda ise Osmanlı’yı askeri ve siyasi bir güç olarak hiç kabul etmemiştir. Buradan da o dönemdeki Osmanlı devletinin zayıf ve zor durumda olduğu görülebilir. Yazara göre, gelecekte Osmanlı devletinin yıkılması an meselesi olmuştur. Bu, onun Rus Ortodoks şovenizmini açıkça göstermiştir. Genel olarak, yazar, Rus İmparatorluğu’nun iç bölgelerindeki Türk halklarına da kibirli davranmıştır. Ayrıca, ona göre, üçüncü Roma sayılan Rusya’nın misyonu her an İstanbul’a sahip olarak Yunanistan’ı da etkileyerek şekilde eski Bizans topraklarında

hâkimiyetini kurmak olmuştur. Ayrıca Osmanlı Devleti altındaki Slav halklarını kanatları altına almanın da Rusya'nın görevi olduğunu düşünmüştür.

Dostoyevski'nin Doğu sorununa ilişkin görüşlerinden, Rus toplumunda Türk karşıtlığının nasıl derinleştiği ve onun askeri-politik bir hastalığa dönüştüğü görülebilir. Tarihsel bir paralellik kurarsak, bu belli bir düzeyde antisemitizm kadar hastalıklı bir olguydu. Ancak Dostoyevski'nin fikirlerinin tarihle temel çelişkisi, onun kibirli, bencil ve emperyalist olması olmuştur. Dostoyevski'nin Doğu sorunundaki görüşleri, Osmanlı ile Rusya ve Batı ile Rusya arasındaki derin bir yanlış anlaşılma ve karşılıklı güvensizlik katmanları ortaya koymuştur.

Extended Abstract

The Russian literature in the 19th century is a world phenomenon. We believe that one of the most noteworthy aspects of representatives of multifaceted Russian literature is their views on the main trends and events of Russian and neighboring peoples and world history. Their ideas are deep, but there are many contradictions. Beginning with A. S. Pushkin, Russian writers such as L. N. Tolstoy, I. S. Turgenev, N. V. Gogol and many others expressed their views on pivotal issues of Russian history from the earliest times to their own time. F. M. Dostoyevsky, the great Russian writer, holds a particularly distinguished place among them. It should be noted that Russian classics were characterized by universal humanistic views, as well as chauvinistic and "imperialist" views. This is evident from Dostoyevsky's work. Being an Orthodox thinker, the writer was characterized by "Slavic ethnocentrism".

One of the issues that deeply worried Russian writers and publicists was the painful acceptance of Russia's lagging behind Western European countries in the new era. In many cases, Russian public opinion explained this with the "oppression" of the Golden Horde. The Russo-Turkish wars of the 18th and 19th centuries also strengthened conflicting attitudes towards the Turkic peoples within Russia. Dostoyevsky's negative attitude towards the Ottoman state was formed in this framework. For example, Dostoyevsky explains harsh scenes in Russian society and daily life with the legacy and influence of the Golden Horde. Dostoyevsky looks at the changes and achievements in Russian history during the period of Kievan Rus and Moscow and the era of Peter I as an Orthodox thinker. It is evident that he ignored the brutality of the Russian state during its conquests of the states and peoples in the interior regions of Eurasia during the periods in question. It is known that during the conquest of Kazan, Astrakhan khanates and Nogai Horde, they used a particularly strict policy. It cannot be said that the writer did not know these facts. Even so, he remains silent. Dostoyevsky's view of history is presented intermittently in his works of art. And he openly expresses his main historical views in his diaries. His main thoughts are the relations of the Russian Empire with Western European empires. According to the writer, Western European countries are permanent rivals of Russia. Although within the same Christian civilization, it criticizes Catholic and Protestant values.

Dostoyevsky perceived Catholic and Protestant Europe as regions that had diverged from the original path of Christian development and values. In his view, Orthodox

Russia represented the sole civilization that maintained these foundational Christian Orthodox principles in the face of new challenges. Consequently, he regarded Russia as having a historical mission to save all of humanity. The first step in this mission, he believed, was the unification of all Slavic-speaking peoples under the aegis of the Russian Empire. The decline of the Ottoman Empire in the 19th century and the emergence of the “Eastern Question” appeared to him as a significant opportunity to advance this cause. However, Dostoyevsky showed little interest in the plight of the Turkic peoples subjugated by Russia.

The article explores F. M. Dostoyevsky’s historical perspectives within the context of the “Eastern Question”. According to Dostoyevsky, the origins of Russia’s “Eastern problem” can be traced back to the 16th and 17th centuries, marked by the formation of the centralized Moscow state. The resolution of this issue began during the reign of Tsar Ivan the Terrible with the conquest of the Kazan and Astrakhan Khanates, along with other Turkish speaking peoples. In the early 18th century, Tsar Peter I continued to address this issue by implementing policies designed to advance Russian interests. The writer asserts that the conquest of the Turkish peoples held progressive significance and that Russia’s wars of conquest were conducted “peacefully”. However, historical evidence suggests that this portrayal is inaccurate. By the early 19th century, as the Ottoman Empire weakened, both the policies of the Russian tsars and Russian public opinion shifted, prioritizing the conquest of Ottoman territories, with a particular focus on Constantinople. As an Orthodox religious thinker, F.M. Dostoyevsky was a staunch supporter of the policies pursued by Russian rulers. However, the baselessness of his pan-Slavic ideas became increasingly apparent in the 20th century. It is important to note that Dostoyevsky’s pan-Slavic and chauvinistic views did not enjoy widespread acceptance among Russian intellectuals. This is exemplified by the fact that during the Soviet period, the Diary of Dostoyevsky was published only once in the first decade of Soviet rule before being subsequently banned.

Makaledeki Yazar Katkılarının Yüzde ile Gösterilmesi
(Showing Author Contributions in the Article as Percent)

	1. Sorumlu Yazar (Responsible Author)	2. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)	3. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)	4. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)
Çalışmanın Tasarlanması: (Conceiving the Study)	%60	%40		
Veri Toplanması: (Data Collection)	%60	%40		
Veri Analizi: (Data Analysis)	-	-	-	-
Makalenin Yazımı: (Writingup)	%60	%40		5
Makale Gönderimi ve Revizyonu: (Submission and Revision)	%60	%40		
Çıkar Çatışması: (Competing Interests)	Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler. The authors declare that they have no competing			

* Not(e): Belgenin imzalı asıl nüshası dergi süreç dosyalarında mevcuttur.

(The signed original copy of the document is available in the journal process files archive)

Kaynakça

- Berdyayev, N. A. (1990). *İstoki i Smysl Russkogo Kommunizma*. Moskova: İzdatelstvo Nauka.
- Çerepnin, A. V. (1968). *Религиозные и исторические взгляды классиков Русской литературы [Religioznyye i İstoriçeskiye Vzglyady Klassikov Russkoy Literatury]*. Moskova: İzdatelstvo Mysl.
- Danilevskiy, N. Ya. (2013). *Россия и Европа [Rossiya i Evropa]*. Moskova: İzdatelstvo Lan.
- Dostoyevskiy, F. M. (2019). *Дневник писателя [Dnevnik Pisatelya]*. Moskova: İzdatelstvo Azbuka-Attikus.
- Lyubyatinskaya, U. S. (2006). *Исторические воззрения Ф.М. Достоевского [İstoriçeskiye Vozzreniya F. M. Dostoyevskogo]* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Moskova: Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesi.
- Perpelitsyn, A. V. (2017). *Религиозные и исторические взгляды Ф.М. Достоевского [Religioznyye i İstoriçeskiye Vzglyady F.M. Dostoyevskogo]*. Moskova: İzdatelstvo VG.
- Pokrovski, G. A. (1929). *Мученик богоискательства (Ф.М.Достоевский) [Muçenik Bogoiskatelstva (F.M.Dostoyevskiy)]*. Moskova: İzdatelstvo Ateist.
- Volkova, Ye. A. (2016). Исторические взгляды и деятельность Ф.М.Достоевского в 1840-1870 гг. [İstoriçeskiye Vzglyady i Deyatelnost F. M. Dostoyevskogo v 1840-1870 gg.]. *Uçenyye Zapiski, Elektronnyy nauchnyy zhurnal Kurskogo gosudarstvennogo universiteta*, 3 (39), 3-10. Erişim adresi: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskie-vzglyady-i-deyatelnost-f-m-dostoyevskogo-v-1840-1870-gg/viewer>.
- Volkova, Ye. A., Lihoradova, I. N. & Frolova, E. V. (2021). Исторические взгляды Ф.М.Достоевского в контексте историографического анализа (К 200-летию юбилею со дня рождения) [İstoriçeskiye Vzglyady F. M. Dostoyevskogo v Kontekste İstoriografiçeskogo Analiza (K 200-letnemu yubileyu so dnya rozhdeniya)]. *Journal Bulletin Social-Economic and Humanitarian Research*, 10 (12), 3-12. doi: 10.5281/zenodo.4498558.

Tokat'ta Vatan Cephesi (1958-1960)**The Fatherland Front in Tokat (1958-1960)****Betül TEKİNSOY *** Öz

Türk siyasi hayatının kilometre taşlarından birisini oluşturan Demokrat Parti (DP), 1950 yılında yapılan seçimlerin sonucunda 27 yıllık tek parti iktidarına son vererek önemli bir başarı elde etmiştir. DP, iktidarının ilk dönemi olan 1950-1954 yılları arasında dış krediler ve tarımdan elde edilen gelirlerin artmasının da etkisiyle birçok önemli icraat gerçekleştirmiş ve 1954 seçimlerinde de halkın desteğini alarak iktidarını sürdürmeyi başarmıştır. Ancak 1954-1957 arası dönemde ülkede ekonomik sorunların baş göstermeye başlaması, iktidarın çıkardığı kanunlarla muhalefet, basın ve yargı üzerindeki baskısını arttırması ve 6-7 Eylül 1955 olayları gibi ülkenin dış dünyada itibarını sarsan durumların da ortaya çıkması, 1957 seçimlerinde DP'nin oylarının düşmesine, muhalefet partilerinin özgüveninin artmasına ve DP'ye karşı muhalefetlerini daha da sertleştirmelerine neden olmuştur. Ekim 1958 yılından itibaren DP'ye karşı ortak hareket etme kararı alarak birleşen muhalefet partileri Güç Birliği adında siyasi bir yapılanma oluştururken, Adnan Menderes de, 12 Ekim 1958 tarihinde Manisa mitinginde yaptığı konuşmasında muhalefetin yıkıcı faaliyetlerine karşı tüm vatandaşların dahil olacağı bir Vatan Cephesi kurulacağını belirtmiştir. Adnan Menderes'in bu çağrısı üzerine yurt genelinde olduğu gibi Tokat'ta da 1958-1960 yılları arasında çok sayıda vatandaş muhalefet partilerinden istifa ederek DP'ye katılmıştır. Çalışmamızda Vatan Cephesi'nin Tokat ve ilçelerindeki teşkilatlanması ve halkın Vatan Cephesi'ne katılmalarının nedenleri Adnan Menderes'e gönderilen telgraflar göz önünde bulundurularak, özellikle T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nden edinilen belgeler ve dönemin yerel basınındaki haberler dikkate alınarak incelenmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü
betultekinsoy@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5342-366X
Tokat / TÜRKİYE

* Assist. Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Economics and Administrative Sciences Political Science and International Relations Department
betultekinsoy@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5342-366X
Tokat / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Tokat, Demokrat Parti, Vatan Cephesi.

Abstract

The Democrat Party (DP), which constitutes one of the milestones of Turkish political life, achieved an important success by ending the 27-year single-party rule as a result of the elections held in 1950. Between the years of 1950 and 1954, the first period of its power, the DP carried out many important actions with the effect of the increase in foreign loans and income from agriculture, and managed to maintain its power by getting the support of the people in the 1954 elections. However, the emergence of economic problems in the country from 1954 to 1957, the increasing pressure on the opposition, the press and the judiciary with the laws enacted by the government, and the emergence of situations that shook the country's reputation in the outside world, such as the events of 6-7 September 1955, caused the DP's votes to decrease in the 1957 elections, the opposition parties to increase their self-confidence and to harden their opposition to the DP. While the opposition parties, which decided to act jointly against the DP in

Başvuru/Submitted: 19/05/2023**Kabul/Accepted:** 13/11/2023

October 1958, formed a political structure called the Union of Forces, Adnan Menderes, in his speech at the Manisa meeting on October 12, 1958, stated that a Fatherland Front would be established in which all citizens would be involved against the destructive activities of the opposition. Upon this call by Adnan Menderes, many citizens resigned from the opposition parties and joined the DP between 1958 and 1960 in Tokat, as in the rest of the country. In our study, the organization of the Fatherland Front in Tokat and its districts and the reasons for the people's participation in the Fatherland Front were examined by considering the telegrams sent to Adnan Menderes, especially the documents obtained from the Republic Archive of the Presidency of the State Archives of the Republic of Turkey and the news in the local press of the period.

Keywords:

Tokat, Democrat Party, The Fatherland Front.

Makale Bilgileri

Atıf: Tekinsoy, B. (2024). Tokat'ta Vatan Cephesi (1958-1960). *Selçuk Türkiyat*, (62): 153-178. Doi: 10.21563/sutad.1299677

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Tekinsoy, B. (2024). Tokat'ta Vatan Cephesi (1958-1960). *Selçuk Türkiyat*, (62): 153-178. Doi: 10.21563/sutad.1299677

It is exempt from the Ethics Committee Approval.

Ethics Committee Approval: No participants.
Informed Consent: The study received no financial support from any institution or project.
Financial Support: No conflict of interest.
Conflict of Interest: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Copyrights: Two external referees / Double blind.
Assessment: Checked – iThenticate.
Similarity Screening: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
Ethical Statement: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)
License: NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Türkiye’de tek parti döneminin son yıllarına damgasını vurmuş olan II. Dünya Savaşı, etkilerini yakından hissettirmiş ve savaş sonunda Türk siyasi yapısı da önemli derecede değişikliğe uğramıştır. Bu süreç, Türkiye’nin toplumsal dinamiklerini görmek ve anlamak açısından son derece kritik olmakla beraber, 1946 yılı sonrası çok partili hayat deneyimi esasında savaş yıllarının sosyal yaşamdaki dönüşümleri ile bağlantılıdır (Türkmen, 2017, s. 519-520).

II. Dünya Savaşı ile ortaya çıkan ekonomik sıkıntılarla mücadele etmek için hükümetin uyguladığı Milli Koruma Kanunu, Toprak Mahsulleri Vergisi ve Varlık Vergisi gibi yeni vergiler toplumun farklı kesimleri üzerinde tedirginlik yaratmıştır (Karataş, 2022, s. 308). Nitekim bu vergiler liberal ekonomi beklentisi olan sermaye gruplarının; Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu kapsamındaki toprak reformu girişimleri ise büyük toprak sahiplerinin CHP iktidarından uzaklaşmasına neden olmuştur (Uluç, 2020, s. 473).

Savaş boyunca uygulanan katı ekonomi politikaları bir taraftan geniş halk kitlelerini partiden uzaklaştırırken diğer taraftan da parti içindeki muhalefetin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nitekim CHP’deki parti içi muhalefet 21 Mayıs 1945’te başlayan bütçe görüşmeleri ile ortaya çıkmıştır. Parti içindeki muhalif düşüncelere rağmen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’nun 11 Haziran 1945’te Meclisten geçmesi de CHP’de derin çatlakların oluşmasına neden olmuştur (Tunç; Şahin, 2015, s. 36;39). Bu kanunun Mecliste oylanmasından önce parti grubuna “*Dörtlü Takrir*” olarak bilinen belgeyi veren Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuad Köprülü esasında muhalefetlerinin sadece bütçeye veya Toprak Yasası’na olmadığını da göstermişlerdir. (Yılmaz, 2008, s. 100). Bu gelişmelerin sonucunda 7 Ocak 1946’da Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuad Köprülü ve Refik Koraltan tarafından DP kurulmuştur (Yücel, 2003, s. 43). DP, 14 Mayıs 1950’de gerçekleşen genel seçimlerin sonucunda yeni seçim sistemine göre meclise 416 milletvekili göndererek hükümeti kurmaya hak kazanmış ve böylelikle 27 yıllık CHP iktidarına son vermiştir (Gaytancıoğlu, 2011, s. 32). DP, 14 Mayıs 1950’den 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesine kadar üç kez yapılan genel seçimlerde de tek başına iktidar partisi olmuş ve bu üç dönemde de birbirinden önemli gelişmeler yaşanmıştır (Gaytancıoğlu, 2011, s. 36).

DP’nin 1950-1954 yılları arasında elde ettiği başarının temel nedenini ekonomi alanında gerçekleştirdiği hamleler oluşturmuştur. DP’nin ilk iktidar yıllarında milli gelir %15 oranında artış göstermiştir. Özellikle tarım alanında yaşanan gelişmelerin ekonomi alanında sağlanan başarının esas kaynağı olduğu görülmektedir. Bu süreçte devletin elindeki toprakların bir kısmı köylülere dağıtılmış, boş topraklar ise işletmeye açılmıştır. İşsiz durumda olan fazla nüfus bu yeni çalışma alanlarında istihdam edilmiştir. Ayrıca tarım alanında makineleşmeye gidilmesi ile ülkedeki traktör sayısı on kat artmış, tarımsal ürünün nakledilmesi ve muhafaza edilmesinde yeni imkânlar geliştirilmiştir. Bu süreçte Ziraat Bankası da tarım kesiminin kredi ihtiyacını büyük ölçüde karşılamıştır. Bu faktörlerin yanı sıra iklim şartlarının elverişli ve dünya konjonktürünün de uygun olması tarımdaki gelişmeyi arttırmıştır (Eroğul, 2013, s. 131-132).

DP, ilk iktidar döneminde 1951 ara seçimleri öncesinde Halkevlerini kapatıp mallarına el koymak suretiyle uyguladığı CHP'yi yıpratma politikasına 1954 seçimleri öncesinde de devam etmiş ve Aralık 1953'te haksız kazanıldığı gerekçesiyle CHP mallarına el koyan bir kanun çıkarmıştır. Görüldüğü üzere 1954 seçimlerine böylesi gergin bir ortamda girilmiştir (Uyar, 2017, s. 58). 1954 yılında yapılan seçimlere CHP, CMP, DP, İP ve KP katılmıştır. Bu seçimlerde Meclis'te yer alan 541 milletvekilinden 503'ünü DP, 31'ini CHP, 5'ini CMP ve 2'sini de bağımsızlar kazanmıştır (Türkiye İstatistik Kurumu, 2012, s. 10). 1954 seçimlerinde DP'nin aldığı % 58.4 oy oranı Türkiye'de bir siyasi partinin almış olduğu en yüksek oy oranı olmuş ve bir daha bu orana ulaşamamıştır (Tekinsoy, 2022, s. 343-344). DP'nin 1954 seçimlerinde bu denli bir başarı elde etmesi yükselme dönemi yaşayacağına bir göstergesi olmuştur. Böylesine bir başarının yaşanmasında DP'nin ilk iktidar yıllarında iktisadi alanda gerçekleştirdiği hamlelerin etkili olduğunu söylemek mümkündür (Özer, 2015, s. 88). Ekonomi alanında yaşanan gelişmelerin yanı sıra DP'nin gerçekleştirdiği icraatlarında ve aldığı kararlarda halkın taleplerini dikkate alması, mahalle ve köy seviyesinde ocak ve bucak teşkilatlanmaları ve halkın aktif siyasi hayata katılımını sağlaması da DP'yi başarıya taşıyan diğer önemli etkenlerdir. Yine bu süreçte, köylüye verilen destekler de DP'nin köylerde büyük teveccüh kazanmasına da etkili olmuştur.

1954 seçimleri sonucunda % 93 gibi yüksek bir oranla Meclis'te temsil hakkı elde eden DP, çıkardığı kanunlarla muhalefet, basın ve yargı üzerinde baskısını arttırmış, bu durum partinin 1954-1957 arası dönemde zayıflamasına neden olmuştur. Bu süreçte ülkede bir taraftan ekonomik sorunlarda artış, tarımsal üretimde duraklama, kıtlık ve enflasyon gibi sorunlar yaşanırken, diğer taraftan antidemokratik kanunları kaldıracığına söz veren DP, basın, yargı ve üniversite çevrelerindeki baskısını arttırmıştır (Doğaner, 2013, s. 32-33). Bu dönemin en önemli olaylarından biri olan Kıbrıs sorununun iç politikaya yansımaları olan 6/7 Eylül Olayları da iktidar ile muhalefet arasında görüş ayrılığının yaşanmasına neden olmuştur (Aydoğmuş, 2021, s. 1178). Bütün bu gelişmeler yaşanırken parti içinde de huzursuzluklar su yüzüne çıkmış ve "İspat hakkı" meselesi tartışılırken DP'den istifa ve ihraçlar yoğun bir şekilde gündeme gelmiştir. "19" lar olarak bilinen bu muhalifler Aralık 1955'te Hürriyet Partisi'ni kurmuştur (Bulut, 2009, s. 127).

1954 seçimleri sonrasında gücünü artıran DP'nin ülke içinde uyguladığı sert politikalara karşı tepkiler artarak devam etmiştir. Bu tepkilerin bir sonucu olarak 1957 seçimleri öncesinde muhalefette ilk cepheleşme girişimi gerçekleşmiş ve 19 Eylül 1957'de CHP, HP ve CMP arasında iş birliği yapılmasına dair bir toplantı yapılmıştır. İsmet İnönü'nün Heybeliada'daki evinde başlayıp, Taşlık'taki evinde devam eden "İş Birliği" toplantısı sonuçsuz kalsa da DP idarecilerini tedirgin etmiş ve 1957 seçimlerinden sonra iktidarın muhalefete karşı takınacağı tavrı da belirlemiştir (Arslan, 2013, s. 130). İç politikada bu gelişmelerin yaşandığı ortamda gerçekleşen 1957 seçimlerinde çoğunluk sisteminin etkisiyle DP, mecliste çoğunluğa yine sahip olmuştur. 610 milletvekilinden oluşan mecliste DP 424, CHP 178, CMP 4, HP 4 milletvekili elde etmiştir. 2 milletvekili de bağımsız olarak meclise girebilmiştir. DP'nin oy oranı yüzde ellinin altına düşmesine rağmen milletvekillerinin % 70'ine sahip

olmuştur. 1957 seçimleri incelendiğinde CHP'nin önceki seçimlere göre Meclis içinde daha güçlü ve etkili bir konuma geldiği görülmektedir. Bundan sonraki süreçte iki parti birbirlerine karşı hoşgörüsüz bir tavır sergilemeye başlamıştır. DP'nin bu dönemde baskıcı bir yönetim tarzı sergilemesi, muhalefet üzerinde baskısını arttırması, ekonomideki kötü gidişat ve enflasyonun da artması DP'nin özellikle kentli kesim olmak üzere tabanının desteğini kaybetmesine neden olmuştur (Özer, 2015, s. 108-110).

1957 seçimlerinde DP'nin oylarının % 50'nin altına düşmesi ve ülkedeki ekonomik sorunların her geçen gün daha da artması ile muhalefet partilerinin özgüveni artmış ve DP'ye karşı daha sert bir muhalefet yapmaya başlamışlardır (Demir, 2019, s. 181). Milli Muhalefet Cephesi'ni kurarak muhalefetin tabanını genişletmeyi hedefleyen İsmet İnönü, 12 Ekim'de İstanbul İl Kongresi'nde yaptığı konuşmada muhalefetin güç birliği içinde olması gerektiğini belirtmiştir. Bu yönde ilk gelişme CMP ile TKP'nin 16 Ekim 1958'de birleşerek CKMP adını alması ile başlamıştır. Diğer muhalefet partisi olan HP'de 24 Kasım 1958'de CHP'ye katılmıştır. Muhalefetin güç birliği oluşturması üzerine iktidar harekete geçmiş ve Adnan Menderes kamuoyunun desteğini almak için gezilerine ve muhalefete yönelik suçlamalarına hız vermiştir (Yücel, 2003, s. 137). Menderes, 12 Ekim 1958 tarihinde Manisa İl Kongresi'nde yaptığı konuşmada "*Politika ve ihtirastan varesten vatandaşların kin ve husumet cephesine karşı Vatan Cephesi*" kurmalarını istemiştir (Ahmad & Ahmad, 1976, s. 185). HP'nin CHP'ye katılması ile "*Güç Birliği Ocaklarının*" kurulmasına karar verilmiş ve HP'nin tabelası "*Güç Birliği Ocağı*" olarak değiştirilmiştir (Doğaner, 2013, s. 36). Böylesi bir ortamda iktidar, Vatan Cephesi ocaklarını açarken, muhalefet de Güç Birliği ocakları ile karşı cephe oluşturmuştur (Özer, 2015, s. 131)¹.

Adnan Menderes, 24 Kasım 1958'de Lüleburgaz'da yaptığı bir konuşmasında ise HP ile CHP'nin birleşmesini kastederek; "*Onların Güç Birliği adı altında giriştikleri faaliyetin maksadı şudur: Bir Haçlı cephesi ile karşımıza dikilecekler*" ifadeleri ile muhalefetin iktidara karşı ittifakını bir "*Haçlı Ordusuna*" benzetmiştir (Eroğul, 2013, s. 216). İnönü ise Menderes'in güç birliği için ehlişalip demesine karşılık olarak, "*Bu ehlişalip değil, ehli iman birliğidir*" ifadelerini kullanmıştır (Uyar, 2017, s. 283).

Vatan Cephesi, DP'lilerden ziyade muhalefetin temsil ettiğine inanılan zararlı "*politika ve ihtirastan*" uzak kalan vatandaşları partili olmadan muhalefetin karşısındaki cepheye çekmeyi amaçlamıştır². Böylece DP, kendi üyeleri dışında da kitlelerin desteğini elde etmek istemiştir. Vatan Cephesine üye olanların sayısı kurulduktan bir

¹ "DP içinde Vatan Cephesi'nin ilk toplantısı 6 Ocak 1959 tarihinde İstanbul il teşkilatında yapılmıştır". Bk. Arslan, 2013, s. 131; Milliyet gazetesinin 6 Ocak 1959 tarihli sayısındaki "*Vatan Cephesi Toplantısı Bugün*" başlığı ile verilen haberde DP İstanbul İl teşkilatının gizli "*Vatan Cephesi toplantısını*" 6 Ocakta saat 17'de Spor ve Sergi Sarayı'nda yapacağı ve 6 bin kişinin katılacağı tahmin edildiği toplantıya TBMM Reisi Refik Koraltan, vekiller, Genel İdare Kurulu üyeleri, Meclis Grubu başkanı ve üyeleri, Vilayet ve şehir meclisi üyeleri, İl İdare Kurulu, ilçe, bucak, ocak başkan ve üyeleri, gençlik ve kadın kolları üyeleri ve eski milletvekillerinin katılacağı, gizli toplantının davetiyelerinin bastırıldığı ve dağıtılmak üzere ilçe başkanlarına verileceği belirtilmiştir. Ayrıca toplantıda Başbakan Adnan Menderes'in konuşacağı ve "*Güç Birliği*" karşısında DP'nin tutumu ve teşkilattaki hiziplerin söz konusu edileceği ifade edilmiştir. Bk. (Milliyet, 06.01.1959, s. 1, 5).

² "Vatan Cephesi'nin hukuki niteliği net değildir. O ne bir parti, ne partinin yan kolu, ne dernek, ne de DP'nin hukuken tanınmış bir parçasıdır. Partinin ocak teşkilatları tarafından kurulmuş, kimi zaman ocak teşkilatından da başka bir şey olmadığı da iddia edilen bir oluşumdur." Bk. (Demirel, 2016, s. 291).

yıl sonra 973.000'e ulaşmıştır. İstanbul'da Vatan Cephesine üye olanların sayısı 1960 yılının Mart ayında 76,0402'u, Vatan Cephesi ocağı sayısı ise, 134'ü bulmuştur. Dönemin DP yanlısı yayın politikası güden gazeteleri incelendiğinde Vatan Cephesi'ne üye olanların çoğunun köylü vatandaşlar olduğu dikkat çekmektedir. DP'nin özellikle köylere yaptığı yatırım vaatlerini bu durumun nedeni olarak görmek mümkündür (Gaytancıoğlu, 2011, s. 99-101; Zafer, 6 Ocak 1959, s. 1-2).

DP iktidarı halkı Vatan Cephesi'ne katılmaya davet ettikten sonra, destekleyenlerin ödüllendirileceğini, desteklemeyenlerin ise cezalandırılacağını açıklamıştır. Nitekim destek veren köylere yol, cami ve kredi sözü verilirken, CHP'ye oy veren bir köyün ise elektriği kesilmiştir. Bu durum halkın Vatan Cephesi'ne katılmaya mecbur bırakıldığını bir göstergesidir. Vatan Cephesi kurulması fikrini il olarak Hür Parti Genel Başkanı Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu ortaya atmış olmasına rağmen, Menderes tarafından hayata geçirilmiştir. Bu durum Vatan Cephesi'nin Adnan Menderes ve DP ile birlikte özdeşleşmesini sağlamıştır (Uzman, 2018, s. 146-147).

DP'nin Vatan Cephesi adı ile kurduğu bu yeni yapılanma partiden ayrı bir örgütlenme şeklinde ortaya çıkmıştır. Daha çok Trakya'da oluşturulan Vatan Cephesi yapılanması, Trakya ve İstanbul'un dışında Ankara, İzmir, Konya, Eskişehir, Denizli, Erzurum ve Diyarbakır gibi Anadolu'nun birçok şehrinde de uygulanmaya konmuştur. Vatan Cephesi çalışmaları ve Başbakan Adnan Menderes'e çekilen telgraflar 27 Mayıs Askeri Müdahalesi ile birlikte ortaya çıkmıştır (İlhan, 2016, s. 22-23)³.

Arşiv belgelerinden ve Tokat basınından elde ettiğimiz bilgilere göre Tokat'ta halkın 1958 yılından başlamak üzere özellikle 1959 ve 1960 yıllarında muhalif partilerden istifa ederek yoğun bir şekilde Vatan Cephesi'ne katıldıkları ve desteklerini Adnan Menderes'e gönderdikleri telgraflarla ifade ettikleri görülmektedir (Bkz. EK 1). Bu telgraflarda Vatan Cephesi'ne katılmalarının nedenleri arasında, CHP'den duyulan rahatsızlık, köylüye hak ettiği değeri DP'nin vermesi, DP'nin bayındırlık ve imar faaliyetlerinden duyulan memnuniyetleri ile Adnan Menderes'e duyulan sevgi gösterilmiştir.

1-1958 Yılında Tokat'ta Vatan Cephesi

Vatan Cephesi teşkilatlanmasını sağlamak için DP kadrolarının Tokat'ta olağanüstü bir gayret içinde oldukları dikkat çekmektedir. Bunun sebebi ise 27 Ekim 1957 seçimlerinde CHP'nin Tokat'ta birinci parti olarak çıkmasıdır. Zira 1957 seçimleri neticesinde DP, ülke genelinde olduğu gibi Tokat'ta da ciddi oranda oy kaybına uğramıştır. Tokat'ta seçim neticesinde 10 milletvekilini meclise göndermeyi başaran CHP, seçimleri takip eden süreçte de rüzgârı lehine çevirmeyi başarmıştır⁴. Nitekim

³ “ Vatan Cephesi'ne katılan insanların isimleri her gün devletin denetiminde olan radyoda okunmuştur. Bir buçuk yıl süren bu durum halkın tepki göstermesine ve birçok kentte “*Radyoyu Dinlemeyenler Cemiyetleri*”nin kurulmasına sebep olmuştur”. Bk. (Zürcher, 2008, s. 348).

⁴ Tokat özelinde seçim sonuçları incelendiğinde, DP'nin 1950 seçimlerinde 8 milletvekilini, 1954 seçimlerinde 9 milletvekilini Tokat'tan meclise göndermeyi başardığı görülmektedir. Ancak aynı başarıyı 1957 seçimlerinde gösterememiş, 1954'te 80.537 olan oy sayısı 1957'de 67.282'ye düşmüştür. Böylelikle DP 1957 seçimleri sonucunda Tokat'tan milletvekili çıkaramazken, CHP aldığı 73.054 oya karşılık 10 milletvekilini meclise

1958 yılında yapılan Tokat DP teşkilat kongrelerine vatandaşların katılımının az olması hatta bu nedenle ocak kongrelerinden bazılarının yapılamamış olması ve yerel basında da vatandaşların DP kongrelerine rağbet etmedikleri yönünde haberlerin yer almaya başlaması bu duruma kanıt olarak değerlendirilmektedir (Tokat, 4 Eylül 1958, s. 1). Bu durum Tokat'ta DP teşkilatının çöktüğü şeklinde yorumlanırken, CHP il ve ilçe kongrelerinin çok kalabalık ve canlı geçmesi DP aleyhine algıların yoğunlaştığına bir işaret olarak görülmüştür. Buna örnek olarak Ekim 1958'de toplanan Turhal CHP İlçe Kongresi gösterilebilir. Kongrede milletvekillerinden Bekir Şeyhoğlu, Ahmet İspirli, Faruk Ayanoğlu, Şahan Kitapçı, Daniş Yurdakul yaptıkları konuşmalarda DP'ye ilişkin şikâyetlerini dile getirmişlerdir (Tokat, 7 Ekim, 1958, s. 1)

Adnan Menderes'in muhalefete karşı halkı Vatan Cephesi'ne katılmaya davet etmesiyle birlikte, ülke genelinde olduğu gibi Tokat'tan da çok sayıda vatandaş gönderdikleri telgraflar ile başbakana bağlılıklarını bildirmişlerdir. Bunlardan Tokat Esnaf Dernekleri Birliği İdare Kurulu'nun 17 Ekim 1958 tarihinde gönderdiği telgraf Tokat'tan gönderilen ilk telgraf olma özeliğine sahiptir. Söz konusu olan telgrafta; iktidarın yoğun faaliyetlerinin takdir edildiği, küçük esnafa gösterilen iyimser muameleden mutlu olunduğu ve Tokat'taki beş yüz küçük esnaf tarafından Esnaf Dernekleri Birliği'nin kurulduğu belirtilmiştir. Birlik üyeleri telgrafın devamında DP'nin icraatlarından memnuniyet duyduklarını ifade etmek suretiyle DP'ye olan bağlılıklarını da bildirmişlerdir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 17.10.1958, s. 97).

1958 yılında Tokat'ın Çamlıbel nahiyesinden DP'ye katılımların olduğu görülmektedir. Nitekim DP Bucak Başkanı Mevlüt Bülbül Başbakan Adnan Menderes'e gönderdiği telgrafta bucaklarına bağlı Kızık köyünden CHP'ye mensup olan 104 vatandaşın partilerinden istifa ederek DP'ye katıldıklarını belirtmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 20.10.1958, s. 7). Yine aynı nahiyeden Adil Günel ve Mustafa Talo da 10 kişiden oluşan aile üyeleri ile birlikte CHP'den ayrılarak DP'ye katıldıklarını bildirmişlerdir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 29.12.1958, s. 13). Bu yıl içerisinde Vatan Cephesi'nin kurulması ile birlikte Tokat'ta çok sayıda vatandaş CHP'den istifa ederek DP'ye katılmaya devam etmiştir. Tokat İl Başkanı Selahattin Gülüt tarafından gönderilen 23 Ekim 1958 tarihli telgraftaki;

“Yurdun her tarafında olduğu gibi Tokat vilayeti çevresinde de muhtelif partiye mensup vatandaşlar kitle halinde partimize iltihak etmektedirler. Son 15 gün içinde Reşadiye kazasına bağlı Picek köyünden Halk Partisi Ocak başkanı dahil 151, Dut dibi köyünden 75, Orta köyden 49, Kuz gölcük köyünden 73, Yoğun Folit köyünden 75, Doğla köyünden 51, Merkez kazaya bağlı Zazara köyünden Halk Partisi Ocak başkanı dahil 54, Karakaya köyünden 39, Hasan baba köyünden 89 ve Büyük Endiz köyünden 42 vatandaş Halk partisinden istifa ederek Demokrat Parti'ye iltihak etmişlerdir...”

ifadeleri bahse konu olan bu durumu kanıtlar niteliktedir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 23.10.1958, s. 96).

gönderebilmiştir. Bk. Tüik, 2008, s. 88; 17 Ekim 1958 tarihinde İsmet İnönü'nün Tokat halkı tarafından büyük sevgi gösterileri ile karşılanması Tokat halkının CHP'ye yönelik desteklerini gösteren bir örnektir. Bk. (Tokat, 16 Ekim 1958, s. 1; Tokat, 17 Ekim 1958, s. 1; Tokat, 18 Ekim 1958, s. 1).

Başbakana gönderilen telgraflar incelendiğinde Tokat'ın Zile ilçesinden de DP'ye geçişlerin olduğu görülmektedir. İlçenin Karapınar köyünden 198 kişinin DP'ye katıldıklarını bildirdikleri telgrafta;

“Memleketin efendisi köylüdür diyen Atatürkümüzün bu işaretini ancak Demokrat Partinin zamanı idaresinde tahakkuk etmiş gören biz köylüler artık efendiliğimiz Halk Partisinin tegallup beylik tahakkümünü geri getiren teşebbüsüne kurban etmemek için CHP'nin karanlık çıkmaz yolundan dönerek DP'ye katılmaya karar verdik” ifadeleri ile CHP'nin yolunun karanlık bir yol olduğu ve köylüye hak ettiği değeri DP'nin verdiği işaret edilmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 11.12.1958, s. 157).

Tokat'ın Almus ilçesinden de DP'ye katılımlar gerçekleşmiştir. HP ilçe idare heyeti mensupları, 17 Ocak teşkilatı ve 492 üye ile HP'den istifa ederek DP saflarında yer aldıklarını telgraflarında belirtmişlerdir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 18.12.1958, s. 126). Almus'ta HP'ye ait ocak teşkilatlarının kapatılması CHP ile birleşen bu partiye duyulan tepkinin bir göstergesi olması bakımından önem arz etmektedir. DP'ye büyük katılımların görüldüğü başka bir ilçe de Reşadiye'dir. Reşadiye'de Vatan Cephesi'ne geçişler genellikle ilçeye bağlı olan köylerden olmuştur. 31 Aralık 1958 tarihli telgrafta; ilçe'de muhtarı ile birlikte Ficek köyünden 800, Tutdibi köyünden 45, Yoğunpelit köyünden 50, Doğla köyünden 40, Kızıgölcük köyünden 40 ve Eyüp köyünden 50 kişinin DP'ye katıldığı belirtilmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 31.12.1958, s. 225). Yine ilçenin Maşala köyünden CHP Ocak İdare Heyeti üyeleri, DP iktidarının icraatlarına duydukları hayranlıktan dolayı 150 kişi ile birlikte CHP'den istifa ederek Vatan Cephesi'ne katıldıklarını belirtmişlerdir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 5.12.1958, s. 226). Ferekse köyünden 50 kişiyi temsilen Duran Yıldız ve muhtar Halil Yüksel tarafından gönderilen telgrafta ise köylerinin o zamana kadar CHP'yi desteklediği, Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri köye el uzatılmadığı ancak DP iktidarında su, mektep, yol ve köprü gibi icraatların yapıldığı bu yüzden köy halkının hatalarını anlayarak DP'ye katıldıkları ifade edilmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 1.12.1958, s. 228).

Başbakan Adnan Menderes'e gönderilen telgraflar göz önüne alındığında 1958 yılında özellikle Tokat'ın köylerinden DP'ye geçişlerin olduğu görülmektedir. Bu duruma sebep olarak da DP'nin köylere yaptığı hizmetlerin etkili olduğu ifade edilmiştir. Tokat Orman İşletme Müdürlüğü memur ve müstahkemleri yardımlaşma derneği başkanı Nuri Kaynak da telgrafında; senelerdir kadrosuzluk yüzünden mağdur olan ormancılardan mağduriyetini gideren kanun teklifinin onaylanmasından duydukları sevinci ifade ederek, Tokat Orman İşletmesi memur ve müstahkemleri adına minnet ve şükranlarını sunmuştur (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 24.12.1958, s. 44). Tokat'ta tüccarlık yapan Hüsnü Yükler ve Hadi Ödüpek de; *“Biz 50 haneli aile efradımız ve 1200'e yakın taraftarlarımızla Vatan Cephesine iltihaklarımızla kendimizi bahtiyar adeder ve ellerinizden öperiz”* ifadelerine yer verdikleri telgraflarıyla DP'ye büyük katılım sağlamışlardır (BCA, 10.9.0.0/217.673, 23.12.1958, s. 89).

Arşiv belgeleri incelendiğinde 1958 yılında Tokat'tan Vatan Cephesi'ne katılımın az olduğu dikkat çekmektedir. Nitekim yerel basından Tokat Sesi gazetesinde Vatan Cephesi'ne katılımlar ile ilgili haberlerin yer almaması söz konusu durumu kanıtlar niteliktedir. Ancak bahse konu olan gazetenin yıl içerisindeki sayılarında Ankara,

Erzincan, Elazığ, Çankırı, Sakarya, Aksaray gibi illerden CHP'den istifa ederek DP'ye kitleler halinde katılanlar ile ilgili haberlere zaman zaman yer verilmiştir (Tokat Sesi, 30 Mart 1958, s. 1; Tokat Sesi, 7 Eylül 1958, s. 1; Tokat Sesi, 14 Eylül 1958, s. 1; Tokat Sesi, 21 Eylül 1958, s. 1; Tokat Sesi, 2 Ekim 1958, s. 1)

Tokat'ın yerel basınında CHP yanlısı bir çizgide yayın hayatı sürdüren Tokat Gazetesi bu yıl içindeki sayılarında genellikle CHP ile ilgili haberleri sütunlarına taşımıştır (Tokat, 18 Mart 1958, s. 1; Tokat, 7 Haziran 1958, s. 1; Tokat, 17 Haziran 1958, s. 1; Tokat, 10 Temmuz 1958, s. 1). Bahse konu olan gazete birçok sayısında DP'nin çıktığını ve partiden istifaların başladığını okuyucusuna duyurmuş (Tokat, 12 Temmuz 1958, s. 1; Tokat, 12 Ağustos 1958, s. 1; Tokat, 14 Ağustos 1958, s. 1; Tokat, 2 Eylül 1958, s. 1; Tokat, 6 Eylül 1958, s. 1; Tokat, 9 Eylül 1958, s. 1, Tokat, 21 Eylül 1958, s. 1), DP'yi ve Vatan Cephesi'ni eleştiren köşe yazılarına da sütunlarında yer vermiştir. Kurşun Kalem müstear adıyla kaleme alınan, "DP'nin yerine Vatan Cephesi geçti" başlıklı yazıda DP taraftarı gazetelerin yurdun çeşitli yerlerinde Vatan Cephesi'ne iltihak edip kayıt olanların isimlerine yer verdikleri belirtilmiştir. Yazının devamında memlekette Vatan Cephesi diye siyasi ya da gayri siyasi bir teşekkülün bilinmediği sadece "Güç Birliği'ne karşı İktidar partisinin Vatan Cephesi diye bir mefhumu ortaya attığı" ifade edilmiştir. Ayrıca Vatan Cephesi'nin iktidar tarafından DP'nin yerine konduğu, DP'nin 8 senelik icraatlarındaki hatalarını anlayarak yeni bir parti teşekkül edip, zamlar, hayat pahalılığı, rejim buhranı, basına baskı ve antidemokratik kanunlar gibi kendisine oy kaybettirecek her şeyi DP'ye mal edip Vatan Cephesi'nin bir suçunun olmadığını belirtmesinin yanlış olacağı ifade edilmiştir. Ayrıca 27 yıllık CHP iktidarında DP liderlerinin de yer aldığı ifade edilmiştir (Tokat, 21 Aralık 1958, s. 1). Aynı gazetede DP'den istifa haberlerine de yer verildiği görülmektedir. Bahse konu olan haberde Tokat'ta DP'den istifaların peyder pey başladığı, Meydan mahallesi muhtarı, ihtiyar heyetleri ve DP ocak başkanının da partilerinden istifa ettikleri belirtilmiştir (Tokat, 25 Aralık 1958, s. 1).

2-1959 Yılında Tokat'ta Vatan Cephesi

İktidar ile muhalefet arasında devam eden gerginliğin bir sonucu olarak DP, özellikle 1959 yılında daha yoğun olmak üzere Türkiye'nin genelinde Vatan Cephesi ocaklarını kurarak teşkilatlandırmıştır. Vatan Cephesi'nin kurulmasının amacı iktidarın halk tabanını genişletmek ve Anadolu'nun en küçük yerleşim birimlerine kadar ulaşarak halkın desteğini sağlamak istemesi olmuştur. Tokat'ta da 1959 yılında Vatan Cephesi'ne katılımların bir önceki yıla göre daha fazla olduğu görülmektedir. Bu süreçte muhalif partilerden CHP ve CMP'nin dışında HP'den de istifalar gerçekleşmiştir. Örneğin, Çamlıbel nahiyesi DP Bucak başkanı Mevlüt Bülbül telgrafında, nahyedeki HP bucak başkanının ve aile efradının da DP'ye katıldıklarını ifade etmiştir. Telgrafta DP'ye katılmak için müracaat eden bu kişilerin Adnan Menderes ile ilgili düşüncelerine yer verdikleri görülmektedir. Özellikle Adnan Menderes'in, Kıbrıs Davası için İngiltere'ye gittiğinde yaşanan uçak kazasında hayatta kalmasının mucize olduğu ve bu mucize karşısında herkesin olduğu gibi kendilerinin de bağlılıklarını bildirerek DP'ye katılmak istedikleri belirtilmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 10.3.1959, s. 12). Hayrettin Uymaz da; "Büyük hizmetlerini takdir

ettiğimiz DP saflarında çalışmak üzere bağlı bulunduğumuz CHP'den istifa ederek kışla semt bucağına kayıtlarımızı yaptırdığımız arz ederim" ifadelerine yer verdiği telgrafında 24 arkadaşı ile birlikte DP'ye katıldıklarını belirtmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 16.2.1959, s. 84).

Bu yıl içerisinde Çamlıbel nahiyesinden DP'ye katılımlar da artarak devam etmiştir. Söz konusu olan nahiyenin DP Bucak Başkanı Mevlüt Bülbül tarafından gönderilen "Sekiz seneden beri zamansız ve fasılasız bu kadar az bir zamanda memleketin gelişmesine ve ilerlemesine iman dolu kalplerle çalışan zatıalimize ve partimize karşı iyi kalplerle bağlandığını ifade ederken..." sözleri ile başlayan telgrafta Çamlıbel nahiyesi CMP ikinci başkanı ve eşinin, CMP'den dördüncü üye olan Ali Rıza Yakar, annesi ve eşinin, CHP'den Demir Demiröz, annesi ve eşi ile birlikte sekiz vatandaşın da eski partilerinden ayrılarak DP'ye katıldıkları belirtilmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 14.4.1959, s. 10). Görüldüğü üzere istifalar sadece CHP'de değil CMP'de de gerçekleşmiştir. Çamlıbel Nahiyesine bağlı Ahın köyünden CHP Ocak başkanı ve muhtarı olan Hüseyin Şanalmiş, "1950 yılından beri bu güne kadar memleketin ve insanlık uğrunda yılmadan gece gündüz çalışan zatıaliniz ve partinizin fedakârlığına karşı içimizden coşan samimi bağlılığımız ifade ederken..." sözleri ile başlayan telgrafında ailesinden dört kişi ile birlikte köylerinden on beş kişinin de partilerinden ayrılarak DP'ye katıldıklarını bildirmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 13.4.1959, s. 11). Sadık Vuraloğlu adlı vatandaş ise telgrafında; DP'nin vatan ve millet için çalışmalarına evvelden beri takdir ettiğini ve son günlerde meydana gelen hadiseler nedeniyle vicdanının DP saflarından çalışmayı emrettiğini belirterek ailesi ile birlikte DP'ye katıldıklarını ifade etmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 7.5.1959, s. 57). Kız köyünden Bekir Gencer ve Memet Erdoğan, "Ulu Tanrıya güvenerek Vatan, Millet ve insaniyet uğruna fasilesiz çalışmalarınıza artık seyirci kalamayacağımızı ifade ederken" sözlerinin yer aldığı telgrafları aracılığıyla 93 kişi ile birlikte CHP'den ayrılarak DP'ye katıldıklarını bildirmişlerdir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 9.5.1959, s. 9). İncelenen telgraflarda görüldüğü üzere DP'ye katılan vatandaşlar, hükümetin icraatlarından duydukları memnuniyetin DP'ye katılmalarının nedeni olduğunu belirtmişlerdir.

Bu yıl içerisinde Tokat'ın Mahallesi Sulusokak'tan da DP'ye geçişler olmuştur. Yahya Erol adlı bir vatandaş, DP'nin Türkiye'nin her yerinde yapmış olduğu eserleri takdir etmek suretiyle CHP'den 50 arkadaşı ile birlikte istifa ederek DP'ye katıldıklarını (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 17.4.1959, s. 59), Hüsetin Buzluca ise DP'nin göz kamaştırıcı icraatlarını yakinen müşahade ettikleri için, CHP'den 28 arkadaşı ile birlikte istifa ederek DP'ye katıldıklarını bildirmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 17.4.1959, s. 60). Artova 'nın Büget köyü eski CHP başkanı Süleyman Şenel de telgrafında; 1946 yılında DP içerisinde yer aldığını, Tokat'a Almus Barajı'nın 1954 yılında yapılacağını vaad edilmiş olmasına rağmen ihalesinin yapılmadığını ve bu yüzden DP'den ayrıldığını belirtmiştir. Telgrafının devamında da hem Almus barajının hem de hidroelektrik santralının ve Kazova sahilinin 1959 yılında ıslah edileceğini öğrendiğini bundan dolayı da DP'ye yeniden katıldığını ifade etmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 15.4.1959, s. 61).

DP'ye katılımların yoğun olarak gerçekleştiği Tokat'ın bir diğer ilçesi de Erbaa'dır. İlçenin Çatalan köyü ihtiyar heyeti üyelerinden Hacı Bayram Şahin ve 44 arkadaşı telgraflarında, hükümetin memleket sathındaki çalışmalarına hayran olduklarını, son yaşanan olaylar nedeniyle CHP'de kalmalarının memleket menfaatleri ile uyuşmayacağına kanaat getirdikleri için Vatan Cephesi'ne kayıt olduklarını belirtmişlerdir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 22.3.1959, s. 102). Hamdi Bayar ise; DP'nin 1950 yılından beri memleketi mamur hale getirmek için geceli gündüzlü hizmet ettiğini, bunun karşısında muhalefetin *inkârcı ve fesatçı* bir tutum sergilediğini, bu yüzden muhalefet partisinde yer almanın yurtseverlikle bağdaşmayacağını belirtmiş ve bütün bu nedenlerden dolayı altı kişiden oluşan ailesiyle birlikte DP'ye katıldığını bildirmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 15.5.1959, s. 103). DP Erbaa ilçe başkanı Alişan Diktaş'ta yukarıdaki telgraftaki ifadelerle benzer sözlere yer verdiği telgrafında ilçenin Holay köyünde CHP'ye üye olan 48 kişinin partilerinden ayrılarak Vatan Cephesi'ne katıldıklarını belirtmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 12.5.1959, s. 104).

Batı mahallesi HP Ocak başkan Alaattin Saraç'ta 1946-1954 yılları arasında DP'ye mensup olduğunu ancak 1954'ten sonra çeşitli nedenlerle HP'ne geçtiğini ancak HP'nin lağvedilerek CHP ile birleşmesinden dolayı istifa ederek yeniden DP'ye katıldığını belirtmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 30.11.1959, s. 108). Alişan Diktaş ise ilçenin Eksel köyünde HP'yi destekleyen Gök, Alp, Açık, Gün, Akkaya, Küçük ve Benli adlı ailelerin partilerinin *topyekin inkârcı ve fesatçı* politika takip eden CHP ile birleşmesini tasvip etmedikleri için Vatan Cephesi'ne katıldıklarını ifade etmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 9.5.1959, s. 105). Diktaş'ın gönderdiği başka bir telgrafta ise Değirmenli, Aladun, Çalkara ve Fidi köyleri ile Cumhuriyet ve Yeşilyurt mahallerinden çok sayıda vatandaşın Vatan Cephesi'ne katıldıkları belirtilmiştir. Vatandaşlar CHP'den istifalarına, DP'nin Türk milletine hizmetleri ile özellikle Erbaa ovasının sulama inşaatının bitirmek üzere olmasına rağmen, *CHP'nin bu hizmetleri inkâr etmesini ve fesatçı bir siyaset izlemesini* (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 9.5.1959, s. 105a), HP'den istifalarına ise partinin CHP ile birleşmesini gerekçe olarak göstermişlerdir. Erbaa'nın Evyaba, Engelli, Ortaköy, Alan, Usta Mehmet, Ayan, Aray, Varaza ve Ahret köylerinden Vatan Cephesi'ne yoğun katılımlar gerçekleşmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 5.2.1959, s. 106). 2 Ocak 1959 tarihinde gönderilen başka bir telgrafta ise Gündoğdu, Cumhuriyet, Dere, Yeşilyurt, Kızılay ve Batı mahalleleri, Engelli, Değirmenli ve Ahurköy ile Hayati ve Kozlu bucaklarından HP ve CMP'ye üye olan çok sayıda vatandaşın isimleri de belirtilmek suretiyle Vatan Cephesi'ne katıldıkları bilgisine yer verilmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 2.1.1959, s. 107). Bu yıl içerisinde HP'nin CHP ile birleşmesinden dolayı tepki göstererek Vatan Cephesi'ne katılanların oldukça fazla olduğu dikkat çekmektedir.

Tokat'ın ilçeleri içerisinde DP'ye en fazla katılımın olduğu ilçenin Reşadiye olduğu görülmektedir. Reşadiye'nin Kabala köyünden CHP Ocak başkanı ve muhtarı olan Faik Altınbek telgrafında; DP'nin müspet icraatlarına duydukları hayranlık nedeniyle köydeki 86 kişinin CHP'den istifa ederek Vatan Cephesi'ne katıldıklarını belirtmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 10.1.1959, s. 224a). Heyvek köyünden İsmail Şahin ve Ali Yalçın da telgraflarında; *"Memleket hizmetinde yaptığımız büyük işlere hayran olarak*

şimdiye kadar körü körüne bağlandığımız CHP'den istifa ederek Vatan Cephesi'ne geçtiğimizi arz eder ellerinizi öperiz" ifadelerine yer vermişlerdir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 10.1.1959, s. 224). Değeryeri köyünden 63 (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 10.1.1959: 223), Kol köyünden 94 (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 10.1.1959, s. 222), Tıgnıs köyünden 104 (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 10.1.1959, s. 221) ve Cibis köyünden 67 kişi CHP'den istifa ederek DP saflarına katılmışlardır (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 10.1.1959, s. 220). Reşadiye'nin Göltepe köyünden Yusuf Talağ ve Hasan Şahin'de telgraflarında; "Küçük kasabamıza ve mülhakatına yaptığımız yollar, köprüler ve sular bizlerin artık CHP'de kalmamıza nankörlük olacağından 205 arkadaşımızla şerefli saflarınızda çalışacağımızı arz eder ellerinizi öperiz" ifadeleri ile DP'ye katıldıklarını belirtmişlerdir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 11.1.1959, s. 219). Telgraflardaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi DP'nin köylere yaptığı yatırımların köydeki vatandaşların Vatan Cephesi'ne katılmalarında etkili olduğu görülmektedir. Cebeli köyünden İbrahim Bayrak, körü körüne CHP'nin yalanlarına inanarak oylarını verdiklerini belirterek, kusurlarının affedilmesini rica etmekte ve 77 arkadaşıyla Vatan Cephesi'ne katıldıklarını belirtmektedir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 11.1.1959, s. 218). Büşürüm köyünden CHP eski ocak başkanı Hasan Gülay da köydeki 140 seçmenle görüşerek CHP'den istifa edip DP'ye katılmıştır (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 12.1.1959, s. 217). Reşadiye'nin köylerinden Vatan Cephesi'ne katılımlar artarak devam etmiştir. Çiftlik köyünden 205 (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 9.11.1959, s. 166.), Nineğer köyünden 200 (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 27.7.1959, s. 167), Cihet köyünden 410 (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 9.6.1959, s. 168) ve Danişment köyünden 117 vatandaş (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 12.5.1959, s. 170). CHP'den ayrılarak DP'ye katılmışlardır. Körtomos köyünden 70 seçmen de telgraflarında CHP'den istifa ederek ocaklarını kapattıklarını ve Milletvekili Keramettin Gençler'in izinde Vatan Cephesi'ne katıldıklarını belirtmişlerdir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 15.4.1959, s. 171). Güney Gölçük köyünden 90 vatanda çok sevdiklerini ve izinde olduklarını belirttikleri CHP Milletvekili Keramettin Gençlerin DP'ye geçmesinden sevinç duyduklarını ve CHP'den istifa ederek Vatan Cephesi'ne katıldıklarını belirtmişlerdir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 13.4.1959, s. 172). Milletvekili Keramettin Gençlerin DP'ye katılmasından sevinç duyarak CHP ocaklarını kapatıp Vatan Cephesi'ne katılan diğer köyler ise Tozaklı Fındıcak (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 13.4.1959, s. 173), Karacaagaç (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 12.4.1959, s. 174) ve Daridere'dir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 6.4.1959, s. 175). Bu köylerden DP'ye geçişlerde özellikle DP'li Milletvekili Keramettin Gençler'e duyulan sevginin önemli bir etkisinin olduğu görülmektedir.

Reşadiye ilçe heyetinden İsmet Gençler telgrafında DP'ye katılma sebeplerini şu sözleri ile ifade etmiştir:

"Bugüne kadar Halk partisi üyesi idim. DP'nin Türkiyemizin en ücra köşelerinden gelen seslerden de anlıyorum ve tüccar olmaktığım sebebi ile de çok yerleri gözümle görüyorum ki önemli bir ilerlemedeyiz. Kendi kazamız deve yolu ile bekliyordu şimdi asfalt yollarımız beton köprülerimiz, bir hekim durmayan ilçemizde hastanemiz üç doktorumuz ebemiz, kasabamızın sokakları parke olup içme suları ve elektriği yapılmış, daima noksan işlerimiz arayan DP'den ayrı kalmaktığıma vicdanın razı olmadığından ve son zamanda da mebusumuz Keramettin Gençlerin DP'ye geçmesi kasabamızı ve

bütün halk ve DP'lileri memnun ettiğinden benimde şerefli saflara kabulümü arz eder hürmetle ellerinizden öperim." (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 17.3.1959, s. 179).

DP'nin köylere yaptığı yatırımlardan duydukları memnuniyeti belirten Yavdaş köyü sakinleri de milletvekili Keramettin Gençler'in de DP'ye katılmasının da etkisiyle 250 seçmenli CHP ocağını kapatarak DP'ye katıldıklarını belirtmişlerdir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 17.3.1959, s. 180). Halaçlı köyü adına köy muhtarı daha önceki telgraflarda belirtildiği gibi DP'nin köylere yaptığı yatırımlardan duydukları memnuniyetten ve milletvekili Keramettin Gençler'in DP'ye katılmasının sevincinden bahsettiği telgrafında 150 seçmenli köyün Halk Partisi ocağının kapatarak, DP'ye katıldığı bilgisine yer vermiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 17.3.1959, s. 181). Elmacık köyünden Ocak başkanı ve 141 üye, Sarsu köyünden 132, Dereköy'den 121 ve Elmacık köyünden 208 seçmen (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 27.2.1959, s. 184) ile birlikte 700 nüfuslu Filtise köyündeki vatandaşlar CHP ocağını kapatarak DP'ye katılmışlardır (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 6.4.1959, s. 177). Dereköy muhtarı ile 121 seçmen de yıllardır CHP'ye hizmet ettiklerini ancak hatalarını anlayarak DP'ye kayıt olduklarını belirtmişlerdir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 27.2.1959, s. 186). Elmacık köyünden 208 (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 27.2.1959, s. 188), Karataş köyünden 109 (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 27.2.1959, s. 190), Eymür köyünden 127 (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 27.2.1959, s. 191) ve Baydarlı köyünden de 443 vatandaş CHP teşkilatını dağıtarak DP'ye katılmıştır (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 27.2.1959, s. 193).

Kotanı köyünden gelen telgrafta ise 1957 yılına kadar köyün tamamen DP'li olduğu, bu tarihteki seçimlerde köydeki 160 oyun 136'sının CHP'ye verildiği ancak daha sonra köy halkının hatasını anlayarak CHP ocağını kapatarak DP'ye katıldıkları belirtilmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 27.2.1959, s. 192). Döllük köyü muhtarı Salih Şahin da 68 seçmen adına gönderdiği telgrafında *"Biz Reşadiye'nin Döllük köyü toptan karar verdik içinde odunu olmayan bir sobanın etrafında ısınacağız diye beklemenin boş olduğunu anladım ve CHP'den istifa ettik bizi ısıtacak DP'ye kayd olduk..."* ifadelerine yer vermiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 6.2.1959, s. 197). Bereketli nahiyesi CHP başkanı Mehmet Şahin de 600 seçmeni olan köyde 104 CHP'linin de istifa etmesiyle köylerinde hiç CHP'li kalmadığını ve DP'ye katıldıklarını bildirmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 6.2.1959, s. 198). Çakıllı köyünden 83 (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 6.2.1959, s. 196) ve Mera köyünden 86 seçmen CHP'den ayrılarak DP'ye katılmıştır (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 6.2.1959, s. 195).

Güven atölye sahibi Hacı Güven ve arkadaşı Abdullah Aydoğan da DP'ye katılma nedenlerini şu sözler ile ifade etmişlerdir: *"Şimdiye kadar bir partiye iltihak etmemiştim. DP'nin her tarafta dev adımlarla ilerlediğini görmekteyiz. Kendim bir ufak atölye sahibi DP zamanında oldu. Devlet ve millet inşaatlarının ilerlemesiyle kendimde sayenizde ilerleyeceğim kanaatindeyim. Bu itibarla ben de partinizde yer almak için aile efradım ve atölyede çalışan beş arkadaşımın saflarınıza katılmış bulunuyoruz.."* (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 31.1.1959, s. 200). Karacaveran köyünden gelen telgrafta ise 700 nüfuslu köyün CHP için çalıştığı, Osmanlı Devleti'nden beri DP döneminde mektep, su ve yola kavuştukları bu yüzden de DP'ye katıldıkları (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 20.1.1959, s. 211) belirtilirken, Osmaniye mahallesinden Koyuncu ailesi adına CHP ilçe idare heyeti üyesi Nazım Koyuncu'dan

gelen telgrafta ise senelerdir muhalefet safhında memlekete hizmet ettiklerini sanarak kendilerini aldattıkları, hatalarını görerek, icraatlarını gördükleri DP'nin Vatan Cephesi'ne 50 nüfuslu ailesiyle katıldıkları ifade edilmiştir. (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 19.1.1959, s. 214). Soğukpınar köyü adına eski CHP ocak başkanının telgrafında da, "... Soğukpınar köyünden 312 seçmen toplanarak eski devirle yeni devri karşılaştırdık. DP hükümeti devrinde biz köylüler her yerde hürmet görmekte ve kuş uçmayan yerlerimizde de bugün motorlu vesaitle gidip gelmekteyiz. Bu hizmetler karşısında şimdiye kadar yapmadığımızdan utanarak CHP'den istifa ederek DP'ye kaydoldu..." sözlerine yer verilmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 17.1.1959, s. 215). Yine Büşürüm köyünden 140 (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 12.1.1959, s. 217), Cebeli köyünden 77 (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 11.1.1959, s. 218), Göltepe köyünden 205 (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 11.1.1959, s. 219), Tığnıs köyünden 104 (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 10.1.1959, s. 221), Kol köyünden 94 (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 10.1.1959, s. 222), Heyvek köyünden 225 seçmen (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 10.1.1959, s. 224) DP'ye katılmıştır.

Tokat'ın Artova ilçesinden de DP'ye yoğun katılımlar gerçekleşmiştir. Artova DP ilçe idare heyeti üyelerinin ifadelerine göre; DP milletvekili Keramet'in Gençler ilçenin bütün köylerini dolaşarak ocak kongrelerini bizzat kendisi yapmış, partili partisz bütün vatandaşların dilek ve şikâyetlerini tespit etmiş ve muhalefetin yıkıcı faaliyetleri ile iktidarın millet ve memlekete hizmetleri ile ilgili aydınlatıcı bilgiler vermiştir. İktidarın bu türden faaliyetleri ile halkın sevgi ve güvenini kazanmasının bir sonucu olarak ilçenin Bebekderesi, Beyazıt, Çıkrık, Kuşçu, Malum Seyit, Devecikargın, Alpu dere, Ahmet Danışman, Çerkes Danışman ve Karaçay gibi köylerinden 1250'den fazla vatandaş CHP, CMP ve HP'den ayrılarak DP'ye katılmışlardır (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 23.9.1959, s. 110). Söz konusu telgraftaki ifadelerden DP milletvekilinin çalışmalarının Artova'nın birçok köyünden DP'ye geçişleri hızlandırdığı sonucu çıkmaktadır. Artova'nın Arabacı Musaköyü'nden de 105 hane aileleri ile birlikte DP'ye katılmıştır (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 3.2.1959, s. 111). Kadıköprü CHP eski ocak başkanı Abdurrahman Uyanık tarafından gönderilen telgrafta; 1957 seçimlerine kadar köyde CHP ocağının olmadığı, muhaliflerin *yalan ve dalaverelerine* inanarak CHP ocağı açtıkları ancak işlemiş oldukları günahahtan dolayı Allah'tan af dileyerek Vatan Cephesi'ne katıldıkları belirtilmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 25.5.1959, s. 116). Kınık köyünden 355 seçmen de CHP ocağının kapatılarak DP'ye katılmıştır (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 13.4.1959, s. 117). Telgraflardan yola çıkarak bu yıl içerisinde özellikle köylerdeki CHP ocaklarının kapatılması ile vatandaşlar muhalefete olan tepkilerini göstermekte ve bu tepkilerin bir sonucu olarak DP'ye katılmaktadır.

DP'ye katılımlar gerçekleştiği bir diğer ilçe de Almus'tur. İlçenin Armutalan köyünden 195 (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 20.3.1959, s. 120) ve Ekseri köyünden 75 kişi Vatan Cephesi'ne katılmışlardır (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 10.2.1959, s. 122). Almus'un Sideri köyünden gönderilen telgrafta da ise "1950 senesinde milletimiz layık olduğu idareye ve idare adamlarına malik olarak işbaşına geldiğini bildiğimiz halde bazı Halk partili ileri gelenlerinin *yalanları ve tesirleri* ile istemeyerek Halk Partisinde şimdiye kadar kalmış bulunuyoruz. Şimdi ise bu Halk Parti mütekallibelerinin peşlerinden ayrılarak memleketimiz

uğruna canla başla çalışarak faydalı eserler vücuda getiren ve getirmekte bulunan Demokrat Parti'ye Halk Partisi ocağını kapatarak biz idare heyeti 176 üyemizle birlikte köyümüzde mevcut ocağa kayıt olunarak şerefli Vatan Cephesi'ne iltihak ettiğimizi bildiririz." ifadeleri ile bir taraftan istemeyerek CHP'de kalmış oldukları dile getirilmiş, diğer taraftan da DP'nin memleketin faydasına önemli işler yaptığı için Vatan Cephesi'ne geçtikleri ifade edilmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 9.2.1959, s. 123).

Vatan Cephesi'ne yoğun katılımların olduğu bir başka ilçe ise Zile'dir. Akçakeçili köyünden köy muhtarının telgrafında 238 vatandaşın CHP'den ayrılarak Vatan Cephesine katıldıkları bildirilmiştir. Söz konusu olan telgrafta *"Türk köylüsünün refah ve saadetini düşünmeyi kendisine şiar edinen DP iktidarının isabetli görüşlerine inanmış oldukları"* ifadelerine yer verilmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 27.5.1959, s. 128). Çayır köyünden 177 vatandaş adına gönderilen telgrafta ise *"hükümetin memleketi yaptığı hizmetleri ve köylüyü efendice bir hayata kavuşturduğunu gördükleri CHP'nin 27 sene kendilerini lafla uyuttuğu"*, bu yüzden CHP'den ayrılarak Vatan Cephesi'ne katıldıkları belirtilmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 14.5.1959, s. 129). Zile CMP İkinci Başkanı Zihni Çamsoy; *"İstikbalin müreffeh Türkiye'sini imar etmek yolundaki davanıza bağlılığımdan.."* ifadeleri ile başlayan telgrafında kendisiyle beraber 870 kişinin DP saflarına katıldıklarını belirtmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 13.5.1959, s. 130). Yine Zile'nin Çokçaaptallar köyünden 13 vatandaş da CMP'den ayrılarak Vatan Cephesi'ne katılmışlar ve DP'nin Türk Milletini refah ve saadete kavuşturduğunu bu yüzden de DP'li büyüklerin emirlerinden yürümek kararında olduklarını dile getirmişlerdir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 5.5.1959, s. 132).

Sofular köyünden de 77 vatandaş da DP iktidarının sekiz yıl gibi kısa bir zamanda memleketi cennete çevirmesini inkar eden CHP'den ayrılarak Vatan Cephesi'ne katıldıklarını beyan etmişlerdir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 29.4.1959, s. 135). Avukat Şevket Baştürk nezdinde gönderilen başka bir telgrafta ise, *on binlerce dul ve yetime emekli maaşı bağlayarak bunları sefaletten kurtardığı ve millet ve vatan için gece gündüz çalıştığı için DP'ye minnet ve şükranlarını bildiren ve DP'ye katılmayı milli bir borç bilen 35 kişinin de Vatan Cephesi'ne katıldıkları belirtilmiştir* (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 1.5.1959, s. 134). Telgraflar incelendiğinde CHP'den istifa eden vatandaşlar istifalarına gerekçe olarak CHP'nin iktidara karşı tutumundan duyulan memnuniyetsizliklerini göstermişlerdir. Ayrıca CHP'nin 27 yıllık iktidarlarında köylü için yapmadıklarını DP iktidarının yaptığı ifade edilmiştir. Savucu köyü sabık CMP Ocak başkanı Halil Özşahin'de *DP'nin yükselen abidelerini gören bir vatan evladı olarak iftihar duyduğu için 4 kişilik ailesi ile birlikte CMP'den ayrılarak Vatan Cephesi'ne katıldığını belirtmiştir* (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 28.4.1959, s. 136). Boztepe nahiyesinde 58 (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 28.4.1959, s. 137) ve Zile'nin Çayır köyünden 69 vatandaş (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 22.4.1959, s. 139) partilerinden ayrılarak DP saflarına katılmışlardır. Zile'nin Kazıklı köyünden 29 vatandaş adına CMP ocak başkanı Fevzi Kılıç da vatan ve millet uğruna yılmadan çalışan iktidarın hizmetlerini ancak anlayabildiklerini bu nedenle CMP'den ayrılarak Vatan Cephesi'ne katıldıklarını bildirmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 16.4.1959, s. 142). Uçkaya köyü muhtarı ise *DP iktidarının köylerini viraneden mamur hale getirmesi nedeniyle 159 kişi ile birlikte CHP'den ayrılarak DP'ye*

geçtiklerini belirtmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 13.3.1959, s. 144). Hacılar köyü CMP partisi Ocak başkanı ve 12 arkadaşı da, DP'nin, CHP'nin 27 yıllık iktidarında yapamadığı yol ve barajları sekiz yıllık iktidarında yaptırdığını ancak CMP'nin bunları inkar ettiğini bu yüzden de ocaklarını kapatarak DP'ye katıldıklarını ifade etmişlerdir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 10.3.1959, s. 145). Kervansaray köyünden 145 (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 5.2.1959, s. 151), Bacul köyünden 129 (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 14.2.1959, s. 148), Turgutalp köyünden 42 vatandaş ve yine aynı köyden CMP'li 21 vatandaş parti ocağını kapatarak Vatan Cephesi'ne katılmışlardır (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 9.2.1959, s. 149-150). Karşıpınar, Belpınar, Kireçli, Emiryiren, Kuzalan, Nahledin ve Korucuk köyleri ile İğdir nahiyesinden toplam 601 vatandaş da partilerinden ayrılarak DP'ye katılmışlardır (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 22.1.1959, s. 156). Çeltek köyü CMP Ocak başkanı ve 39 kişi CHP'ye karşı kurulmuş CMP'ye girdiklerini ancak bu partinin idarecilerinin CHP ile ittifak kurduğunu bu yüzden kendilerini aldatan CMP'den bütün teşkilatları ile birlikte istifa ettiklerini telgraflarında bildirmişlerdir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 3.2.1959, s. 152). Arşiv belgeleri incelendiğinde Zile'den DP'ye büyük katılımların olduğu, DP'nin köylere yaptığı yatırımların bu duruma gerekçe olarak sunulduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca CMP'den istifalar hususunda bu partinin CHP ile ittifakından duyulan rahatsızlığın DP'ye geçişlerde önemli bir etken olduğu belirtilmektedir. Niksar'ın Kekidir köyünden Hamdi Aydın, Mehmet Öner ve Özer Koyuncu 910 arkadaşı ile birlikte DP'ye katılmışlardır. Niksar'ın Bideze köyü muhtarı, ihtiyar heyeti ve 185 vatandaş CHP'den ayrılarak DP'ye katılmışlardır (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 20.1.1959, s. 158).

Tokat'tan Vatan Cephesi'ne katılımların en fazla Reşadiye ilçesinin köylerinden gerçekleştiği, bu ilçenin haricinde Almus, Zile, Erbaa, Niksar ve Artova ilçelerinin köylerinden de Vatan Cephesi'ne geçişlerin olduğu görülmektedir. Gönderilen telgraflar dikkate alındığında vatandaşlar o zamana kadar CHP'de yer almaktan pişmanlık duyduklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca CMP ve HP'nin CHP ile ittifak kurmalarının, bu partilere üye olan vatandaşların DP'ye katılmalarında etkili olduğu dikkat çekmektedir. Köylerden Vatan Cephesi'ne katılımlarda ise DP'nin iktidarı boyunca köylere su, yol ve sağlık gibi hizmetler götürmesi de başat etken olmuştur.

Tokat'ın yerel basınında da DP'ye katılan vatandaşların isimlerinin yer aldığı görülmektedir. Tokat Sesi gazetesi 9 Ocak günü çıkan sayısının ilk sayfasında, "Erbaa'da Vatan Cephesi'ne Yeni İltihaklar" başlığı ile verdiği haberde CHP'den 117, CMP'den de 387 vatandaşın DP'ye katıldıkları belirtilmiştir (Tokat Sesi, 9 Ocak 1959, s. 1). Sözü edilen gazetenin başka bir sayısında yer alan ve Erbaa ilçesi DP İdare Heyeti Başkanı Alişan Diktaş tarafından gönderilen yazıya göre; Batı mahallesinden Halime Yağcı, Meliha Yağcı, Fadime Yağcı ve Ahmet Yağcı; İsmet Paşa mahallesinden Mustafa Alkan ve İlhami Alkan; Gazi Paşa mahallesinden H. Ahmet Çağlar 2, Aslan Yaprak 2, Evyaba köyünden Fahri Karaca 7, İbrahim Ersoy 4, Hacı Köybaşı 2, Kamil Karaca 2, Gündoğdu mahallesinden Hasan Çakır, Engelli köyünden Ali Er 12, Yurtalan köyünden Osman Alıcı 8, Mustafa Temiz 9, Hayat geniş köyünden Mehmet Yeşersin 9, Orta köyden Mehmet Yıldız 3, Kemal Şahin 3, Cemal Yağcı 2, Alan köyünden Ali Şimşek 3, Usta Mehmet köyünden Mustafa Çam 9, Ömer Tokat 6, Ayan köyünden Ali

Şenel 8, Celal Gürel 5, Manasköfe köyünden Ali Yıldırım 10, Aray köyünden Sabri Aydın 4, Varaza köyünden Halil Çelik 9, Ahret köyünden Ahmet Ateş 7 ve Reşit Ateş 8 nüfusu ile birlikte DP'ye katılmışlardır. Erbaa'dan HP'den istifa ederek DP'ye katılan vatandaşlar da olmuştur. Varaza köyünden Mehmet Çöldür, Hayat geniş köyünden Mehmet Güre, Usta Mehmet köyünden Şükrü Yıldırım, Geligin köyünden Nuri Çağlayan, İbrahim Yıldız, Raci Tutar ve Heyet Bucağından Yusuf Yıldırım aileleri ile birlikte HP'den istifa ederek DP'ye katılmışlardır. Simeri köyünden Hüsnü Yıldız, Eryaba köyünden Rahmi Arslantaş ve Bayti bucağından Kadir Akyürek aileleri ile birlikte CMP'den istifa ederek DP'ye katılmışlardır (Tokat Sesi, 18 Ocak 1959, s. 1-2). Yine Tokat'tan 24 vatandaş CHP'den istifa ederek DP'ye katılmışlardır (Tokat Sesi, 12 Şubat 1959, s. 1-2).

Tokat Sesi gazetesi 23 Aralık 1959 tarihli sayısının ilk sayfasında Tokat'ta DP'ye katılan vatandaşların 18540 kişiye ulaştığı haberini okuyucularına manşetten duyurmuştur. Verilen bilgiye göre Tokat merkezde 900, Erbaa'da 1753, Artova'da 1200, Almus'ta 1750, Niksar'da 2700, Reşadiye'de 5874, Turhal'da 800, Zile'de 3370 kişi DP'ye katılmışlardır. Arşiv belgelerinde olduğu gibi, gazetenin verdiği bilgiye göre de Vatan Cephesi'ne en fazla katılımın Reşadiye ilçesinden olduğu görülmektedir. Onu Zile, Niksar, Erbaa, Almus, Artova, Tokat merkez ve Turhal takip etmiştir. Gazetede ayrıca ilçelerde DP'den ayrılan vatandaşların sayısına da yer verilmiştir. Ancak DP'ye katılanların sayısının, partiden ayrılanların sayısından daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Tokat'taki DP teşkilatının DP'ye katılımları artırmak için herhangi bir çalışmasının olmamasının katılımların anlamını daha da önemli kıldığı belirtilmiştir. Bu katılımlarda iktidarın Tokat'ın sorunları ile ilgilenmesinin önemli bir payının olduğu vurgusu yapılmış, Almus barajındaki çalışmaların ilerlemesi ve Kazova sol sahilinin ihale edilmesi gibi iktidarın hizmetlerin öneminden bahsedilmiştir (Tokat Sesi, 23 Aralık 1959, s. 1; Bkz. EK 2). Tokat'ta muhalefetten yana bir yayın politikası izleyen Tokat gazetesi sütunlarında çoğunlukla DP'den istifa ederek CHP'ye dönen vatandaşlar ile ilgili haberlere yer vermiştir. Ayrıca Vatan Cephesi ile ilgili olumsuz haberlerde Tokat gazetesinin bazı sayılarında yer bulmuştur (Tokat, 7 Mayıs 1959, s. 1; Tokat, 10 Mayıs 1959, s. 1; Tokat, 16 Mayıs 1959, s. 1; Tokat, 18 Mayıs 1959, s. 1; Tokat, 31 Mayıs 1959, s. 1 Tokat, 13 Ağustos 1959, s. 1).

3-1960 Yılında Tokat'ta Vatan Cephesi

Tokat'ta bu yıl içerisinde sadece CHP'den değil CKMP'den de istifa ederek DP'ye katılanlar olmuştur. Tokat'ın Aladun köyünden DP'nin memlekete hizmet amacıyla yaptığı çalışmalar nedeniyle, CKP'nin *inkarcı ve yıkıcı* faaliyetlerinden üzüntü duyan elli kişi partilerinden istifa ederek DP'ye katıldıklarını belirtmişlerdir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 2.1.1960, s. 100). 1960 yılında Tokat'ın Niksar ilçesinden Vatan Cephesi'ne önemli sayıda geçişlerin olduğu, özellikle ilçenin Kekidir köyünden 910 kişinin CHP'den istifa ederek DP'ye katıldığı görülmektedir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 30.1.1960). Tokat Esnaflar Birliği Başkanı Mustafa Yıldız Adnan Menderes'e gönderdiği telgrafında Tokat esnafının Başbakanı duyduğu sevgi, muhabbet ve bağlılığı göstermek amacıyla kendisi ile görüşmek için 13 Ocak 1960 tarihinde randevu talep ettiklerini ancak cevap alamadıklarını belirtmiştir. Ayrıca telgrafında heyecanlarının

mazur görülmesini ve cevap beklediklerini ifade etmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 3.2.1960, s. 34).

DP'ye kayıt yaptıranlar genellikle bir taraftan CHP'nin iktidarda olduğu yıllarda köylüyü ihmal ettiğine vurgu yaparken, diğer taraftan DP'nin su, yol, okul ve ibadethanelerin onarımı gibi köylerine yaptığı yatırımlardan duydukları memnuniyeti ifade etmişlerdir. Örneğin Tokat'ın Erbaa ilçesinin Manasköfe köyünden Salih Yıldırım, 67 arkadaşı adına göndermiş olduğu telgrafında DP iktidarının dünya çapındaki eserlerine şahit olduklarını, bu yüzden "fesat yuvası" Halk Partisi'nden 67 arkadaşı ile birlikte istifa ederek Vatan Cephesi'ne katıldıklarını belirtmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 21.2.1960, s. 99). Yine Tokat'ın Reşadiye ilçesi Yağsıyan köyü muhtarı da yıllardır köylerinde okul, su ve ibadethane onarımlarının ihmal edildiğini ancak DP iktidarında camilerinin onarıldığını, okullarının yapıldığını ve köye su getirildiğini bu yüzden 1948 yılından beri DP'ye destekleyen 1500 nüfuslu ve 800 seçmenli köyün iktidara sadık kalacağını ifade etmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 29.2.1960, s. 163). Artova'dan gönderilen 19 Mart 1960 tarihli telgrafta ise hükümeti destekleyen memurların baskı gördüklerine dair iddialar mevcuttur. İlçenin memurları, gönderdikleri bahse konu olan telgrafta adli ve mülki amirlerin hükümeti destekledikleri için kendilerine baskı uyguladıklarını ifade etmişler, ilçe doktorunun hapse atılmasını ise bu duruma örnek göstermişlerdir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 19.3.1960, s. 31). Almus ilçesinden de bu yıl içerisinde DP'nin hizmetlerinin CHP'li vatandaşlar üzerinde etkili olduğuna bu yüzden CHP'den istifaların gerçekleştiğine dair Genç köyü muhtarı tarafından gönderilen "Demokrat güneşinin nurlu ışığı altındaki çalışmalarımızın neticesi elde ettiğiniz semereleriniz..." ifadeleri ile başlayan telgrafta köydeki CHP Ocağından 132 seçmenin istifa ederek Vatan Cephesi'ne katıldığı ifade edilmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 21.3.1960, s. 114).

Arşiv kayıtlarına göre, Tokat'tan kitleler halinde partilerinden istifa ederek Vatan Cephesi'ne katılanların olduğu gibi birey olarak DP'ye geçenlerin ve Vatan Cephesi ocaklarında yer almak isteyenlerin de olduğu görülmektedir. Örneğin Topçu Bağı mahallesinden Ömer Şahin adlı bir vatandaş Ankara ve İstanbul'da meydana gelen olaylardan dolayı üzüntüsünü ifade ederek, her an başbakanın emrinde olduğunu belirtmiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 1.5.1960, s. 19). Seyit Çıkrıkçı isimli başka bir vatandaş ise telgrafında; "Ben otuz beş senedir fırıncılık yapıyorum, o karanlık günleri gördüm. Yazıklar olsun o karanlık günleri görüp te bu aydınlık günleri görüp görmemezlikten gelen ve karanlık günleri yüksek gençliğe unutturmak isteyenlere..." ifadelerine yer vermiştir (BCA, 10.9.0.0/217.673.2, 1.5.1960, s. 20). 1960 yılı içerisinde Tokat'tan Vatan Cephesine geçenlerin yine çoğunlukla köylerden olduğu ancak bu yıl DP'ye kayıt yaptıranların bir önceki yıla göre daha az olduğu dikkat çekmektedir.

Tokat yerel basınında bu yıl içerisinde Tokat'tan Vatan Cephesi'ne katılımlar ile ilgili herhangi bir haber gazete sütunlarında yer almamıştır. Nitekim Tokat Sesi gazetesi daha önceki yıllarda olduğu gibi bu yılda da başka illerden DP'ye katılımlar ve Vatan Cephesi ocaklarının kurulması ile ilgili haberlere yer vermiştir (Tokat Sesi, 11 Şubat 1960, s. 1; Tokat Sesi, 18 Şubat 1960, s. 1; Tokat Sesi, 27 Şubat 1960, s. 1; Tokat Sesi, 10 Mart 1960, s. 1; Tokat Sesi, 25 Mart 1960, s. 1) Tokat gazetesi ise iktidara

muhalef tavrını devam ettirmiş ve DP'den istifa haberlerini okuyucusuna duyurmuştur (Tokat, 1 Mart 1960, s. 1; Tokat, 10 Mart 1960, s. 1; Tokat, 22 Mart 1960, s. 1).

Vatan Cephesi ile ilgili belgelerde çoğunlukla “*Vatan Cephesi*” ifadesi yer almakla birlikte, bir kısmında da DP Ocağı, Vatan Cephesi Ocağı, Semt Ocağı, Adnan Menderes Ocağı, Birlik Ocağı, Gençlik Kolu ya da Kadınlar Kolu gibi isimlerle Vatan Cephesi Ocakları açılmıştır. Nitekim Tokat'ın Artova ilçesinin Kızılca Mahallesinde de 14 Mart 1960 yılında Vatan Cephesi Ocağı'nın kurulduğu görülmektedir (Doğaner, 2013, s. 53;362).

Yassıada Mahkemesi'nde üzerinde önemle durulan davalardan biri de Vatan Cephesi Davası olmuştur. Bu dava ile ilgili Yüksek Soruşturma Kurulu'nun kararları incelendiğinde; kişisel ihtiyaçların ve zaruretlerin Vatan Cephesi'ne katılımları sağlamak için istismar edildiği, bu ihtiyaçlarını karşılamak isteyen vatandaşların Vatan Cephesi'nin kapısını çalmaya mecbur tutulduğu ve siyasi kanaatlerini ve saflarını değiştirmeye zorlandıkları belirtilmiştir. Söz konusu kararlarda bu duruma örnek olarak Tokat ile ilgili bir bilgi de bulunmaktadır. 11 Nisan 1960 tarihindeki Zafer gazetesinin Tokat'tan Fuat Akman'ın CHP'den istifa ettiği⁵ haberine yer verdiği, Vatan Cephesi Davası'nda şahit olarak dinlenen Kemal Kovalı, İrfan Eyyüboğlu, Sami Bahçecier'in, Fuat Akman'ın maddi menfaat sağlamak ve fabrikasına malzeme temin etmek için gerekli olan kredi ve dövizin tahsis edileceği yönünde kendisine verilen vaatten dolayı DP'ye geçtiğini söyledikleri belirtilmiştir (BCA, 10.9.0.0/212.656.2, 22.3.1961, s. 19-20). Buradan hareketle Vatan Cephesi'ne katılımların en azından bir kısmının dönemin iktidarına yakın olmak ve bunun sağlayacağı avantajlardan yararlanmak isteyen kişileri de kendine çektiği kanaatini ortaya çıkarmaktadır.

Sonuç

Vatan Cephesi Teşkilatlanması Türk siyasal hayatında yaşanan kutuplaşmanın en bariz örneklerinden birini teşkil etmiştir. DP ile muhalefet partileri arasındaki çekişme halkın iki cepheye bölünmesine neden olmuştur. Adnan Menderes'in, 12 Ekim 1958 tarihinde Manisa mitinginde yaptığı konuşmasında muhalefetin yıkıcı faaliyetlerine karşı tüm vatandaşların dahil olacağı bir Vatan Cephesi kurulacağını belirtmesinin ardından ülke genelinde olduğu gibi Tokat'tan da kitleler halinde DP'ye katılımlar gerçekleşmiştir. Arşiv belgelerinden ve Tokat basınından elde edilen bilgilere göre 1958 yılında bu katılımların istenilen düzeyde olmadığı dikkat çekmektedir. Ancak 1959 yılından itibaren Vatan Cephesi'ne bağlı ocakların sayısının artmasıyla, Tokat halkının da yoğun bir şekilde Vatan Cephesi'ne katılmaya başladığı, desteklerini de Adnan Menderes'e gönderdikleri telgraflarla ifade ettikleri görülmektedir. Halkın Vatan Cephesi'ne katılmasının en önemli nedenleri arasında, CHP'den duyulan rahatsızlık, DP'nin köylüye hak ettiği değeri vermesi, iktidarın bayındırlık ve imar faaliyetlerinden duyulan memnuniyet ve Adnan Menderes'e olan sevgi gösterilmiştir. CMP ve HP'nin CHP ile ittifak kurmaları da vatandaşların DP'ye geçişlerinde etkili olmuştur. Muhalefete duyulan tepkinin Vatan Cephesi'ne katılımları arttırmasının

⁵ Milliyet gazetesi “Dp'ye Giren Chp'li” başlığı ile verdiği haberde; Tokat CHP İl Haysiyet Divanı üyesi ve 1950-1954 devrelerinde Tokat CHP milletvekili adaylarından Fuat Akman'ın DP'ye katıldığını okuyucusuna duyurmuştur. Bk. Milliyet, 11 Nisan 1960, s. 5.

yanı sıra, DP iktidarını destekleyen vatandaşların kredi, döviz ve nakit para temin etmeleri, borçlarının ertelenmesi ve iş verilmesi gibi maddi menfaatler elde etmeleri de katılımları etkilemiştir. Vatan Cephesi'ne destek veren köylere yol, cami ve kredi sözü verilirken, CHP'ye oy veren köyün elektriğinin kesilmesi halkın Vatan Cephesi'ne katılmaya mecbur bırakıldığını bir göstergesi olmuştur.

Tokat'tan Vatan Cephesi'ne katılımların en fazla Reşadiye ilçesinin köylerinden gerçekleştiği, bu ilçenin haricinde Almus, Zile, Erbaa, Niksar ve Artova ilçelerinin köylerinden de Vatan Cephesi'ne ilginin oldukça fazla olduğu dikkat çekmektedir. DP'nin iktidarı boyunca köylülere yaptığı hizmetlerin bu durumun ortaya çıkmasında en önemli etkenlerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Diğer taraftan DP'nin kurulduğu dönemde umumiyetle şehirli kesimden destek almasına rağmen Vatan Cephesi'nin kurulduğu 1958'den itibaren Tokat örneğinde de görülebileceği gibi daha çok kırsal kesimden destek alması seçmen profilinde de bir değişime işaret etmektedir. Bu yönüyle Vatan Cephesi'ne katılımların şehirli ve kırsal kesime göre mukayesesi DP'nin on yıllık iktidarı süresince toplumun farklı kesimlerinde gelişen müspet ya da menfi algılara da açıklık getirecektir.

Tokat yerel basınında iktidarı destekleyen bir yayın politikası güden Tokat Sesi gazetesi 1958 yılında Tokat'tan Vatan Cephesi'ne katılanlar hakkında kayda değer bir bilgiye yer vermemiştir. Ancak söz konusu gazete; 1959 yılı itibariyle özellikle ilçelerden DP'ye kitleler halinde katılanların olduğunu hatta Tokat'ta DP'ye katılan vatandaşların sayısının 18540'a ulaştığını, iktidarın Tokat'ın sorunları ile ilgilenmesinin halkın DP'ye geçişinde önemli bir etken olduğunu vurgulamıştır. CHP yanlısı yayın yapan Tokat gazetesi ise okuyucusuna duyurduğu haberlerde DP'nin çöktüğünü, partiden istifaların başladığını ve vatandaşların CHP'ye geri döndüğünü ifade ederken, köşe yazılarında da DP'yi ve Vatan Cephesi'ni eleştiren bir tutum sergilemiştir. Kamuoyu oluşturmada önemli bir etken olan gazetelerin destekledikleri partiden yana bir yayın politikası izlemeleri, Tokat'tan Vatan Cephesi'ne katılımlar ile ilgili yerel basın üzerinden güvenilir ve nesnel bir sonuç elde edebilmeyi engellemektedir.

Ülkede siyasi atmosferin gerginleşerek dönemin iktidar partisi olan DP ile muhalefet partileri arasındaki mücadelenin sertleşmesine ve halkın *Vatan Cephesi* ve *Güç Birliği Cephesi* çatısı altında kutuplaşmasına neden olan Vatan Cephesi oluşumunu, 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesine giden süreçte DP'yi sona yaklaştıran önemli bir etken olarak görmek mümkündür.

Extended Abstract

Coming to power as a result of the parliamentary elections held on May 14, 1950, and ending the 27-year RPP (Republican People's Party) rule, DP (Democrat Party) managed to come to power alone by receiving the support of the public in the 1954 and 1957 elections held during its ten-year rule until the military intervention on May 27, 1960. Although DP carried out practices that were subject to criticism, such as confiscating RPP's properties, closing Community Centers, converting Village Institutes into village schools, and closing MP, during the period between 1950 and 1954, which we can call its golden years; With the liberalization of the call to prayer in

Arabic, the removal of pressure on the press and the granting of new freedoms, and the developments achieved especially in the field of economy, it maintained its power with the highest vote rate received by a political party in Turkey in the elections held in 1954.

DP could not achieve the success it had achieved until 1954 in the period between 1954 and 1957. On the one hand, the increased pressure on the opposition, press, judiciary, and universities with the laws passed, and on the other hand, the emergence of economic problems, especially the stagnation in agricultural production, caused the DP to weaken. In such an environment, with the emergence of differences of opinion within the party, the Liberty Party (LP) was founded by those who left the DP. Although the DP, which received fewer votes in the 1957 elections, which took place in a tense political atmosphere, compared to the previous elections, managed to maintain its power due to the election system, the fact that it received fewer votes than the total votes received by the opposition parties was one of the most important indicators of the weakening of the party. After the 1957 elections, the tension between the government and the opposition continued to increase. The decrease in the DP's votes caused the opposition parties to increase their self-confidence to unite against the DP and form a political structure called "*Union of Power*" since October 1958. In the face of such a structure, Prime Minister Adnan Menderes, in his speech at the Manisa rally on October 12, 1958, stated that a "*Homeland Front*" would be established in which all citizens would be included against the destructive activities of the opposition.

With the call of Adnan Menderes, the organization of the Homeland Front began throughout the country and many citizens resigned from the opposition parties they were members of and joined the Homeland Front. In Tokat province, which is the subject of our study, between 1958 and 1960, many citizens, especially from the districts, resigned from RPP, LP and CMP and joined the DP. According to the telegrams sent to Prime Minister Adnan Menderes by the citizens living in Tokat, obtained from the Republic Archives of the Republic of Turkey Presidency State Archives, the reasons why the people joined the Homeland Front were that the DP took important actions and gave the villagers the value they deserve, especially with the investments they made in the villages, and the thought that RPP's path is dark and the regret of having been in opposition for years. Tokat Sesi newspaper, which pursued a publishing policy in favor of the government in Tokat, included in its issues information about the citizens who joined the DP, especially in 1959. However, Tokat newspaper, which has a publishing policy close to RPP, carried news of resignation from DP in its columns and displayed a critical attitude towards the actions of DP. This situation constitutes an obstacle to reaching an objective conclusion regarding the formation of the Homeland Front in Tokat, taking into account the press.

Kaynakça**1-Arşiv Belgeleri****T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA)**

BCA, 10.9.0.0/217.673.2.

BCA, 10.9.0.0/212.656.2.

2-Gazeteler*Milliyet*, 6 Ocak 1959, Y. 9, S. 3110; *Milliyet*, 11 Nisan 1960, Y.10, S.3564.*Tokat*, 18 Mart 1958, Y. 3, S. 666; *Tokat*, 7 Haziran 1958, Y. 3, S. 734; *Tokat*, 17 Haziran 1958, Y. 3, S. 742; *Tokat*, 10 Temmuz 1958, Y. 3, S. 757; *Tokat*, 12 Temmuz 1958, Y. 3, S. 759; *Tokat*, 12 Ağustos 1958, Y. 3, S. 784; *Tokat*, 14 Ağustos 1958, Y. 3, S. 786; *Tokat*, 2 Eylül 1958, Y. 3, S. 802; *Tokat*, 4 Eylül 1958, Y. 3, S. 804; *Tokat*, 6 Eylül 1958, Y. 3, S. 806; *Tokat*, 9 Eylül 1958, Y. 3, S. 808; *Tokat*, 21 Eylül 1958, Y. 3, S. 819; *Tokat*, 7 Ekim, 1958, S. 830, s. 1; *Tokat*, 16 Ekim 1958, S. 839; *Tokat*, 17 Ekim 1958, S. 840; *Tokat*, 18 Ekim 1958, S. 841; *Tokat*, 21 Aralık 1958, Y. 3, S. 887; *Tokat*, 25 Aralık 1958, Y. 3, S. 899; *Tokat*, 7 Mayıs 1959, Y. 4, S. 1003; *Tokat*, 10 Mayıs 1959, Y. 4, S. 1006; *Tokat*, 16 Mayıs 1959, Y. 4, S. 1009; *Tokat*, 18 Mayıs 1959, Y. 4, S. 1010; *Tokat*, 31 Mayıs 1959, Y. 4, S. 1022; *Tokat*, 13 Ağustos 1959, Y. 4, S. 1082; *Tokat*, 1 Mart 1960, Y. 5, S. 1252; *Tokat*, 1 Mart 1960, Y. 5, S. 1252; *Tokat*, 10 Mart 1960, Y. 5, S. 1260; *Tokat*, 22 Mart 1960, Y. 5, S. 1270.*Tokat Sesi*, 30 Mart 1958, Y. 8, S. 1451; *Tokat Sesi*, 7 Eylül 1958, Y. 8, S. 1584; *Tokat Sesi*, 14 Eylül 1958, Y. 8, S. 1590; *Tokat Sesi*, 21 Eylül 1958, Y. 9, S. 1596; *Tokat Sesi*, 2 Ekim 1958, Y. 9, S. 1605; *Tokat Sesi*, 9 Ocak 1959, Y. 9, S. 1690; *Tokat Sesi*, 18 Ocak 1959, Y. 9, S. 1698; *Tokat Sesi*, 12 Şubat 1959, Y. 9, S. 1724; *Tokat Sesi*, 23 Aralık 1959, Y. 10, S. 1975; *Tokat Sesi*, 11 Şubat 1960, Y. 10, S. 1988; *Tokat Sesi*, 18 Şubat 1960, Y. 10, S. 1994; *Tokat Sesi*, 27 Şubat 1960, Y. 10, S. 2002; *Tokat Sesi*, 10 Mart 1960, Y. 10, S. 2008; *Tokat Sesi*, 25 Mart 1960, Y. 10, S. 2020.*Zafer*, 6 Ocak 1959, Y. 10, S. 3368.**3-Resmi Yayınlar**

Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011(2012). Ankara: Tüik Yayınları.

Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011(2008). Ankara: Tüik Yayınları.

4-Telif ve Tetkik EserlerAhmad, Feroz & AHMAD, Bedia Turgay.(1976) *Türkiye’de çok partili politikanın açıklamalı kronolojisi (1945-1971)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.Demir, Şerif. (2019). *Modern Türkiye’de siyasal yaşam ve demokrasi (1938-2019)*. (A. Şimşek, ed.). *Modern Türkiye Tarihi* içinde (s. 175-210). Ankara: Pegem Akademi.Demirel, Taner. (2016). *Türkiye’nin uzun on yılı Demokrat Parti iktidarı ve 27 Mayıs darbesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.Doğaner, Yasemin. (2013). *Türk demokrasi tarihinde vatan cephesi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.Eroğul, Cem. (2013). *Demokrat Parti tarihi ve ideolojisi*. İstanbul: Yordam Kitap.İlhan, Metin. (2016). *Demokrat Parti iktidarının son ayı ve tarihi mektup (1-27 Mayıs 1960)*. İstanbul: Akademi Titiz Yayınları.

- Karpat, Kemal. (2022). *Türk siyasi tarihi siyasal sistemin evrimi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Özer, İlbeyi. (2015). *Demokrat Parti dönemi siyasi ve sosyal hayat*. İstanbul: İskenderiye Kitap.
- Tekinsoy, Betül. (2022). *Demokrat Partili yıllarda siyasetin konya basınına yansımaları (1946-1960)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Türkmen, İsmet. (2017). 1950'li yıllarda Türk dış politikası. (S Kekevi vd., ed.). *Türk Dış Politikası (1830- 1989) içinde* (s. 519-588.). Ankara: Berikan Yayınevi.
- Uyar, Hakkı. (2017). *Demokrat Parti iktidarında CHP 1950-1960*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Uzman, Nasrullah. (2018). *Yakova'dan darağacının gölgesine Abdullah Aker*. İstanbul: Kitabevi Yayınları
- Yücel, M. Serhan. (2003). *Demokrat Parti*. İstanbul: Ülke Kitapları.
- Zürcher, Erik Jan. (2008). *Modern Türkiye'nin tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

5-Makaleler

- Arslan, Zehra. (2013). Trabzon'da Vatan Cephesi (12 Ekim 1958-27 Mayıs 1960). *Karadeniz Araştırmaları*. 36 (36), 129-148.
- Aydoğmuş, Çiğdem. (2021). Milli Muhalefet Cephesine karşı iktidarın yanıtı: Vatan Cephesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. 8 (3), 1172-1188.
- Bulut, Sedef. (2009). Üçüncü dönem Demokrat Parti iktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu. *Gazi Akademik Bakış*. 2 (4), 125-145.
- Karataş, Murat. (2022). Türkiye'de çok partili hayata geçiş sürecinin iç ve dış dinamikleri üzerine bir değerlendirme. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, C. 11, S. 32, 303-323.
- Şahin, E; Tunç, B. (2015). Demokrat Parti'nin kuruluş süreci ve DP – CHP siyasi mücadelesi (1945-1947). *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*. C. I, S. 2, 31-69.
- Uluç, V. (2020). Türkiye'de çok partili sisteme geçiş: iç ve dış dinamiklerin analizi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 17 (1), 465-486.

6- Tezler

- Gaytancıoğlu, Serkan. (2011). *Demokrat Parti iktidarı ve Vatan Cephesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi.
- Yılmaz, Ensar. (2008). DP'nin iktidara geliş süreci (1945-1950). (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi.

Ekler

Ek 1: 1958-1960 yılları arasında Vatan Cephesi ile ilgili Tokat halkı tarafından gönderilen telgrafların tarihi, türü, gönderenlerin isimleri ve adreslerini belirten liste (BCA, 10.9.0.0/217.673.2 s. 1-2.)

Adet	NO:	Tarihi	Telgrafın Türü	Keside edenin ismi ve adresi
I	188	18/10/1958	Acele	Selahattin İkinci/Meydan armiyet karaja
I	169	17/10/1958	Adi	Mustafa Şebe (Benaf dernekleri Başkanı)
I	220	23/10/1958	ELT	Tokat D.P.İl başkanı Selahattin GÜLÜT
I	2450	28/11/1958	Val	Masrur GÜRGENÇ Belediye reis vekili
I	70	2/12/1958	Adi	Demokrat Parti İl başkanı
I	597	12/12/1958	Acele	Mehmet Kazova Masrur GÜRGENÇ
I	1250	25/12/1958	Adi	Mehmet Kazova ikinci başkan D.P.
I	1324	27/12/1958	"	Mehmet Kazova D.P.Merkez Busak kongresi Başkan
I	1371	29/12/1958	"	Masrur GÜRGENÇ Busak kongre başkanı
I	1750	31/12/1958	"	Tüccardan, Hıyazi sayar, Bedri uymas, Celap, Hüsnü yükler, Hacı Ödülpek
I	364	31/12/1958	"	D.P.İl idare heyeti
I	368	31/12/1958	"	Tahir yılmaz Selçuk PINAR KAHALİESİ NO:32
I	300	7/1/1959	"	D.P.İkinci başkanı Mehmet Kazova
I	814	13/1/1959	ELT	Müftü Hacı Ahmet dilaver
I	648	16/2/1959	"	Hayrettin Durmaz, Mahmut çınar, Mustafa emekçi, Zeynep busmas, Ayiçe çınar, Meliha duymas, Masıyo busmas, Ahmet Ak münger, Ayiçe aksungör, Hatice elik, Hasan kaylan, Şaziye emekli, bayram kuyucu, Şaziye kuyucu, Halil kuklay, Nebahat kuklay, Müftü topuz, Huriye topuz, melek topuz, Mehmet organaç, Hacıye oğranca, Sandet kaylan, İbrahim ulu, İzzet topuz, Tokat Ürnek gömlekeisi müzaffer kavut
I	750	18/2/1959	ELT	Herkes busak ikinci başkanı Ahmet Sarıç
I	729	"	"	Mehmet Kazova
I	1101	26/2/1959	Adi	Masrur GÜRGENÇ
I	30001	17/2/1959	"	Demokrat Parti Başkanı Selahattin GÜLÜT
I	30002	18/2/1959	"	Belediye reisi Lütfi Ozel
I	30003	18/2/1959	"	ŞŞÖRler derneği başkanı Hasan deniraz
I	30004	18/2/1959	"	Sabık D.P.İl başkanlarından Dr. Müzaffer
I	30005	18/2/1959	"	Vali Fasil kaftan oğlu
I	30006	"	"	Ticaret odası Kamina Ahmet yıldızoğlu
I	30007	19/2/1959	"	Hüsnü yükler, Fevri sarıtaşlı, Müftü Şişli
I	1146	27/2/1959	"	Hayrettin uşak, Ahmet vural
I	1182	28/2/1959	"	Hacı Ahmet Dilaver Müftü
I	1202	"	ELT	Yazma inşaatçısı İbrahim Sert
I	1204	"	Yıldırım	Cemil kalender Mehmet kalyon Tüccar
I	1209	"	"	Kuşu Yelvant evran
I	1211	"	ELT	Hacı Eraslan
I	24	1/3/1959	"	Tahir yılmaz Tokat
I	61	2/3/1959	"	Teknik siraat müd. Makinist İsmail Turan
I	1137	23/3/1959	"	Çamlıbel Belnekb. Mustafa kökçek
I	320	3/4/1959	"	Müftü Ahmet dilaver
I	345	7/4/1959	"	Bahattin yedidaz Katban sokak NO:19
I	354	8/4/1959	Adi	Mehmet Kazova D.P.İkinci başkanı
I	1031	15/4/1959	ELT	Artuva. Büğetküyd onki Ch. p. Başkanı Süleyman genel
I	1129	17/4/1959	"	Hüseyin busluçay, İbrahim camış, Mehmet tu: oğlu, Osman kanlıkavak Ateşli sanatlar Kal: Sulu sokakta bakırcı yahya orol
E	1130	"	"	Sevket aşçın
I	1756	30/4/1959	Yıldırım	Sadık vuraloğlu ve eşi
I	229	7/5/1959	ELT	Mehmet kaseva
I	86	3/8/1959	Adi	"
I	106	"	"	"
I	88	2/10/1959	"	Süleyman eser hırdavatçı
I	1353	28/10/1959	"	Bahattin yedi dağ

-228-

- Devamı ikinci sayfa -

010 09 217-673 2

- Birinci Sahifemin devamı -
-2-

Adet	No:	Tarihi	Telgrafın noyu	Keside edenin adı
I	920	19/10/1959	Adi	Murtu Ahmet Dilaver
I	180	17/11/1959	Elt	Belediye Reisi Lutfu Üzel
I	701	"	Adi	Mehmet Kazova
I	731	18/11/1959	Elt	Ticaret Odası reisi
I	762	"	"	Esnaflar birliği başkanı Ahmet İter
I	200	31/12/1959	"	Tahir Yılmaz
I	657	17/12/1959	Adi	Vali Pazılkaftanoğlu
I	695	18/12/1959	ELT	Fransızca Öğretmeni Turan melek Felsefe
				Öğretmeni Ahit Öztokat
I	938	24/12/1959	Adi	Muri Kaymak
I	1171	30/12/1959	"	Bahattin Yedidağ
I	1296	31/12/1959	"	Doktor Bülent Altay
I	1370	"	"	Mehmet Kazova
I	29	1/1/1960	Elt	Tokat mebusu Keremettin Gençler
I	461	13/1/1960	Adi	Mustafa Yıldız
I	779	21/1/1960	Acele	Şarapfabrikası sahibi Sadullah edalı
I	822	22/1/1960	ELT	Felsefe Öğretmeni Ahit Öztokat Fransızca
				Öğretmeni Turan melek
I	1135	31/1/1960	Adi	Keremettin Gençler
I	127	3/2/1960	"	Laila Cankar Tokatta Hakim Cankar eşi
I	136	"	"	Mustafa Yıldız
I	882	25/2/1960	ELT	Hayrettin Yaman
I	923	26/2/1960	Adi	Vasfi İrem
I	616/	19/3/1960	Elt	Artuva memurlara
I	751	23/3/1960	"	Mehmet Kazova
I	971	28/3/1960	"	Bahattin Yedidağ
I	976	"	Adi	Mesrur Gürgeç
I	1043	"	"	Doktor Bülent Altay
I	1200	"	ELT	Tahir Yılmaz
I	266	7/4/1960	Adi	Mehmet Kazova
I	560	14/4/1960	ELT	Kömeç köylüleri namına bahri Yaman
I	679	17/4/1960	Yıldırım	Mehmet Kazova
I	1099	27/4/1960	Adi	Zile Demokrat parti Bucak idare heyeti
I	1209	29/4/1960	Elt	Rasih Sütlüoğlu Ahmet Demir
I	1211	"	Adi	Kasap Sevgi Östündağ
I	14	1/5/1960	Elt	Seyit Çakrakçı
I	15	"	"	Omer Şahin
I	269	6/5/1960	"	Tahir Yılmaz
I	349	9/5/1960	Adi	Gürol köyü grup başkanı Hacı Şahin
I	886	16/5/1960	Elt	Bahattin Yedidağ
I	46	27/2/1959	Adi	Çamlıbel nahiyesi köymuntarı Ömer Acar
I	45	"	"	" D.P. Bucak başkanı mevlüt bülbul
I	43	29/12/1958	ELT	" " Adil Günel
I	11	10/3/1958	"	" " D.P. Bucak başkanı mevlüt bülbul
I	18	13/4/1959	"	Ahın köyü C.H.P Müseyin Şanalıoğlu
I	14	14/4/1959	"	D.P Bucak başkanı mevlüt bülbul
I	13	9/5/1959	"	Kız köyünden bekir gencer
I	9	8/3/1959	"	Doktor Bülent Altay
I	47	20/10/1958	Adi	Demokrat parti başkanı mevlüt bülbul
I	16	16/16/1960	"	Nahiye merkez muntarı Süleyman Bakır
I	4	4/4/1960	Elt	Bucak başkanı mevlüt bülbul
I	27	26/5/1960	Adi	Yatmaşköy de. P. Bucak başkanı Halil Şenal
I	101	23.3. 1960	ELT.	Çamlıbel nahiyesi Bucak Bek. Mustafa Bülbul.

48 yek

010	09	27673	2
-----	----	-------	---

Ek 2: Tokat Sesi gazetesinin 23 Aralık 1959 tarihli sayısının ilk sayfasında Tokat'ta DP'ye katılan vatandaşların 18540 kişiye ulaştığına dair manşeti (Tokat Sesi, 23 Aralık 1959, Y. 10, S. 1975, s. 1).

Orta Çağ Türk ve Batılı Kadınının Üç Kült Eser Üzerinden Toplumsal ve Edebi Temsili

The Social and Literary Representation of Medieval Turkish and Western Women through Three Cult Classic Works

Nazan YILDIZ ÇİÇEKÇİ * Öz

Bir milletin varoluşu, yaşamı ve kültürü üzerine eşsiz bilgiler içeren destanlar hem tarih hem de kültürün taşıyıcıları olarak aynı zamanda o milletin kimliğini temsil ederler. Türk Dünyasını yansıtan kült bir destan olarak kabul edilen Dede Korkut Hikâyeleri pek çok araştırmacı tarafından farklı yönleriyle ele alınmış ve bu incelemede insanlığın doğuşundan günümüze kadar uzanan kadın sorunu da yerini almıştır. Türk kadınının toplumdaki rolü ve önemi bağlamında Dede Korkut Kitabı üzerinden yapılan çalışmaların yanı sıra Batılı kadın ile yapılan karşılaştırmalı çalışmalarda Batı edebiyatının kült destanlarından kronolojik olarak Dede Korkut'tan çok daha önce gerçekleşen olayları konu edinmesine rağmen bir destan örneği olması sebebiyle İngiliz destanı Beowulf'a odaklanan incelemeler yoğunluktadır. Hâlbuki Dede Korkut'taki olayların resmedildiği ve kaleme alındığı zamanda Batı edebiyatında destanların yerini romanslar almıştır. Dede Korkut Hikâyelerinin çağdaş romanslar ile karşılaştırılması ise henüz yapılmamıştır. Bu doğrultuda Dede Korkut'ta resmedilen Türk kadını imgesinin Batı edebiyatındaki Batılı kadını imgesi ile karşılaştırmasını yaparken batılı çağdaşları romans kadınlarını irdelemenin alana katkı sağlayacağı muhakkaktır. Bu amaçla bu makale Orta Çağ Türk ve Batılı Kadının toplumdaki yeri ve önemini Türk ve Batı edebiyatının üç kült eseri olan Dede Korkut Hikâyeleri, Sir Gawain ve Yeşil Şövalye ve Arthur'un Ölümü metinleri üzerinden geniş bir sosyal ve edebi çerçevede karşılaştırmalı olarak incelemektedir.

* Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü
nazanyildiz1@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-5776-0268
Trabzon / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Karadeniz Technical University, Faculty of Literature, Department of Western Languages and Literature
nazanyildiz1@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-5776-0268
Trabzon / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Türk kadını, Dede Korkut Hikâyeleri, Batılı kadın, Orta Çağ Kadını, Sir Gawain ve Yeşil Şövalye, Arthur'un Ölümü.

Abstract

Epics, embracing unmatched material on a nation's existence, life, and culture, embody that nation's identity as carriers of history and culture. The Book of Dede Korkut, a Turkish epic acknowledged as a classic text characterising the Turkish realm, has been treated in numerous ways by copious researchers. This analysis has also included the woman question, an everlasting concern from the birth of humanity to the present. Alongside the studies on The Book of Dede Korkut regarding the role and significance of Turkish women in society, the comparative studies concerning Western women largely focus on Beowulf, a classic epic of Western literature, just because it is an epic even though it chronologically deals with happenings much earlier than that of Dede Korkut. At the time when the happenings in Dede Korkut took shape and were penned; however, epics were

Başvuru/Submitted: 31/05/2023

Kabul/Accepted: 06/12/2023

replaced by romances in Western literature. The comparison of *The Book of Dede Korkut* to its contemporaries, romances, has not been carried out yet. That is, while comparing the image of the Turkish woman depicted in *Dede Korkut* to the image of the Western woman in Western literature, examining romance women as their Western contemporaries undoubtedly will contribute to the field. Accordingly, in this article, the place and stature of Medieval Turkish and Western Women in society are comparatively scrutinised in a broad social and literary context via three cult classic works of Turkish and Western literature: *The Book of Dede Korkut*, *Sir Gawain and the Green Knight*, and *The Death of Arthur*.

Keywords:

Turkish woman, *The Book of Dede Korkut*, Western woman, Medieval woman, *Sir Gawain and the Green Knight*, *The Death of Arthur*.

Makale Bilgileri

Atıf: Yıldız, N. (2024). Orta Çağ Türk ve Batılı Kadınının Üç Kült Eser Üzerinden Toplumsal ve Edebi Temsili. *Selçuk Türkiyat*, (62): 179-198. Doi: 10.21563/sutad.1308023

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Yıldız, N. (2024). Orta Çağ Türk ve Batılı Kadınının Üç Kült Eser Üzerinden Toplumsal ve Edebi Temsili. *Selçuk Türkiyat*, (62): 179-198. Doi: 10.21563/sutad.1308023

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Türk ve Batı Destanları ve *Dede Korkut*'un Çağdaş Romanlarda Kadın

Destanlar milletlerin tarih ve kültürlerine ayna tutarlar. Bu doğrultuda Finlerin *Kalevala*, İranlıların *Şehname*, Almanların *Nibelungen*, Fransızların *Roland* ve İngilizlerin *Beowulf*'u gibi her milletin kimliğiyle özdeşleşen bir destanı bulunur. Taşıdıkları millî karakter ile ön plana çıkan destanlar en eski edebi türlerden birisi olarak kabul edilir. Halk edebiyatı metinleri içinde tasnif edilen destanların ilk örnekleri sözlü edebiyatta hayat bulmuş ve daha sonra yazıya aktarılmıştır. Destanlarda ön plana çıkan kahraman tipi milletin çıkarlarını her şeyden önde tutarak olağanüstü cesaret ve yiğitlik gösterip ailesini ve vatanını kurtuluşa ulaştırır. Destanlarda resmedilen karakterler genellikle erkek karakterlerdir ve dolayısıyla erkek egemen bir dünyayı yansıtır. Türkler en eski destan geleneğine sahip milletlerdendir. Kadınlara verilen önem doğrultusunda köklü Türk destan geleneğinde genel resmin dışına çıkarak kadın kahramanları barındıran Türk destanları da vardır. Uluşık bu destanlar arasında Hakas Türklerine ait olanları ön plana çıkarır ve *Altın Arıç*, *Ay Huucın*, *Ah Çibek Arıç* ve *Huban Arıç* gibi destanları örnek verir (2018, s. 137). Aktan ise *Cangıl Mırza* destanında başkahramanın kadın olduğunu belirtir (2019, s. 12). Destan niteliğindeki *Dede Korkut Hikâyeleri*'nin Türk dünyasındaki önemi Fuat Köprülü'nün "*bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne, Dede Korkut'u öbür gözüne koysanız, yine Dede Korkut ağır basar*" (aktaran Ergin, 1999, s. 5) sözleri ile adeta özetlenmiştir. Direkt bir kadın kahramanı olmasa da *Dede Korkut*'un Alp kadın imgesi çerçevesinde kadınları yiğitlik anlamında erkeklerle bir tutması Türklerin kadına verdiği değer için çok önemli bir göstergesidir.

Dede Korkut'un genellikle karşılaştırıldığı İngilizlerin *Beowulf* destanında ise kadınların destanlarda görülen geleneksel rollerine uygun olarak arka planda yer aldığını görürüz. Destanda kadın karakter olarak en aktif gördüğümüz kişi Kraliçe Wealhtheow bile erkek karakterlerin gölgesinden çıkamaz ve onu sadece şöenlerde seçkin misafirlere içki sunarken ve kocası kral Hrotgar'ın ardından Grendel ve annesine karşı zafer kazanan yiğit Beowulf'u ödüllendirirken görürüz. *Dede Korkut* kadınlarının aksine Kraliçe Wealhtheow'a yiğitlik göstermek düşmez. Başka bir Anglo-Sakson destanı olan *Finnsburgh Savaşı* ve Batı dünyasının kült destanlarından olan *Ilyada* ve *Odysseia*'da da kadınların kahramanlıkla doğrudan ilişkilendirilemeyecek ikinci sınıf rolü belirgindir. Benzer şekilde Salim, Batı destanlarında kadınları "*erkek kahramanların gölgesinde kalan figürler*" olarak tanımlar (2020, s. ii). Bu bilgiler ışığında Türk ve Batı edebiyatında destan türünde kadının çok farklı konumlarda karşımıza çıktığını savunabiliriz.

Yıllar içinde İngiliz ve Fransız edebiyatında olduğu gibi Batı Edebiyatında destanların yerini Hıristiyanlıkla şekillenen romanslar almıştır. Romanslar şövalyelerin kahramanlıkları üzerine kuruludur. Batı edebiyatında destan geleneğinde arka planda tutulan kadınlar romans türünde Kutsal Meryem Kültü doğrultusunda ön plana çıksalar da genel olarak sadakatsiz, kargaşa yaratan ve toplumsal düzeni bozan karakterler olarak betimlenirler. Bu betimlemede isyankâr Havva imgesi ağır basar ve bu imge büyücü kadın karakterlerinde hayat bulur. *Dede Korkut* kadınlarının Batılı çağdaş bu şehvetli, kötülük getiren ve yoldan çıkaran kadın imgesi romansların en

bilinen büyücü kadını olan Morgan le Fay¹ karakterinde izlenebilir. Başka bir deyişle, Batı Edebiyatında destanın yerini romansın almasıyla metinlerde daha fazla yer almalarına ve romansların Kutsal Meryem Kültü doğrultusunda “kültürel, entelektüel ve toplumsal otorite sahibi” (Vines 2011, s. 3) idealize edilen kadınları resmettiği genel görüşüne rağmen özellikle *Dede Korkut* ile karşılaştırıldığında Batılı kadınının destanlardaki ikinci sınıf rolünün romanslarda da devam ettiğini görürüz. Üstelik bu ikinci sınıf role şeytan ile özdeşleştirilen Hıristiyanlıktaki Havva imgesi bağlamında olumsuz bir kadın portresi de eklenmiştir.

1.Eski Türklerde Kadın, *Dede Korkut* ve Kadınları

Oğuz Türklerinin 12-14. yüzyıllarda (Özel, 2019, s. 55; Genç, Kılıç ve Aksoyak, 2014, s. 27) Anadolu'nun doğusundaki geleneksel yaşam tarzını, gelenek ve göreneklerini konu edinen *Dede Korkut Hikâyeleri* büyük ihtimalle 15. yüzyılın ortalarında yazıya geçirilmiştir (Ergin, 1999, s. 6; Torun, 2011, s. 1251). *Dede Korkut Hikâyelerinin* Türk dünyası için önemini Parlak şu sözlerle dile getirir: “*Dede Korkut Hikâyeleri, Türklerin gelenek göreneklerini, ahlâk, inanç ve törelerini, savaş ve eğlencelerini, kısaca eski Türk yaşamını bütün canlılığıyla [anlatır]. Türklerin tarihine ilişkin çok önemli kaynaklardan biridir*” (1999, s. 2). Türklere dair pek çok konuda bilgiye ulaşabileceğimiz metnin önemli özelliklerinden birisi de Türk kadını ve ona verilen önemi yansımasıdır. Bu bağlamda *Dede Korkut Hikâyelerindeki* Türk kadını imgesi sıklıkla araştırmacıların konusu olmuştur (Kaplan, 1951; Ekici, 2000; Arı ve Karateke, 2010; Sevinçli ve Gürgün, 2016; Dönmez, 2018; Aktan, 2019; Özel, 2019). Metnin kadınlar da dâhil olmak üzere Batı Edebiyatı ile olan karşılaştırılmalı incelemeleri ise bir destan örneği olan *Beowulf*'a odaklanmıştır (Tafli Düzgün, 2008, 2009; Tunçdöken, 2009; Reis, 2011, Ahmed, 2015; Britten, 2021; Toker, 2021; Kaya, 2021, Pekşen Yakar, 2022). Fakat *Dede Korkut*'un Oğuz Türklerini anlattığı 12-14. yüzyıllarda Avrupa'da özellikle İngiltere ve Fransa'da destanların yerini romanslar almıştır. Bu bağlamda, destan olduğu için batı ekseninde genellikle 5. yüzyılın sonlarında Germanlerin yaşantısını ele alan *Beowulf* ile karşılaştırılan *Dede Korkut* metnini kendi çağdaşı romanslarla karşılaştırmanın alana katkıda bulunacağı kanaatindeyim. Böylelikle Türk kadını ve Batılı kadınının toplumdaki yerinin ne kadar farklı olduğunu daha anlamlı bir şekilde resmedebiliriz. Çalışmanın en dikkat çekici kısmı ise Doğu ekseninde incelenen metnin erkek egemen dünyayı yansıtan bir destan örneği, Batı eksenindeki romansların ise kadınların Batı edebiyatında destanlara göre daha fazla ön plana çıktığı kabul görülen

¹ Spivack (1992) ve Fries (1992) gibi pek çok araştırmacı, başlangıçta iyiliksever bir karakter olan Morgan'ın, özellikle 13. yüzyıldan itibaren Orta Çağ Hıristiyanlığının etkisiyle kötü bir karakter olarak tasvir edildiğini savunurlar. Morgan le Fay'in ismi ilk defa şekil değiştirme ve uçuşa yeteneğine sahip şifacı ve bilge bir kadın olarak olumlu bir şekilde 1150 civarında Monmouth'lu Geoffrey tarafından yazılan *Vita Merlini*'de yer alır. Morgan metinde Avalon adasını yöneten bir şifacı ve iyilik yapan bir Tanrıça olarak resmedilir. Morgan'ın olumlu tasviri farklı metinlerde de izlenebilir. Örneğin Layamon'un *Brut* eserinde (1190-1215) Morgan Elf kraliçesi Argante rolünde doğüstü yetenekleriyle Arthur'a hayat verir. Fransız edebiyatında Arthur geleneğinin büyümesine önyak olan yazar olan Chretien de Troyes'nin Morgan'ı ise büyülü güçlere sahip bir şifacıdır ve gücünü bu sefer Arthur için değil şövalyeleri için kullanır. Bu olumlu portre Havva imgesinden yola çıkan Orta Çağ Kilise Babalarının “bir kadının sadece kadın olarak bile günaha ve sefaletle yol açabileceğini” (Philbin, 1977, s. 289) savunmasıyla yerini makale boyunca örneklemeye çalıştığım olumsuz portreye bırakmıştır.

bir tür olmasına rağmen *Dede Korkut*'ta kadınların romans kadınlarına oranla belirgin ve olumlu bir şekilde ön planda olmalarıdır.

Dede Korkut Hikâyelerindeki kadın betimlemesine geçmeden önce Eski Türklerde kadının yerine değinmek gerekir. Birçok araştırmacı Eski Türklerde kadının toplumdaki yerinin yüksek olduğunu dile getirir (Sevinç, 1987; İnan, 1998; Kafesoğlu, 1998; Aydın, 2009; Sarıtaş, 2020). Bu durumu kanıtlar nitelikte emirnameler kağanın yanında hatunun adına da imzalanır (Şimşek, 2016, s. 17-18). Binyazar kadınların devlet işlerinde erkeklerin yanında yer almasının kadına gösterilen önemi işaret ettiğini belirtir (1996, s.56). Kadınların erkekler gibi ok atması, kılıç kullanması, ata binmesi de onların erkeklerden aşağıda tutulmadıklarının bir göstergesidir. Eski Türklerde "*evin sahibesi*" (Ögel, 1984, s. 76) olan kadının konumu ve önemi sadece ev ile sınırlandırılmamış ve kadınlara ev dışında da farklı görev ve yetkiler verilmiştir. Destanlarda karşımıza çıktığı gibi kadın evini, vatanını korumuş ve bu uğurda erkeklerle beraber yiğitçe savaşmıştır. Ziya Gökalp de eski Türk toplumlarında kadın ve erkeğin eşit olduğunu savunur ve örnek olarak yabancı ülke elçileri ağırlandırken Hatun'un Hakan'ın solunda oturmasını ve verilen kararlarda Hatun'un onayının da alınmasını gösterir (2005, s. 157). Dolayısıyla, kadının Türk toplumunda sözünün geçtiğini ve erkekle paralel bir statüsü olduğunu görürüz. Bu doğrultuda o zamanlarda yerinin sadece ev olduğu kabul gören Batılı kadının aksine Türk kadını hem evde hem de ev dışında aktif rol almış ve erkeklerin yanında ikinci sınıf bir konuma sahip olmamıştır. *Dede Korkut Hikâyelerindeki* kadın betimlemesine gelince Eski Türk toplumunda kadına verilen önemin birebir yansıtıldığı görülür. Metinde makbul kadın batıdaki çağdaşlarının aksine sadece ev ile özdeşleştirilmemiş, Sarıtaş'ın vurguladığı gibi Alp kadın tipi çerçevesinde kahramanlık ile kodlanmıştır (2020, s. 1957). *Dede Korkut Hikâyelerinde* kadın betimlemesini ikisi de kadının sosyal konumunu ve değerini vurgulayan iki kadın tipi üzerinden incelemek mümkündür: Ev ve aile ile özdeşleşen kadın tipi ve Alp kadın tipi.

Ev ve aile ile özdeşleşen kadın tipinden başlayacak olursak, bu kadın tipini ideal eş ve anne olarak tanımlayabiliriz. Bu tip kadınlar iffetli, eşlerine bağlı, onlara yol gösteren ve gerektiğinde eşleri ve evlatları uğruna canlarını verebilecek kadınlardır. Örneğin, on iki hikâyeden oluşan *Dede Korkut Hikâyeleri*'nin 1. Hikâyesinde çocuğu olmadığı için karalar bürünen Dirse Han'ı hatunu teselli eder ve sorunu çözebilmesi için ona yol gösterir. Derdine derman arayan Dirse Han'ın hatununa seslenirken kullandığı cümleler ona verdiği kıymetin göstergesidir: "*Beri gel, gel başımın bahti, evimin tahtı/ Evden çıkıp yürüyende selvi boylum/ [...] Çifte badem sığmayan dar ağızlım/Gül elmasına benzer al yanaklım, kavunum*" (2020, s. 10). Soyunun devamı için bir çocuğa sahip olması gereken Dirse Han'a hatunu şu sözlerle kılavuzluk eder:

Yerinden doğrulup kalk

Alaca çadırını yeryüzüne diktir

Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kestir

İç Oğuz'un, Dış Oğuz'un beylerini üstüne toplar

Aç görürsen doyur

Çıplak görürsen donat

Borçluyu borcundan kurtar. (2020, s. 11-12)

Dirse Han hatununun söylediklerini uygular, develer, koçlar keser, yardıma muhtaçlara yardım eder ve sonunda bir oğlan sahibi olur. Böylelikle hatun darda olan eşine yol gösterir ve soyunun devamını sağlar. Hikâyenin devamında kadın, anne rolüyle ön plandadır. Oğulları av yaşına gelince babasıyla ava çıkar. “*Kırk namertler*” (2020, s. 12) olarak adlandırılan kâfirler Dirse Han’ı kandırırlar. Dirse Han oğlunu okla vurur. Oğlunu göremeyince ağıtlar yakan hanımına bir şey diyemez. Oğlunu Kazılık Dağı’nda yerde yatarken bulan ana ağıtlar yakar. Hızır’ın yaralı oğulun başında söylediği gibi anasının sütü ona merhem olur ve oğlan iyileşir. Böylelikle analık kutsal bir mertebeye ulaştırılır ve can veren sıfatıyla betimlenir. Ayrıca hikâyelerde ana hakkının Tanrı hakkı olduğu sıklıkla vurgulanır. Hatun oğlunun yanı sıra eşi Dirse Han’a da can olur. Dirse Han kâfire tutsak düşünce anasının sözünü dinleyen oğlan kâfirlerin elinden babasını kurtarır. Böylece hikâyede kadının kocasına her şekilde sadık olmasının da altı çizilir. Eşine sadık ve iffetli kadın imgesi 2. hikâyede de kendini gösterir. Kazan Bey’in yiğitleri ile ava çıkmasını fırsat bilen kâfirler evini yağmalar ve obasının kadınlarını ve oğlunu esir alırlar. Düşmanın başı Sökli Melik, Kazan Han’ın eşi Burla Hatun’a sahip olmak ister. Kimliğini gizleyen Burla Hatun’un ortaya çıkmaması durumunda onu oğlunu öldürmekle tehdit eder. Oğlunun canı pahasına da olsa Burla Hatun kimliğini açıklamaz, Kazan Bey’e sadık kalır ve iffetini korur. 3. Hikâyedeki başka bir örnekte Banu Çiçek evlenmek üzere olduğu Bamsı Beyrek kâfire tutsak düşünce karalar bağlar: “*Vay al duvağımın sahibi/Vay alnımın başımın umudu/Vay şah yiğidim, vay şahbaz yiğidim*” (2020, s. 55). Bamsı Beyrek’in tutsak alınışının üzerinden on altı ay geçer ama Banu Çiçek kimseyle evlenmez ve onu bekler. Benzer şekilde 10. Hikâyede adam karısından kendisini 3 sene beklemesini gelmezse evlenmesini söyler. Kadın ise şöyle cevap verir: “*Dört yılda gelmezsen beş yıl, altı yıl bekleyeyim! [...] Erkek sineği üzerine kondurmayaayım/Murat ver, murat al, öyle git yiğidim*” (2020, s. 159). 5. Hikâyede ise babası ve anası Deli Dumrul için canını vermezken karısı onun için seve seve canını vermeye hazırdır:

Göz açıp gördüğüm

Gönül verip sevdiğim

Altın akçeni harcar olsam

Benim kefenim olsun

Tavla taola şahbaz atma biner olsun

Benim tabutum olsun

Kadir Tanrı tanık olsun

Benim canım senin canına kurban olsun. (2020, s. 102-103)

Böylelikle hikâyelerde Türk kadını eşine sadık, iffetli ve çocuklarına bağlı eş ve anne rolüyle yüceltilir. Bu tip kadın tipinin yeri daha çok evdir ve geleneksel kadın tipiyle paralellik gösterir. Bu özellikleriyle kadın ailenin dolayısıyla toplumun temelini oluşturur. Kadının evin dışındaki rol ve önemini gösteren Alp kadın tipinde ise

kadınlar kahraman rolüyle karşımıza çıkarlar ve cesaret ve yiğitlikle özdeşleştirilirler. Bu birbirinden farklı görünen iki kadın tipinin Türk kadınında birleşmesi onun her alanda ne kadar önemli olduğunu gösterir. İkinci tür kadın betimlemesi olan Alp kadın tipinde ev dışı faaliyetler olan ok atma, güreş tutma, kılıç tutma ve ata binme gibi özellikler ön plandadır. Bu kadın cesaret ve yiğitlikte eşinden ve oğlundan geri kalmaz ve hatta yeri geldiğinde eşinin ve oğlunun canını kurtarır. Ceyhun bu kadın tipi ile ilgili şöyle söyler: Çadırlarda yaşayan ve kâfirlerin baskınına uğrayan Oğuz Türk toplumunda kadının “kahraman, çevik, korkusuz” olması gerekir (1984, s. 60). Dolayısıyla, *Dede Korkut Hikayeleri*’nde Alp kadın tipi de ön plandadır. 1. Hikâyede karısının yol göstermesiyle erkek evlat sahibi olan Dirse Han düşmanlarının kışkırtmasıyla oğlunu vurunca karısı onu bulmak için atına atlar ve yola düşer. Bir yiğit gibi “*kırk ince kızı*” (2020, s. 17) yanına alır ve oğlunu aramaya çıkar. Oğlunu bulmak için ne yaz ne kış karı erimeyen Kazılık Dağı’na tırmanır. Alp kadın tipinin en belirgin olduğu hikâyeye 3. Hikâyedir. Hikâyedeki han kızı Banu Çiçek ok atar, at biner ve güreşir. Bamsı Beyrek bilmeden beşik kertmesi Banu Çiçek’in otağına girip bir geyik avlayınca Banu Çiçek şöyle der: “*Bre dayeler, bu kavat oğlu kavat kime erlik gösterir dedi. Varım bundan pay dileyin, görün ne der*” (2020, s. 48). Banu Çiçek, Bamsı Beyrek’in kendisini görmek istediğini öğrenince onun yiğitliğini test etmek için farklı bir kimliğe bürünür:

[B]en Banu Çiçek’in dadısıyım. Gel şimdi seninle ava çıkalım. Eğer senin atın benim atımı geçerse onun atını da geçersin. Hem seninle ok atalım, beni geçersen onu da geçersin. Hem seninle ok atalım, beni geçersen onu da geçersin ve hem seninle güreşelim, beni yenersen onu da yenersin dedi. (2020, s. 49)

Banu Çiçek’in sözlerinden anlaşılacağı gibi kadın ve erkek yiğitlik anlamında eş tutulur ve karşı karşıya getirilirler. Bamsı Beyrek, Banu Çiçek’i hak edebilmek için yiğitlikte ona üstün gelmelidir. Bamsı Beyrek her alanda Banu Çiçek’i geçince Banu Çiçek kim olduğunu söyler ve nişanlanırlar. Bamsı Beyrek babasına evlenmek istediğini söylerken ise şöyle der: “*Baba bana bir kız alıver ki ben yerimden kalkmadan o kalksın gerek, ben kara koç atıma binmeden o binsin gerek, ben düşmanıma varmadan o bana baş getirsin gerek*” (2020, s. 50). Bu sözlerle kadının yiğitlik anlamında erkekle eşit olması ve hatta ondan bile daha ön planda olması beklendiği görülür. Kaplan bu durumu şu sözlerle açıklar: “*Bu toplulukta en büyük değer kahramanlıktır [...] Bunun neticesi olarak erkek, kendisi için en yüksek kıymet olan kahramanlık vasıflarını kadında da arar*” (1951, s. 100). Binyazar ise makbul Türk kadını ile ilgili “*erkeğin yerini tutabilmelidir, onu aratmamalıdır*” (1996, s. 62) der. Benzer şekilde 4. Hikâyede oğlunu kâfirlerin esir aldığını duyan Han kızı Boyu Uzun Burla Hatun kocasına şöyle der:

Azgın dinli kâfirlere
Bir oğul tutturdunsa de bana
Han babamın yanına ben varayım
Ağır asker, bol hazine alayım
Paralanıp kazılık atımdan inmeyince
Yenimle alaca kanım silmeyince

Kol but olup yeryüzüne düşmeyince

Yalnız oğul haberini almayınca

Kâfir yollarından dönmeyeyim. (2020, s. 84-85)

Kocası da kâfire tutsak düşünce Urla Hatun “*kırk ince belli kızıoğlanla*” (2020, s. 60) kılıcını alır, kara atına atlar ve kâfir diyarına varır. 6. Hikâyede geçen başka bir örnekte Kan Turalı kendisini evlendirmek isteyen babası Kanlı Koca’ya şöyle der: “*Baba madem seni evreyim dersin, bana layık kız nice olur? Baba ben yerimden kalkmadan o kalkmış ola, ben kara koç atıma binmeden o binmiş ola, ben kanlı kâfir iline varmadan o varmış, bana baş getirmiş ola*” (2020, s. 105). Kan Turalı’nın istediği kızla evlenebilmek için üç canavarı öldürmesi gerekir. Onlarla savaşırken başka bir Alp kadın örneği olan Selcan Hatun yardımına koşar: “*Yiğidim, bey yiğidim! Bu düşmanın bir ucu bana, bir ucu sana*” (2020, s. 119). Kan Turalı sonradan anlar ki düşmanı basıp dağıtan Selcan Hatun’dur. Bir taraftan Selcan Hatun diğer taraftan Kan Turalı saldırır ve düşmanı yenerler. Hem Banu Çiçek hem de Selcan Hatun aynı zamanda iki kadın tipine de uyarlar. Banu Çiçek, Bamsı Beyrek tutsak alındığında ona hep sadık kalır ve nişan yüzüğünü dahi çıkarmaz. Selcan Hatun, Kan Turalı ile yolda ilerlerken düşmanı görür ve eşini onlardan korumaya çalışır. Böylelikle, *Dede Korkut Hikâyeleri* Türk kadınına sadece annelik ve ev ile özdeşleştirmekle yetinmeyip onu savaş alanlarında erkeğin yanında resmeder. Türk kadını annelik, eşe bağlılık, fedakârlık, iffetli olma, eşine yol gösteren bilge ve aileyi bir arada tutmanın yanı sıra cesaret ve yiğitliğiyle erkeklerden arka planda kalmaz. Türk kadını hem Alp tipi kadın hem de ideal eş ve anne olan kadın betimlemesiyle devlet yönetiminde söz sahibi, erkekten bağımsız karar verebilen, o olmadan erkeğin savaş alanında bile eksik kaldığı, hakkının Tanrı hakkı ile eş tutulduğu, doğuran ve koruyan rolüyle hikâyelerde yüceltilir.

2.Dede Korkut Hikâyelerinin Çağdaş Romanslarda Batılı Kadın İmgesi

Dede Korkut Hikâyelerinin betimlediği Türk kadınının çağdaş Batılı kadınına ve o zamanın Batı Edebiyatı’ndaki en önemli edebi türü olan romanslardaki portresine bakacak olursak tamamen farklı bir kadın tipi ile karşılaşırız. Daha önce de belirtildiği gibi Hıristiyanlığın kabulü ve destanın yerini romansların almasıyla özellikle Kutsal Meryem imgesi çerçevesinde Batı Edebiyatı’nda kadınlar daha fazla yer alıp aktif rollerde resmedilirler. Fakat bu aktif rol incelendiğinde kadınlara karşı olumsuz bir yaklaşım ile karşılaşılır. Kutsal Meryem Kültüne rağmen Batılı kadın, Türk çağdaşlarının aksine iffetsiz, aldatan, aile düzenini bozan ve kötülük kaynağı olarak romanslarda yerini alır. Batılı kadının bu olumsuz portresinde Orta Çağ’da hüküm süren ataerkil yapı, kadın düşmanlığı ve Hıristiyanlıktaki Havva imgesinin etkisi görülür. Bu imge romanslarda büyücü kadın rolüyle hayat bulur. Batılı kadını ikinci sınıf ve şeytanın hizmetkârı olarak gösteren romanslara geçmeden önce Orta Çağ Batılı kadını hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Orta Çağ Avrupa’sı, Âdem ve Havva’nın ünlü elma hikâyesine dayanan kadın düşmanlığıyla kadınlara erkeklerden daha düşük bir konum atfetmesiyle bilinir. Kilise Babaları kadının sadece bir kadın olduğu için günaha ve sefalete yol açabileceğini iddia ederler (Philbin 1977, s. 289). Bu iddia bile tek başına Orta Çağ kadınlarının içinde bulunduğu sosyal konuma ışık tutabilir. Orta Çağ’da kadınların yaşam alanları

onları kendilerinden aşağı gören erkek egemen bir toplum tarafından şekillendirilirdi. Bu kadın düşmanı yaşam alanında kadınlar itaatsiz, zayıf, şehvetli, günaha teşvik eden ve aldatıcı olarak kabul edilirdi. Power'ın altını çizdiği gibi, Orta Çağ kadını, Kilise ve aristokrasinin inşa ettiği yaşam tarzına uygun olarak kendine ait bir özgür yaşam alanına sahip değildi (1975, s. 9). Kendisine çizilen alanın dışına çıkan kadın toplum tarafından dışlanmış ve cezalandırılmıştır. Kadın düşmanlığıyla yoğrulan bu yaklaşım, Orta Çağ kadınlarına erkeklerle karşılaştırılınca her anlamda ikinci derecede bir konum vermiş oluyordu.

Kadınların ikici sınıf konumuna sebep olan en büyük etken Hıristiyanlıktaki Havva odaklı kadın imgesiydi. Kilise ilk günahı bütünüyle kadını sorumlu tutar (Akın, 2001, s. 44). Georges Duby'nin sözleriyle, Orta Çağ insanlarına göre aldatıcı Havva'nın kızları olarak kadınları "kötülükten caydırmak" gerekiyordu ve kadınlar "kurtuluş yolunda ilerlemeleri için daha fazla yardıma ihtiyaç duyuyorlardı" [...] çünkü onlar "kötülüğün taşıyıcıları" idiler (1998, s. 2). Böylece, Orta Çağ Batılı kadınının rolü veya sosyal kimliği Havva imgesiyle çerçevesizdir. Orta Çağ'da kadınlara karşı tutum başka bir kadın imgesiyle tamamen zıt bir tutumu da kapsıyordu: Meryem Ana. Bu imge Kurtarıcının annesi olarak Orta Çağ kadınına Havva'nın tam zıt rollerini ve özelliklerini atfederek Kutsal Meryem Kültünü inşa eder. Bu imge "ideal kadın mükemmelliği" ile özdeşleşmiş "saflık, özveri, incelik, güzellik ve asalet" gibi tüm erdemleri içinde barındırır (Hopson, 1993, s. 10). Bu bağlamda, Kilise Babaları Havva imgesine zıt bir şekilde mükemmel kadın modeli olarak Meryem'in "insanlığın kurtuluşu" ve "şefaak" için önemini dile getirdiler (Clayton, 1990, s. 5). Özetleyecek olursak, Orta Çağ'daki bu iki kadın imgesinden biri kadınları kötülüğe ve cehenneme yönlendirirken, diğeri iyiye ve kurtuluşa yönlendiriyordu.

Kilise babalarından Methodius Hz. Meryem'in Hıristiyanlar için önemini şöyle dile getirir: "Kadınların en mükemmel olanı sana dua ediyoruz. Ey Tanrının Kutsal Annesi, seninle övünen ve sonsuza kadar yaşayacak ve asla solmayacak olan anını ilahileriyle kutlayan bizi hatırlamanı diliyorum" (Henderson, 2013, para. 10). Meryem'e atfedilen önem ile aynı doğrultuda romanslarda kadınlar önceki edebi tür olan destana göre daha fazla yer alsalar da erkek odaklı bu dünyada ikinci plandaki konumlarından kurtulamazlar. Üstelik Orta Çağ'da kadın düşmanlığı kilisenin Havva dolayısıyla kadına bakış açısıyla birleşince romanslarda Havva imgesinin Meryem imgesine galip geldiği görülür. Böylelikle batıdaki destan türü özellikleri çerçevesinde kadın karakterlerin daha arka planda olması beklenebilecek *Dede Korkut* ile karşılaştırılınca kadınlara Meryem Ana Kültü sebebiyle daha fazla önem atfeden romanslarda bile Batılı kadınının Türk kadınına oranla çok daha alçak bir merteye de olduğu görülür. Batı Edebiyatında destanın yerini alan romanslar, destanlardaki erkek egemen dünyayı kısmen değiştirmiş ve kadınlar lordları saray dışındayken sarayı ve ülkeyi yöneten ve şövalyelerin hizmetinde bulunduğu romans kahramanları olarak resmedilmiştir. Şaşırtıcı bir şekilde, kadınların yüceltildiği bu metinlerde Havva imgesi de yer almış ve büyük ölçüde cadı/büyücü karakterler üzerinden yansıtılmıştır. Orta İngilizce romanslarındaki kötü kadınlar, cadı karakterlerde olduğu gibi, Hıristiyanlıktaki Havva imgesi etkisiyle basmakalıp bir şekilde "kıskaç, suçlayıcı, zina yapan, güç arzusuyla kör

olan" (Taşdelen, 2014, s. 206) karakterler olarak betimlenir. Batılı kadınının bu olumsuz resminin en belirgin olduğu romanslardan ikisi büyücü kadın karakterlerin en bilineni Morgan Le Fay'ın yer aldığı 14. yüzyılın sonlarında yazılan *Sir Gawain ve Yeşil Şövalye* ve Thomas Malory'nin *Arthur'un Ölümü* (1485)'dür.

Sir Gawain ve Yeşil Şövalye ile başlayacak olursak, Orta Çağ'da derebeylik ile şekillenen şövalyelik esaslarına göre şövalyenin cesur bir savaşçı ve katı bir Hıristiyan olmasının yanı sıra kadınlara nasıl davranacağını bilen ve zor durumdaki kadınlara yardım etmesi gereken bir centilmen olması gerekiyordu. Bu üçüncü rol şövalyenin leydinin sadık bir hizmetkârı olmasını gerektirir. Bu rolün getirdiği çıkmaz *Sir Gawain ve Yeşil Şövalye*'de Arthur'un Yuvarlak Masa Şövalyelerinden Sir Gawain'in hikâyesinde görülür. Bu çıkmaz çerçevesinde Havva imgesiyle şekillenen Batılı kadının Orta Çağ'daki toplumsal konumuna da ışık tutulur. "İngilizce yazılmış en iyi Arthur romansı" (Baugh, 1948, s. 236) olarak kabul edilen *Sir Gawain ve Yeşil Şövalye* tipik bir romans örneği olarak Sir Gawain'in yiğitliğini, onurunu ve ayrıca Hıristiyanlığa olan bağlılığını kanıtlamaya çalıştığı yolculuğunun hikâyesidir. Bu yolculukta Gawain'in en zor sınavı kadınlar olacaktır. Romans, Kral Arthur ve Kraliçe Guenevere'in seçkin şövalyeler ve leydiler eşliğinde Noel'i kutladıkları sahne ile açılır. Metinde karşılaştığımız ilk kadın Kraliçe Guenevere'dir. Kraliçe tıpkı *Beowulf* taki Kraliçe Wealthew gibi bir süs objesi olarak betimlenir: "[G]enç kraliçe Guenevere/Bir masal perisi gibiydi yüksek masada./Paha biçilmez ipek perdeler sarıyordu tahtını,/Üzerinde Toulouse ve Türkistan kilimlerinden bir tente,/En müthiş mücevherlere meziyetle atılmış, milyonlarca/düğüm." (2017, s. 19). *Dede Korkut*'taki çağdaşlarının aksine Kraliçe Guenevere romanslara özgü bu tipik kadın betimlemesinin dışına çıkmaz ve metin boyunca neredeyse başka bir yerde adı geçmez.

Seçkin davetlilerin mutluluğu aniden şölende beliren Yeşil Şövalyenin varlığı ile yarım kalır. Kendisi gibi yeşil olan atının üzerinde Arthur'a ve davetlilere yaklaşan bu olağanüstü dev, Arthur ve şövalyelerine meydan okur. Bu meydan okuma çerçevesinde cesaretini gösterecek olan şövalye, Yeşil Şövalye'ye bir balta darbesi vuracak ve karşılığında 1 yıl, 1 gün sonra Yeşil Şövalye kendisine aynı şekilde karşılık verecektir. Gawain bu görevde gönüllü olur ve balta darbesiyle Yeşil Şövalyenin başını uçurur. Sıradan bir varlık olmayan Yeşil Şövalye ölmez, yere yuvarlanan kafasını eline alıp atına biner ve Gawain'e anlaşma şartlarını hatırlatarak ortadan kaybolur. Gawain söylenilen vakit gelince ölümle karşılaşacağını bile bile verdiği sözü tutmak üzere Yeşil Şövalye'yi bulmak için yola çıkar. Yol boyunca vahşi hayvanlar ve devlerle mücadelesinin yanı sıra vahşi doğa ve kötü hava şartları ile de savaşan Gawain'in kutsal Meryem'e dua etmesi sonucunda dinlenebileceği bir saray karşısında belirir. Sarayın Lordu, Gawain'i büyük bir içtenlikle karşılar ve misafirperverlik gösterir. Gawain'in testi üzerinden Havva imgesi odaklı Batılı kadın portresi bu kısımda kendini göstermeye başlar. Sarayın sahibesi nedimeleriyle birlikte kapıdan görünür ve tipik bir romans kadını olarak fiziksel özelliklerine vurgu yapılır: "Teni, yüzü, saçının rengi ötesindeydi her türlü tezahürün" (2017, s. 46).

Gawain devam eden satırlarda sarayın sahibesini yanındaki yaşlı kadın ile karşılaştırır:

Fakat göz zevki için bu iki hanım tam bir zıtlık
 İçindeydiler: Biri turfanda, diğeri tufanlar görmüş;
 Birinin cildi pırıl pırıl, capcanlı pembe,
 Diğerinde kırışıklar katman katman olmuş
 Birinin benzersiz incilerle dolu başörtüsü
 Yükseltilere yağın yılın ilk karı kadar parlak
 Beyaz boynunu ve göğsünü belirgin kılarken,
 Diğerinin beyaz boyunbağı boğarcasına
 Sarmalayıp saklıyordu siyah çenesini; (2017, s. 46)

Bu kadınları sadece fiziksel özellikleri üzerinden değerlendiren ve karşılaştıran betimlemenin kadınları aşağı çektiği muhakkaktır. Kadın sadece fiziksel güzellikten ibaret olan bir objeye indirgenmiştir. *Dede Korkut*'ta da kadınların fiziksel özellikleri betimlenir fakat romans kadınları her romansta benzeriyle karşılaşılan bu fiziksel betimlemenin dışına çıkamaz ve tip karakterler olarak çizilirler. Metnin devamında sadece fiziksel özelliklerine odaklanarak kadının objeye indirgenmesinin yanında baştan çıkarıcı, günaha sevk eden rolüyle sarayın sahibesi Orta Çağ'da Batılı kadın imgesinin karşılığı olacaktır. Sarayın sahibesine duyması gereken saygı ve sahibenin kocasına karşı göstermesi gereken sadakat arasında kalacağı büyük bir test Gawain'i beklemektedir. Bu test sarayın sahibinin önerdiği bir antlaşmayla başlar: "*Ben avda vurduklarımı size vereceğim, /Karşılığında siz de kazandıklarınızı evde. /Yemin edin tamamsanız böyle bir takasa.*" (2017, s. 51). Başına geleceklerden habersiz Gawain antlaşmayı kabul eder. Metinde Gawain'in sarayda geçirdiği üç geceye paralel olarak üç baştan çıkarma sahnesi vardır. İlk gece yatağında uzanan Gawain'in kapısında bir tıkırtı duyulur. Gawain gelenin evin sahibesi olduğunu görünce şaşırır: "*Tanrım, kim gelse iyi? /O dünyalar güzeli*" (2017, s. 53). Anlatıcı basmakalıp bir şekilde kadının fiziksel güzelliğine vurgu yapar: "*Pembe beyazdı yanaklar, /gülümsemesi güzel gülden, /ve o dudaklar, o diller/daha tatlıydı baldan.*" (2017, s. 54). Bu fiziksel güzellik Orta Çağ'da kadının erkeği kandırabilmek ve kötülüğe yönlendirebilmek için en büyük silahı kabul edilir. Evin sahibesi güzelliğini kullanarak Gawain'i baştan çıkarmaya çalışır:

Ama bakın, buradayız, ikimiz baş başa,
 Beyim çoktan çıktı evden beraberindekilerle,
 Ev halkı hepten uykuda, hizmetçilerim dâhil,
 Kapı kapalı, kunt bir kilitle korunuyor,
 Bedenim işte burada
 Bütün arzularınız için beyim. (2017, s. 55)

Gawain sarayın sahibi lorduna olması gereken sadakati ve sahibeye karşı takınması gereken saygılı tutum arasında kalmakla birlikte Hristiyan özellikleri doğrultusunda yedi ölümcül günahın biri olan şehvet üzerinden de test edilir. Hristiyan alçakgönüllülüğü ile kocasının kendisinden kat kat kıymetli olduğunu söyleyen Gawain her zaman hizmetinde olduğunu söyleyerek (2017, s. 56) leydinin

baştan çıkarma çabalarından kaçmaya çalışır. En sonunda leydi, Gawain'den bir öpücük alarak odadan çıkar. İkinci ve üçüncü gecelerde de Gawain benzer şekilde leydinin baştan çıkarma oyunlarına maruz kalır. İkinci gece leydi şu davetkâr sözlerle Gawain'den yine öpücük ister: *"Gizlice kalkıp geldim,/ Öğretin diye aşkı,/ Kocam eve dönmeden"* (2017, s. 64). İkinci baştan çıkarma sahnesinin sonunda leydi Gawain'den iki öpücük alır. Bu baştan çıkarma sahneleri esnasında sarayın sahibi ve leydinin kocası lord avdadır. Yaptıkları antlaşma sonucunda her iki gecenin sonunda o gün kazandıklarını değiş tokuş ederler. Lord o gün yakaladığı avları Gawain'e verirken, Gawain kazandığı öpücükleri lorda verir. Lord öpücüklerin kaynağını öğrenmek istese de Gawain antlaşma şartlarında bunun olmadığını belirtir. Böylece ilk iki gece sonunda bir sorun çıkmaz. İki tarafta sözünü tutmuştur. Fakat son gece olan üçüncü gecede durum değişir. Gawain'i baştan çıkarmaya çalışan leydi öpücükten başka bir sonuç alamayınca vedalaşırken Gawain'den kendisine bir hediye vermesini ister. Çok önemli bir görev üzerine burada olduğunu hatırlatan Gawain kibar bir şekilde leydiye kendisine verecek bir hediyesi olmadığını söyler. Leydi Gawain'e yeşil bir kuşak hediye etmek ister ama Gawain bu hediyeyi reddeder. Bunun üzerine leydi şöyle söyler: *"Her kim ki bu kuşağı kuşanır, yedi kat yerde gökte, /Yedi cihanda alabilen çıkmaz onun canını,/ Hiçbir kargı delemes, hiçbir kılıç kesemez"* (2017, s. 73). Dev Yeşil Şövalye ile buluşup kafasını kesmek üzere kendisini ona teslim edeceği aklından çıkmayan Gawain böyle bir hediye karşısında tereddüt etse de hediyeyi kabul eder. Üçüncü gecenin sonundaki değiş tokuş sahnesinde lorda o gün kazandığı öpücükleri veren Gawain yeşil kuşağın sözünü dahi etmez ve bir şövalyeye yaraşmayacak şekilde sözünden dönmüş olur.

Ertesi gün Yeşil Şövalye ile karşılaşmak üzere yeşil kuşağı ile birlikte yola çıkan Gawain zorlu bir yolculuktan sonra onu bulur. Yeşil Şövalye Gawain'e üç darbe indirir. İlk iki darbeden yara almayan Gawain üçüncü darbeye Yeşil Şövalye'nin baltasından nasibini az da olsa alır ve sıyrılan boynundan birkaç damla kan karın üzerine düşer. Gawain miğferini ve kılıcını eline alır ve antlaşmanın şartını yerine getirdiğini bundan sonra Yeşil Şövalye'ye karşılık vereceğini söyler. İşte bu noktada Yeşil Şövalye'nin kimliği ve bütün olanların bir testten ibaret olduğu ortaya çıkar. Yeşil Şövalye aslında sarayın sahibi lorddur ve yeşil kuşak kendisine aittir. Gawain ilk iki gece sözünü tutup antlaşma şartlarını yerine getirdiği için ilk iki darbeye yara almamış fakat üçüncü gün yeşil kuşağı lorddan sakladığı için üçüncü darbeye hafifçe yaralanmıştır. Yeşil Şövalye Gawain'in kuşağı şehvet, açgözlülük ya da herhangi bir yedi ölümcül günah sebebiyle değil de canını kurtarmak için aldığından bunun affedilebilir bir durum olduğunu söyler. Fakat Sir Gawain kendisini affetmez. Şövalyeliğin kurallarını çiğnediğini söyleyip korkak ve sadakatsiz olduğunu belirtip karalar bağlar. Veda ederken söylediği sözler ise her sıkıştığında Hz. Meryem'e dua eden bu şövalyeye hiç yaraşmayacak ve Orta Çağ Avrupa'sında kadına bakış açısını özetleyecek niteliktedir:

*...sevgili eşinize samimi selamlarımı iletin lütfen,
Öbür hanımefendiye de, her ikisine, hünerliymişler
Doğrusu, dürüst şövalyelerini tuzağa düşürmede.*

*Ama neden şaşırıyorum ki? Nesillerdir çok normal
Erkeğin günaha girmesi kadının güdümünde,
Kahredici bir kadere kurban olması,
Dünyanın düzeni böyle, ilk Âdem'in düşüşüyle
Başladı, sonra Süleyman ve sayısız niceleri.
Delilah'tan dolayı düşmedi mi Samson, Davut'un
Batsheba açmadı mı başına bin bir bela?
Hepsi hanımların hileleri yüzünden heba oldu. (2017, s. 90-91)*

Bu sözler Orta Çağ Avrupa'sında yaygın olan kadın düşmanlığına örnek teşkil ederken kadınlara karşı tavrının örnek olması beklenen bir şövalye tarafından bir romansta sarf edilmesi Orta Çağ Avrupa'sında kadınlara verilen Havva ve Meryem kutbundaki konumdan Havva imgesinin galip gelmesinin edebi dünyaya bir yansımaları olarak kabul edilebilir. Gawain'in Âdem'e ve İncil'deki karakterlere gönderme yaparak kadınları aldatıcı güzellikleri ve entrikalarıyla erkeğe felaket getirmekle suçlaması Hıristiyanlığın ve kilisenin kadına olan olumsuz bakış açısını da kanıtlar niteliktedir. Metnin sonunda ise bütün olanların sebebinin Kral Arthur'un üvey kız kardeşi büyücü Morgan le Fay olduğu belirtilir. Gawain'i büyü yoluyla teste tabi tutan sahnede görünmeyen Morgan'dır. Büyü gücü sayesinde sarayın lordunu Yeşil Şövalye'ye çevirmiş ve bütün planı o hazırlamıştır. Morgan sahnede görünmese de metinde onun temsilcisi sayılabilecek sarayın sahibesi romanslarda özellikle büyücü kadınlarla özdeşleştirilen Havva imgesinin karşılığı olmuştur.

Batılı kadının *Dede Korkut*'taki Türk kadınına tamamen zıt bir şekilde yansıtıldığı ikinci romans örneği ise Thomas Malory'nin *Arthur'un Ölümü* eseridir. Bu metinde *Sir Gawain ve Yeşil Şövalye*deki aksine Morgan le Fay ana karakterlerden bir tanesidir. Hem üvey erkek kardeşi Arthur'a ve vatanına hem de kendi kocasına ihanet eden, kötülük ile beslenen Morgan büyü gücünü baştan çıkararak yapısı ile birleştirince Orta Çağ'daki Havva'nın kızlarının en belirgin örneği olur. Arthur ve Yuvarlak Masa Şövalyelerinin maceralarını ele alan metinde, Arthur'un diğer düşmanlarının yanı sıra Morgan'la olan mücadelesi ön plandadır. Bu olumsuz kadın betimlemesinde Kilisenin rolü tartışılmazdır. Kilise Babalarından Tertullian (MS 160-230)'ın kadınlar hakkındaki sözleri bu durumu özetler: "*Sen şeytanın kapısının [...] sen ilahi kanundan ilk kaçansın; şeytanın saldırmaya cesaret edemediği kişiyi ikna eden sensin. [Senin] yüzünden Tanrı'nın Oğlu bile ölmek zorunda kaldı*" (aktaran Rogers, 1966, s. 15). Hıristiyanlığın kadına bakış açısının yanında, Morgan'ın bu Havva imgesine paralel olan olumsuz betimlenmesi pek çok eleştirmen tarafından Orta Çağ'daki erkek egemen toplum yapısıyla ilişkilendirilir (Russell 1972, s. 281; Saul 1994, s. 138).

Metinde Morgan le Fay adı ilk kez Kral Uther Pendragon'un onu bir manastıra göndermesi ve burada çok şey öğrenerek "*büyüde ustalaştığının*" (2014, s. I. 12) söylendiği satırlarda geçer. Şifalı bitkileri kullanmak manastırlarda öğretilen bir meziyet olmasına rağmen (Power, 1975, s. 277) aynı zamanda Orta Çağ'da kadınları büyücülük zanlısı yapan sebeplerden biriydi. Morgan daha sonra Kral Uriens ile evlenir. Kocasını sevmeyen Morgan'ın bir sevgilisi -Accolon- vardır ve kocasına ihanet

etmektedir. Morgan, Arthur'u öldürmeyi ve Accolon ile tahta geçmeyi hedeflemektedir. Hedefine ulaşmak için büyü gücünü kullanarak Arthur'u defalarca öldürmeye çalışır. Örneğin, metnin başında Arthur, kılıcı Excalibur'u Morgan'a emanet eder. Kılıcı Excalibur yanındayken Arthur'u öldüremeyeceğini bilen Morgan, kılıcı Accolon'a verir ve sihirle Arthur için benzer bir kılıç yapar. Arthur'a sadık olan ve büyücülerden nefret eden Accolon, baştan çıkarıcı Morgan tarafından kandırılır. Morgan, Arthur ve sevgilisini çeşitli numaralarla karşı karşıya getirir. Elindeki kılıç sahte olduğu için Arthur, Accolon'un her darbesinde yaralanır. Sonunda Arthur, Accolon'un elinden kılıcı almayı başarır ve kendi kılıcını tanıyarak ihanete uğradığını anlar. Arthur'un zorlamasıyla Accolon kimliğini açıklar ve Morgan'ın onu öldürmek için yaptığı planı ve ihaneti itiraf eder. Durumu öğrenen Arthur şöyle der: "*Sen bir hainsin; ama sana daha az üzülüyorum çünkü kız kardeşim Morgan le Fay büyüyle senin kendi şehvetine boyun eğmeni sağladı, ama ondan çok kötü bir öğ alacağım ve hayatta kalırsam, bütün Hıristiyan âlemi bundan söz edecek*" (2014, s. IV. 122). Morgan'a herkesten çok güvenen Arthur, kendi kanundan biri tarafından ihanete uğrar. Accolon'u Havva benzeri cazibesıyla kandıran Morgan, Arthur'u büyü yoluyla ölümün eşiğine getirir. Accolon yaraları nedeniyle dört gün içinde ölür; Arthur ise ölümcül yaralarından kurtulur.

Arthur'u ikinci kez öldürme girişiminde Morgan le Fay, pişmanlığının ve özrünün bir işareti olarak ona büyü bir pelerin gönderir. Morgan'ın kadın hizmetkârı tarafından getirilen pelerin "*Kral'ın o güne kadar gördüğü en güzel pelerindir*" (2014, s. IV. 129). Morgan'ın hediyesine çok sevinen Arthur'u kötü bir sürpriz beklemektedir. Bu büyü pelerin onu giyen kişiyi yakarak öldürmektedir. Durumu öğrenen Arthur, Morgan'ın hizmetkârından pelerini giymesini ister. Önce pelerini giymemekte ısrar eden kadın daha sonra giymek zorunda kalır ve giyer giymez küle döner. Arthur bir kez daha ihanete uğrar ve Morgan sihrini kötülük için kullanan bir kadın olarak tasvir edilir. Romansta Morgan'ın kötülüğü sadece Arthur ile sınırlı değildir. Sevgilisi Accolon ile tahta geçmeyi planlayan Morgan, kocası Sir Uriens'i de öldürmeye çalışır. Gönderdiği pelerin ile Arthur'u öldürdüğünü sanan Morgan'ın sıradaki hedefi kocasıdır. Kocasını yatağında uyurken hizmetçilerinden birine kılıcını getirmesini söyler. Hizmetçi oğulları Sir Uwayne'e durumu haber verir: "*Kalkın ve leydim annenize bir bakın çünkü o, yatağında uyuyan kralı öldürecek, benden onun kılıcını getirmemi istedi*" (2014, s. IV. 125). Sir Uwayne, hizmetçi kadına kılıcı annesine vermesini söyler. Kılıcı alıp kocasının odasına giren Morgan, kocasına kılıcı saplamak üzereyken oğlu elinden tutar: "*Seni iblis, ne yapacaksın? Annem olmasaydın, bu kılıçla senin kafanı keserdim [...] Dünyevi bir şeytanın beni doğurduğunu söyleyebilirim*" (2014, s. IV. 121). Morgan oğlundan af diler: "*Bana merhamet et, bir şeytan tarafından kandırıldım*" (2014, s. IV. 121). Bu sözlerle hem oğlu hem de Morgan kendisini Şeytan'la özdeşleştirir. Bu özdeşleştirme Orta Çağ'da kadınlara bakış açısının bir yansımasıdır. Kadın zayıf karakterinden dolayı kendini şeytana satmış ve Tanrı'nın ve Hıristiyanlığın düşmanı haline gelmiştir. Bu sahnede *Dede Korkut*'ta yansıtılan sıcak anne oğul ilişkisinin tamamen dışına çıkıldığı da görülmektedir. *Dede Korkut*'ta annesi için canını veren oğulların aksine Uwayne annesini şeytanla özdeşleştirip kendisini bir şeytanın doğurduğunu söyler. Böylelikle *Dede Korkut*'taki kutsal ana imgesinin tam tersi bir ana oğul ilişkisi ve anne portresi çizilir.

Morgan'ın kötülüğü diğer şövalyelere de yayılır. Morgan birçok şövalyeyi kaçıır, büyüler ve kendisine tutsak eder. Bunlardan biri de Kraliçe Guinevere'in evlilik dışı ilişki yaşadığı sevgilisi Lancelottur. Lancelot aşkına karşılık vermeyince Morgan onu kaçıır ve kendisi gibi büyücü olan dört kraliçeden birini seçmesini yoksa hapisanede öleceğini söyler. Lancelot reddeder ve sonunda hapisaneden kaçmayı başarır. Sonuç olarak, Orta Çağ Avrupa'sında kadına olan bakış açısına paralel bir şekilde hem *Sir Gawain ve Yeşil Şövalye*'de hem de *Arthur'un Ölümü*'nde kadın aldatan, ihanet eden ve erkeği baştan çıkarıp kötülüğe yönlendiren rolüyle Havva imgesinde resmedilir. *Sir Gawain ve Yeşil Şövalye*'de bu imge Morgan'ı temsil ettiği kabul edilebilecek sarayın sahibesi üzerinden gösterilirken *Arthur'un Ölümü*'nde Morgan Tanrı'nın ve Hıristiyanlığın düşmanı şeytan ve kötülükle özdeşleştirilir. *Dede Korkut*'taki iffetli ve can veren kadın imgesinin aksine Morgan iffetsiz, can alan, insanlara ölüm getiren kadındır. Morgan her iki romansta da yine *Dede Korkut* kadınlarının aksine ne iyi bir anne ne de iyi bir kardeş ya da eştir. Türk ve Batılı kadınına karşı olan bu iki zıt tutum farklı toplumsal, kültürel değerler ve inançlar doğrultusunda şekillenmiştir.

Sonuç

Bu çalışmada Türk ve Batılı kadınının farklı kültürler ve inançlar doğrultusunda şekillenen birbirlerine zıt toplumsal konumları üzerinde durulmuş ve edebi metinler aracılığıyla aynı zaman diliminde farklı toplumlardaki kadın algısı üzerinden kadın tarihine bir katkı sunulmaya çalışılmıştır. *Dede Korkut*'un kadınları ve Batı'daki çağdaşları romans kadınları karşılaştırıldığında kadına karşı iki zıt bakış açısı ve betimleme belirgindir. Bir tarafta anneliği ile kutsal sayılan ve hakkı Tanrı hakkı ile eşit tutulan Türk kadını diğer tarafta ise kutsal Meryem Ana Kültüne rağmen Tanrı'nın ve Hıristiyanlığın düşmanı ve şeytanın hizmetkârı kabul edilen Batılı kadını vardır. *Dede Korkut*'ta resmedilen canı pahasına iffetini koruyan Türk kadınının aksine romanslarda yansıtılan Batılı kadın kocasına ihanet içindedir. Türk kadınının anneliği her zaman ön plandadır ve çocukları için canını ortaya koyar. Batılı kadının anneliğinden ise neredeyse hiç bahsedilmez. Koruyan, yol gösteren, sorunları çözen Türk kadınının aksine Batılı kadın sorun çıkarıcı kadındır. Türk kadını hayat verirken Batılı kadını can almaya ve kötülüğe odaklıdır. Erkeğin gölgesinde kalan Batılı kadınının aksine *Dede Korkut* kadınlarının kimlikleri ataerkil toplum yapısıyla paralel olarak sadece eş, anne rolü ve fiziksel güzellik ile tanımlanmayıp; kahramanlık ve korkusuzluk kavramları ile şekillenmiştir. *Dede Korkut*'ta fikri sorulan, ok atan, at binen, güreş tutan, erkeğin yanında savaşan kadın her anlamda aktif ve ön planda iken romans kadınlarında bu özelliklerin hiçbiri görülmez. Romanslarda kadına güç veren tek şey büyüdür. Kadın şeytanla özdeşleştirilen büyü sayesinde erkeğe eş tutulabilir ya da toplumda söz sahibi olabilir.

Meryem Ana kültüründen dolayı kadına daha fazla söz hakkı tanındığı zamanlarda bile Batılı kadın Türk kadınının gölgesinde kalmıştır. Aktif, toplumun her alanında erkekle yan yana yer alan Türk kadının aksine Batılı kadınının pasif, ev/saray dışında betimlenmeyen, fiziksel güzellik odaklı, erkekleri yanlışa sevk eden bir süs nesnesinden öteye geçemediği gözlemlenir. Destanlarda bir figürden ibaret olan Batılı kadını romanslarda daha fazla rol oynasa da tip karakter olmaktan kurtulamamıştır. Bu

doğrultuda *Dede Korkut*'taki kadın karakterlerin romanslardaki kadın karakterlerle karşılaştırıldığında daha gerçekçi ve çok yönlü oldukları rahatlıkla savunulabilir. Batılı kadını romanslarda birbirine zıt iki tip şeklinde sadece fiziki özellikleriyle idealize edilen ya da büyücü kötü karakterler olarak betimlenirken Türk kadını *Dede Korkut*'ta hem anne ve ailenin temeli hem de Alp kadın tipi ile iki farklı kadın tipini içinde barındırarak daha gerçekçi bir şekilde yansıtılmıştır. Kadınların iki farklı coğrafya ve kültürde toplumsal konumlarının belirlenmesi ve karşılıklı olarak değerlendirilmesi sonucunda kadına olan iki zıt bakış açısının gözlemlenmesi toplumlarda kadın algısının aynı tarih dilimlerinde bile ne kadar farklılaşabildiğini gösterir. Bu farklılık şüphesiz Doğu ve Batı kültür tarihine ve kadın çalışmalarına katkı sağlar niteliktedir.

Genişletilmiş Özet

Destan, milletlerin tarihinde büyük izler bırakan olayların çağdan çağa aktarılmış söylenceleridir. Gerçek üstü ve gerçeğin bir arada bulunduğu destanlar bir kahraman ya da önemli bir tarihsel olaya odaklanan manzume yazıdır. Milletlerin kültür kodlarını içeren destanlar milli değerlerin geleceğe aktarılmasına katkı sağlarlar. Batı Edebiyatında "epope" terimiyle anılan destanlar Batı tarih ve kültürünün köşe taşlarındandır. Örnek verecek olursak, Finlerin *Kalevala*, İranlıların *Şehname*, Almanların *Nibelungen*, Fransızların *Roland* ve İngilizlerin *Beowulf*'u adeta Batı dünyasının geçmişten bugüne uzanan kimliğini yansıtır.

Bilinen Türk destanları arasında ise en eskisi *Yaratılış Destanı*'dir. İslâmiyet'ten önceki döneme ait en eski destanlar ise Saka Türkleri'ne aittir. *Yaratılış*, Saka (*Alp Er Tunga*, *Şu*), Hun-Oğuz (*Oğuz Kağan*, *Attila*), Göktürk (*Bozkurt*, *Ergenekon*) ve Uygur (*Türeyiş*, *Göç*) destanları gibi İslâmiyet öncesine dayanan Türk destanları, Türk millî destanının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. *Manas Destanı*, *Timur Destanı* ve *Battalgazi Destanı* gibi İslâmiyet'ten sonraki destanların arasında yer alan *Dede Korkut Destanı* Türk yazılı ve sözlü kültürünün en önemli eserlerinden birisidir. *Dede Korkut Hikayeleri* Türk tarihi ve kültürüne ışık tutması açısından başvurulan en eski ve en önemli kaynakların başında gelmektedir.

Yazıldığı dönem itibariyle 14. veya 15. yy'da anonim olarak kaleme alındığı düşünülen *Dede Korkut Hikayeleri* Oğuz Türklerinin İslâmiyet'i kabulünden hemen sonra yaşadıkları olayları, akıncıların törelerini ve geleneklerini konu alır ve bir önsöz ile 12 hikâyeden oluşur. Türklerin eski yaşam tarzları ile ilgili ayrıntılar yanında İslam dini ile ilgili özellikler de içeren bu kült destan pek çok araştırmacı tarafından farklı yönleriyle ele alınmıştır. Bu incelemeler arasında destanın Türk kadınının toplumdaki rolü ve önemini nasıl yansıttığı da önemli bir yer tutmaktadır.

Orta Çağ Batı Dünyasında Kilise ve aristokrasi kadınların yaşam alanını belirliyordu. Hz. Meryem'in Hıristiyan camiasında gördüğü itibar çağdaş Türk kadının aksine ikinci sınıf muamele gören kadınların toplumdaki statüsünün yükselmesine katkıda bulunmuştur. Kilise ve dolayısıyla Orta Çağ insanı, insanlığın cennetten kovulmasına sebep olduğu kabul gören Havva Ana ile oğlu İsa'nın insanlığı bu günahkârlığından kurtardığına inanılan Meryem Ana arasında kalan kadınları bir yandan şeytanlaştırırken diğer yandan da yüceltmıştır. Bu dönemde kadınlar Havva Ana imgesi dolayısıyla bütün kötülüklerin kaynağı olarak görülürken diğer yandan da

Meryem Ana imgesi sebebiyle insanlığın kurtuluşu ermesinin aracı olarak saygı duyuluyorlardı.

Dede Korkut Hikayeleri kapsamında Türk kadını Batılı kadın ile karşılaştıran çalışmalarda Batı edebiyatının kült destanlarından *Dede Korkut*'tan çok daha önce gerçekleşen olayları konu edinmesine rağmen İngiliz destanı Beowulf'a odaklanan çalışmalar yoğunluktadır. *Dede Korkut*'un kaleme alındığı zamanlarda Batı edebiyatında destanların yerini romanslar almıştır fakat *Dede Korkut Hikâyelerinin* çağdaşı romanslar ile karşılaştırılmasını içeren bir çalışma henüz yapılmamıştır. Bu sebeple *Dede Korkut*'ta betimlenen Türk kadının Batı edebiyatındaki Batılı kadını ile karşılaştırmasını yaparken batılı çağdaşları romans kadınlarını incelemek alana katkı sağlayacaktır. Bu doğrultuda bu makale *Dede Korkut*'un kaleme alındığı zamanlarda Batı Edebiyatında çok popüler olan ve bugün yine Batı Edebiyatının kült eserlerinden sayılan iki romans örneği *Sir Gawain ve Yeşil Şövalye* ve *Arthur'un Ölümü*'ndeki kadın imgesini *Dede Korkut Hikayelerindeki* kadın imgesiyle karşılaştırarak Orta Çağ Türk ve Batılı Kadının toplumdaki yeri ve önemini sosyal ve edebi bir çerçevede irdelemektedir.

Extended Abstract

Epics are legends passed down from age to age about events that left towering traces in the history of nations. Epics, where surreal and real coexist, are poetic writings that centre on a hero or a significant historical event. Epics embracing the cultural codes of nations contribute to the transmission of national values to the future. Epics, referred to as "epope" in Western Literature, are the foundations of Western history and culture. To exemplify, Finnish *Kalevala*, German *Nibelungen*, French *Roland*, and English *Beowulf* echo the identity of the Western world from the past to the present.

Among the acknowledged Turkish epics, the oldest is *the Epic of Creation*. The oldest epics from the period before Islam belong to the Saka Turks. Turkish epics dating back to pre-Islamic times, such as *Creation*, *Saka (Alp Er Tunga, Şu)*, *Hun-Oghuz (Oghuz Khan, Attila)*, *Gokturk (Bozkurt, Ergenekon)* and *Uyghur (Tureyiş, Migration)* epics, constitute an important part of the Turkish national epic. *The Book of Dede Korkut*, which is among the epics after Islam such as *the Epic of Manas*, *the Epic of Timur*, and *the Epic of Battalgazi*, is one of the most central works of Turkish written and oral culture. *The Book of Dede Korkut* is one of the oldest and most important sources used to shed light on Turkish history and culture.

The Book of Dede Korkut, which is thought to have been written anonymously in the 14th or 15th century, is about the events that the Oghuz Turks experienced immediately after their acceptance of Islam, the customs and traditions of the raiders, and consists of a preface and 12 stories. This cult epic, which comprises details about the ancient lifestyles of the Turks as well as features related to the Islamic religion, has been discussed in different aspects by many researchers. Among these studies, how *Dede Korkut* mirrors the role and standing of Turkish women in society occupy an important place.

In the Medieval Western World, the Church and the aristocracy determined the living space of women. The reputation of the Virgin Mary received in the Christian community contributed to the rise of the status of women in society, who, unlike their contemporary Turkish women, were treated as second-class. The church, and therefore the people of the Middle Ages, demonized and glorified the women who were caught between Mother Eve, who was believed to have caused humanity to be expelled from heaven, and the Virgin Mary, whose son Jesus was believed to have saved humanity from this sinfulness. During this period, women were seen as the source of all evil due to the image of Mother Eve, while on the other hand, they were respected as the means of salvation for humanity due to the image of the Virgin Mary.

In the studies comparing Turkish women with Western women within the scope of *The Book of Dede Korkut*, most of them focus on the English epic *Beowulf*, one of the cult epics of Western literature, which deals with events that took place much before *Dede Korkut*. When *Dede Korkut* was penned, epics were replaced by romances in Western literature, but a study comparing *The Book of Dede Korkut* to its contemporary romances has not yet been conducted. Thereby, while comparing the Turkish woman depicted in *Dede Korkut* with the Western woman in Western literature, examining her Western contemporary, romance woman, will contribute to the field. In this regard, this article compares the female image in *Sir Gawain and the Green Knight* and *The Death of Arthur*, two romances that were very popular in Western Literature at the time when *Dede Korkut* was written and are considered to be cult works of Western Literature today, with the female image in *The Book of Dede Korkut* and examines the place and status of Medieval Turkish and Western Women in society within a social and literary framework.

Kaynakça

- Achmedi, A. H. (2015). The world outlook of Germanic and Turkic peoples in Beowulf and the book of Dede Korkut. *Philology*, 11, 124-127.
- Akın, H. (2001). *Ortaçağ Avrupası'nda cadılar ve cadı avı*. Ankara: Dost Kitapevi.
- Aktan, M. (2019). *Türk edebiyatında kadın: Divan edebiyatında kadının yeri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yakın Doğu Üniversitesi, Lefkoşa.
- Arı, B. & Karateke, E. (2010). Dede Korkut hikâyelerinde kadın ve çocuk eğitimi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (14), 275-284.
- Aydın, M. A. (2009). *Türk hukuku tarihi*. İstanbul: Beta Basım.
- Baugh, A. C. (1948). The alliterative revival. Albert C. Baugh (Ed.), *A literary history of England* içinde (s. 232-239). London ve New York: Routledge.
- Binyazar, A. (1996). *Dede Korkut*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Britten, F. I. (2021). Hanım! görelim neler söylemiş: Dede Korkut kitabı ve Beowulf destanlarının karşılaştırılmalı bir incelemesi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 24, 1138-1149.
- Ceyhun, A. (1984). Dede Korkut kitabında Türk kadını. *Milli Kültür*, 44, 59-64.
- Clayton, M. (1990). *The cult of the Virgin Mary in Anglo-Saxon England*. Cambridge ve New York: Cambridge University Press.
- Dede Korkut Hikâyeleri: Kitab-ı Dedem Korkut*. (2020). (A. Çakan, çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Dönmez, S. (2018). Dede Korkut kitabı bağlamında eski Türklerdeki hanım anlayışı. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1), 11-30.
- Duby, G. (1998). *Women of the twelfth century*. (J. Birrell, çev.). Oxford: Polity Press.
- Ekici, M. (2000). Dede Korkut kitabında kadın tipleri. *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni*, AKM Yayınları. (s. 123-138).
- Ergin, M. (1999). *Dede Korkut kitabı*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Fries, M. (1992). Female heroes, heroines and counter-heroes: Images of women in Arthurian tradition. (S. K. Slocum, ed.). *Popular Arthurian traditions* içinde (s. 59-73). Ohio: Bowling Green State University Press.
- Genç, İ., Kılıç, A. & Aksoyak, İ. H. (2014). *Dede Korkut Kitabı: Han'ım Hey*. Ankara: TOBB. Özyurt Matbaacılık.
- Gökalp, Z. (2005). *Türk ahlakı*. İstanbul: Toker Yayınları.
- Henderson, K. (2013). *The Early Church Fathers on Mary, the Mother of God*. 11.11.2023: <https://pintpipeandcross.wordpress.com/the-early-church-fathers-on-mary-the-mother-of-god/>
- Hopson, K. M. (1993). *Re-Visioning Morgan Le Fay: A unifying metaphor for the image of woman in twentieth century literature* (Yayımlanmamış doktora tezi). Southwestern Louisiana Üniversitesi, Louisiana.
- İnan, A. (1998). Türk mitolojisinde ve halk edebiyatında kadın. *Makaleler ve İncelemeler I* içinde (s. 274-276). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk milli kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kaplan, M. (1951). Dede Korkut kitabında kadın. *Türkiyat Mecmuası*, 9, 99-112.
- Kaya, H. (2021). An ecocritical approach to the book of Dede Korkut and Beowulf. *Milli Folklor*, 17(130), 31-43.
- Malory, T. (2014). Le Morte d'Arthur. *The King Arthur collection* içinde (s. 7-917). Maplewood Books.
- Ögel, B. (1984). Türk ailesinde kadın. *Tercüman kadın ansiklopedisi*. İstanbul.

- Özel, S. (2019). Dede Korkut hikâyelerinde kadın ve aileye verilen önemin incelenmesi. *Bilim Armonisi Dergisi*, 2 (2), 53-62.
- Parlak, F. F. (1999). *Dede Korkut hikâyeleri'nin Türk tarihindeki yeri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Pekşen, Y. A. (2022). Dede Korkut hikâyeleri ve Beowulf'ta kadın temsili. *Söylem Filoloji Dergisi*, 7(2), 417-431.
- Philbin, A. I. (1977). *The literary femme fatale: A social fiction: The wilful female in the deterministic vision of Thomas Hardy and in the psychological vision of Henry James* (Yayımlanmamış doktora tezi). Southern Illinois Üniversitesi, Illinois.
- Power, E. (1975). *Medieval women*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reis, H. (2011). Dede Korkut kitabı ve Beowulf destanında yaşlılık ve yaşlanma. *Millî Folklor*, 23 (91), 25-36.
- Rogers, K. M. (1966). *The troublesome helpmate: A history of misogyny in literature*. Washington: Washington University Press, 1966.
- Russell, J. B. (1972). *Witchcraft in the Middle Ages*. Ithaca: Cornell University Press.
- Salim, F. (2020). *Odysseia ve Beowulf destanlarındaki kahramanlık kavramı bağlamında erkek kadın rolleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Sarıtaş, Ş. E. (2020). Dede Korkut kitabı'nda toplumsal cinsiyet rolleri ekseninde kadınlık olgusu. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 55(3), 1949-1964.
- Saul, M. D. (1994). *A rebel and a witch: The historical context and ideological function of Morgan Le Fay in Malory's Le Morte Darthur* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ohio State Üniversitesi, Ohio.
- Sevinç, N. (1987). *Eski Türklerde kadın ve aile*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Sevinçli, V. & ve Gürgün, H. (2016). Dede Korkut kitabında kadın. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33, 15-25.
- Sir Gawain ve Yeşil Şövalye. (2017). (N. Ağıl, çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Şimşek, A. H. (2016). Türk destanlarında kadın imgesi. (Ulusan, Ş. & Kayhan, S. ed.). *Türk dünyasında kadın algısı içinde* (s. 15-23). Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları.
- Spivack, C. (1992). Morgan Le Fay: Goddess or witch?. (S. K. Slocum, ed.). *Popular Arthurian traditions içinde* (s. 18-23). Ohio: Bowling Green State University Press.
- Taflı Düzgün, H. (2008). The concept of god in Beowulf and the book of Dede Korkut. *Epiphany Journal of Transdisciplinary Studies*, 1 (1), 1-34.
- Taflı, H. (2008). Number, colour and animal mysticism in Beowulf and the book Of Dede Korkut. *Turkish Studies*, 3 (1), 96-120.
- Taşdelen, P. (2014). Angelic demons and demonic angels: Representations of female villains in middle English metrical romances. *Journal of Faculty of Letters*, 32 (2), 205-221.
- Toker, A. (2021). The age-old conflict: Clash between good and evil in Beowulf and the book of Dede Korkut. *AGATHOS*, 12 (1), 101-116.
- Torun, Y. (2011). Dede Korkut hikâyelerinde barınma ile ilgili sözler ve bu sözlerin birliktelik kullanımları üzerine. *Turkish Studies*, 6 (3), 1251-1263.
- Tunçdöken, F. (2009). *Dede Korkut hikâyeleri ile Beowulf destanı'nda yer alan toplumsal hayata ait motiflerin saptanması ve karşılaştırılması* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Uluışık, Y. P. (2018). Hakas destan dairesinden bir kadın kahraman: Huban Arığ. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 11(24), 137-157.
- Vines, A. N. (2011). *Women's power in late medieval romance*. Cambridge: D. S. Brewer.

Çalışma Değerlerine Etkisi Bakımından Türk Kültür Tarihinde Çalışma Ahlakı: Divan-ı Hikmet'ten Örnekler

Work Ethics in the History of Turkish Culture in terms of its Effect on Work Values: Examples from Divan-ı Hikmet

Ümit Deniz İLHAN *

Edebi eserler; toplumlarda algı, tutum ve davranışı ortaya koymaları bakımından ortak hafızanın somut yansımalarıdır. Söz konusu eserler, içine doğdukları kültürel öğeleri zaman ve mekân ötesine taşıma gibi bir fonksiyonu da üstlenmişlerdir. Bu gerçekten yola çıkarak çalışma değerlerine etkisi bakımından Türk kültür tarihinde çalışma ahlakının izleri, Türk İslam dünyasının manevi hayatında yüzyıllardır önemi devam eden Ahmed Yesevi'nin Divan-ı Hikmet'i nitel analiz yöntemi kapsamında içerik analizine tabi tutularak ortaya konulmuştur. Yapılan analizde özünün kâmil insan olma yolundaki insanın manevi eğitimi olan Divan-ı Hikmet'te kâmil insan olmaya ithaf edilen temel niteliklerin; çalışma hayatında i) adaleti gözeten, ii) sürekli öğrenmeyi önemseyen, iii) tutku ile çalışan, iv) güvenilir, v) toleranslı, vi) sebatkar, vii) sevgi dolu, viii) iyimser ve xix) yardımsever olmaya karşılık geldiği sonucuna varılmıştır. Böylece Türk kültürü bağlamında çalışma ahlakının içinin kâmil insan niteliklerinin düstur edinilip meleke haline dönüştürülmesi ile doldurulabileceği ve etkisi altında olan çalışma değerlerinin çerçevesinin çizilebileceği yönünde öneriler sunulmuştur.

* Doç. Dr., Beykoz Üniversitesi
İşletme ve Yönetim Bilimleri
Fakültesi İşletme Bölümü
umitdenizilhan@beykoz.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3565-0938
İstanbul / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Türk Kültür Tarihi, Ahmed Yesevi, Divan-ı Hikmet, Çalışma Ahlakı, Çalışma Değerleri

* Assoc. Prof. Dr., Beykoz University
Faculty of Business and Management
Sciences, Department of Business
Administration
umitdenizilhan@beykoz.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3565-0938
İstanbul / TÜRKİYE

Abstract

Literary works are concrete reflections of the collective memory in societies in terms of portraying perception, attitudes, and behaviors. They have also taken on the function of carrying the cultural elements they were born into across time and space. Building on this reality, the impact of work ethics on work values in Turkish cultural history has been attempted to be revealed through a qualitative content analysis of Ahmed Yesevi's Divan-ı Hikmet, which has been spiritually significant in the Turkish Islamic world for centuries. The analysis indicates that the fundamental qualities dedicated to becoming a complete human in the Divan-ı Hikmet, which is the spiritual education of a person on the path to becoming a complete human, correspond to the following characteristics in the working life: i) Upholding justice, ii) valuing continuous learning, iii) working with passion, iv) being reliable, v) being tolerant, vi) showing perseverance, vii) being loving, viii) being optimistic, and xix) being helpful. Thus, it is suggested that within the context of Turkish culture, the principles of a complete human can serve as a guide for work ethics, shaping

Başvuru/Submitted: 26/05/2023

Kabul/Accepted: 06/12/2023

and influencing the framework of work values.

Keywords:

History of Turkish Culture, Ahmed Yesevi, Divan-ı Hikmet, Work Ethics, Work Values

Makale Bilgileri

Atıf: İlhan, Ü. D. (2024). Çalışma Değerlerine Etkisi Bakımından Türk Kültür Tarihinde Çalışma Ahlakı: Divan-ı Hikmet'ten Örnekler. *Selçuk Türkiyat*, (62): 199-217. Doi: 10.21563/sutad.1302029

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: İlhan, Ü. D. (2024). Çalışma Değerlerine Etkisi Bakımından Türk Kültür Tarihinde Çalışma Ahlakı: Divan-ı Hikmet'ten Örnekler. *Selçuk Türkiyat*, (62): 199-217. Doi: 10.21563/sutad.1302029

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Türkler, Orta Asya'dan Akdeniz'e ve Avrupa'nın sınırlarına kadar uzanan tarih yolculuklarında birçok etnik kültürle karşılaşarak etkileşimde bulunmuştur. Binlerce yıllık bir geçmişi kapsayan bu yolculukta Türklerin yaşadığı bölgelerin sınırları, oldukça geniş bir coğrafyada değişiklik göstermiştir (Horata, 2017, s. 120). Orta Asya steplerindeki ilk Türk topluluklarından başlayarak Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Osmanlılar gibi birçok Türk devleti kurulmuştur (Roux, 2020, s. 117).

Özellikle 10. ve 11. yüzyıllarda Türkler, Orta Asya'dan başlayarak Batı'ya doğru büyük bir göç hareketi gerçekleştirmiş, bu hareket ile Türklerin bir kısmı Hazar Denizi'nin kuzeyindeki steplerde yaşarken bir kısmı İran, Irak ve Suriye gibi Orta Doğu coğrafyalarında yerleşik hale gelmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ile Türkler, Anadolu'ya yerleşerek İslam kültürüyle harmanladıkları bir Türk İslam sentezi oluşturmuşlardır (Koca, 2016, s. 54). Ayrıca, 13. yüzyılda Moğol İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından Türkler, yeniden Orta Asya'da güçlenerek Timurlular, Babürler ve Altınordu gibi devletlerin kurulmasına öncülük etmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişi ile Türkler, Avrupa'ya doğru genişleyerek Balkanlar, Orta Doğu, Kuzey Afrika, Anadolu ve Doğu Avrupa'ya kadar uzanan büyük bir coğrafyada hâkimiyet kurmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden çekilmesi sonrasında ise Türkler, Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğinde devlet geleneğine devam etmişlerdir. Bu yolculukta Türk kültürünün; Bozkır Kültürü, İslam Kültürü ve Batı Kültürü ekseninde geçmişten günümüze üç ana kültür dalgasının etkisinde kaldığını söylemek doğru olacaktır (Horata, 2013, s. 11).

Böylesi bir etkileşim sürecinde farklı kültürel değerler doğrultusunda değişmek ve gelişmek kadar bir kültürün kendisine ait birleştirici öğelerinin gözetilerek kültürel kimliğinin korunması ve sürekliliğinin sağlanması önem taşımaktadır. Nitekim kültür ve kimlik kavramları birbirleri ile ilişkili iki sosyolojik kavram olup kültürel kimlik, toplum içinde bireyleri "biz" duygusu etrafında birleştirmektedir (Asmann, 2001, s. 134). Böylece toplumlar, ancak kültürel kimlikleri çerçevesinde istikrarlı birliktelikler kurulabilmekte ve kültürel miras önceki kuşaklardan sonraki kuşaklara aktarılabilir (Özkul, 2015, s. 168).

Kültürel bilgi olarak değerlerin kültürel öğeler üzerine kurulduğu ise ayrıca tartışılan konulardandır. Bu kapsamda değerlerin bir sonraki kuşağa aktarılması ya da zamanla kaybolmasının, toplumu oluşturan bireylerin değerleri kabul edip içselleştirmesine paralel olduğu söylenebilmektedir (Egri & Ralston, 2004, s. 210). Dahası kültürün, toplumsal bir bütünleşmenin kaynağı olduğu ve bu toplumsal bütünleşmenin sürekliliğinin de değerler ile belirlendiği çıkarımı yapılabilmektedir (Christie, Kwon, Stoeberl & Baumhart, 2003, s. 264). Bu noktada kültür; paylaşılan değer, simge, ideoloji, inanç ve yaşantıların tamamı olup değer ve kültür birbirinden bağımsız olarak düşünülememekte aksine değerlerin kaynağının kültür olduğuna inanılmaktadır (Yazıcı, 2014, s. 217).

Çalışma hayatında bireyler için önemli olan çalışma değerleri ise tercih, tutum, ihtiyaç, önem, beklenti, tatmin, inanç ve amaç gibi bir dizi kavramla ilişkilidir (İlhan,

2019, s. 70). Genel anlamda Antik Çağ filozoflarının söylemlerinde de bulunmakla birlikte değer olgusunun bir alt kümesi olarak kabul edilmektedir. Bu haliyle değerlerin çalışma hayatındaki ifade ediliş şekli olarak karşılık bulan çalışma değerlerini (Wuthnow, 2008, s. 335), değer olgusundan ayrı düşünmek doğru olmayacaktır.

Bu kapsamda çalışmaya yönelik değer ve tutumları açıklayan bir kavram olan çalışma ahlakı da toplumdaki hâkim ahlak anlayışının ve dolayısıyla toplumsal kültürün etkisi altındadır. Topluma özgü din, gelenek, görenek, ahlak, töre, inanış, norm gibi birçok unsurun çalışma ahlakını şekillendirdiği varsayılmaktadır (Boatwright & Slate, 2000, s. 509). Genel olarak çalışma ahlakı ve çalışma değerleri olgularını kültürden bağımsız bir şekilde ele almak ve anlamak mümkün olmadığından yeri gelmişken kısaca kültür ile çalışma ahlakı ve çalışma değerleri ilişkisinden bahsetmekte fayda vardır. Ahlak, insan davranışlarının en iyi olan biçimi hakkında bir öğretilerdir. İnsanların gelişimi noktasında gerekli değerleri betimlediğinden ahlak ve kültür arasında doğrudan bir ilişkinin varlığı söz konusudur. Öyle ki ahlaki değerler ve kültürel değerler karşılıklı etkileşim içindedir. Kültürel değişim ise gerek bireysel gerekse toplumsal düzeydeki değerlerin öncelik düzeylerindeki değişimi içererek bu konudaki sürekliliği işaret eden dinamik ve evrimsel bir süreçtir (Guiso, Sapienza & Zingales, 2006, s. 25). Kültürel bilgi olarak değerlerin kültürel birikimler üzerine kurulduğu, literatürde çokça tartışılan konulardandır. Bu noktada toplumdaki bireylerin değerleri kabul ederek içselleştirmesi ile doğru orantılı olarak değerlerin ya sonraki kuşaklara aktarıldığı ya da zaman içinde kaybolduğu, yaygın bir görüştür (Egri & Ralston, 2004, s. 210). Dolayısıyla kültürel öğrenme, değerlerin bir kuşaktan diğerine aktarılması ile meydana gelmektedir. Böylece kültür, toplumsal bütünleşmeye sebep olurken toplumsal bütünleşmenin sürekliliği de değerler ile belirlenmektedir. Bu minvalde çalışma değerleri de çalışma hayatının birleştirici unsurlarından kabul edilmektedir (İlhan, 2019, s. 61).

Öte yandan Türkler, erken çağlardan itibaren Doğu'dan Batı'ya doğru yaşadıkları bu demografik hareketlilikte kendi kültürel değerlerini ve kimliklerini kaybetmeyerek ortak kültürel kodlarını büyük ölçüde korumayı başarmış aynı zamanda yeni karşılaştıkları kültürlerle de uyum göstermekten geri durmamışlardır. Bu bakımdan Türkler, bir yandan yeni karşılaştıkları kültürler ile uyum sağlarken aynı zamanda köklerinden hiçbir zaman kopmayarak kendi kültürlerini de sürdürmeyi başaramışlardır (Timur, 2000, s. 11).

Günümüz koşulları çerçevesinde yaklaşıldığında ise bu durumu koruyabilmek çok da kolay görünmemektedir. Nitekim günümüzde küreselleşmenin etkisiyle küresel kültür olgusunun kültürel değerleri yok ederek ortak kültür yaratma yönündeki hızı ivmelenmiştir. Baskın kültür, teknolojik gelişmişliği elinde tutan Batı Kültürü olup kendi kültürel mirasını yayarken dünyanın büyük bir kısmı da Batı Kültürünün ürettiği içeriğin pazarı konumundadır (Tutal, 2006, s. 15). Böylece gelinen noktada küreselleşmenin etkisiyle "küresel kültür" olgusu, kültürel kodları birer birer yok ederken toplumları ayakta tutan toplumsal kültür bilinci de yok olmaya başlamıştır.

Bu konuda her ne kadar bir takım Post-modern devlet kuramcılarını toplumları bir arada tutan ve topluma özgü kültürel kimlik olgusunun yerini küresel kültür olgusunun alacağını ileri sürerek etnik temelli arayışları gelişmiş refah düzeyine ulaşma önünde engel olarak görseler de toplumsal kültür etrafında birliktelikler oluşturmak, her dönem önemini koruyagelmıştır (Zeybek, 2017, s. 402).

Toplumlar yaşadıkları kimlik sorununu, sahip oldukları değerleri geçmişten günümüze ve geleceğe taşıyarak çözebileceklerdir (Egri & Ralston, 2004, s. 210). Edebi eserlerin, yaşanan dönemin özelliklerini yansıtmaları bakımından bu aracılıkta önemi çok büyüktür (Ülgener, 2006, s. 10). Bu nedenle Ahmed Yesevi'nin söylevleri olan hikmetlerin toplandığı ve evrensel düzeyde kâmil insana ulaşma yolunda öğretilerden oluşan zamanlar üstü özelliğe sahip bir değerler metni olarak kabul görerek günümüze kadar dillendirilegelen Divan-ı Hikmet'teki öğretilerin arkasındaki manadan istifade etmek, hayli anlamlıdır.

Gerçekten 12. yüzyılda (1093-1166) Türkistan'da yaşayan Ahmed Yesevi (Bice, 2020, s. 25), Türk Kültür tarihinin önemli şahsiyetlerindedir. İslam dinini benimsemiş Türk dünyası için manevi anlamda yüzyıllar boyunca etkili olan Ahmed Yesevi, Türk dünyasında ilk defa İslam dininin kutsal kitabı olan Kuran-ı Kerim'den ve İslam dininin peygamberi Hz. Muhammed'in esaslarını sevgi ve bilgeliği ile harmanlayıp kendi adı ile anılan Yeseviyye tarikatının ilkelerini ortaya koyan lider bir kurucudur (Tatçı, 2017, s. 6).

Türklerin tarih yolculuklarında her ne kadar Bozkırlı Türkler arasında neredeyse bir milli din haline gelmiş olduğu görülen Gök Tanrı inancı hakimiyeti söz konusu ise de İslam dini doğduğunda Türklerin çok geniş bir coğrafyada farklı sosyal, kültürel, iktisadi, siyasi ve dini inançlara sahip olarak yaşamakta oldukları bilinmektedir. Bu geniş coğrafyada Ahmed Yesevi, İslamiyet'i ilk kez Türkçe olarak anlatarak, İslam dini ile yeni tanışmakta olan Türklerin İslam'ı daha iyi ve doğru tanıyabilmelerini sağlamıştır (Tenişev, 1992, s. 102). Bu vesile ile Ahmed Yesevi, Kur'an-ı Kerim'in tanımlayıp Hz. Muhammed'in uyguladığı ve uygulanmasını teşvik ettiği İslamiyet'i halka aktaran bir mana insanı olmuştur. Adı ile anılan Yesevilik yolu da esasen İslam'ın Türkçe olarak yorumlanmasından ibaret olup (İsen, 1996, s. 14) Yesevilik düşüncesi, Gül Baba, Sarı Saltuk, Yunus Emre ve Hacı Bektaş Veli gibi önemli şahsiyetler ile gelişmiştir (Güngör, 2017, s. 4).

Böylece Türkler, kendi zamanında İslam çizgisi dışına çıkmış olan gayr-ı sünni akımlara karşı Kur'an ve sünnet ile karşı duran Ahmed Yesevi sayesinde Arap ananesine bağlı Selefi görüşlerin veya İran etkisi altındaki aşırı uç Şii görüşlerin etkisinde kalmayarak Ehl-i Sünnet inancı bağlamında İslamiyeti benimsemişlerdir (Köprülü, 1993, s. 156). Bu nedenledir ki Ahmed Yesevi, günümüzde Türk dünyasının manevi hayatında etkisi hiç azalmayan ve kendisine "Pir-i Türkistan", "Hazret-i Türkistan", "Hazret-i Sultan" gibi övgü dolu unvanlar verilerek hatırasına saygı gösterilen önemli bir Türk mutasavvıfı, bir mürşid-i kâmil olarak anılmaktadır (Bice, 2016, s. 13).

Ahmed Yesevi'nin söylevleri olan hikmetlerin toplandığı Divan-ı Hikmet ise İslam dininin kabulü sonrasındaki yüzyıllarda oluşturulan Türk tasavvuf edebiyatının

bilinen ilk örneğidir (Mirzoyev, 2016, s. 709). Bir değerler manzumesi olan Divan-ı Hikmet'te bulunan konular, Kur'an-ı Kerim ayetleri ile Hz. Muhammed'in sünnetinin tezahürü niteliğindedir. Bu bakımdan Divan-ı Hikmet'in sadece oluşturulduğu zamanla ve mekânla sınırlı kalmayan, zamanlar üstü ve evrensel unsurların kitaplaştığı bir değerler manzumesi olduğu bir gerçektir (Güven, 2017, s. 299).

Hikmetler, günümüze gelene kadar farklı dönemlerde farklı kişiler tarafından yazıldığı ve/veya derlendiği için (Joya, 2020, s. 21) Divan-ı Hikmet nüshaları gerek içerik gerekse dil açısından önemli farklılıklar arz etmektedir. Dahası bir bölümü kaybolan veya zaman içinde değişikliğe uğramış olan hikmetler bir araya getirilirken mevcutlara yenileri eklenmiş, böylece ana metin kısmen de olsa aslından uzaklaşmıştır. Öte yandan tüm hikmetlerin temeli, Ahmed Yesevi'nin özü Kur'an-ı Kerim ve sünnete dayanan inanç ve düşüncelerini yansıtmaktadır. Bu nedenle sosyal, tarihi, edebi, dini, tasavvufi birçok konuyu içeren hikmetler, Türk dünyasında bir düşünce birliği teşekkül etmesi hususunda önemini korumaktadır (Tatcı, 2017, s. 18).

Tam da bu noktada geçmişe yönelerek Türk İslam anlayışının temellerinin atılmasında Türk dünyasının yol göstericilerinden olan Ahmed Yesevi'nin Divan-ı Hikmet'inin çalışma değerlerine etkisi bağlamında Türk kültür tarihinde çalışma ahlakı açısından incelenmesi ve günümüz ile geleceğe ışık tutacak nitelikte yorumlanması, bu araştırmanın değeri ve özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Bu kapsamda araştırma, kültürün toplumun yapı taşı olması konusundaki büyük önemi çerçevesinde doğrudan ilişkili olduğu çalışma değerlerine etkisi bakımından çalışma ahlakının Türk kültür tarihindeki izlerini analiz etmeyi amaç edinmiştir.

Veri Toplama Aracı, Yöntem ve Analiz

Araştırmada, veri toplama aracı olarak Prof. Dr. Zülfikar Güngör'ün editörlüğünü üstlendiği ve hikmetlerin Musa Uzunkaya tarafından Çağatay Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarıldığı "Hoca Ahmed Yesevi Külliyyatı" adlı Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi yayını olan 2019 yılı baskılı eser kullanılmıştır. Veri toplama aracı olarak Ahmed Yesevi'nin Divan-ı Hikmet'inin seçilmesindeki neden, edebi eserlerin toplumların ortak hafızasının yansımada ve geçmişten geleceğe taşınmasında köprü olması bakımından araştırma amacı doğrultusunda anlamlı veri sunacağı düşüncesidir. Dahası Türk kültür tarihinin önemli şahsiyetlerinden Ahmed Yesevi'nin söylevleri olan hikmetlerin toplandığı Divan-ı Hikmet, zaman ve mekândan bağımsız bir değerler metni olarak yüzyıllardır kabul görmektedir.

Nitel analiz yönteminin benimsenmiş olduğu araştırmada ilgili eser, kâmil insan nitelikleri üzerinden çalışma ahlakının izlerini ortaya koymak üzere içerik analizine tabi tutulmuştur. Bu kapsamda eserde bulunan 252 hikmet incelenip kodlar oluşturularak ilgili kodlar aracılığı ile temalara ulaşılmıştır. Ayrıca temalar, eserden doğrudan alıntılar ile desteklenerek araştırmanın geçerlik ve güvenilirliği arttırılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte araştırmanın güvenilirliğinin artırılması için kodlar arasındaki tutarlılık önem taşıdığından veriler, bağımsız iki ayrı uzman tarafından kodlanarak aradaki uyum da analiz edilmiştir [Güvenirlik: Görüş Birliği / (Görüş Birliği + Görüş Ayrılığı) x 100]. Analiz sonucu, güvenirlilik oranını %91 olarak

sunmuştur. Sonucun %70 ve üzerinde çıkmasının, araştırma açısından güvenilir bir sonuç olarak kabul edilebileceği (Miles & Huberman, 1994, s. 278) gerekçesi ile elde edilen sonuç, araştırma bağlamında güvenilir olarak nitelendirilmiştir.

Bulgular

Yapılan analizde her ne kadar doğrudan günümüz anlamında çalışma ahlakına yönelik bir iz bulunmasa da esasen Divan-ı Hikmet'in özünün kâmil insan olma yolundaki insanın manevi eğitimi ile bu doğrultuda nitelik kazanması olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Bu anlamda Divan-ı Hikmet; kâmil insanı temelde i) adaletli, ii) bilge, iii) çalışkan, iv) dürüst, v) hoşgörülü, vi) sabır ve şükür sahibi, vii) sevgi dolu, viii) ümitli ve ix) yardımsever olma nitelikleriyle tanımlamaktadır. Konu, günümüz açısından ele alınıp çalışma ahlakına ışık tutacak şekilde düşünüldüğünde ise kâmil insana ithaf edilen temel nitelikler; çalışma hayatında i) adaleti gözeteni, ii) sürekli öğrenmeyi önemseyeni, iii) tutku ile çalışan, iv) güvenilir, v) toleranslı, vi) sebatkar, vii) sevgi dolu, viii) iyimser ve ix) yardımsever olmaya işaret etmektedir. Bu bakımdan eser, kâmil insan nitelikleri gözetilerek çalışma ahlakının izleri açısından incelendiğinde, 9 tema altında gruplama yapılabileceği görülmüştür. Bu temalar ve karşılık bulduğu hikmetler, Tablo 1'deki gibidir.

Tabo 1. Temalar ve İlgili Hikmetler

Kâmil İnsan Nitelikleri	Çalışma Ahlakı Nitelikleri	Frekans (f)	İlgili Hikmetler
Adaletli	Adaleti Gözeteni	6	43, 53, 86, 96, 100, 101
Bilge	Sürekli Öğrenmeyi Önemseyeni	16	14, 18, 35, 60, 78, 80, 86, 104, 132, 143, 153, 155, 165, 167, 170, 199
Çalışkan	Tutku ile Çalışan	6	54, 63, 71, 90, 92, 117
Dürüst	Güvenilir	15	1, 18, 37, 42, 49, 53, 60, 78, 96, 105, 107, 140, 170, 174, 215
Hoşgörülü	Toleranslı	4	1, 3, 36, 53
Sabır ve Şükür Sahibi	Sebatkar	17	5, 12, 13, 33, 59, 60, 62, 64, 83, 92, 115, 123, 127, 155, 204, 215, 242
Sevgi Dolu	Sevgi Dolu	25	1, 11, 12, 14, 21, 92, 95, 96, 99, 100, 104, 105, 122, 128, 129, 132, 161, 183, 194, 195, 199, 218, 221, 235, 242
Ümitli	İyimser	7	25, 27, 29, 37, 51, 91, 184
Yardımsever	Yardımsever	16	1, 9, 36, 40, 41, 42, 53, 63, 133, 148, 143, 155, 197, 201, 204, 217

Not: Temalar, eserde tespit edilen kâmil insan nitelikleri dikkate alınarak alfabetik olarak sıralanmıştır.

Adaletli olmaya yönelik bulgular: Araştırma kapsamında belirlenen ilk tema, eserde önemi ve değeri sıklıkla vurgulanan adaletli olmaktır. Adaletli olmak, insanların hak ve hukukunun tarafsızca gözetilerek hüküm verilmesi anlamına gelmektedir. Eserde toplumun her düzeyinde adaletin korunması gerektiğine dikkat çekilerek adaletsizliğin toplumda huzursuzluğa ve dolayısıyla bireysel mutsuzluğa neden olacağına vurgu yapılmaktadır. Bu bağlamda adaletli olmak, insanlar arasındaki ilişkilerin temelinde yatan en önemli huzur ve barış unsuru olarak işlenmektedir. Eserde adaletli olmak konusunda öne çıkan örnek hikmetler, aşağıda açıklanarak sıralanmıştır:

Hikmet 43/1'de "*İkincisi dost olan adaletli Ömer'dir. Mü'minlikte dost olan adaletli Ömer'dir.*", Hikmet 43/4'te "*Şeriatı gözeten, tarikatı yücelten, Hakikati yaşatan, adaletli Ömer'dir.*", Hikmet 43/5'te "*Oğlunu azarlayan, sırtını kırbaçlayan, Adalet çağı açan, adaletli Ömer'dir.*" ve Hikmet 43/6'da "*Çıra olup sönmeyen, din yolundan dönmeyen, Haksızlığı sevmeyen, adaletli Ömer'dir.*" sözleri ile adaletli olmanın önemi karşılık bulmaktadır. Adalet değerinin sıklıkla Hz. Muhammed'in sahabesi ve Hz. Ebu Bekir'den sonraki ikinci halife olan Hz. Ömer ile temsil edildiği eserde Hz. Ömer'in hassas adalet anlayışı, öncelikli devlet yönetimi olmak üzere hayatın her alanında adaleti benimseyerek adil olmayı erdemlerin en üstünü olarak tutması bağlamında açıklanmaktadır. Nitekim din yolundan asla sapmayan ve haksız işlerden uzak duran bir lider olarak tanınan Hz. Ömer, oğlunu bile haksızlık yaptığında cezalandırmaktan çekinmemiştir.

Hikmet 53/6'da "*Kadı olan âlimler, para-rüşvet yiyenler, Öyle kadı yerini sakar ateşte gördüm.*", Hikmet 53/7'de "*Müftü olan âlimler, haksız fetva verenler, O müftüler yerini sırat üstünde gördüm.*" ve Hikmet 53/8'de "*Zâlim olup zulmeden, yetim hakkını yiyen, Mahşerde kara yüzlü, kolun arkadan gördüm.*" sözleri, adaletten ödün verilmemesi gerektiğini, şahitliğin gizlenmemesi gerektiğini, insanları aldatmayarak ayırım yapılmaması gerektiğini, olaylar ve durumlar karşısında menfaatin değil adaletin gözetilmesi gerektiğini vurgulaması yönünden öne çıkmaktadır.

Bunlarla birlikte Hikmet 86/4'te "*Ehl-i dünya halkımızda sehâvet yok, Padişah ve vezirlerde adalet yok, Dervişlerin duasında icabet yok, Türlü bela halk üstüne yağdı dostlar!*" sözleri ile toplumda Allah'ın rahmetinin kesilmesine ve türlü belanın ortaya çıkmasına adaletten uzaklaşmak sebep olarak gösterilerek adaletli olmanın önemine dikkat çekilmektedir.

Bilge olmaya yönelik bulgular: Bilge olmak, araştırma kapsamında belirlenen ikinci temadır. Bilge olmanın, insanın manevi yolculuğunda önemli bir evrensel değer olarak aktarıldığı eserde, cehaletin ise her dönemde insanlığın en büyük sorunlarından biri olduğu ifade edilmektedir. Eserde bilge olmak konusunda öne çıkan örnek hikmetler, aşağıda açıklanarak sıralanmıştır:

Hikmet 153/6'da "*Yürüdük âlimlerden, ilim-irfan öğrendik, İlmimizi yaşadık, Hakk'a taat eyledik, Zâtını idrak edip, Sana kulluk eyledik, Sen ağlayuben yürü, yaşının riyâsı yok.*" sözleri ile ilim ve bilimin her daim Ahmed Yesevi'nin kendi yoluna ışık tuttuğu vurgulanmaktadır. Nitekim Hz. Muhammed'e Peygamberliğinin tevdi edildiği ilk emrin oku olmasından da anlaşılacağı üzere Allah, ilim öğrenmeye dair açık bir çağrı

yapmıştır. Benzer şekilde bu emrin bir tezahürü niteliğinde Hikmet 165/9'da "*Genç-ihtiyar, erkek- kız, ilim farzdır her kula, İlim talebi farzdır, Resul dedi her kula, 'Namazı sahih olmaz' ilimsiz olan kula, Ölene dek okuyun, hayattaysanız dostlar.*" sözleri ile esasen İslam dinindeki önemli bir prensibi yansıtarak ilim ve bilim öğrenmenin farz olduğu ve hayat boyu sürekli öğrenmeye devam etmek gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca cinsiyet, yaş ve sosyal statü ayrımı yapılmaksızın herkesin ilim öğrenmesi gerektiği belirtilmekte ve bilge olmaya verilmesi gereken önem açıklanmaktadır.

Eserde ilim ve bilim sahibi olmanın, sadece bilgiyi ezberlemek değil aynı zamanda anlamak ve uygulamak ile de ilgili olduğuna ve bilgiyi uygulamadıkça bir erdem sayılmayacağına dikkat çekilmektedir. Ayrıca toplum içinde huzursuzluğa sebebiyet vermemek adına nitelikli eğitim almanın önemi, özellikle ilimin ve bilimin ehil olan kişilerce uygulanması gerekliliği, Hikmet 80/1'de "*Fe'l-ya'meli'l-âlimûn... 'u okur âlimler, Ma'nâsını bilmeyen, gâfil, hâin zâlimler, Abadır elbisesi, ma'nâsını bilenler, Böylesi gerçek âlim yaraşır dostlarıma.*" ve Hikmet 143/1'de "*Âhir zaman şeyhleri kimlerdir anlatayım; İman-İslâm bilmeden teşeyyuh eder imiş. İlmi yok, ameli yok, ma'nâyı da anlamaz, Âhirette bunların yüzleri kara imiş.*" sözleri ile dile getirilmektedir.

Çalışkan olmaya yönelik bulgular: Araştırma kapsamında belirlenen üçüncü tema, çalışkan olmaktır. Eser, çalışmanın insanın ruhunu ve bedenini güçlendiren bir etkisi olduğunu ve insanların çalışarak kendilerini geliştirebileceklerini ifade ederek çalışmanın değerini ve emeğin önemini vurgulayan bir anlayışı yansıtmaktadır. Bu kapsamda çalışkan olmanın insanların daha verimli ve üretken bir yaşam sürdürmelerine yardımcı olacağı ve toplumda refahın artmasına katkı sağlayacağı ifade edilmektedir. Eser genelinde çalışkan olmak, ayrıca ibadet ile de eşdeğer tutulmaktadır. Buna göre bu dünyada çalışkan olmanın aynı zamanda ahiret hayatına yatırım yapılması anlamına geldiği dile getirilerek çalışkan olmanın önemi pekiştirilmektedir. Eserde çalışkan olmak konusunda öne çıkan örnek hikmetler, aşağıda açıklanarak sıralanmıştır:

Hikmet 54/6'da "*Kul olsaydın benliğini sen terk ederdin. Seherlerde Hakk'a dönüp sen zikrederdin. Yoldan sapan âsilere himmet ederdin. Bir nazarda gönüllere safâ eyledim.*", Hikmet 63/14'te "*Sevgilini arar isen bulursun seherlerde, Âşıkların meclisine, gönlünü ver her yerde. Ağlayıp da Hakk'ı ara, o çaredir her derde, Tarikat yas tutmadan, girilen olur mu ki?*" ve Hikmet 71/7'de "*Ey Hoca Ahmed bugün, kıl itaati her gün, Zannetme ömrüm uzun, hâlim ne olur benim?*" sözleri ile insan ömrünün faniliğine ve kişinin ötelemeyerek ve hatta özellikle sabah erken saatlerde kalkarak çalışması gerektiğine dikkat çekilmektedir.

Dahası çalışkan olmak, insanın nefsinin terbiye etmede önemli bir unsur olarak görülmekte, nefsin isteklerine karşı mücadele edilmesi öğütlemekte ve bu durum, Hikmet 90/2'de "*Seher vakti kalkanlar, cân fedâ eyleyenler, Aşk odunda yanarlar, seher vakti olanda.*" Hikmet 90/3'te "*Seher vakti hoş saat, kalkana olur rahat, Ederler hep münacât, seher vakti olanda.*" Hikmet 92/6'da "*Hakk'ı seven kulları, zâkir olur şükreder, Seher vaktinde kalkar, nefsinin islah eder. Âşık Bâyezîd gibi, hem dünyayı terk eder, Hak cemâlin göstermezse, hâlin perişân senin.*" ve Hikmet 117/1'de "*Âşık olan kişiler gece yatmasa gerek, Her ne dert gelse ona, feryâd etmese gerek.*" sözleri ile açıklanmaktadır.

Dürüst olmaya yönelik bulgular: Dürüst olmak, araştırma kapsamında belirlenen bir diğer temadır. Eserde dürüst olmak, insanın en önemli niteliklerinden biri olarak ileri sürülmekte ve bu konuya sıklıkla yer verilmektedir. Genel olarak dürüst olmak; insanın kendisi ile, başkaları ile ve Allah ile olan ilişkisinde doğru sözlü olmak ve doğru davranışta bulunmak ile ilişkilendirilmekte, dürüst olmanın insanın manevi gelişimine katkıda bulunduğu ve insanın ahlaki değerlerine bağlı kalmasını sağladığına dikkat çekilmektedir. Eserde dürüst olmak konusunda öne çıkan örnek hikmetler, aşağıda açıklanarak sıralanmıştır:

Hikmet 53/6'da "*Kadı olan âlimler, para-rüşvet yiyenler, Öyle kadı yerini sakar ateşte gördüm.*" Hikmet 53/7'de "*Müftü olan âlimler, haksız fetva verenler, O müftüler yerini sırat üstünde gördüm.*", Hikmet 53/8'de "*Zâlim olup zulmeden, yetim hakkını yiyen, Mahşerde kara yüzlü, kolun arkadan gördüm.*" ve Hikmet 96/6'da "*Molla müftü olanlar, yanlış fetva verenler, Aka kara diyenler, cehenneme girmişler.*" sözleri ile dürüst olmayı gözetenlerin cennetle müjdelendiği ifade edilirken aynı zamanda dürüstlükten sapanların cehennem ile karşılık bulacağından bahsedilmektedir.

Dürüst olmanın karşıtı olan yalancı olmak, Hz. Muhammed'in ümmeti olarak kabul edilmeyerek cennetle müjdelenmemek anlamında Hikmet 37/1'de "*El-kezzâbu lâ ümmetî dedi, bilin Muhammed, Yalancılar kavmine, ümmet demez Muhammed.*", Hikmet 37/2'de "*Doğru giden kuluna, arayıp hak yoluna, Doğru gidem kuluna, ümmetim der Muhammed.*", Hikmet 60/8'de "*Kezzâbu lâ ümmetî... dedi âleme Server, Bu sözlerin sahibi, hâdî-i ümmet, rehber. Yalancılara "ümmet" hiç söyler mi Peygamber? Toplanın ey zâkirler! Gelin Allâh diyelim.*" ve Hikmet 78/7'de "*El-kezzâb lâ ümmetî Peygamber dedi size, O Muhammed Hak Resul, gönderilmiştir bize. Kezzaba cennet yoktur, söyledi hepimize, Yalan deyip imânsız, sakın gitmeyin dostlar!*" sözleri ile ifade edilmektedir.

Bununla birlikte dünyevi menfaatler için dürüstlükten vazgeçilmemesi gerektiği Hikmet 49/5'te "*Dille; 'Ümmetim' der, yalanı söyler, Kul hakkı yemeye tevessül eyler, Harâma göz diker, helâl terk eyler, Câhillere Hakk'ı diyesim gelir.*", Hikmet 107/4'te "*Mağrur olmayın dostlarım, gaflet ile eğlenip, Gece, gündüz yalan deyip, tembellikle boş verip, Azrail cân almak için bir gün aniden gelip, Böyle yerde gafletle, yürümek olmaz imiş.*", Hikmet 140/3'te "*Dünya için mahzun olma, Hak'tan başkasını deme, Kulların hakkını yeme, sıratla görürsün bir gün.*" ve Hikmet 174/10'da "*Diliyle 'Ümmetim!' der, oysaki yalan söyler, Halka nasihat edip, dünyalık malı gözler, Kul hakkı yemek için her tür kılığa girer, Hocam beni dergâha acep kabul eder mi?*" sözleri ile açıklanmaktadır. Dürüst olmayarak bu dünyada insanları kandırıp çıkar sağlayanların ahirette Allah'ın azabından korkmaları gerektiği ise Hikmet 105/6'da "*Âşiksân yalan dava eyleme gönül sakın, Allâh yalancılara, irakları irakın. Ey Allâh'ım bilirim, Kahrhârdır diğer adın, Yalancı kıyamette yüzü kara kalkarmış.*" sözleri ile karşılık bulmaktadır.

Hoşgörülü olmaya yönelik bulgular: Araştırma kapsamında belirlenen beşinci tema, hoşgörülü olmaktır. Eserde insanların birbirlerine karşı hoşgörülü olmalarının ve farklılıkları kabul etmelerinin gerekliliği, önemle vurgulanmaktadır. Hoşgörülü olmak, insanların daha olgun ve anlamlı bir yaşam sürdürmelerine yardımcı olarak toplumsal dayanışmanın güçlenmesine katkı sağladığından karşıt görüşleri hoş görerek

dışlamamak, önem taşımaktadır. Eserde hoşgörülü olmak konusunda öne çıkan örnek hikmetler, aşağıda açıklanarak sıralanmıştır:

Hoşgörülü olmanın önemine Hikmet 1/23'te "*Sünnettir kâfir de olsa, incitmek kusur, günâh! Katı kalpli, gönül kıran, senden müştekidir Allâh! Hak şahittir böyle kula, yeri ateştir maâza'llah! Duydum bunu âlimlerden, söylüyorum işte ben.*" ve Hikmet 36/32'de "*Yetimi görünce incitmeyiniz, Garibi görünce ta'n etmeyiniz.*" sözleri ile dikkat çekilmektedir. İlgili hikmetlerde insanların zarar vermekten kaçınması gerektiği vurgulanarak gönül incitmenin Allah tarafından hoş karşılanmadığına ve sonunda hesap verileceğine dikkat çekilmektedir. Aksine insanlara saygı ve merhamet ile davranılması gerektiği öne çıkartılmaktadır. Dahası "yetim" ve "garip" kavramları, toplumda dezavantajlı durumda olanları temsil etmekte ve bu kişilere karşı duyarsız kalınmaması ve haklarının hoşgörü ile gözetilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Ayrıca ruhun kötülüklerden arınması için kibir, kıskançlık gibi huylardan arınarak hoşgörü ve tevazu sahibi olunmasının önemi, Hikmet 3/3'te "*On üçümde hevâ-yı nefsi ele aldım, Nefs başına yüz bin bela sarıp-saldım, Tekebbürü ayaklar altına aldım, On dördümde toprak gibi oldum ben.*" sözleri ile açıklanmaktadır. İlgili hikmet, nefsin arzuları ve kibir gibi insanı kötü yönde etkileyen olumsuz duygulardan arınarak insanın mütevazı, alçakgönüllü, hoşgörülü ve özünden uzaklaşmayan bir hayat sürdürmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Sabır ve şükür sahibi olmaya yönelik bulgular: Sabır ve şükür sahibi olmak, araştırma kapsamında belirlenmiş olan altıncı temadır. Eserde, insanların hayatları boyunca gerek gündelik olaylar karşısında gerekse zorlu durumlarda sabır göstererek şükretmelerinin Allah'ın rızasını kazanmak için önemli bir erdem olduğuna dikkat çekilmektedir. Bunun gerekçesi ise sahip olunan her şeyin Allah'ın lütfu ve ihsanı olmasıdır. Sabrın ve şükürün, beraberinde kişiye olumlu bir bakış açısı kazandırması ise her iki tutumun öneminin altını çizmektedir. Bu nedenle sabır ve şükür, insanların hayatta karşılaştıkları zorluklarla başa çıkmalarına ve yaşamlarını nitelikli hale getirmelerine yardımcı olan önemli bir erdem olarak karşılık bulmaktadır. Eserde sabır ve şükür sahibi olmak konusunda öne çıkan örnek hikmetler, aşağıda açıklanarak sıralanmıştır:

Hikmet 5/4'te "*Hâlik'imden müjde, şükreder oldum, Meşakkat, çileye sabreder oldum. Gece gündüz O'nu zikreder oldum, Hay u heves, bencillik gitti dostlar!*" sözleri ile her türlü olumsuzluğa karşı şükredilerek sabırlı olunması gerektiği ifade edilerek ancak bu sayede dünyadaki geçici arzuların ve egoist tutumların bırakılarak "hay u heves" yani dünya nimetleri ve "ben-bencillik" yani egoizmden uzaklaşabileceği ifade edilmektedir. Hikmet 33/5'te "*Has aşkını göster bana, şükreden kulun olayım. Zekeriyya Nebin gibi, zikreden kulun olayım. Eyyüb gibi belalara, sabreden kulun olayım. Her ne yapsan Sen yaparın, âşık eyle ey Allâh'ım!*" sözleri ile ömürleri sabır ve şükür ile özdeşleşmiş olan Hz. Zekeriyya ve Hz. Eyyüb örnekleri ile her ne kadar zorlu bir sınavdan geçişle de kişinin inancından asla vazgeçmemesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Sevgi dolu olmaya yönelik bulgular: Sevgi dolu olmak, araştırma kapsamında belirlenmiş bir diğer temadır. Eserde, insanların birbirleri ile sevgi dolu bir şekilde iletişim kurmalarının toplumda huzurun, birlikteliğin, dayanışmanın ve güvenin

sağlanmasında kritik bir rol oynadığı vurgulanmaktadır. Bununla birlikte farklı inançlara, kültürlerle ve yaşam tarzlarına sahip insanlara karşı sevgi dolu olmanın önemi üzerinde de durulmaktadır. Eserde sevgi dolu olmak konusunda öne çıkan örnek hikmetler, aşağıda açıklanarak sıralanmıştır:

Eser genelinde ele alınan sevgi, öncelikli olarak Allah sevgisi olup Hikmet 195/6'da "Allâh için cânını verenler yoksun olmaz, Du âlem onun için, asla bir bostan olmaz, Gerçek âşıkın sırrı, saklıdır kimse bilmez, Gözyaşın şahit tutar, öylece yürür olur." sözleri ile Allah yolunda fedakârlık yapanların cennet ile müjdelendiğine dikkat çekilerek Allah sevgisine ulaşmanın önemi anlatılmaktadır. Buna bağlı olarak insan sevgisinin kaynağı olarak Allah sevgisi görülmekte ve Allah'ın yarattığı her canlıya sevgi ile yaklaşılması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu kapsamda sevgi dolu olmanın ön plana çıkarıldığı bir diğer hikmet, "Hakk'ı seven kulları, zâkir olur şükreder, Seher vaktinde kalkar, nefsini ıslah eder. Âşık Bâyezîd gibi, hem dünyayı terk eder, Hak cemâlin göstermezse, hâlin perişân senin." sözlerinin yer aldığı Hikmet 92/6'dır. İlgili hikmetten insanlara karşı olan davranışlarda sevginin eksik olması durumunda Allah'ın hoşnut olmayacağı çıkarımı yapılabilmektedir. Bu durumun tezahürü Hikmet 1/23'te şöyle ifade bulmaktadır: "Sünnettir kâfir de olsa, incitmek kusur, günâh! Katı kalpli, gönül kıran, senden müştekidir Allâh! Hak şahittir böyle kula, yeri ateştir maâza'llah! Duydum bunu âlimlerden, söylüyorum işte ben." İlgili hikmet, insanlar arasında farklılıklar olsa da birbirlerine zarar vermemeleri gerektiğine vurgu yapmaktadır. Buna göre insanların kalplerinin katı olması, başkalarını inciten davranışlarda bulunmaları, Allah'ın hoşnut olmayacağı davranışlar olarak kabul edilmektedir.

Ümitli olmaya yönelik bulgular: Araştırma kapsamında belirlenmiş olan sekizinci tema, ümitli olmaktır. Eserde insanların ümidini yitirmeyerek her zaman iyimser olmaları gerektiği işlenmektedir. Ümitli olmak, insanların ruhunu ve bedenini güçlendiren bir etkiye sahip olduğundan ümitsizlik halinde olanların hayatta anlam bulmakta zorlandıkları vurgulanmaktadır. Nitekim insanların yaşam mücadelesinde ümitlerini kaybetmemeleri, ileriye doğru adım atmalarına engel olabileceği açısından önem taşımaktadır. Eserde ümitli olmak konusunda öne çıkan örnek hikmetler, aşağıda açıklanarak sıralanmıştır:

Hikmet 25/3'te "Bin bir ümitle gelmişim, Senin dergâhına Rabbim, Günâhkârım, isyankârım, yardım eyle seherlerde." Hikmet 27/1'de "Rahmetinden umutsuz kılma beni Allâh'ım! Dinlenmedim, ağlayıp dua ettim ben Sana! Geceleri uykusuz, Sana döndüm penâhum, Yummadan gözlerimi dua ettim ben Sana!" Hikmet 29/1'de "O Kakhâr'ın kahrından korkar, ağlar Kul Ahmed. O Rahmân'ın rahmindan, umut kesmez Kul Ahmed." Hikmet 29/2'de "Kusurum çok Allâh'ım, Sen bağışla günâhum, Bütün kullar içinde, âsi kuldur Kul Ahmed." sözleri ile Allah'ın bağışlayıcı yönüne vurgu yapılmakta ve Allah'ın rahmetinden ümit kesilmeyerek teslim olunulmasının, Allah'a sığınulmasının önemi dile getirilmektedir. Bu noktada insanlığa, Allah'ın rahmetine güven duyulması öğütlenmektedir.

Yardımsever olmaya yönelik bulgular: Yardımsever olmak, araştırma kapsamında belirlenmiş olan son temadır. Eserde insanların yardımlaşarak güçleneceklerine ve dayanışma içinde olarak birbirlerine destek olmanın mutluluğunu yaşayacaklarına

dikkat çekilmektedir. Bu nedenle hem bireysel hem de toplumsal hayatta yardımsever olmanın önemi vurgulanmaktadır. Eserde yardımsever olmak konusunda öne çıkan örnek hikmetler, aşağıda açıklanarak sıralanmıştır:

Hikmet 1/2'de "*Söz dedim; her kim ise Cemâlu'llâh'a tâlip, Damarları damara, cânı cânâ bağlayıp, Garip, yetim, fakirin gönlünü de okşayıp, Böylece gönlü latif olmayandan kaçtım ben.*" sözleri; garip, yetim ve fakirlerin gönlünü okşayarak onların acılarına ortak olan insanların, birbirlerinin hayatlarına can kattığını ifade etmesi bakımından ve eserin bu minvalde yardımseverlik değer içerikli bir hikmetle başlaması bakımından yardımsever olmanın önemini ortaya koymaktadır. Bu başlangıç hikmetinin neredeyse tamamı yardımsever olmak ile ilgili olup özellikle Hikmet 1/3'te "*Nerde görsen gönlü kırık, koş da ona merhem ol. Şöyle mazlum yolda kalsa, yalnız koma yoldaş ol. Mahşer günü O İlâhın dergâhına yakın ol. 'Ben!' deyip benlik güden kişilerden kaçtım ben.*" sözleri ile garip, yetim ve fakirlere yardım etmeleri için insanlara nasihat edilmeye devam etmektedir. Benzer şekilde Hikmet 36/8'de yetim olarak büyürken dedesinin himaye etmiş olduğu Hz. Muhammed'den örnek verilerek "*Muhammed'i o dedesi korumuş, Nice çıplak, aç kulları doyurmuş.*" sözleri ile yardımseverliğin önemi pekiştirilmekte ve Hikmet 41/17'de ise "*Miskin Yesevî kulun, arzu-yı ravza-i Muhammed! Olur mu müyesser hâk-i kef ü pâ-y-ı Muhammed!*" sözleri ile yardımseverlikte ve cömertlikte Hz. Muhammed gibi olunması gerektiği öğütlenerek eserde yer yer bu noktaların altı çizilmeye devam etmektedir.

Yardımsever olmak, Hikmet 197/5'te ihtiyaç sahiplerine yardım etmeyenlerin kıyamet şiddetiyle cezalandırılacağı ve insanın ihtiyacı olanlara yapacağı yatırımın asıl kurtuluş olduğu odağında "*Kıyamet şiddetini anlayıp-bilmeyenler, Garip ve fakirleri gözetip görmeyenler, Emr-i maruf, nehy-i münker, görevi yapmayanlar, Allâh dostları sana ne diye dua etsin!*" sözleri ile ifade edilmektedir. Bununla birlikte dayanışma içinde olmak, Hz. Muhammed'in sahabesi ve ilk halifesi olan Hz. Ebubekir'in öne çıkan yardımsever ve dayanışmayı önemseyen kişilik özelliği üzerinden işlenerek Hikmet 42/2'de "*Dertleşince ağlayan, kulluğa bel bağlayan, Ciğerlerin dağlayan, Ebu Bekr-i Sıddık'tır.*" sözleri ile aktarılmakta ve Hz. Ebubekir, kendisiyle dertleşen insanların dertlerine ağlayan ve kulluk yolunda güvenle ilerleyen özelliği ile övülmektedir.

Sonuç

Kültür, toplumlar için önemli bir belirleyici unsur olduğundan toplum üyelerinin algı, tutum ve davranış kodlarına dair çıkarım yapmak ancak etkisi altında bulunan kültürel öğeler göz önüne alındığında olanaklı hale gelmektedir (Christie vd., 2003, s. 264). Bu nedenle toplumsal kültürde öne çıkan ahlak anlayışı unsurlarının çalışma hayatındaki karşılığı olarak kabul edilen çalışma ahlakı (Boatwright & Slate, 2000, s. 509), toplumsal kültürden bağımsız olarak ele alınamamaktadır. Benzer şekilde kültürel bilgi olan değerlerin ve değerlerin çalışma hayatındaki karşılığı olarak kabul edilen çalışma değerlerinin (Egri & Ralston, 2004, s. 210) de toplumsal kültürden bağımsız olarak ele alınmasının mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte edebi eserler; bir toplumun tarihini, coğrafyasını, sosyal yapısını resmetmeleri kadar özellikle kültürel mirasını yansıtmaları bakımından oldukça önemli kaynaklardır

(Ülgener, 2006, s. 10). Bu nedenle kültürel mirasın kuşaktan kuşağa taşınmasında köprü olarak kültürel evrime katkıda bulunmaktadırlar.

Bu gerçekten yola çıkarak Türk İslam anlayışının temellerinin atılmasında Türk dünyasının yol göstericilerinden Ahmed Yesevi'nin söylevleri olan ve Kur'an-ı Kerim ayetleri ile Hz. Muhammed'in sünnetinin tezahürü niteliğindeki hikmetlerin toplandığı Divan-ı Hikmet'in analiz edildiği bu çalışmada Türk kültür tarihinde çalışma ahlakının; i) adaleti gözeten, ii) sürekli öğrenmeyi önemseyen, iii) tutku ile çalışan, iv) güvenilir, v) toleranslı, vi) sebatkar, vii) sevgi dolu, viii) iyimser ve xix) yardımsever olmak nitelikleri ile şekillenegeldiği saptanmıştır. Bu bulguya, esasen özünde kâmil insan niteliklerinin tasvir edildiği eserde ilgili niteliklerin çalışma hayatındaki karşılıklarının eşleştirilmesi ile ulaşılmıştır. Böylece Türk kültürü bağlamında çalışma ahlakının içinin kâmil insan niteliklerinin düstur edinilip meleke haline dönüştürülmesi ile doldurulabileceği ve etkisi altında olan çalışma değerlerinin çerçevesinin çizilebileceği sonucuna varılmıştır.

Nitekim edebi eserlerdeki yönlendirme, tavsiye ve önermelerin çalışma hayatına etki etmemesi düşünülememektedir. Bu kapsamda çalışmada tespit edilen çalışma ahlakı niteliklerinin korunarak yaşatılması ve sürdürülmesi, kültürel miras geçişinde elzemdir. Elbette süreç içinde demografik hareketlilikler, teknolojik gelişmeler ve özellikle günümüzde çok yoğun olarak hissettiğimiz küreselleşme ile ortadan kalkan sınırlar, dünya genelinde ortak kültür yaratma yönünde küresel kültür olgusunu önümüze sermektedir. Dikkat edilmesi gereken, baskın kültürün teknolojik gelişmişliği elinde tutan ve bu sayede kendi kültürel mirasını yaymakta güçlü olan Batı Kültürü olduğudur. Oysa etkileşimde olunan kültürler doğrultusunda değişim ve gelişim sürecinde bir kültürün kendisine ait belirleyici değerlerinin gözetilerek kültürel kimliğin korunması, önem taşımaktadır. Toplumsal ilerlemenin, bir yandan evrensel düşünürken diğer yandan da toplum olmanın yapı taşı niteliğindeki değerlerin korunarak aktarımı ile ancak bütüncül bir şekilde ivmelendiği, yadsınamaz bir gerçektir.

Önemle belirtmekte fayda vardır ki muhakkak kültürel değerlerin korunması kadar farklı kültürel değerler doğrultusunda gelişmek de önemlidir. Gelişime açıklık, kültürün dinamik olan doğasından kaynaklı en önemli özelliğidir. Burada asıl konu, gelişirken bir kültürün kendisine ait değişmemesi gereken ve birlikteliğini sağlayan değerlerinin korunarak kültürel sürekliliğin sağlanmasıdır. Zira tarih, kültürel mirasını yitiren toplulukların ve devletlerin ortak kimliklerini de kaybettiklerini çok kez göstermiştir.

O halde geçmişin ışığında geleceğe dönük ve en önemlisi de toplumun yapı taşı niteliğindeki kültürel değerlerimizin önemine dikkat çekmek üzere tıpkı bu çalışmada Divan-ı Hikmet'in analiz edildiği gibi Yaratılış Destanı ve Oğuz Kağan Destanı'ndan Mesnevi'ye ve günümüze kadar öncü Türk kültürel eserlerinin çalışma hayatı açısından incelenmesi, önem taşımaktadır. Böylece küreselleşmenin doğal etkisiyle birbiri içine geçen öğelerin Türk kültürel miras süzgecinden geçerek kültürel kodlarımıza uyarlanmasına katkı sağlanabileceği düşünülmektedir. Kültürel

değerlerin korunarak geliştirilmesi bu vesileyle sağlanacak olup toplum olma bilincinin gereği olan birlik ve beraberlik ile ilerlemenin önü de açılmış olacaktır.

Araştırmanın bulgularını değerlendirirken birkaç sınırlılıktan bahsetmek doğru olacaktır. Öncelikle benimsenmiş olan araştırma yöntemi verilerin kodlanması, temalar altında gruplanması ve yorumlanması sürecinde araştırmacının öznel değerlendirmesini ön plana çıkartmaktadır. Her ne kadar verilerin güvenilirliğini sağlamak adına bağımsız iki araştırmacı tarafından işlem yinelenmiş olsa da bir başka araştırmada farklı bulgulara ulaşılması da mümkündür. Ayrıca araştırma, belirli bir kelime sayısı kısıtlaması taşıdığı için elde edilen bulgular yorumlanırken sadece sınırlı sayıda hikmet, bulguları desteklemek üzere sunulmuştur. Dolayısıyla konu, bu araştırmada kapsamındaki bulguları desteklemek üzere sunulan hikmetler ile sınırlı kalmayıp farklı hikmetler ile de desteklenebilir niteliktedir.

Araştırma, literatüre ve uygulamaya katkısı açısından değerlendirildiğinde bir taraftan ilgili literatürdeki araştırmacılar, diğer taraftan işletme yönetimi açısından uygulayıcılar için önemli bir içerik sunduğu söylenebilir. Nitekim araştırma, Türk kültüründe çalışma ahlakının izlerini Ahmed Yesevi'nin söylevleri olan ve Kur'an-ı Kerim ayetleri ile Hz. Muhammed'in sünnetinin tezahürü niteliğindeki hikmetlerin toplandığı Divan-ı Hikmet kapsamında yorumlaması açısından önemli bir değere sahiptir. Bu noktada, Türk kültüründe İslam dininin de etkisi ile çalışma ahlakı ve çalışma değerlerinin diğer kültürel yapılardan farklı olarak kendine has nitelikleri olduğunun bilinci ile bu niteliklerin teorik olarak yorumlanmasından ziyade çalışma hayatında uygulanması ve desteklenerek yaşatılması, kültürel mirasımızın sürdürülebilirliği açısından önem taşımaktadır.

Extended Abstract

In their journey through history, the Turks have interacted with different ethnic cultures in a vast geographical area extending from Central Asia to the Mediterranean and the borders of Europe, while also establishing numerous Turkic states. It is possible to say that Turkish culture has been influenced by three main cultural currents on this long journey: Steppe Culture, Islamic Culture, and Western Culture. During such diverse cultural interactions, the importance of a culture's ability to maintain its identity while preserving its unifying elements comes to the forefront. So much so that the concepts of culture and identity are intertwined, and cultural identity brings people together in a sense of "us" within society. It is through these shared cultural identities that societies can pass down their cultural heritage from one generation to the next.

Similarly, the intergenerational transmission of values believed to be based on cultural elements is also related to the extent to which individuals forming the society internalize them. In this context, it can be inferred that while culture contributes to social cohesion, the continuity of social cohesion is also determined by values. On the other hand, work values, which are meaningful as the equivalent of values in working life, and work ethics, which is a concept that explains attitudes towards work, are also influenced by social culture. Therefore, it is not possible to consider and understand the phenomena of work values and work ethics independently from culture.

In today's world, the phenomenon of “global culture”, driven by the impact of globalization, is gradually erasing cultural codes, leading to the beginning of the disappearance of the social cultural consciousness that holds societies together. This is perceived as a significant identity issue for societies. It is a widely held belief that this problem can only be resolved by enabling societies to carry their values from the past to the present and the future. In this context, the importance of literary works is very significant as they serve as intermediaries, reflecting the cultural elements in which they originate by portraying perception, attitudes, and behavior within societies.

Based on this fact, the research aims to analyze the traces of work ethics in Turkish cultural history in terms of its impact on the work values it is directly related to, within the framework of the great importance of culture as the building block of society. At this point, the teachings in the *Divan-ı Hikmet*, which contains the wisdom that serves as a manifestation of Quranic verses and the Sunnah of Prophet Muhammad, alongside the discourses of the prominent figure of Turkish cultural history, Ahmed Yesevi, hold considerable significance. *Divan-ı Hikmet* has also been accepted as a timeless text of values consisting of teachings on the way to reach the complete human being at a universal level and has been articulated throughout history. Ahmed Yesevi, who lived in Turkestan in the 12th century (1093-1166), was a spiritual figure who played a significant role in the Turkish cultural history, especially for the Turkic world that had embraced the Islamic faith, by conveying Islam to the people in their own language. Thus, by looking to the past, the examination of Ahmed Yesevi's *Divan-ı Hikmet* in the context of its impact on work values in Turkish cultural history and its interpretation in a way that sheds light on the present and the future underscores the value and originality of this research, particularly in laying the foundations of the Turkish Islamic understanding within the Turkish world.

In the research, the 2019 edition of the work titled “Hoca Ahmed Yesevi Külliyyatı,” which was edited by Prof. Dr. Zülfişkar Güngör and translated from Chagatai Turkish to Turkish of Turkey by Musa Uzunkaya, was subjected to content analysis within the scope of the qualitative analysis method. Although the research findings do not directly point to work ethics in the modern sense, it is appropriate to say that the essence of the *Divan-ı Hikmet* is primarily the spiritual education of a person on the path to becoming a complete human being and gaining spiritual education in this direction. In this sense, the *Divan-ı Hikmet* basically defines the complete human being with the qualities of being i) just, ii) wise, iii) hard-working, iv) honest, v) tolerant, vi) patient and grateful, vii) loving, viii) hopeful, and ix) helpful. When approached from a contemporary perspective and with a view to shedding light on work ethics, the fundamental qualities attributed to a complete human being imply that in the workplace, one should i) uphold justice, ii) value continuous learning, iii) work passionately, iv) be trustworthy, v) be tolerant, vi) be persistent, vii) be loving, viii) be optimistic, and ix) be benevolent. This conclusion was reached by matching these qualities in the *Divan-ı Hikmet* to their counterparts in the workplace, essentially portraying the qualities of a complete human being. Consequently, it can be inferred that within the context of Turkish culture, work ethics can be filled by adopting the

principles of a complete human being and transforming them into a skill, and that it can shape and influence the framework of work values under its influence.

Kaynakça

- Assman, J. (2001). *Kültürel bellek* (A. Tekin, çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Bice, H. (2016). *Piri Türkistan, Hoca Ahmed Yesevi*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.
- Bice, H. (2020). *Divan-ı Hikmet'te tasavvufi kavramlar* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Boatwright, J. R. & Slate, J. R. (2000). Work ethic measurement of vocational students in Georgia. *Journal of Vocational Education Research*, 25(4), 503-531. <https://doi.org/10.5328/JVER25.4.503>
- Christie, P. M. J., Kwon, I. G., Stoerber, P. A. & Baumhart, R. (2003). A cross-cultural comparison of ethical attitudes of business managers: India Korea and the United States. *Journal of Business Ethics*, 46, 263-287. <https://doi.org/10.1023/A:1025501426590>
- Egri, C. P. & Ralston, D. A. (2004). Generation cohorts and personal values: A comparison of China and the United States. *Organization Science*, 15(2), 210-220. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/30034725>
- Guiso, L, Sapienza, P. & Zingales, L. (2006). Does culture affect economic outcomes? *Journal of Economic Perspectives*, 20(2): 23-48. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/30033649>
- Güngör, Z. (Ed.). (2017). *Hoca Ahmed Yesevi Külliyyatı*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.
- Güven, A. Ş. (2017). Aktarılan değerler açısından Divan-ı Hikmet. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 60, 297-310. Erişim adresi: <https://www.idealonline.com.tr/IdealOnline/lookAtPublications/paperDetail.xhtml?uId=58004>
- Horata, O. (2013). Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne kültürel miras. (O. Horata, ed.). *Cumhuriyet dönemi Türk Kültürü-Atatürk dönemi (1920-1938) içinde* (s. 3-16) Ankara: AKM Yayınları.
- Horata, O. (2017). Türk dünyası'nın kültürel ufukları: Tarihsel bağlam içinde genel bir değerlendirme, *bilig*, 82, 117-131.
- İlhan, Ü. D. (2019). *Kuşaklar açısından çalışma değerleri ve örgütsel bağlılık*. Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
- İsen, M. (1996). Orta Asya Türk edebi dilinin Anadolu Türk edebi diline etkisi ve Ahmet Yesevi. *bilig*, 1, 13-16.
- Joya, M. Z. (2020). *Divan-ı Hikmet (Özbekistan yazma nüshası) inceleme, metin, sözlük* (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=4wGVpUFGYgSIzOtl-sGIIdg&no=_YpiRk47S2o414hLgS2hrQ
- Koca, S. (2016). *Türk kültürünün temelleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Köprülü, F. (1993). *Türk edebiyatında ilk muttasavıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları.
- Miles, M. B. ve Huberman M. (1994). *A qualitative data analysis*. Sage Publications.

- Mirzoyev, K. İ. (2016). Yesevi Azeri ve Orta Asya Türk edebi mahsullerinde. *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu, II. Cilt* içinde (s. 709-712). Ankara: Şenyıldız Yayıncılık.
- Özkul, O. (2015). Türk kimliğini oluşturan ortak kültürel değerler. *Emek ve Toplum Dergisi*, 4(8), 167-185.
- Roux, J. P. (2020). *Türklerin tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl* (A. Kazancıgil & L. A. Özcan, çev.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tatçı, M. (Ed.). (2017). *Divan-ı Hikmet, Hoca Ahmed Yesevî*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.
- Tenişev, E. R. (1992). Ahmed Yesevi ve Ahmed Yükneki'nin eserlerinin dili üzerine. *Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri Kitabı* içinde (s. 99-102). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Timur, T. (2000). *Osmanlı kimliği*. İstanbul: İmge Yayınları.
- Total, N. (2006). *Küreselleşme, iletişim, kültürlerarasılık*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006). *İktisadi çözülmenin ahlak ve zihniyet dünyası*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Wuthnow, R. (2008). The sociological study of values. *Sociological Forum*, 23(2), 333-343.
- Yazıcı, M. (2014). Değerler ve toplumsal yapıda sosyal değerlerin yeri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 209-223.

Yakutçayla Tanımlanabilen Dîvânu Lügâti't-Türk'teki Hapax Legomenon'lar

Hapax Legomenons in Compendium of the Turkic Dialects that Can be Attested to in Yakut

Can SAĞIR * Öz

Yunanca bir terim olan hapax legomenon, bir korpusta ya da edebî bir eserde 'yalnızca bir kez geçen sözcük' olarak tanımlanmaktadır. Sir Gerard Clauson, XIII. yüzyıl öncesi döneme ait tarihî Türkçe metinlerin söz varlığını derlediği *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* adlı anıtsal çalışmada sadece bir kere geçen sözcükleri hap. leg. (hapax legomenon) kısaltmasıyla belirtmiştir. Clauson'un tespit ettiği bu sözcüklerin büyük çoğunluğunu Dîvânu Lügâti't-Türk'teki tek örnekler oluşturmaktadır. Bu çalışma, Clauson'un etimolojik sözlüğünde hapax legomenon olarak tanımladığı Dîvânu Lügâti't-Türk'teki sözcükleri Yakutça ile karşılaştırmak ve bu sözcüklerin Yakutçada varlığını sürdürüp sürmediğini belirlemek amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmada, Clauson'un hapax olarak kaydettiği bakığ-, batur- II, biçeklen-, bürileyü-, çart, kañ II, karğaş-, kattur-, kazlın-, kığlat-, kımızlan-, kımış-, kırkış-, münle-, müñret-, sağış-, satığla-, satığlaş-, seşin-, sıkırış-, söküğ, taplaş-, tizin-, tiziş-, türüş-, yarımla-, yértür-, yıldızlan-, yoğuş-, yularla-, yularlan- ve yumun- sözcükleri incelenmiştir.

* Öğr. Gör., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Rektörlük
cansagir19@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5358-6063
Erzincan / TÜRKİYE

* Lecturer, Erzincan Binali Yıldırım
University Rectorate
cansagir19@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5358-6063
Erzincan / TÜRKİYE

Karşılaştırma sonucunda, çalışmaya dahil edilen 32 sözcükten 15'inin yalnızca Yakutçada, diğer 17 sözcüğün ise Yakutçayla birlikte birkaç Türk dilinde daha varlığını sürdürdüğü tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler:

Hapax legomenon, tek örnek, tek veri, Yakutça, Dîvânu Lügâti't-Türk, söz varlığı, etimoloji.

Abstract

Hapax legomenon, a Greek term, is defined as a word that 'occurs only once' in a corpus or a literary work. In his monumental study titled as *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Sir Gerard Clauson compiles the vocabulary of historical Turkish texts belonging to the period before the XIIIth century and he identifies the words that occur only once with the abbreviation hap. leg. (hapax legomenon). The vast majority of these words identified as hapaxes by Clauson are the only examples recorded in the *Compendium of The Turkic Dialects*. This study aims to compare the specific words in the *Compendium of The Turkic Dialects*, defined as hapax legomenon in Clauson's etymological dictionary, with Yakut and to determine whether these words continue to survive in Yakut. In the study, the hapaxes bakığ-, batur- II, biçeklen-, bürileyü-, çart, kañ II, karğaş-, kattur-, kazlın-, kığlat-, kımızlan-, kımış-, kırkış-, münle-, müñret-, sağış-, satığla-, satığlaş-,

Başvuru/Submitted: 16/05/2023
Kabul/Accepted: 26/09/2023

seşin-, sıkırış-, söküğ, taplaş-, tizin-, tiziş-, türüş-, yarınla-, yértür-, yıldızlan-, yoduş-, yularla-, yularlan- and yumun- in the Compendium of The Turkic Dialects were analyzed. As a result of the comparison, 15 of these 32 words were determined to survive only in Yakut, while the other 17 survive in several other Turkic languages along with Yakut.

Keywords:

Hapax legomenon, Yakut, Compendium of The Turkic Dialects, vocabulary, etymology.

Makale Bilgileri

Atıf: Sağır, C. (2024). Yakutçayla Tanımlanabilen Dîvânu Lügâti't-Türk'teki Hapax Legomenon'lar. *Selçuk Türkiyat*, (62): 219-237.
Doi: 10.21563/sutad.1297991

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Sağır, C. (2024). Yakutçayla Tanımlanabilen Dîvânu Lügâti't-Türk'teki Hapax Legomenon'lar. *Selçuk Türkiyat*, (62): 219-237.
Doi: 10.21563/sutad.1297991

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Yalnızca bir dile özgü tek örnekli yapıların dilbilimdeki karşılığı hapax legomenon'dur. Eski Yunancada ἅπαξ *hapax* "bir kez" λεγόμενον *legomenon* "söylenen" anlamında kullanılan *hapax legomenon*, varlığı sadece bir kez tanıklanabilen, bu nedenle de genellikle anlaşılması zor olan dilbilimsel bir ifadedir (Bussmann, 2006, s. 500). Clauson (1972), etimolojik sözlüğünde hapax terimini "occurring only once" (yalnızca bir kez geçen) şeklinde hap. leg. kısaltmasıyla belirtmektedir. Aynı zamanda hapax olup olmadığı konusunda emin olmadığı sözcükleri soru işaretiyle (Hap. leg.?) tanımlamıştır (s. xxxiv).

Sir Gerard Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* adlı çalışmasında hapax olarak tanımlanan birçok sözcük bulunmaktadır. Ölmez (2008), EDPT'deki hapax sayısının 2300'ün üzerinde olduğunu belirtirken, Yıldız (2014, s. 39) bu sayının yaklaşık 2230, Demirci (2018, s. 146) ise yaklaşık 2250 olduğunu yazmıştır. Ayrıca Ölmez (2008), bu hapaxların 2000'e yakınının Kâşgari'nin sözlüğünden alınan verilere dayandığını belirtmektedir (s. 295). EDPT'nin yayımlanmasından sonra Eski Türkçe üzerine yapılan çalışmalar oldukça ilerlemiş ve birçok Eski Türkçe nesir gerçekleştirilmiştir (Uçar, 2012, s. 74). Bu çalışmalar sayesinde Clauson'un sözlüğünde hapax olarak belirttiği sözcüklerin bir kısmının tarihî ve çağdaş Türk dillerindeki karşılıkları tespit edilmiştir.¹ Türk dili üzerine yapılan yeni çalışmalarla Clauson'un yalnızca Kaşgarlı'ya özgü olarak tanımladığı *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki bazı sözcüklerin başka dillerde varlığını sürdürdüğü tespit edilmiş böylelikle bu sözcükler tek örnek olma özelliklerini yitirmişlerdir. Ör.: Kaş. *açılın-* : "açılmak" = Yak. *asılın-* : "açılmak" (Yıldız, 2011, s. 23); Kaş. *yundak* : "dışkı, gübre" = SUyg. *yuntak* : "at gübresi" (Ayazlı, 2018, s. 156); Kaş. *ekeç* : "küçük kız" = EUyg. *ekeç* : "küçük kız kardeş" (Röhrborn, 1977, s. 362); Kaş. *kirgin* : "bir aygırın kızgınlık dönemi" = Tuv. *kirgin* : "(hayvanlarda) kızgınlık, kızgınlık dönemi" (Ölmez, 2000, s. 134). Bu durumu destekleyecek en önemli referans noktalarından biri Türk dilinin eskicil özelliklerini bünyesinde barındıran Yakutçadır.

Günümüzde Sibirya'nın kuzeydoğusunda Yakutistan adı verilen bölgede yaşayan Yakutların bugünkü vatanlarına ne zaman geldikleri konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Fakat Yakutların ortak Türk dilinden uzun bir zaman önce ayrıldığı ve daha güneydeki bir bölgeden bugünkü yurtlarına göç ettikleri konusunda araştırmacıların hemfikir olduğu görülmektedir (Sağır, 2020, s. 10). Tunguz dilleri ile çevrili bir dil olan Yakutça bünyesinde pek çok eskicil ögeyi barındırmaktadır. Bu özelliğiyle Yakutçanın söz varlığı, karşılaştırmalı dil çalışmaları için oldukça önemli bir malzemedir. Buradan hareketle bu çalışma Sir Gerard Clauson'un XIII. yüzyıl öncesi döneme ait tarihî Türkçe metinlerin söz varlığını derlediği *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (1972) adlı etimolojik sözlüğünde hapax legomenon olarak tanımladığı *Dîvânu Lügâti't-Türk*'teki sözcükleri Yakutça ile karşılaştırmak ve bu sözcüklerin Yakutçada varlığını sürdürüp sürdürmediğini incelemek amacıyla hazırlanmıştır. Çalışma, DLT'de ünsüzle başlayan Türkçe kökenli sözcüklerle

¹ Bu çalışmalara örnek olarak bk. Ölmez, 2008; Tezcan, 2008; Ölmez, 2011; Yıldız, 2011; Yıldız, 2014; Küçük ve Demirci, 2016; Yıldız, 2021; Uçar, 2012; Ata, 2012; Ayazlı, 2018; Demirci, 2018; Toprak, 2018; Doğan, 2019 ve Sağır, 2023.

sınırlandırılmıştır. DLT'deki bu sözcüklerin Yakutça karşılıklarını tespit etmek için temel olarak üç kaynak kullanılmıştır. Bunlardan ilki Pekarskiy'in (1917-1928) dört ciltlik *Slovar' yakutskogo yazıka* adlı eseri ve bu eserin TDK (1945) tarafından yayımlanan birinci cildinin tercümesidir. Bu tercüme A-M arasındaki sözcükleri içermektedir. Diğer iki kaynak ise basım yılı itibariyle Clauson'un etimolojik sözlüğünden sonra yayımlanan Sleptsov ve diğerlerinin (1972) *Yakutsko-russkiy slovar'* adlı eseri ile Yakutça üzerine yapılmış en güncel çalışmalardan biri olan ve Sleptsov ve diğerleri (2004-2018) tarafından hazırlanan 15 ciltlik *Bolşoy tolkoviy slovar' yakutskogo yazıka* adlı sözlüktür. Bu üç kaynak aracılığıyla EDPT'de hapax olarak tanımlanan *Dîvânu Lügâti't-Türk'*teki ünsüzle başlayan 32 sözcüğün aslında Yakutçada varlığını sürdürdüğü tespit edilmiştir. Çalışmamızda madde başı olarak aldığımız bu 32 sözcük dışında Karahanlı Türkçesine özgü gibi görünen *balıklan-*, *bışığla-*, *kārlan-*, *karlat-*, *keçtür-*, *keçürt-*, *kıdığla-*, *kıdığlan-*, *konuklaş-*, *kuçtur-*, *küdüş-*, *küze-*, *seşin-*, *sınarlar-*, *sühüklen-*, *taplat-*, *tarmaqlan-*, *tarmat-*, *tiklin-*, *tişet-*, *tizlin-*, *toplun-*, *tuğla-*, *tühürlen-*, *türlün-*, *yitükle-*, *yoğun-* sözcüklerinin Yakutça ile tanıklanabildiği daha önceden Yıldız'ın (2014), *Yakutçayla Tanıklanabilen Hapax Legomenon'lar-II: Ünsüzle Başlayan Hapax'ların Durumu* adlı makalesinde tespit edildiği için bunlar karşılaştırmaya dâhil edilmemiştir.

2 Yakutçayla Tanıklanabilen Hapax Legomenon'lar

Bu başlık altında Clauson tarafından hapax legomenon olarak tanımlanan DLT'teki 32 sözcük ele alınmıştır. Bu sözcüklerin durumu başta Yakutça olmak üzere diğer Türk dilleriyle de karşılaştırılmış, elde edilen bulgular aşağıdaki alt başlıklarda verilmiştir.

2.1 bakığ *Hap. leg.?* DLT 'bakma, bakış' (Clauson, 1972, s. 313): **Yak.** *bıgu* 'bık-'ın isim biçimi' (Pekarskiy, 1945, s. 93), *bıhu* '1. biçim; tarz, usul, 2. görünüş, zevahir, tavır eda' (Sleptsov vd., 1972, s. 95); *bıgu* 'bık-'ın isim biçimi' (Sleptsov vd., 2005, s. 672).

Karahanlıca *bakığ* sözcüğü Yakutçada, dilin ses gelişmelerine uygun olarak *bıgu*, *bıhu* şeklinde varlığını devam ettirmektedir. Yakutça biçim semantik açıdan Kâşgarlı'nın *bakığ* için verdiği anlamdan farklıdır. Yakutça *bıgu* sözcüğü Pekarskiy (1945) ve Sleptsov ve diğerlerinde (2005) anlam belirtilmeden yalnızca *bık-*'ın isim biçimi olarak verilmiştir.² Clauson'un (1972, s. 313) soru işareti ile hapax olarak belirttiği Karahanlıca *bakığ* sözcüğü Yakutça dışında Türkiye Türkçesinde *bakı* '1. özellikle dağlık yörelerde bir yamacın güneş ışınlarına, güneye veya kuzeye karşı konumunu belirleyen, bunun sonucu olarak da doğal şartlarını tespit eden durumu, 2. denetleme' (TDK, 2011, s. 237) ve Türkiye Türkçesi ağızlarında *bakı II* 'fal' (TDK, 2019, s. 492) ile tanıklanmaktadır.

2.2 batur- II *Hap. leg.* DLT 'koyunları bağlatmak' (Clauson, 1972, s. 308): **Yak.** *baaytar-* 'baay-'ın Ett. Bi.' (Sleptsov vd., 1972, s. 55).

² *bık-* 'dışarıya sarmak, çıkmak, gözükmek' (Pekarskiy, 1945, s. 93); *bık-* '1. (bir yerden dışarı) bakmak; çıkmak, sarmak; görünmek; 2. çıkmak, doğmak, yükselmek (bitkiler hk.); 3. (bir şey yüzünden) çıkıntı yapmak, çıkmak, ortaya çıkmak; dışarı çıkmak, dışarı fırlamak (cansız nesnelere hk.); 4. çıkmak, doğmak (gök cisimleri hk.); 5. (bir yere) varmak' (Sleptsov vd., 2005, s. 681-682).

Yakutçada *baaytar-* şeklinde varlığını sürdüren bu sözcük Sleptsov ve diğerlerinde anlam belirtilmeden yalnızca *baay-*'in ettirgen biçimi olarak değerlendirilmiştir. Sleptsov ve diğerleri *baay-* için "bağlamak, birbirine bağlamak, rabıta" anlamlarını vermiştir (1972, s. 54). Sözcük, Pekarskiy'de *baay- II* 'bağlamak, sarmak' şeklinde geçmekte ancak ettirgen çatılı biçimi yer almamaktadır (1945, s. 81). Clauson sözcüğün Moğolca *ba-* fiilinden türeyen ettirgen biçim olduğunu belirtmekte ve yalnızca bir örnekte görüldüğünü yazmaktadır. Karahanlıca *batur-* eylemi günümüzde Yakutçada, dilin ses gelişmelerine uygun olarak *baaytar-* şeklinde varlığını devam ettirmektedir.

2.3 bıçaklen- *Hap. leg.* DLT '(adam) bıçak sahibi olmak, bıçaklanmak' (Clauson, 1972, s. 295): **Yak.** *bısaxtan-* 'bıçak tedarik etmek; bıçağa sarılmak, bıçakla tehdit etmek' (Pekarskiy, 1945, s. 99) > *bıhaxtan-* '1. bıçak sahibi olmak, bıçak almak, bıçaklanmak, 2. bıçakla saldırmak, bıçakla tehdit etmek' (Sleptsov vd., 1972, s. 95); *bıhaxtan-* '1. *bıhaxtaa-*'nın³ Dö. Bi.; 2. bıçaklanmak (tedarik etmek), bıçakla tehdit etmek' (Sleptsov vd., 2005, s. 767).

Clauson'da sözcüğün *bıçakle-*'den türeyen dönüşlü biçim ve hapax olduğu dışında bir bilgi bulunmamaktadır. DLT'ye ait *bıçaklen-* eylemi Yakutçada, dilin ses gelişmelerine uygun olarak *bısaxtan-* > *bıhaxtan-* şeklinde varlığını devam ettirmektedir. Yakutça *bısaxtan-* > *bıhaxtan-* sözcüğü semantik olarak da Kâşgarlı'nın *bıçaklen-* için verdiği anlamla aynıdır. Clauson, Pekarskiy'deki (1945) bu Yakutça veriyi gözden kaçırmış ve hapax olarak tanımlamıştır. Sözcük, Yakutça dışında Kâşgarlı'nın verdiği anlamdan farklı olarak Azerbaycan Türkçesinde *bıçaklan-* 'bıçaklanmak (bıçaklanma yaraları)' (Tağıyev vd., 2006, s. 293); Özbekçede *piçoklan-* 'bıçak ile yaralanmak, bıçaklanmak' (Ma'rufov vd., 1981, s. 590); Tatarcada *piçaklan-* 'pıçakla-'nın Ed. Bi.⁴ (TRS, 1966, s. 730); Türkiye Türkçesinde *bıçaklan-* 'bıçaklamak işine konu olmak' (TDK, 2011, s. 327) ve Türkmencede *piçaklan-* 'pıçakla-'nın Ed. Bi.' (Tekin vd., 1995, s. 528) şeklinde varlığını devam ettirmektedir.

2.4 bürileyü *Hap. leg.* DLT '(adam uludu) kurtlar gibi' (Clauson, 1972, s. 366): **Yak.** *börölüü* 'kurt gibi' (Pekarskiy, 1945, s. 126), *börölüü* 'kurt gibi' (Sleptsov vd., 1972, s. 79).

Karahanlıca *böri* sözcüğüne getirilen +*IA* isimden fiil yapma eki ve *-(y)ü* zarf-fiil ekiyle oluşturulmuş bu sözcüğün Yakutçadaki karşılığı çeşitli varyantları bulunan ve eklendiği isme "benzer, gibi" anlamlarını katan +*lüü* ekiyle türetilmiştir (Kruger, 1962, s. 115). Clauson'un hapax olarak tanımladığı Karahanlıca *bürileyü* sözcüğü bugün için yalnızca Yakutça ile tanımlanabilmektedir.

2.5 çart *Hap. leg.* DLT 'kırıntılar ve parçalar' (Clauson, 1972, s. 428): **Yak.** *sart I* '1. yonga, çıra; balık avlama sepeti yapmak için çubuklar hâlinde yarılan karaçam pedavrası, 2. uçlarında delikler bulunan ve o deliklere sokulan at kılından bağlarla sıkıştırma suretiyle bedenine sakatlanan yerine konulan tahtacıklar (cebireler)' (Pekarskiy, 1925, s. 201); *sart I* 'ince kalas, tahta ya da kıymık, çıra, tahta parçaları (örme

³ *bıhaxtaa-* 'bıçak temin etmek' (Sleptsov vd., 2005, s. 767).

⁴ *piçakla-* '1. kesmek; boğazlamak, bıçaklamak, hançerlemek, 2. bıçakla vurmak, (bir kişiyi) bıçaklamak' (TRS, 1966, s. 730).

sepet için)' (Sleptsov vd., 1972, s. 317); *sart II* 'sepetlerin örüldüğü geniş kıymıklar vb.' (Sleptsov vd., 2011, s. 286).

Karahanlıca *çart* sözcüğü Yakutçada, dilin ses gelişmelerine uygun olarak varlığını devam ettirmektedir. Sözcük, Yakutça dışında Türkiye Türkçesi ağızlarında da *çart* 'suların getirdiği çörçöp' (TDK, 2019, s. 1084) şeklinde tanımlanabilmektedir.

2.6 kaŋ II *Hap. leg.?* DLT 'kaz böyle bir ses çıkarmak' (Clauson, 1972, s. 630): **Yak.** *han II* 'yansıma ses' (Pekarskiy, 1945, s. 327).

Yakutçada varlığını sürdüren bu sözcük Pekarskiy'de yer almasına rağmen Sleptsov ve diğerlerinde (1972; 2012) görülmemektedir. Karahanlıca yansıma seslerden biri olan *kaŋ* sözcüğü Yakutça dışında Hakasçada *han II* 'cıvıltı, cıvıldaşma' (Arıkoğlu, 2005, s. 144) ve Kırgızcada *kaŋ II* 'yansıma ses' (Yudahin, 1985, s. 341) şeklinde varlığını sürdürmektedir.

2.7 kargaş- *Hap. leg.* DLT 'iki kişi birbirine lanet etmek' (Clauson, 1972, s. 656): **Yak.** *kıras-* '1. birlikte birisini tel'in etmek, 2. birbirini tel'in etmek' (Pekarskiy, 1945, s. 501); *kıras-* 'lanet etmek, lanet okumak, lanetlemek, ilençlemek, kargımak; birine lanet getirmek, birini tel'in etmek' (Sleptsov vd., 1972, s. 209); *kıras-* '*kıraa-*'nın⁵ İşt. Bi.' (Sleptsov vd., 2008, s. 312).

Yukarıda Karahanlıca *kargaş-* ile karşılaştırılan Yakutça biçim semantik açıdan Kâşgarlı'nın *kargaş-* için verdiği aynı anlamda varlığını devam ettirmektedir. Fonetik açıdan ise sözcüğün Yakutçanın ses kurallarına göre **kıraas-* şeklinde olması beklenirdi. Clauson'da sözcüğün *karga-*'dan türeyen işteş biçim ve hapax olduğu dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Karahanlıca *kargaş-* sözcüğü günümüzde Yakutça dışında; Çuvaşçada *harkaş-* / *harhaş-* / *harkış-* 'birbirine bağırarak, homurdanmak (köpekler hak.); kavga etmek, tartışmak, ağız kavgası yapmak, birbirine küfretmek, sövüşmek' (Fedotov, 1996, s. 312); Hakasçada *hargas-* '(birbirini) lanetlemek, (birbirine) beddua etmek, kargışmak' (Arıkoğlu, 2005, s. 153) ve Türkmencede *gargas-* '*harga-*'nın İşt. Bi.' (Tekin vd., 1995, s. 233) şeklinde varlığını sürdürmektedir.

2.8 kattur- *Hap. leg.?* DLT 'ipliğin iğneye döndürülmesini (geçirilmesini) emretmek; kavrulmuş tahılı yağla karıştırmak; iki şeyi birbirine karıştırmak' (Clauson, 1972, s. 605): **Yak.** *kittar-* 'birleşmek, katılmak, bir şeye yahut bir kimseye ilhak olunmak, bir şeye yanaşmak, uymak, muvafakat etmek; bir araya gelmek, birleşmek, iştirak etmek' (Pekarskiy, 1945, s. 511).

Yukarıda Karahanlıca *kattur-* ile karşılaştırılan Yakutça biçim semantik olarak Kâşgarlı'nın *kattur-* için verdiği aynı anlamda ve Yakutçanın ses gelişmelerine uygun olarak *kittar-* şeklinde varlığını devam ettirmektedir. Sözcük, Pekarskiy'de yer almasına rağmen Sleptsov ve diğerlerinde (1972; 2008) bulunmamaktadır. Clauson'un hapax olarak tanımladığı bu sözcük Yakutça dışında; Dolgancada *kittar-* '1.katmak, birleştirmek; 2. evlendirmek' (Stachowski, 1993, s. 171); Kırgızcada *kattır-* '*kat-* V'in Et.

⁵ *kıraa-* 'ihanet etmek, hainlik etmek; (birine) sert bir şekilde küfretmek, sövmek' (Sleptsov vd., 2008, s. 293-294).

Bi.⁶ (Yudahin, 1985, s. 360) ve Tuvacada *kattır-* 'gülmek, katıla katıla gülmek' (Ölmez, 2007, s. 193) şeklinde varlığını sürdürmektedir.

2.9 kazılın- *Hap. leg.* DLT 'zemin kırılmak ve içinde delikler oluşmak' (Clauson, 1972, s. 684): **Yak.** *xasılın-* 'kökün manasına göre; kazılmış, çukurlaştırılmış, kazıp çıkarılmış' (Pekarskiy, 1945, s. 346) > *xahılın-* '*manna xanaaba xahillibit*; buraya bir hendek kazılmış'⁷ (Sleptsov vd., 1972, s. 487); *xahılın-* '*xas-* I'in Ed. Bi.'⁸ (Sleptsov vd., 2016, s. 434).

Clauson'da sözcüğün *kazıl-*'dan türeyen dönüşlü biçim ve hapax olduğu dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Karahanlıca *kazılın-* sözcüğü Yakutçanın ses gelişmelerine uygun olarak *xasılın-* > *xahılın-* şeklinde Yakutçada varlığını devam ettirmektedir. Semantik açıdan da Kâşgarlı'nın *kazılın-* için verdiği anlamla aynıdır. Bu sözcük de günümüz Türk dilleri içinde yalnızca Yakutça ile tanıklanabilmektedir.

2.10 kığlat- *Hap. leg.* DLT 'toprağını hayvan gübresiyle gübrelemek; atını işletmek' (Clauson, 1972, s. 610): **Yak.** *kiillet-* 'gübreletmek, defi hacet ettirmek (adam ve hayvan hk.)' (Pekarskiy, 1945, s. 529).

Yukarıda verilen Karahanlıca *kığlat-* eyleminin Yakutçada ses bakımından öndamaksillaşarak *kiillet-* biçiminde varlığını devam ettirdiği görülmektedir. Yakutçada öndamaksillaşma çok yaygın görülen bir ses olayı olmasa da bunun örneklerine rastlamak mümkündür.⁹ Yakutça biçim, semantik açıdan da Kâşgarlı'nın *kığlat-* eylemi için verdiği aynı anlamda kullanılmaktadır. Clauson sözcüğü *kığ* biçiminde GB Osm.'da varlığını sürdürdüğünü yazmakta ancak *kığla-*'nın ettirgen biçimi olan *kığlat-*'ı hapax olarak tanımlamaktadır. Karahanlıca *kığlat-* eylemi bugün için yalnızca Yakutçayla tanıklanmaktadır. Sözcük Pekarskiy'de yer almasına rağmen Sleptsov ve diğerlerinde (1972; 2008) görülmemektedir.

2.11 kıımızlan- *Hap. leg.* DLT 'fermente edilmiş kısırak sütüne sahip olmak' (Clauson, 1972, s. 629): **Yak.** *kımıstan-* 'kıımız yapmak, hazırlamak; kıımızlanmak, hazır olmak (kıımız hk.)' (Sleptsov vd., 1972, s. 207); *kımıstan-* I '*kımıstaa-* I'in Ed. Bi.'¹⁰ (Sleptsov vd., 2008, s. 263).

Clauson'da (1972, s. 629) sözcüğün *kımız*'dan türeyen dönüşlü biçim ve hapax olduğu dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Karahanlıca *kıımızlan-* eylemi günümüz Türk dilleri içinde yalnızca Yakutçada, dilin ses gelişmelerine uygun olarak *kımıstan-* şeklinde tanıklanabilen ender sözcüklerden biridir. Yakutça biçim semantik açıdan da Kâşgarlı'nın *kıımızlan-* için vermiş olduğu anlamla aynıdır. Sözcük Sleptsov ve diğerlerinde (1972, 2008) yer almasına rağmen Pekarskiy'de (1917, 1945) görülmemektedir.

⁶ *kat-* V 'eklemek, katmak (2. madde)' (Yudahin, 1985, s. 358).

⁷ Yakutçada *xahılın-* maddesinde verilen *manna xanaaba xahillibit* ibaresindeki 'xahlı' sözcüğü 'kazılmak, kazılmış olmak' anlamında verilmiştir' (Sağır, 2020, s. 241).

⁸ *xas-* I '1. kazmak, bellemek, eşmek, küremek (toprak, kar, tahıl yığını); (bir şeyi) çıkarmak; 2. dikkatlice aramak, (bir şeyi) aramak, elle yoklamak; 3. elde etmek; (toynaklarıyla karın altından yem) çıkarmak (Yakut atları ve geyikleri hk.)' (Sleptsov vd., 2016, s. 419-420).

⁹ bk. *yıldızlan-* ve *yumun-*

¹⁰ *kımıstaa-* I 'kısırak sütünden kıımız hazırlamak, pişirmek' (Sleptsov vd., 2008, s. 262).

2.12 kınış- *Hap. leg.* DLT ‘genç erkekler iş başında enerjik olmak (ilişkiden zevk aldıkları zaman)’ (Clauson, 1972, s. 640): **Yak.** *kınıs-* ‘çiftleşmek, cinsî münasebette bulunmak’ (Pekarskiy, 1945, s. 499).

Karahanlıca *kınıs-* eylemi de Yakutçada, dilin ses gelişmelerine uygun olarak *kınıs-* şeklinde tanımlanabilmektedir. Fakat Yakutça biçim semantik açıdan Kâşgarlı’nın *kınıs-* için verdiği anlamdan biraz farklı anlamda varlığını devam ettirmektedir. Sözcük Pekarskiy’de yer almasına rağmen Sleptsov ve diğerlerinde (1972; 2012) bulunmamaktadır. Clauson, sözcüğün *kın-*’dan türeyen işteş biçim ve hapax olduğu dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sözcük günümüzde Yakutça dışında Hakasçada da *hınıs-* ‘(birbirini) sevmek, sevişmek’ (Arıkoğlu, 2005, s. 172) şeklinde varlığını devam ettirmektedir.

2.13 kırkış- *Hap. leg.?* DLT ‘yünü ve saçı kırpıda yardımcı olmak’ (Clauson, 1972, s. 656): **Yak.** *kırğıs-* II ‘birisiyle bıçaklaşmak’ (Pekarskiy, 1945, s. 503); *kırğıs-* ‘*kirt-*’ın İşt. Bi.’ (Sleptsov vd., 1972, s. 210); *kırğıs-* I ‘1. *kirt-*’ın¹¹ İşt. Bi.; 2. tartışmak, münakaşa etmek; şiddetle savaşmak, kavga etmek’ (Sleptsov vd., 2008, s. 322).

Karahanlıca *kırkış-* eylemi Yakutçada, dilin ses gelişmelerine uygun olarak *kırğıs-* şeklinde varlığını devam ettirmektedir. Fakat semantik açıdan Kâşgarlı’nın *kırkış-* için verdiği anlamdan farklıdır. Yakutçada *kırğıs-* şeklinde varlığını sürdüren bu sözcük Sleptsov ve diğerlerinde (1972) anlam belirtilmeden yalnızca *kirt-*’ın işteş biçimi olarak verilmiştir. Sleptsov ve diğerleri *kirt-* eylemi için ‘1. kesmek, kırmak; 2. kırmak, kökünü kazımak; yok etmek, imha etmek; kökünü kazımak; bozmak, harap etmek, imha etmek, tahrip etmek, yıkmak, yok etmek’ (1972, s. 210) anlamlarını vermiştir. Clauson’un soru işareti ile hapax olarak tanımladığı DLT’ye ait *kırkış-* eylemi Yakutça dışında Kazakçada *kırkıs-* ‘çatışmak, çekişmek, dalaşmak’ (Koç, Bayniyazov & Başkapan, 2003, s. s. 349); Kırgızcada *kırkış-* II ‘kırk- III’ün İşt. Bi.’¹² (Yudahin, 1985, s. 495); Özbekçede *kırkış-* ‘kırk-’ın İşt. Bi.’¹³ (Ma’rufov vd., 1981, s. 583); Tatarcada *kırkış-* ‘kesmeye, kırmaya yardımcı olmak’ (TRS, 1966, s. 509); Türkmencede *gırkış-* ‘gırk-’ın İşt. Bi.’¹⁴ (Tekin vd., 1995, s. 263); Türkiye Türkçesi ağızlarında *kırkış-* ‘çekişmek, kavga etmek’ (TDK, 2019, s. 2830); ve Yeni Uygurcada *kırkış-* ‘beraber kesmek, kesişmek, beraber kazmak, kazışmak’ (Necip, 1995, s. 237) şeklinde varlığını sürdürmektedir.

2.14 münle- *Hap. leg.* DLT ‘çorbayı yudumlamak’ (Clauson, 1972, s. 769): **Yak.** *minnee-* ‘(hastayı) et suyu ile beslemek’ (Pekarskiy, 1945, s. 634); *minnee-* ‘çorba pişirmek, et suyu pişirmek’ (Sleptsov vd., 1972, s. 239); *minnee-*, *miinne-* ‘1. çorba pişirmek; 2. onarmak, tamir etmek’ (Sleptsov vd., 2009, s. 260).

¹¹ *kirt-* ‘1. kesmek, dilimlemek; kırmak; budamak, biçmek (ör. saç, çimen); 2. bozmak, ihlal etmek, imha etmek, yıkmak, yok etmek; vurmak, öldürmek’ (Sleptsov vd., 2008, s. 333).

¹² *kırk-* III ‘1. kesmek, kırmak, budamak; kesmek, uçurmak; geçmek, katetmek, 2. çıkarmak, sökmek’ (Yudahin, 1985, s. 495).

¹³ *kırk-* ‘1. kesici bir alet ile kesmek, bıçaklamak, 2. kesmek ya da kestirmek (saç, sakal vb.), 3. *mec.* azaltmak, kısmak, 4. *mec.* örtmek, kapatmak, 5. *mec.* kestirme yoldan gitmek’ (Ma’rufov vd., 1981, s. 583-584).

¹⁴ *gırk-* ‘kesmek, kırmak’ (Tekin vd., 1995, s. 263).

Clauson'da sözcüğün *mün II*'den (bün II) türediği ve hapax olduğu dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Karahanlıca *münle-* eylemi Yakutçada, dilin ses gelişmelerine uygun olarak *minnee-* şeklinde tanıklanabilmektedir. Semantik açıdan ise Pekarskiy'nin (1945) tanımı Kâşgarlı'nın *münle-* için verdiği anlamla benzerlik gösterirken Sleptsov ve diğerlerinde (1972, 2009) farklıdır. Sözcük Yakutça dışında Tuvacada da *münne-* 'çorba içmek' (Ölmez, 2007, s. 221) olarak tanıklanabilmektedir.

2.15 münret- *Hap. leg.* DLT 'boğayı böğürtmek; ateş, tencereyi şiddetli ve gürültülü bir şekilde kaynatmak; bir öküz gibi böğürmesini ve bağırmasını sağlayana kadar adamı dövmek' (Clauson, 1972, s. 770): **Yak.** *menjiret-* 'menjiree-'nin Ett. Bi.'¹⁵ (Sleptsov vd., 1972, s. 248).

Yakutçada *mönjiree-* 'böğürmek' (Pekarskiy, 1945, s. 627; Sleptsov vd. 1972, s. 243; Sleptsov vd., 2009, s. 321) biçimi olmasına rağmen bunun ettirgen şekli olan **mönjiret-* sözcüğüne kaynaklarda rastlanılmamaktadır. Karahanlıca *münret-* eylemi Yakutçada, gerileyici benzeşmeye uğrayarak *menjiret-* şeklinde varlığını sürdürmektedir. Yakutça biçim semantik açıdan da Kâşgarlı'nın *münret-* için verdiği anlamla benzerlik göstermektedir. Clauson'da sözcüğün *münre-*'den türeyen ettirgen biçim ve hapax olduğu dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yakutçada *menjiret-* şeklinde varlığını sürdüren bu sözcük Pekarskiy'de (1972) ve Sleptsov ve diğerlerinde (2009) yer almazken Sleptsov ve diğerlerinde (1972) anlam belirtilmeden yalnızca *menjiree-*'nin ettirgen biçimi olarak verilmiştir. DLT'ye ait *münret-* eylemi günümüzde Yakutçada varlığını sürdüren ender sözcüklerden biridir.

2.16 sağış- *Hap. leg.* DLT 'sağımdaya yarışmak ve yardımlaşmak' (Clauson, 1972, s. 817): **Yak.** *ias-* II 'sağmaya yardım etmek' (Pekarskiy, 1945, s. 405); *ias-* 'ia- I'in İşt. Bi.'¹⁶ (Sleptsov vd., 1972, s. 521); *ias-* I 'ia- I'in İşt. Bi.'¹⁷ (Sleptsov vd., 2017, s. 339).

Clauson'da sözcüğün *sağ-*'dan türeyen işteş biçim ve hapax olduğu dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yakutçanın ses gelişmelerine uygun olarak *ias-* şeklinde Yakutçada varlığını sürdüren bu sözcük Sleptsov ve diğerlerinde (1972, 2017) anlam belirtilmeden yalnızca *ia-* I'in işteş biçimi olarak verilmiştir. Sözcük günümüzde Yakutça dışında Altaycada da *saaş-* 'birlikte sağmak' (Gürsoy-Naskali, Duranlı, 1999, s.147); Özbekçede *sogış-* 'sog-'un İşt. Bi.'¹⁸ (Ma'rufov vd., 1981, s. 74) ve Tatarcada *saviş-* 'sav- I'in İşt. Bi.'¹⁹ (TRS, 1966, s. 762) şeklinde varlığını sürdürmektedir.

2.17 satığla- / satığlaş- *Hap. leg.* DLT 'ticaret yapmak' (Clauson, 1972, s. 801): **Yak.** *atulaa-* 'satmak; ticaret yapmak; *atımı atulaa:* alışveriş etmek' (Pekarskiy, 1945, s. 42); *atulas-* 'satın almak, birisinden bir şeyi almak; alışveriş etmek' (Pekarskiy, 1945, s. 42); *atulaa-* 'satmak, satıp savurmak; satmak, ihanet etmek' (Sleptsov vd., 1972, s. 52); *atulas-* 'satın almak, almak, alışveriş yapmak' (Sleptsov vd., 1972, s. 53); *atulaa-* '1. satmak (ticari sözleşme hk.); 2. aldatmak, ihanet etmek, satmak' (Sleptsov vd., 2004, s. 661); *atulas-* 'satın almak, almak (Sleptsov vd., 2004, s. 662).

¹⁵ *menjiree-* 'böğürmek (boğa hk.), anırmak; homurdanmak, mırıldamak' (Sleptsov vd., 1972, s. 248).

¹⁶ *ia-* I 'süt sağmak, sağmak; yumurtlamak' (Sleptsov vd., 1972, s. 519).

¹⁷ *ia-* I 'süt sağmak, sağmak (ör. inek, kısrak)' (Sleptsov vd., 2017, s. 306).

¹⁸ *sog-* 'süt sağmak' (Ma'rufov vd., 1981, s. 74).

¹⁹ *sav-* I '1. süt sağmak, 2. *mec.* çekmek, germek, uzatmak' (TRS, 1966, s. 761).

Clauson, DLT'de geçen *satıġla-* ve *satıġlaş-* eylemlerinin aynı anlamda kullanıldıklarını fakat *satıġlaş-* biçiminin daha doğru olduğunu belirtmektedir. Aynı şekilde Erdal (1991, s. 565) ve Kaçalın ve Ölmez de (2019, s. 395) her iki şekilde kullanılan bu eylemlerden *satıġlaş-* biçiminin daha doğru olduğunu belirtmektedirler. Yukarıda da görüldüğü üzere Karahanlıca *satıġla-* ve *satıġlaş-* eylemleri bugün Yakutçanın ses gelişmelerine uygun olarak *atulaa-* ve *atulaas-* şeklinde Yakutçada varlığını sürdürmektedir. Semantik açıdan da Yakutçadaki biçimlerin Kaşgarlı'nın *satıġla-* ve *satıġlaş-* eylemleri için verdiği anlamla büyük ölçüde benzerlik gösterdiği görülmektedir. Sözcüğün *satıġlaş-* şekli Yakutçada dışında Başkurtçada *hatıvlaş-* '1. pazarlık etmek, 2. tartışmak, münakaşa etmek' (Özşahin, 2017, s. 187); Kumukçada *satıvlaş-* 'pazarlık yapmak, pazarlık etmek' (Pekacar, 2011, s. 289) ve Tatarcada *satulaş-* '1. pazarlık yapmak, çekişmek, anlaşma yapmak; 2. mec. tartışmak, ağız kavgası yapmak' (TRS, 1966, s. 780) şeklinde varlığını sürdürürken *satıġla-* biçimi Yakutça dışında Dolgancada *atulaa-* 'satmak' (Stachowski, 1993, s. 40) şeklinde tanımlanabilmektedir.

2.18 seşin-²⁰ *Hap. leg.* DLT 'adam kölesini dövmele tehdit etmek ve ona doğru ilerlemek; neredeyse yularından kurtulmak' (Clauson, 1972, s. 856): **Yak.** *esin-* 'uçup kaybolmak, yok olmak, boşalmak (silah hk.: boşalmak, atılmak); buzdan çözülmek (nehir hk.)' (Pekarskiy, 1945, s. 297) > *ehin-* '1. dışarı atmak, bir yana (kenara) atmak, püskürtmek, bir yana itmek; kesmek, çıkarmak, 2. tükenmek, bitmek, ortadan kalmak, yok olmak, 3. boşaltmak, deşarj etmek; yıkmak, bozmak, 4. ortaya çıkmak, meydana çıkmak, gün ışığına çıkmak, örtüsü kalkmak (nehir hk.)' (Sleptsov vd., 1972, s. 548); *ehin-* '1. *es l'in* Ed. Bi.; 2. boşalmak (ateşli silahlar ya da avlanma aletleri (olta vb.) hakkında; patlamak, infilak etmek (dinamit hk.); ateşlemek (silah hk.); 3. bitirmek, tüketmek (tüm güçleri), harcamak, kullanmak, tüketmek (tüm stokları); 4. örtüsü kalkmak, ortaya çıkmak; kurtulmak, bağımsızlığına kavuşmak; boşalmak, tahliye edilmek; buz örtüsü çözülmek (ilkbaharda nehir hk.)' (Sleptsov vd., 2018, s. 373-374).

Karahanlıca *seşin-* eylemi, Yakutçanın ses gelişmelerine uygun olarak *esin-* > *ehin-* şeklinde günümüz Türk dilleri içinde yalnızca Yakutçada varlığını devam ettirmektedir. Sözcüğün Yakutça biçimi semantik açıdan Kaşgarlı'nın *seşin-* için verdiği anlamdan biraz farklılık göstermektedir.

2.19 sıkırış- *Hap. leg.* DLT 'kekliklerin hepsi ıslık çalmak; ayrıca yılanlar vb. ıslık çaldıklarında (tısladıklarında) kullanılır' (Clauson, 1972, s. 816): **Yak.** *ıgırıs-* 'kökün anlamına göre; karşılıklı seslenmek' (Pekarskiy, 1945, s. 407).

Clauson'da sözcüğün *sıkır-* dan türeyen işteş biçim ve hapax olduğu dışında bir bilgi yer almamaktadır. Karahanlıca *sıkırış-* eylemi Yakutçanın ses gelişmelerine uygun olarak *ıgırıs-* biçiminde Yakutçada varlığını sürdürmektedir. Sözcüğün Yakutça biçimi semantik olarak da Kaşgarlı'nın *sıkırış-* için verdiği anlama yakındır. Karahanlıca *sıkırış-* ile karşılaştırılan Yakutça *ıgırıs-* eylemi Pekarskiy'de yer almasına rağmen Sleptsov ve diğerlerinde (1972; 2017) bulunmamaktadır. Sözcük, Yakutça dışında Altaycada *sıgırış-*

²⁰ Clauson'da *sesin-* olarak verilen madde başı, Nadelyayev vd. (1969, s. 497), Dankoff ve Kelly (1985, s. 159), Atalay (2006, s. 508), Ercilasun ve Akkoyunlu (2018, s. 815) ve Kaçalın ve Ölmez'e dayanarak *seşin-* şeklinde düzeltilmiştir (2019, s. 401).

'birbirine ıslık çalmak' (Gürsoy-Naskali, Duranlı, 1999, s. 153); Hakasçada *sıgırıs-* '1.gıcırdaşmak, (birbirine) ıslık çalmak; 2. birlikte ıslık çalmak' (Arikoğlu, 2005, s.421) ve Türkmencede *sıgırıs-* 'sıgır-'ın İşt. Bi.'²¹ (Tekin vd., 1995, s. 574) şeklinde varlığını sürdürmektedir.

2.20 söküğ²² *Hap. leg.* DLT 'şiddetle lanetlemek (ya da taciz etmek)' (Clauson, 1972, s. 820): **Yak.** *üöğüü* 'kökün anlamına göre: küfür, kötü konuşma, sövüşme, azarlama, ayıplama; ağız kavgası, münakaşa; çekiştirme, dedikodu, kov' (Pekarskiy, 1928, sü. 3134); *üöğüü* 'küfür, sövgü, kötü konuşma, sövüş, azarlama, ayıplama' (Sleptsov vd., 1972, s. 454); *üöğüü* 'üöx-'ün isim biçimi'²³ (Sleptsov vd., 2015, s. 467).

Clauson'un hapax olarak ele aldığı Karahanlıca *söküğ* sözcüğü Yakutçada Kâşgarlı'nın *söküğ* için verdiği aynı anlamda ve Yakutçanın ses gelişmelerine uygun olarak *üöğüü* şeklinde varlığını devam ettirmektedir. Sözcük, günümüz Türk dilleri içinde bugün için yalnızca Yakutça ile tanımlanabilmektedir.

2.21 taplaş- *Hap. leg.* DLT '(hepsi) memnun olmak, hoşnut olmak' (Clauson, 1972, s. 440): **Yak.** *taptas-* 'birbirini sevmek, sevişmek (sevgisini uyandırmak, hoşlanmak), tatlı diller dökmek, kompliman yapmak, (birine) aşık olmak, gönül vermek, gönlünü kaptırmak, tutulmak' (Pekarskiy, 1925, sü. 2563); *taptas-* 'birbirini sevmek, sevişmek; karşılıklı olarak birbirinden hoşlanmak, birbirini beğenmek'²⁴ (Sleptsov vd., 1972, s. 375); *taptas-* 'taptaa-'nın İşt. Bi.' (Sleptsov vd., 2013, s. 232).

Clauson'da sözcüğün *tapla-*'dan türeyen işteş biçim ve hapax olduğu dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Karahanlıca *taplaş-* sözcüğü Yakutçada Kâşgarlı'nın *taplaş-* için verdiği aynı anlamda ve Yakutçanın ses gelişmelerine uygun olarak *taptas-* şeklinde varlığını devam ettirmektedir. Sözcük, Yakutça dışında Karacay-Malkar Türkçesinde *tablaş-* 'uygun hâle gelmek, rahatlamak' (Tavkul, 2020, s. 334) şeklinde varlığını devam ettirmektedir.

2.22 tizin- *Hap. leg.?* DLT 'kendi incilerini dizmek' (Clauson, 1972, s. 576): **Yak.** *tihin-* '1. dizmek, geçirmek, takmak (kendi için); 2. bağını bağlayıp sıkamak, dikmek, sıkamak (kendisi)' (Sleptsov vd., 1972, s. 386); *tihin-* 'tis- I'in Ed. Bi.'²⁵ (Sleptsov vd., 2013, s. 382).

²¹ *sıgır-* 'ıslık çalmak' (Tekin vd., 1995, s. 574).

²² Clauson'da *söküğ* olarak verilen madde başı, Dankoff ve Kelly (1985, s. 166), Ercilasun ve Akkoyunlu (2018, s. 831) ve Erdal'a (1991, s. 270) dayanarak *söküğ*, şeklinde düzeltilmiştir. Erdal (1991, s. 270) sözcüğün CC.'ta *sök-* şeklinde geçtiğini belirtip, Le Coq, EDPT vb.'deki *sög-* biçimindeki yazımı doğru kabul etmemektedir. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018, s. 427), sözcüğün Hak. *sök-* II 'sövmek, kötü söylemek' ve Şor *sök-* '1. sövmek, küfür etmek, hakaret etmek' örneklerinden hareketle Eski Türkçede de sözcüğün sonundaki ünsüzün tonsuz olduğunu düşünmektedirler. Ayrıca sözcüğün CC.'ta *sök-* 'sövmek' şeklinde tanımlanabildiğini yazmışlardır. Sözcük, Atalay'da (2006, s. 532) *sögük*, Nadelyayev vd.'de (1969, s. 510) ise *sökük* şeklindedir.

²³ *üöx-* 'küfretmek, sövmek, sövüp saymak, azarlamak, çıkışmak, paylamak, hakaret etmek' (Sleptsov vd., 2015, s. 515).

²⁴ *taptaa-* '1. birine karşı sevgi hissetmek, hoşlanmak; 2. bağımlı olmak, düşkün olmak; 3. şefkat, sevgi göstermek; sevmek, sevip okşamak; 4. nezaket göstermek, nazik olmak' (Sleptsov vd., 2013, s. 226-227).

²⁵ *tis- I* '1. dizmek, geçirmek; 2. sıkamak, sıkıp bağlamak (örn: büyük çanta, sırt çantası), ip, bağ vb. deliklerden veya ilmeklerden geçirme; 3. belirli bir fenomeni sanatsal olarak tasvir etmek için estetik

Clauson'da sözcüğün *tiz-*'den türeyen dönüşlü biçim ve hapax olduğu dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Clauson'un soru işareti ile hapax olarak verdiği Karahanlıca *tizin-* eylemi Yakutçada, dilin ses gelişmelerine uygun olarak *tihin-* şeklinde varlığını sürdürmektedir. Sözcüğün Yakutça biçimi semantik açıdan da Kâşgarlı'nın *tizin-* için verdiği anlamla aynıdır. Günümüzde yalnızca Yakutça ile tanıklanabilen bu sözcük Sleptsov ve diğerlerinde yer almasına rağmen muhtemel **tisin-* biçimiyle Pekarskiy'de (1927) bulunmamaktadır.

2.23 tiziş- *Hap. leg.* DLT 'dizmede yarışmak ve yardımlaşmak (birlikte dizmek)' (Clauson, 1972, s. 577): **Yak.** *tihis-* 'tis-'in İşt. Bi.'²⁶ (Sleptsov vd., 1972, s. 386); *tihis-* 'tis-'in İşt. Bi.'²⁷ (Sleptsov vd., 2013, s. 382).

Clauson'da sözcüğün *tiz-*'den türeyen işteş biçim ve hapax olduğu dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Karahanlıca *tiziş-* eylemi Yakutçada Kâşgarlı'nın *tiziş-* için verdiği aynı anlamda ve Yakutçanın ses gelişmelerine uygun olarak *tihis-* şeklinde varlığını sürdürmektedir. Yakutçada *tihis-* şeklinde varlığını sürdüren bu sözcük Sleptsov ve diğerlerinde bulunmasına rağmen muhtemel **tisis-* biçimiyle Pekarskiy'de (1927) yer almamaktadır. Karahanlıca *tiziş-* eylemi Yakutça dışında Altaycada *tiziş-* 'birlikte dizmek' (Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999, s. 179); Kırgızcada *tiziş-* 'tiz- II'nin İşt. Bi.'²⁸ (Yudahin, 1985, s. 233); Tatarcada *tězëş-* 'töz-'in İşt. Bi.'²⁹ (TRS, 1966, s. 875) ve Türkmencede *düzüş-* 'düz-'ün İşt. Bi.'³⁰ (Tekin vd., 1995, s. 188) şeklinde varlığını sürdürmektedir.

2.24 türüş- *Hap. leg.?* DLT '(parşömeni) yuvarlamada (dürmede) yardım ve yarış etmek' (Clauson, 1972, s. 554): **Yak.** *tüürüs-* 'tüür-'ün İşt. Bi.'³¹ (Sleptsov vd., 1972, s. 417); *tüürüs-* 'tüür-'ün İşt. Bi.'³² (Sleptsov vd., 2014, s. 325).

Karahanlıca *türüş-* eylemi Yakutçada Kâşgarlı'nın verdiği aynı anlamda ve Yakutçanın ses gelişmelerine uygun olarak *tüürüs-* şeklinde varlığını sürdürmektedir. Yakutça *tüürüs-* sözcüğü Sleptsov ve diğerlerinde bulunmasına rağmen Pekarskiy'de (1927) görülmemektedir. Clauson'un *tür-*'den türeyen işteş biçim ve soru işareti ile hapax olarak verdiği bu sözcük günümüzde Yakutça dışında Altaycada *türüş-* 'birlikte katlamak, sıvamak' (Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999, s. 190); Hakasçada *türüş-* "birlikte dürmek, toplamak, yığmak' (Arıkoğlu, 2005, s. 535); Kırgızcada *türüş-* 'tür-

açıdan zarif sözcükleri seçip sıralamak, bir araya getirmek; 4. dedikodu toplamak' (Sleptsov vd., 2013, s. 378-379).

²⁶ *tis-* '1. dizmek, geçirmek; sap takmak, geçirmek, takmak; 2. bağını bağlayıp sıkamak; kaytanla (sicimle) dikmek' (Sleptsov vd., 1972, s. 385).

²⁷ bk. *tis-* I

²⁸ *tiz-II* '1. dizmek, 2. sıraya dizmek, hizaya getirmek' (Yudahin, 1985, s. 233).

²⁹ *töz-* '1. dizmek, geçirmek; 2. sıralamak, düzenlemek' (TRS, 1966, s. 875).

³⁰ *düz-* '1. dizmek, 2. toplamak, parçaları yerli yerine koymak, 3. akort etmek, 4. kurmak' (Tekin vd., 1995, s. 186).

³¹ *tüür-* 'dürmek, bükmek, yuvarlamak, rulo yapmak; azaltmak, daraltmak, indirmek; çevirmek, dönmek, kıvrırmak, sapmak, vurmak; dönmek, sapmak; büküp kaldırmak; sığmak, toplamak; yumaklamak, sarıp dolamak' (Sleptsov vd., 1972, s. 417).

³² *tüür-* '1. bükmek, burmak, katlamak; sarmak, dürmek; 2. zorlamak, mecbur etmek' (Sleptsov vd., 2014, s. 324).

İl'nin İşt. Bi.'³³ (Yudahin, 1985, s. 286) ve Tatarcada *törëş-* 'tör-'ün İşt. Bi.'³⁴ (TRS, 1966, s. 957) şeklinde tanımlanabilmektedir.

2.25 yarınla- *Hap. leg.* DLT 'kürek kemiğine vurmak' (Clauson, 1972, s. 971): **Yak. sarınnaa-** 'omuzlamak, omuz vurmak, omuzuyla vurmak' (Pekarskiy, 1925, sü. 2114).

Clauson'da (1972, s. 971) sözcüğün *yarın'*dan türediği ve hapax olduğu dışında bir bilgi bulunmamaktadır. Karahanlıca *yarınla-* eylemi Yakutçada, dilin ses gelişmelerine uygun olarak *sarınnaa-* şeklinde varlığını devam ettirmektedir. Yakutça biçim semantik açıdan da Kâşgarlı'nın *yarınla-* için verdiği anlamla aynıdır. Günümüzde yalnızca Yakutça ile tanımlanabilen bu sözcük Pekarskiy'de yer almasına rağmen Sleptsov ve diğerlerinde (1972, 2011) bulunmamaktadır.

2.26 yértür- *Hap. leg.* DLT 'dalı böldürmek, yardırmak' (Clauson, 1972, s. 961): **Yak. siirder-** 'siir-'in Ett. Bi.'³⁵ (Sleptsov vd., 1972, s. 322); *siirder-* 'siir-'in Ett. Bi.'³⁶ (Sleptsov vd., 2011, s. 372).

Karahanlıca *yértür-* sözcüğü Yakutçada, dilin ses gelişmelerine uygun olarak *siirder-* şeklinde varlığını sürdüren bu sözcük Sleptsov ve diğerlerinde bulunmasına rağmen Pekarskiy'de (1926) görülmemektedir. Clauson'un *yer-* 'den türeyen ettirgen biçim ve hapax olarak belirttiği Karahanlıca *yértür-* sözcüğü bugün için yalnızca Yakutça ile tanımlanabilmektedir.

2.27 yıldızlan- *Hap. leg.* DLT 'ağaç iyi köklenmek; (insan) bir yerde kök salmak' (Clauson, 1972, s. 924): **Yak. silisten-** 'kökleşmek, yerleşmek, kök salmak, köklenmek, kök tutmak' (Pekarskiy, 1925, sü. 2220); *silisten-* 'kök salmak' (Sleptsov vd., 1972, s. 323); *silisten-* '1. kök vermek, kök salmak, köklenmek; 2. kökler ayrılmak, baş vermek' (Sleptsov vd., 2011, s. 389).

Clauson'da sözcüğün *yıldız'*dan türeyen dönüşlü biçim ve hapax olduğu dışında herhangi bir bulunmamaktadır. Karahanlıca *yıldızlan-* eylemi Yakutçada Kâşgarlı'nın *yıldızlan-* eylemi için verdiği aynı anlamda, ses bakımından ise öndamaksillaşip, Yakutçanın ses gelişmelerine uygun olarak *silisten-* şeklinde varlığını sürdürmektedir. Bu sözcük günümüzde yalnızca Yakutça ile tanımlanabilmektedir.

2.28 yoğuş- *Hap. leg.* DLT 'silmede yardımcı olmak' (Clauson, 1972, s. 894): **Yak. sotus-** 'sot-'un İşt. Bi.'³⁷ (Sleptsov vd., 1972, s. 335); *sotus-* '1. sot-'un İşt. Bi.; 2. (biriyle) yumruk yumruğa dövüşmek, kavga etmek'³⁸ (Sleptsov vd., 2011, s. 557).

Clauson'da sözcüğün *yod-*'dan türeyen işteş biçim ve hapax olduğu dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Karahanlıca *yoduş-* eylemi Yakutçanın ses

³³ *tür-* 'sarmak, paketlemek, sıvamak (pantolonun paçalarını), 2. gözden geçirmek, muayene etmek' (Yudahin, 1985, s. 284).

³⁴ *tör-* 'sarmak, sarmalamak, yuvarlamak, kıvırmak' (TRS, 1966, s. 959).

³⁵ *siir-* 'yarmak; delmek, deşmek; parçalamak, paramparça etmek, yırtmak' (Sleptsov vd., 1972, s. 322).

³⁶ *siir-* 'yırtmak, parçalamak, paramparça etmek, yarmak, ayırmak' (Sleptsov vd., 2011, s. 372).

³⁷ *sot-* 'sürmek, ovmak; silmek; kurulamak, kurutmak' (Sleptsov vd., 1972, s. 335).

³⁸ *sot-* '1. kurutmak; kurulamak, silmek; 2. üstünü örtmek, kapamak, saklamak; giymek; 3. (bir yazıyı) çizmek, silmek, karalamak; temizlemek, kazımak; 4. kurtarmak, serbest bırakmak; bir borcu affetmek; 5. bozmak, harap etmek, yok etmek; (ortadan) kaldırmak, silip süpürmek' (Sleptsov vd., 2011, s. 551-552).

gelişmelerine uygun olarak Yakutçada *sotus-* şeklinde varlığını devam ettirmektedir. Yakutçada *sotus-* şeklinde varlığını sürdüren bu sözcük Sleptsov ve diğerlerinde bulunurken Pekarskiy'de (1926) görülmemektedir. Karahanlıca *yoduş-* eylemi bugün için yalnızca Yakutçayla tanıklanabilen sözcüklerden biridir.

2.29 yularla- *Hap. leg.* DLT '(atı) yularlamak' (Clauson, 1972, s. 932): **Yak.** *sulardaa-* 'dizginlemek (atı), dizgin giydirmek, yular takmak' (Pekarskiy, 1925, sü. 2328); *sulardaa-* 'yular giymek, geçirmek, takmak' (Sleptsov vd., 1972, s. 341); *sulardaa-* 'yular giymek, geçirmek, takmak' (Sleptsov vd., 2012, s. 116).

Clauson'da sözcüğün *yular'*dan türediği ve hapax olduğu dışından bir bilgi bulunmamaktadır. Karahanlıca *yularla-* eylemi Yakutçada Kâşgarlı'nın *yularla-* eylemi için verdiği anlamda ve Yakutçanın ses gelişmelerine uygun olarak *sulardaa-* şeklinde varlığını devam ettirmektedir. Bu sözcük Yakutça dışında Tuvacada da *çularla-* 'yularlamak' (Ölmez, 2007, s. 127) tanıklanabilen ender sözcüklerden biridir.

2.30 yularlan- *Hap. leg.* DLT '(at) yularlanmak' (Clauson, 1972, s. 932): **Yak.** *sulardan-* '*sulardaa-*'nın Ed. Bi.'³⁹ (Sleptsov vd., 1972, s. 341); *sulardan-* '*sulardaa-*'nın Ed. Bi.'⁴⁰ (Sleptsov vd., 2012, s. 116).

Karahanlıca *yularlan-* eylemi Yakutçanın ses gelişmelerine uygun olarak Yakutçada *sulardan-* şeklinde varlığını sürdüren sözcüklerden biridir. Yakutçada *sulardan-* şeklinde varlığını sürdüren bu sözcük Sleptsov ve diğerlerinde bulunmasına rağmen Pekarskiy'de (1926) görülmemektedir. Clauson'un *yularla-*'dan türeyen dönüşlü biçim ve hapax olarak ele aldığı Karahanlıca *yularlan-* sözcüğü günümüzde Yakutçada varlığını sürdüren sözcüklerden biridir.

2.31 yumun- *Hap. leg.* DLT 'gözlerini yumar gibi yapmak' (Clauson, 1972, s. 937): **Yak.** *simin-* II 'gözlerini kapatmak, yummak, gözlerini sım sıkı yummak' (Pekarskiy, 1925, sü. 2227).

Clauson'da sözcüğün *yum-*'dan türeyen dönüşlü biçim ve hapax olduğu dışında bir bilgi bulunmamaktadır. Karahanlıca *yumun-* eylemi Yakutçanın ses gelişmelerine uygun olarak Yakutçada *simin-* şeklinde varlığını devam ettirmektedir. Bugün için yalnızca Yakutça ile tanıklanabilen bu sözcük Pekarskiy'de yer almasına rağmen Sleptsov ve diğerlerinde (1972, 2004-18) bulunmamaktadır.

Sonuç

Bu çalışma sonucunda Clauson'un (1972), EDPT'de hapax legomenon olarak tanımladığı DLT'deki ünsüzle başlayan 32 sözcüğün Yakutçada varlığını devam ettirdiği tespit edilmiştir. Bu sözcüklerden Clauson'un (1972) Yakutça için yararlandığı kaynak olan Pekarskiy'nin dört ciltlik *Slovar' yakutskogo yazıka* (1917-1928) adlı eserinde gözden kaçırıp hapax olarak belirttiği DLT'deki *bağığ, biçeklen-, bōrileyü, çart, kañ, karğaş-, kattur-, kazlın-, kığlat-, kınış-, kırkış-, münle-, sağış-, satığla-, satığlaş-, seşin-, sıkriş-, söküğ, taplaş-, yarınla-, yıldızlan-, yularla-, yumun-* sözcükleri Yakutça ile tanıklanıp hapax legomenon olma niteliklerini yitirmişlerdir. Bunların dışında hapax olarak tanımlanan ve yalnızca Sleptsov ve diğerlerinde (1972; 2004-2018) yer alan *batur-* II,

³⁹ Bk. *sulardaa-*.

⁴⁰ Bk. *sulardaa-*.

kımızlan-, *münret-*, *tizin-*, *tiziş-*, *türüş-*, *yértür-*, *yoğuş-*, *yularlan-* sözcüklerinin de Yakutça ile tanıklanabildiği tespit edilmiştir. Clauson'un basım yılı itibariyle bu kaynaktan yararlanamadığı göz önünde bulundurulduğunda DLT'ye ait bu sözcükleri hapax legomenon olarak vermesi olağandır.

Clauson'un DLT'e özgü olarak gösterdiği *batur- II*, *börileyü*, *kazlın-*, *kığlat-*, *kımızlan-*, *münret-*, *seşin-*, *söküg*, *tizin-*, *yarınla-*, *yértür-*, *yıldızlan-*, *yoğuş-*, *yularlan-*, *yumun-* sözcüklerinin yalnızca Yakutça ile tanıklanabildiği tespit edilmiştir. Geriye kalan; *bakığ*, *biçeklen-* *çart*, *kañ II*, *karğaş-*, *kattur-*, *kınış-*, *kırkış-*, *münle-*, *sağış-*, *satığla-*, *satığlaş-*, *sıkırış-*, *taplaş-*, *tiziş-*, *türüş-*, *yularla-*, sözcüklerinin Yakutça dışında diğer çağdaş Türk dillerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında varlıklarını devam ettirdikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Extended Abstract

Hapax legomenon, a Greek term, is defined as a word that 'occurs only once' in a corpus or a literary work. In his monumental study titled as *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Sir Gerard Clauson compiles the vocabulary of historical Turkish texts belonging to the period before the XIIIth century and he identifies the words that occur only once with the abbreviation hap. leg. (hapax legomenon). The vast majority of these words identified as hapaxes by Clauson are the only examples recorded in the *Compendium of The Turkic Dialects*. This study aims to compare the specific words in the *Compendium of The Turkic Dialects*, defined as hapax legomenon in Clauson's etymological dictionary, with Yakut and to determine whether these words continue to survive in Yakut. In the study, the hapaxes *bakığ*, *batur- II*, *biçeklen-*, *börileyü*, *çart*, *kañ II*, *karğaş-*, *kattur-*, *kazlın-*, *kığlat-*, *kımızlan-*, *kınış-*, *kırkış-*, *münle-*, *münret-*, *sağış-*, *satığla-*, *satığlaş-*, *seşin-*, *sıkırış-*, *söküg*, *taplaş-*, *tizin-*, *tiziş-*, *türüş-*, *yarınla-*, *yértür-*, *yıldızlan-*, *yoğuş-*, *yularla-*, *yularlan-* and *yumun-* in the *Compendium of The Turkic Dialects*, which Clauson states as hapax, starting with a consonant were analysed. These words have been compared with other Turkic languages, including Yakut, primarily. To determine the Yakut equivalents of these words in the *Compendium of The Turkic Dialects*, three primary sources were used. The first one is the four-volume work titled *Slovar' yakutskogo yazıka* by Pekarskiy (1917-1928), and the translation of the first volume of this work published by the Turkish Language Institution (1945). The other two sources are Sleptsov et al.'s (1972) work titled *Yakutsko-russkiy slovar'*, which published after Clauson's etymological dictionary, and the 15-volume *Bolshoy tolkoviy slovar' yakutskogo yazıka* prepared by Sleptsov et al. (2004-2018), which is one of the most recent studies of the Yakut language. As a result, it was determined that out of the 32 words included in the study, 15 words, *batur- II*, *börileyü*, *kazlın-*, *kığlat-*, *kımızlan-*, *münret-*, *seşin-*, *söküg*, *tizin-*, *yarınla-*, *yértür-*, *yıldızlan-*, *yoğuş-*, *yularlan-* and *yumun-*, survive only in Yakut, while the remaining 17 words, *bakığ*, *biçeklen-*, *çart*, *kañ II*, *karğaş-*, *kattur-*, *kınış-*, *kırkış-*, *münle-*, *sağış-*, *satığla-*, *satığlaş-*, *sıkırış-*, *taplaş-*, *tiziş-*, *türüş-* and *yularla-*, survive in at least one more of the Turkic language such as, Altai, Azerbaijani Turkish, Bashkir, Chuvash, Dolgan, Khakas, Karachay-Balkar Turkish, Kazakh, Kyrgyz, Kumyk, Uzbek, Tatar, Tuvan, Turkey Turkish and dialects, Turkmen and New Uyghur along with Yakut. Apart from these

32 words, which we have taken as the item head in our study, the words *balıklan-*, *bışığla-*, *kārlan-*, *karlat-*, *keçtür-*, *keçürt-*, *kıdığla-*, *kıdığlan-*, *konuklaş-*, *kuçtur-*, *küdüş-*, *küze-*, *seşlin-*, *sınarla-*, *sünüklen-*, *taplat-*, *tarmaqlan-*, *tarmat-*, *tiklin-*, *tişet-*, *tizlin-*, *toplun-*, *tuğla-*, *tünürlen-*, *türlün-*, *yitükle-*, *yodun-*, which seem to be specific to Karakhanid Turkish, were previously attested in Yakut language in Yıldız's (2014) article titled as *Hapax Legomenon's Evident In Yakut-II: The Case of The Hapaxes Starting with Consonants*, so they were not included in the comparison.

Kısaltmalar

bk.	: bakınız
C.	: Cilt
CC.	: Codex Cumanicus
COT	: Compendium Of The Turkic Dialects
çev.	: çeviren
Ed.	: editör
DLT	: Dîvânu Lugâti't-Türk
Dö. Bi.	: Dönüşlü Biçim
DS	: Derleme Sözlüğü
DTS	: Drevnetyurkskiy slovar'
EDPT	: An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish
Ed. Bi.	: Edilgen Biçimi
Ett. Bi.	: Ettirgen Biçimi
EUyg.	: Eski Uygurca
GB	: Güney Batı
Hak.	: Hakasça
SUyg.	: Sarı Uygurca
hap. leg.	: hapax legomenon
hk.	: Hakkında
İşt. Bi.	: İsteş Biçimi
Kaş.	: Kâşgarlı
mec.	: mecaz
Osm.	: Osmanlı
Ör.	: Örnek
sü.	: sütun
TDK	: Türk Dil Kurumu
TRS	:Tatarsko-russkiy slovar'
TS	: Türkçe Sözlük
Tuv.	: Tuvaca
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
Yak.	: Yakutça

Kaynakça

- Arıkoğlu, E. (2005). *Örneklî Hakaşça-Türkçe sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ata, A. (2012). Rylands nüshası satırarası Türkçe Kur'an tercümesi'nde hapax. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 19(1), 1-12.
- Atalay, B. (2006). *Divanü Lûgat-it-Türk (Dizin) IV* (5. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (2006). *Divanü Lûgat-it-Türk I* (5. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2018). Tek örnek yundak sözcüğü üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 66 (1), 151-163.
- Bussmann, H. (2006). *Routledge dictionary of language and linguistic* (G. Trauth ve K. Kazzazı, çev. and ed.). London and New York: Routledge.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1985). *Compendium of the Turkic dialects III*. Harvard: Harvard University Office of the University Publisher.
- Demirci, Ü. Ö. (2018). Tarama ve derleme sözlükleri ile tanımlanan 'hapaxlar' I. *Uluslararası Türk Dili Çalıştayı*, 139-147.
- Doğan, C. (2019). Dîvânü Lugâti't-Türk'teki hapax kelimelere Behcetü'l-Hadâyık'tan tanımlar. *Yeni Türkiye Dergisi*, 105, 320-327.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânü Lugâti't-Türk* (3. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation I-II*. Wiesbaden: Otto Harratsowitz.
- Fedotov, M. R. (1996): *Etimologičeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka II*. Çeboksarı.
- Kaçalin, M. S. ve Ölmez, M. (2019). *Dîvânü Lugâti't-Türk* (1. baskı). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Koç, K., Baynıyazov, A. & Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Krueger, J. R. (1962). *Yakut manual*. Indiana: Indiana University Publications.
- Küçük, S. ve Demirci, Ü. Ö. (2016). Dîvânü Lugâti't-Türk'teki hapaxlar -1-. II. *Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu, Bişkek: Mahmud Kaşgari Doğu Üniversitesi*, 160-166.
- Ma'rufov, Z. M. (ed.). (1981). *Özbek tilining izohli lugati I-II*. Moskova: Rus Tili Nashriyoti.
- Nadelyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R. ve Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurskiy slovar'*. Leningrad: Nauka.
- Naskali, E. G. ve Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Necip, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü* (İ. Kurban, çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, M. (2000). Tuvacanın eskiliği üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 10, 133-138.
- Ölmez, M. (2007). *Tuvanischer wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen (Tuvacanın Sözoarlığı-Eski Türkçe ve Moğolca Denklikleriyle)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

- Ölmez, M. (2008). *Dîvānu Luġāti't-Türk'teki tek örnekler üzerine (1)*. (M. Kalkışım ed.). *Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu* içinde (s. 295-297). Rize.
- Ölmez, M. (2011). Tek örnek tek örnek değildir: Eski Türkçe üz 'sağır' Sözü Hakkında. *Mahmūd al-Kaşġari'nin 1000. Doğum Yıldönümü Dolayısıyla Divānu Luġāti't-Türk Sempozyumu (5-7 Eylül 2008)* içinde (s. 245-251). (H. Develi, M. S. Kaçalın, F. Kırıl, M. Ölmez, T. Çulha, haz.). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pakendorf, B. (2007). *Contact in the prehistory of the Sakha (Yakuts): Linguistic and Genetic Perspectives*. Utrecht: LOT.
- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pekarskiy, E. K. (1917). *Slovar' yakutskogo yazıka I*. Petrograd': İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Pekarskiy, E. K. (1925). *Slovar' yakutskogo yazıka III*. Leningrad: Akademii Nauk Soyuz Sovetskix Sotsialistiçeskix Respublik.
- Pekarskiy, E. K. (1927). *Slovar' yakutskogo yazıka II*. Leningrad: Akademii Nauk Soyuz Sovetskix Sotsialistiçeskix Respublik.
- Pekarskiy, E. K. (1928). *Slovar' yakutskogo yazıka IV*. Leningrad: Akademii Nauk Soyuz Sovetskix Sotsialistiçeskix Respublik.
- Pekarskiy, E. K. (1945). *Yakut dili sözlüğü I (A-M)*. İstanbul: TDK, Ebüzziya Matbaası.
- Röhrborn, K. (1977). *Uigurisches wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen texte aus zentralasien I*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Sağır, C. (2020). *Dîvānu Luġāti't-Türk ile Yakutçanın söz varlığı bakımından karşılaştırılması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sağır, C. (2023). Çağdaş Türk yazı dilleri ve Türkiye Türkçesi ağızları ile tanıklanabilen eski Türkçe hapaxlar. (P. Küçüker, İ. Uçar ed.). *XV. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu* içinde (s. 690-702). Sakarya.
- Sleptsov, P. A. (Ed.), (2004-2018). *Bol'shoy tolkoviy slovar' yakutskogo yazıka I-XV*. Novosibirsk: Nauka Press.
- Sleptsov, P. A., Korkina, E. İ., Koryakina, K. N., Kılâtçanov, S. P., Nikiforov, G. A., Okoneşnikov, E. İ., ... Haritonov, L. N. (1972). *Yakutsko-russkiy slovar'*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- Stachowski, M. (1993). *Dolganischer wortschatz*. Kraków: Nakladem Uniwersytetu Jagiellonskiego.
- Tağıyev, M. T., Axundov, A. A., Hüseyinov, F. H., Aydınov, İ. M., Kərimov, İ. M. ve Qurbanova, R. İ. (2006). *Azərbaycanca-rusça lüğət I-IV*. Bakü: Şərq - Qərb.
- Tavkul, U. (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z. ve Eker, S. (1995). *Türkmence-Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Tezcan, S. (2008). *Dîvan Luġāti't-Türk'te tek veriler (hapax legomena)*. M. Kalkışım (Ed.). *Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu* içinde (s. 298-302). Rize.

- Toprak, F. (2018). Karahanlı Türkçesinde çıça ve tutaşı sözcükleri üzerine. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3(1), 3-12.
- TRS = *Tatarsko-russkiy slovar'* (1966). Moskova: Akademiya Nauk.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe sözlük* (11.baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2019). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü* (4. baskı). C. I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2019). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü* (4. baskı). C. II. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2019). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü* (4. baskı). C. III. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2019). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü* (4. baskı). C. VIII. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uçar, E. (2012). Eski Türkçe hapaxlar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 73- 100.
- Yıldız H. (2021). Başkurtçayla tanıklanabilen eski Türkçe hapaxlar. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TUDED)*. 61/2; 747-762.
- Yıldız, H. (2007). Orhon yazıtlarından Yakutça ve Dolgancaya ulaşan eskicil sözvarlığı. *Sibirische Studien*, 2 (1), 13-40.
- Yıldız, H. (2011). Yakutçayla tanıklanabilen hapax legomenon'lar. *International Journal of Central Asian Studies*, C. 15, 21-42.
- Yıldız, H. (2014). Yakutçayla tanıklanabilen hapax legomenon'lar II: Ünsüzle Başlayan Hapax'ların Durumu. *Sibirische Studien*, 2 (5), 37-54.
- Yudahin, K. K. (1985). *Kirgizsko-russkiy slovar' I-II*. Moskova: Sovyetskaya Entsiklopediya.

Şem ü Pervâne Mesnevileri: Hava Arketipinin Nesîm/Bâd-ı Sarsar Figüründeki İmgesel Yansımaları

Şem ü Pervâne Masnavis: Imaginative Reflections of the Air Archetype in the Figure of Nesîm/Bâd-ı Sarsar

Nihal YAVUZ *

C. G. Jung, arketip kuramı ile insanlığın evrensel ve kolektif bilinçdışı kültürel temsillere sahip olduğunu ortaya koymuştur. İnsan muhayyilesinin ortak temsilleri olan arketiplerin ilk örnekleri mitlerde yer alır. Mitolojik motifler olarak var olan arketipler, tarihsel süreçte masal, destan, efsane gibi anlatılarda varlığını sürdürür. Edebi metinlerde ve farklı sanat dallarında çeşitli imgeler ve semboller aracılığıyla kendini gösterir. Bu durum, edebi metinlerin arketipsel eleştirisiyle ele alınmasına ve metinlerde çeşitli imgelerle tekrar eden arketiplerin incelenmesine imkân sağlar. Klasik Türk şiiri başta Türk kültür coğrafyası olmak üzere farklı kültür ve kaynaklardan beslenen bir şiiirdir. Dolayısıyla Klasik Türk şiirinin başlıca metinlerinden olan mesnevilerde arketiplerin pek çok kez tekrar ettiğini söylemek mümkündür. Mesnevilerin kişi kadrosunda yer alan birçok tabiat unsurunun da birer arketip olarak yer aldığını görürüz. Bu çalışmada, Şem ü Pervâne mesnevilerinin kişilerinden nesîm/bâd-ı sarsar, hava arketipi bağlamında incelenmiştir. Hava, evrenin yaratılışında etkin olduğuna inanılan dört ana unsurdan ve ilk arketiplerden biridir. Tıpta ise insan vücudundaki kana karşılık gelmektedir. Baskın olduğu durumlarda, asabiyet ve değişken mizaca neden olur. Mitoloji ve semavî dinlerde rüzgâr imgesi incelendiğinde, fiziksel, zamansal, mekânsal ve mizaç olarak benzer özellikler taşıdığı tespit edilmiştir. Şem ü Pervâne'lerde nesîm/bâd-ı sarsar figürü bu özellikler bağlamında incelenmiştir. Sonuç olarak, nesîm/bâd-ı sarsar figürünün arketipsel nitelikler taşıdığı görülmüştür.

* Dr. Öğr. Üyesi Başkent Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü
nhlkara84@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8449-7071
Ankara / TÜRKİYE

* Assist. Prof. Dr., Başkent University Faculty of Education Department of Turkish and Social Sciences Education
nhlkara84@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8449-7071
Ankara / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Mitoloji, arketip, mesnevi, Şem ü Pervâne, nesîm/bâd-ı sarsar.

Abstract

C. G. Jung, with his archetype theory, revealed that humanity possesses universal and collective unconscious cultural representations. The first examples of archetypes, which are common representations of human imagination, are found in myths. Archetypes, existing as mythological motifs, continue to appear in narratives such as tales, epics, and legends throughout history. They manifest themselves through various images and symbols in literary texts and different art forms. This situation allows literary texts to be approached with archetypal criticism and enables the examination of recurring archetypes through various images in the texts. Classical Turkish poetry, nourished by different cultures and sources, especially the Turkish cultural geography, is a poetry that repeats archetypes many times in its main texts, including masnavis. We observe that many natural elements in the cast of characters of masnavis also appear as archetypes. In this study, the nesîm/bâd-ı sarsar, one of the characters in the

Başvuru/Submitted: 25/01/2023

Kabul/Accepted: 16/05/2024

masnavis of Şem ü Peroâne, is examined in the context of the air archetype. Air is one of the four main elements believed to be active in the creation of the universe and one of the first archetypes. In medicine, it corresponds to the blood in the human body. When dominant, it causes irritability and a changeable temperament. When examining the wind image in mythology and celestial religions, it is found to have similar characteristics physically, temporally, spatially, and temperamentally. In the Şem ü Peroâne mesnevis, the nesîm/bâd-ı sarsar figure is examined in this context. As a result, it is observed that the nesîm/bâd-ı sarsar figure possesses archetypal qualities.

Keywords:

Mythology, archetype, masnavi, Shem ü Peroâne, nesîm/bâd-ı sarsar.

Makale Bilgileri

Atıf: Yavuz, N. (2024). Şem ü Pervâne Mesnevileri: Hava Arketipinin Nesîm/Bâd-ı Sarsar Figüründeki İmgesel Yansımaları. *Selçuk Türkiyat*, (62): 239-255. Doi: 10.21563/sutad.1538402

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Yavuz, N. (2024). Şem ü Pervâne Mesnevileri: Hava Arketipinin Nesîm/Bâd-ı Sarsar Figüründeki İmgesel Yansımaları. *Selçuk Türkiyat*, (62): 239-255. Doi: 10.21563/sutad.1538402

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Antik Yunan'da varlığın özünü doğada arayan filozoflar, evrenin yaratılışında dört ilk maddenin varlığını ileri sürer ve bu maddelere arkhe adını verirler. Bu arkhe; hava, su, toprak ve ateştir. Evrende var olan her şeyin aslı, bu dört ana maddeye dayandırılır. Bu anlayış İslam felsefesine ânâsır-ı erbaa olarak yansımıştır. Buna göre her fenomen ait olduğu grubun özelliklerini taşıyan ve devamlılığını sağlayan bir parçasıdır (Karlığa, 1991). Varoluşu açıklamak gayesiyle ileri sürülen bu yaklaşım, analitik psikolojinin kurucusu C.C. Jung tarafından insanın varoluşunu ve psikolojisini açıklamak için geliştirilen teoride yeniden yorumlanır ve arketipler için dayanak oluşturur. Jung, insanlığın kolektif bilincinde var olan ortak imgelem dünyasını arketip kavramıyla açıklar. Arketip, "bir şeyin yapıldığı özgün yapı veya model, ilk tip, kök örnek; insan algılamasını örgütleyen, bilinç içeriklerini düzenleyen, değiştiren ve geliştiren yapılarıdır" (Kubbealtı, 2024). Jung arketipleri dominantlar, mitolojik ya da ilkel figürler olarak da adlandırmıştır. İnsan, özellikle sanatçılar, bilinçaltındaki arketipler veya arketiplerden beslenen imgeleri çok rahat bir şekilde kullanabilmektedir. Bu kullanım esnasında kişi, bilinçli bir davranıştan ziyade alışılmış bir eylem sergiler. Çünkü, "bir arketip, bir şeyi belirli bir yolla deneyimlemeye yönelik öğretilmemiş bir eğilimdir" (Jung, 2020, s. 113). İnsanlığın kolektif olarak taşıdığı bu eğilimler evrenseldir ve yer, dil, din, ırk gibi etkenlerle değişimlere uğrasa bile ilk modele bağlı olarak yaşamaya devam eder. "Arketipler evrensel olduklarından kişisel ilerleme ve çöküşten etkilenmezler" (Koçak, 2014, s. 190).

Mit, destan efsane ve masal gibi anlatılar arketiplerin ilk yaşam alanlarıdır. Bu tür anlatılarda ilk örnekler olarak yaşayan arketipler, imgelere dönüşerek yazılı ve sözlü kültür ürünlerinde varlığını sürdürmeye devam eder. Campbell (2000, s. 36), Yunan mitolojisinde Ariadene'nin Theseus'a labirentte kaybolmaması için eline bir top yumak vermesine göndermeyle bu imgelemleri iplik benzetmesiyle şöyle açıklar:

"Yüzyıllarca çiftçilik, onlarca yıllık hasat, sayısız yürek ve elin çabası bu sıkıca sarılmış ipliğin taranmasına, ayrılmasına ve sarılmasına gitmiştir. Dahası, macerayı tehlikeye bile sokmamışızdır; çünkü her çağdan kahramanlar bizden önce gitmiştir; labirent iyice bilinmektedir; bize kalan kahramanın yolunun ipliğini izlemektir."

Jung, arketipsel yaklaşım için metinlerin sembolik olmasını gerekli görür ve ona göre şiir bu açıdan en işlevsel alandır. Çünkü sanat, psikik motiflerden kaynaklanan bir insan faaliyetidir. Sanatçı yaratma sürecinde tamamen özgür gibi görünse de yabancı olan bir dürtü/esin tarafından sürüklenir. Çünkü bilinçli zihin, bilinçdışı tarafından etkilenmesinden ziyade, onun tarafından yönlendirilmektedir. Sanat eserinin yaratılmasında asıl etkisi olan kolektif bilinçdışıdır çünkü kolektif bilinçdışı hiçbir zaman bastırılmamış ve unutulmamış imgelerden oluşur (Jung, 2021). Dolayısıyla arketipler, hatırlatıcı imgeler olarak anlatılara yansır ve tekrar eder.

Eliade, *Ebedî Dönüş Mitosu* (1994) adlı eserinde ilkel zamanlara gönderme yaparak arketiplerin tekrarına vurgu yapar. Buna göre, "Bir nesne ya da eylem, ancak bir arketipi taklit veya tekrar ettiği ölçüde gerçek olur" (1994, s. 47-48). Arketiplerin

kendini tekrar etmesini veya uğradığı değişimleri edebî metinler üzerinde takip etmek mümkündür.

Edebî metinler, arketiplerin tarihsel gelişimine ve değişimine tanıklık etmekte ve yazar -bilerek veya bilmeyerek- arketipsel imgeleri kullanmaktadır. Dolayısıyla “arketipçi eleştiri okulunun açısından edebiyat, arketip olan kişilerin, durumların, simgelerin ifadesidir ve eleştirici, yazarın farkında olmadan kullandığı bu mitos dilini çözmek ve eseri daha anlaşılır bir tarzda açıklamakla görevlidir” (Moran, 2004, s. 220).

Klasik Türk Edebiyatı, imgesel anlatım bakımından zengindir. Klasik Türk edebiyatında ağırlıklı olarak nazım türünde eserler verilmesi, imgesel kullanımların yüzyıllar boyunca tekrar edilmesine imkân sağlamıştır. Klasik Türk şiirinin, metinler arası ilişkilerle beslendiği mitoloji, dinler tarihî ve dinî-tasavvufî eserler gibi kaynaklar bu şiirin imgeselliğinin zenginleşmesinde etkili olmuştur. Bu bakımdan Klasik Türk şiiri, insanlık tarihi boyunca hafızaya kaydedilen imgelerin belleği niteliğindedir. Klasik Türk şiirinde işlenen imgelerin kökenlerinin mitolojik bir geçmişe sahip olduğunu gösteren çalışmasında Tekin (2009), Leyla, gece ve kaplan motiflerinin bir arada kullanılmasını ele alarak Sümer mitolojisine kadar uzanan kökenlerini ortaya koyar. Dolayısıyla arketipsel eleştiri ile Klasik Türk şiirinin anlatı kolunu oluşturan aşk mesnevilerinde pek çok imgenin tarihsel yolculuğuna tanıklık edilebilir.

Aşk mesnevilerinin çıkış noktası farklı kültürlerle ait halk hikâyeleri, mitoloji, tarihî, dinî ve tasavvufî içerikli anlatılara dayanır.

“Rivâyet kıldı erbâb-ı rivâyet

Ki hâl-i mâziden hoş bir hikâyet” (Harmancı, 2017, s. 53),

“Kadîmî böyle gelmişdür rivâyet

Tevârih ehli kılmışdur hikâyet” (Tavukçu, 2022, s. 252),

“Rivâyet şöyle kıldı ehl-i tagyîr

Kitâb-ı Hakdan eyle kıldı takrîr” (Nalbat, 2012, s. 206) beyitlerinde görüldüğü gibi aşk mesnevilerinde işlenen konuların kaynağı olarak bu anlatılar önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle aşk mesnevileri, farklı anlatı türlerinin yazılı olarak yeniden kurgulandığı, arketiplerin çeşitli imgelerle tekrar edildiği metinlerdir.

Klasik Türk edebiyatının aşk hikâyelerinden biri olan *Şem ü Pervâne* mesnevileri, sembolizmin ön planda olduğu eserlerdir. Bu mesnevilerin çıkış noktası “balmumu, mum” (Devellioğlu, 1998, s. 988) anlamına gelen şem ve “geceleri ışığın etrafında dönen küçük kelebek (Devellioğlu, 1998, s. 861) anlamındaki pervâne kelimelerinin sembolik olarak kullanılmasıdır. Şem ve pervâne ilk olarak Hallac-ı Mansur’un *Tevâsin* (2012) adlı eserinde geçer ve daha sonra Fars edebiyatında rağbet gören bir mecaz haline gelir. Şem ilahî aşkı, pervâne ise bu aşk yolunda yanan aşığı temsil eder. Tekin (2020), 17. yüzyıl şairi Feyzî’nin *Şem ü Pervâne* mesnevisinde şem ve pervâne sembollerini İslam sanatçılarından evvel nasıl ve ne şekilde işlendiğini incelediği makalesinde, ışık ve karanlık sembollerinin izlerini Maniheizt yaratılış mitleri, Sümer mitolojisi ve Asur yaratılış efsanesi Enuma İliş mitinde bulur. Şem ve Pervâne’nin taşıdığı bu özellikler mitolojik kaynaklardan beslendiğini göstermektedir. Mitolojik

unsurlar bu iki kahraman üzerinde tasavvufî semboller ve imgelerde işlevsel kılınmıştır.

Şem, Pervâne, Nesîm ve Hâce-i Nûr *Şem ü Pervâne* mesnevilerinin ana kadrosunu oluşturur. Bu mesnevilerde Şem ve Pervâne'nin bir araya geldiği zaman gecedir ve olay bahçe, bağ gibi dış mekânda geçer. Mesnevinin kahramanları bu zaman ve mekânın çerçevelediği bir alanda yaşam bulurlar. Necâtî Bey Divânı'ndaki

“Kapunda âhuma yir yok ‘aceb hikâyetdür

Bahâr ü mevsîm-i gülşen sabâ cemende garîb” (Tarlan, 1997, s. 160) beyti, başkışilerinin sevgili ve âşık, olayın geçtiği zamanın bahar, mekânın ise çimenlik olduğu bir hikâyeye gönderme yapar. Bu hikâye *Şem ü Pervâne*'nin hikâyesidir ve nesîm/bâd olmaksızın bu hikâyenin kurgulanması/oluşması mümkün görünmemektedir.

Şem ü Pervâne mesnevilerinde şahıs kadrosu tasavvufî bağlamda sembolik değerler taşımaktadır. Araştırmaların da gösterdiği gibi, *Şem ü Pervâne* mesnevilerinin ana karakterleri dinî-tasavvufî anlamlar içermesinin yanı sıra mitolojik izlere de sahiptir. *Şem ü Pervâne* mesnevilerinin ana figürlerinden olan Nesîm/Bâd-ı sarsar'ın evrenin yaratılışındaki dört unsurdan biri olması, bir arketip olarak farklı dönemlere ait pek çok metinde yinelenmesi sebebiyle arketipsel kökenlerini araştırmaya uygunluk göstermektedir. Bu bağlamda çalışmamızda, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmış ve arketipsel eleştiri uygulanmıştır. Dünya mitolojisi ve semâvî dinlerde rüzgârın görünüşleri ve içeriği incelenmiş, Türk edebiyatında Türkçe ve Farsça yazılmış olan *Şem ü Pervâne* mesnevilerinin ana figürlerinden biri olan Nesîm/Bâd-ı sarsar üzerindeki izleri araştırılmıştır.

Mitolojik Bir Unsur Olarak Rüzgâr

Kozmogonik bağlamda insanlar tabiat unsurlarını muhayyilelerinde çeşitli görünüşlerle var etmiş ve bu unsurlara çeşitli anlamlar yüklemiştir. Bu başlıca tabiat unsurlarından biri de rüzgârdır. Rüzgâr, en eski yazılı kaynaklardan itibaren farklı imgelerle karşımıza çıkan bir motiftir. Rüzgârın farklı mitolojilerde bir tanrı imgesiyle sunulması, en eski dönemlerdeki insanların evrene ve varoluşa yönelik tasavvurlarının bir yansıması olarak ele alınabilir. İlk olarak Mezopotamya mitolojisinde Enlil ve Ninlil adında tanrı ve tanrıça olarak yer alan rüzgâr tanrıları, onaylanmayan bir ilişkinin aktörleridir. Ninlil'e tecavüz etmesi sonucunda cezalandırılan Enlil, uzayın aşağı tarafına, yani dünyaya sürülür ve ölümler diyarına açılan kapının bekçisi olur (Bottero ve Kramer, 2020, s. 115).

Mısır mitolojisinde rüzgâr, Shu kuru adıyla hayat verici hava, güneş ışınlarının tanrısı ve yeryüzünü gökyüzünden ilk ayıran ve yaratılış sürecini başlatan yaratıcı bir tanrı olarak kabul edilir (Pinch, 2020, s. 298-300). İran mitolojisinde rüzgâr Vayu adını taşır ve kuşatıcı bir özelliğe sahiptir. Fırtınayı ve sabahın meydana gelişini sağlayan hem iyi hem de kötü çehreli, cesur ve güçlü bir tanrı olan “Vayu evrendeki varlıkların kaynağı olan dört unsurdan biridir” (Yıldırım, 2008, s. 471). Türk mitolojisinde kaosun, başlangıcın ve hava olaylarının sorumlusu olan rüzgâr, aynı zamanda baharın müjdeleyicisidir ve Öngdin adını taşır. Yakut Türkleri ise rüzgârın mekânını yüksek dağlar olarak kabul etmiştir (Ögel, 2002, s. 301). Yunan ve Roma mitolojisinde

rüzgârlar, zorla kız kaçırma, tecavüz, kıskançlıktan sevdiğini öldürme, habercilik ve baharın gelişindeki işlevleri, denizden esmesi, Venüs'ün doğumuna yardımı ile ele alınır. "Zephyros, Trakya'da bir mağarada yaşadığına inanılan batı rüzgârının tanrısının adıdır. Roma panteonundaki karşılığı aynı zamanda bitki ve çiçeklerin koruyucusudur. Zephyrus, gönlü Apollo'da olan Hyakinthus'a aşkına karşılık bulamayınca gencin ölümüne sebep olmuştur" (Öztürk, 2016, s. 45-46).

Genel olarak mitolojilerde rüzgâr, evrenin yaratılışında yer alan dört ana unsurdan biridir. Gök ile yer arasındaki boşluğu doldurur ve düzeni sağlar. Haberci, cesur, iri yapılı olarak tasvir edilir. Rüzgârın hem iyi hem kötü çehresi olduğuna inanılır. Rüzgâr, sabahın yaratılması ve baharın gelişinden sorumludur. Yağmur, fırtına gibi hava hareketlerini gerçekleştirir. Rüzgârın mekânı dağ başları ve çiçekli bahçelerdir.

Rüzgârın mitlerde tanrı olarak tasavvur edilmesi insanoğlunun evreni ve yaratılışı izah etmesinin bir yoludur. Tanrı olarak imgeselleşen rüzgârın ön plana çıkan özelliği haberci oluşudur. İnsana özgü özelliklerle resmedilen rüzgâr, fiziksel bakımdan iri yapılı, güçlü, kanatlı olarak tasvir edilir. Karakteristik olarak ise iki yönlü olarak karşımıza çıkar. Yardımsever, şefkatli ve müşfik olduğu kadar kıskanç ve hiddetlidir.

Arketiplerin başlıca özelliği, ilk örneklerinin mitlerde olması, evrenselliği ve tekrar ortaya çıktığı coğrafya ve kültürde yeniden yorumlanmasıdır. Mitler incelendiğinde rüzgârın bu özellikleri taşıdığı görülmektedir. Dolayısıyla rüzgâr, kolektif bilinçdışının bir ürünüdür ve zaman içinde dinî, coğrafi ve kültürel unsurlara göre yeniden şekillenen bir imge kaynağı, mitolojik özellikleriyle tekrar eden bir arketiptir.

Semâvî Dinlerde Rüzgâr

Eski Ahit'te rüzgâr Yaratılış, Mısır'dan Çıkış, Çölde Sayım, I. Krallar, II. Krallar, Eyüp Mezmurlar, Süleyman'ın Özdeyişleri, Yeşaya, Yeremya, Hezekiel, Daniel, Hoşea ve Yunus ayetlerinde geçmektedir. Eyüp suresinde rüzgâr yıkım, öfke, sertlik, insan iradesini devre dışı bırakan bir gücü temsil etme, savuruculuk özellikleri ile geçer. Mezmurlar suresinde rüzgâr, Keruv'un kanatları olması, ticaret gemilerini parçalaması, kasırga çıkarması, geçip gitmesi, ölüm ve felaket getirmesiyle yer alır. Mezmurlar, 147/18. ayette rüzgârın esmesi ile baharın gelişine, Ezgilerin Ezgisi'nde rüzgâr ve güzel koku ilişkisine yer verilir. Yeremya'da rüzgâr, yok edici bir kuvvet olarak geçer. Dağlardan, tepelerden esmesi, harman savurmak ve ayırmak için kullanılması, dağıtıcı, yıkıcı ve yok edici olması yönleriyle yer alır. Hezekiel'de rüzgâr yıkıcılığı ve tahrip ediciliği yönünden ceza aracı olarak görülür. Şiddeti, savuruculuğu, fırtına çıkarması, canlıları soldurması, açık denizlerde gemileri parçalaması gibi olumsuz özelliklerinin yanında hayat vericiliği ile de yer alır. Hezekiel, 37/9 ayetinde rüzgârın üfleme ve can vermek bağlamında kullanımı dikkat çekmektedir. Hoşea'da rüzgâr, kanatları olan bir varlık; Yunus'da ise denizde fırtına çıkaran doğu rüzgârı olarak geçer. Habakkuk'da hızı temsil eden rüzgâr, "rüzgârda uçarak yaklaşan iki kadın gördüm (Zekeriya, 5/9) ayetinde kanat ve uçmak kavramları ile birlikte kullanılır (Kutsal Kitap (2016).

Yeni Ahit'te rüzgâr ilk olarak Matta'da Hz. İsa'nın fırtınayı dindirme mucizesinde geçer. Hz. İsa tekneye binince aniden bir rüzgâr çıkar ve Hz. İsa rüzgârı ile gölü

azarlayarak fırtınayı dindirir. Bunun gibi Yeni Ahit'te rüzgâr göl ve deniz ile birlikte fırtına çıkarmasıyla yer alır (Kutsal Kitap (2016)).

Kur'an-ı Kerim'de rüzgâr Bakara, Âl-i İmrân, A'raf, Yunus, İbrahim, Hicr, Kehf, Enbiyâ, Hac, Furkan, Neml, Rûm, Ahzab, Sebe', Fâtır, Sâd, Şûrâ, Câsiye, Ahkaf, Zâriyât ve Mülk surelerinde geçmektedir. Bakara'da rüzgâr, " yer ile göğün arasında emre hazır bekleyen (Bakara, 164)" şeklinde tanımlanmıştır. A'raf /57, Furkan/48, Neml/63 ve Rum/46 suresinde rüzgâr rahmet öncesi gönderilen müjdeci olarak nitelendirilir. Rüzgâr ve deniz ilişkisi ise rüzgâr kuvveti ile gemilerin denizde hareket etmesi bağlamında geçmektedir. İnsanların iman etmemesi sonucu görecekları cezaların tasvirinde rüzgâr, Ahkaf/24, Zâriyât/41 ayetlerinde yer almaktadır. Ahkaf/24. ayette "can yakıcı azap taşıyan bir rüzgâr", Zâriyât/41. ayette "her şeyi kasıp kavuran ve kökenlerini kurutan kasırğa", Mülk/17. ayette "üzerinize taş yağdıran bir kasırğa" olarak Allah'ın gazabının bir yansıması olarak yer almaktadır. Hicr/22, Kehf/45, Fâtır/9, Câsiye/5. ayetlerinde yeniden doğuşun, canlanmanın, baharın ve dirilmenin simgesi olarak geçmektedir. Hicr/21. ayette aşılma/döllenme aracı olarak "Biz rüzgârları aşılayıcı olarak gönderiyoruz." şeklinde geçer. Kehf/45. ayette, doğum ve ölüm zıtlığı bağlamında verilir. Fâtır/9. ayette ölümlerin dirilmesi, rüzgârın getirdiği yağmur bulutlarıyla kurumuş toprağın yeniden canlanması ile tasvir edilir. Câsiye/5. ayette kışın ardından bahar mevsiminde yağmur indirmesi ve çeşitli yönlerde esmesi yönünden geçer. Rüzgârın Hz. Süleyman'ın emrine verilerek ona boyun eğdirilmesi; ulaşım aracı kullanılması Enbiyâ/81, Sebe'/12, Sâd/36. ayetlerinde geçmektedir. Azhâb/9. ayette ise rüzgâr, dar zamanlarda yardıma koşan bir unsur olarak yer almaktadır (Ateş, 1977).

Semâvî dinlerde rüzgârın mitolojilerdekiyle benzer işlevlerde ve özelliklerde olduğu görülmektedir. Semâvî dinlerde rüzgâr fırtınanın kopması, yağmurun yağması, baharın gelişi, denizden esişi gibi doğa olayları ile birlikte kullanılır. Rüzgâr, Tanrı'nın gazabının aracı olduğu gibi peygamberlerin de yardımcısıdır. Rüzgârın felaket ve selamet, doğum ve ölüm, kıtlık ve bereket gibi zıtlıkları bünyesinde topladığı görülmektedir. Tek tanrılı dinlerde rüzgâr, varlığın aslı olan bir güçten sıyrılmış ve tek yaratıcı olan Tanrı'nın kudretini gösterdiği bir unsura dönüşmüştür. Mitlerden semavi dinlerin kutsal kitaplarına kadar pek çok metinde çeşitli biçimlerde karşımıza çıkan rüzgâr, mitolojiyi ve kutsal kitapları birer kaynak olarak kullanan Klasik Türk Şiiri için de başlıca öğelerden biri olmuştur. Nesîm/Bâd-ı sarsar, hava arketipinin yaygın figürlerinden biri olarak varlığını devam ettirmiştir.

Şem ü Pervâne Mesnevilerinde Nesîm/Bâd-ı sarsar

Klasik Türk şiiri geleneksel yapısı sebebiyle ortak bir hayal dünyası ve imgesellik içermektedir. Bu içerme, Klasik Türk şiirinde arketipsel düzlemde insanlık tarihinin ortak mirasına karşılık gelen bir düşünsel alanı da oluşturur. Kolektif mirasın ürünleri olan semboller ve motifler Klasik Türk şiirinde işlevsel bir şekilde kullanılmıştır. Nesîm/bâd-ı sarsar bu şiirde en çok görülen motiflerden biridir.

Yaygın olarak nesîm/bâd-ı sabâ/bâd-ı sarsar, sâba, bâd-ı seher adlandırmalarıyla kullanan ve "Türk ve İran edebiyatının müşterek unsurlarından biri (Çavuşoğlu, 1971, s. 263) olan rüzgâr, Klasik Türk şiirinde rağbet edilen bir hayaldir. Baharın gelişi,

çiçeklerin açması, doğanın canlanması ve sevgiliden haber getirmesi bağlamında sıkça kullanılmıştır. “Rüzgârın, Hz. Süleyman’ın emrinde oluşu ve onu istediği yere taşması, ayrıca, büyücülerin de rüzgâra binmesi gibi inanışları da bu arada zikredebiliriz. Bunlara ilaveten rüzgârın yıkıcı, dağıtıcı vasıfları dolayısıyla fena, elem, kahır gibi manevî hallerle münasebete getirildiği de görülür” (Tolasa, 2001, s. 450). “Harman yerini dağıtması, denizde gemiye yön vermesi” (Tatlıkatık, 2020, s. 475) de Klasik Türk şiirinde rüzgârın ele alınan özellikleri arasındadır.

Mu’idî sevgiliyi anlattığı beytinde rüzgârın seher vaktiyle, habercilikle ve baharın gelişiyi ilgili olan imgeselliklerini bir arada kullanır:

“Yine çün bâd-ı sabâ esdi seherden geldi

Bana bir peyk-i revân ol gül-i terden geldi” (Tanrıbuyurdu, 2018 s.390)

Nesîm/bâd-ı sarsar divan şiirinde baharın gelişi, yenilenme, sevgili ile âşık arasında haberleşme, hayat verme, yol gösterme gibi iyi yönlerinin yanında tahrip edici özellikleri ile de işlenmiştir. Bu zıt özellikler, rüzgârın çeşitli adlandırmalarına neden olmuştur. Bu durum, Mahremî’nin Şehnâme’sinde Kanûnî Sultan Süleyman için yazdığı methiyede yer alan beyte şöyle yansımıştır:

“Süleyman ismi vü kendi Sikender

Muhibbe çün nesîm a’ dâya sarsar” (Aynur, 1993, s. 229)

Rüzgâr, dostluk ve muhabbet duyduğu kişilere karşı yumuşak huylu, latif bir nesîm; düşmanlarına karşı ise şiddetli ve öfkeli bir sarsardır.

Rüzgârın doğada yarattığı etki sevgilinin saçlarında kendini gösterir. Sevgili saçlarını savurduğunda meydana gelen hava hareketiyle putlar, sonbaharda yapraklar gibi bir bir yere dökülür.

“Gîsûlârinun bâd-ı nesîmi ile bütler

Hâke dökülür sanasın berg-i hazândur” (Demirel, 2005, s. 167)

Rüzgârın mevsime bağlı olarak yarattığı etkinin şiddeti de isimlendirilmesinde rol oynar. Bahar mevsiminde can veren hoş bir nefes gibi olduğunda nesimdir, ancak sonbaharda her şeyin sonunu getiren sarsardır. Rami Abdurrahman Çelebi işret meclisini fidana benzettiği beytinde harman karıştıran şiddetli rüzgârın bu fidanı alt üst ettiğini anlatır. İlkbaharda esen rüzgâr meclise hayat verirken sonbaharda şiddetle eserek bu meclisi sonlandırır.

“Nihâl-i ‘işret oldı ser-nigûn hâk-i mezelletde

Kopardı anı bâd-ı sarsar-ı aşub-ı hirmânun” (Erdağı, 1998, s. 105)

Klasik Türk edebiyatı metinlerinde sıkça kullanılan nesîm/bâd-ı sarsar Şem ü Pervâne mesnevilerinin şahıs kadrosunda yer alan bir figürdür. Türk edebiyatında Şem ü Pervâne mesnevileri Türkçe ve Farsça olarak Fehmî, Niyâzî, Lâmiî, Zâtî, Mu ‘idî ve Feyzî tarafından kaleme alınmıştır. Bu mesnevilerde rüzgâr, nesîm ve bâd-ı sarsar adıyla yer almaktadır. Nesîm/bâd-ı sarsar sadece Zâtî’nin eserinde aktif bir role sahip değildir. Diğer mesnevilerde Şem ile Pervâne arasında olumlu veya olumsuz etkilere neden olan bir figürdür.

Fehmî'nin *Şem ü Pervâne* (Kanar, 1995, s. 151-158)'sinde Nesîm, Pervâne'nin arkadaşıdır. Pervâne, uzun ayrılık gecesinin ardından Şem'in hasretiyle Mecnûn gibi gezerken Nesîm'e rastlar. Nesîm, Pervâne'ye Şem'i sorar ve bunun üzerine Pervâne Nesîm'e Şem'den haber getirmesini söyler. Nesîm, Şem'i bulmak için Pervâne'ye yardım teklif eder. Nesîm, Şem'in saçının kokusu ile yaşamaktadır ve onun kokusu ile Pervâne'nin burnunu kokulandırır. Böylece Şem'in bulunduğu yere varırlar. Bir süre Şem'in tozlu kapısında bekledikten sonra Pervâne'nin sabrı tükenir ve Nesîm'den kendisini sevdiğine ulaştırmasını ister.

Pervâne'nin bu haline merhamet eden Nesîm, ona yardım etmeye karar verir. Pervâne'nin elinden tutup şahın sarayına doğru yola çıkar. Şahın sarayına varınca Pervâne'yi sarayın çatısına çıkarır. Nesîm, Pervâne'nin küçücük bir aralıktan Şem'i görmesine vesile olur. Şem'i gören Pervâne kendinden geçer. Nesîm onu sarayın kilerine taşır ve burnuna koku sürerek kendine getirir. Pervâne ayılınca bulunduğu yere hayret eder. Nesîm'den sevdiğine ulaşmak için yardım ister. Nesîm, Pervâne'ye ne yapacağını öğütler. Bu öğüt esnasında Nesîm kendi ile ilgili şu bilgileri verir ve gider:

"Nasihatimi unutma, ben gidiyorum. Bir yerde kalamadığım için, âvare âvare her diyara giderim ben. Dosttan haber alma umuduyla gece gündüz arayış içindeyim ben. Ey aşinalık diyarının dostu! Ayrılık gamından dolayı çok üzgünüm. Bir bakarsın, suyun üstünde bir nakkaşım, bir bakarsın bir bahçede hizmetkârım. Bazen muğların sokağında hizmetçi, bazen bahçe kapısında bekçiyim ben. Zaman olur çerağın aydınlığında çalarım, zaman olur bağdan gülün kokusunu götürürüm. Bazen gülün yüzünden perdeyi çekerim, bazen servi ile raks ederim. Kimsenin yetişemediği bir seher ulaşıyorum ben. Gamlı âşıkların yolundaki Hızır'ım ben. Bu yüzden gece gündüz olan biten her şeyden haberim vardır. Sevgilinin cana can katan Yusuf'u ile Yakub'a ulaşıyorum ben" (Kanar, 1995).

Burada Nesîm, Pervâne'ye yardım eden haberci bir figürdür. Şem'den haber getirip, onun saçının kokusunu Pervâne'ye ulaştırarak yardım etmeye çalışır. Nesîm, Şem'in kapısında bekleyip içeri giremeyen Pervâne'yi Şem'in sarayının çatısına çıkarır. Bu da onun kanatlı olarak tasavvur edilmesini sağlar ki rüzgâr ve kanat arasındaki ilgi çok önceden kurulmuştur. Nesîm'in Pervâne'ye öğüt vermesi onun bilge olduğunu gösterir. Sürekli olarak hareket halinde olması, dosttan haber almak için gece gündüz gezmesi ise başka özellikleridir. Nerede, zaman ve ne şekilde kimin karşısına çıkacağı belli değildir. Nesîm, hızına kimsenin yetişemediği bir ulaktır. Seher vakti haberleri ulaştırır. Hızır gibi en zor anlarda âşıklara yetişir.

Fehmî'nin *Şem ü Pervâne*'sinde Nesîm hem mitolojik hem de dinî özellikler taşımaktadır. Doğa olaylarına etkisi, haberciliği, yeryüzünde sürekli hareket halinde olması ortak noktalarıdır. Nesîm'in Hızır, Yusuf, Yakup gibi isimlerle bir arada kullanılması, bu motifin yeniden şekillenmesinde İslâm dininin etkisini gösterir. Rüzgârın âşık ile sevgili arasında habercilik yapması, âşığa yardımcı olması ve sevgilinin kokusunu taşıması şiirde kazandığı yeni özellikler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Niyâzî'nin *Şem ü Pervâne* (Kanar, 1995, s. 129-131)'sinde Nesîm, Şem ile Pervâne'nin buluşmasına engel olan bir figürdür. Şem'in hizmetçilerinden Kâfûr, Şem ile Pervâne'nin buluştuğundan emin olunca, bu buluşmaya vesile olan Anber'e çıkarır. Bu çıkışmada Kâfûr, Nesîm ile ilgili bilgileri veren şu cümleleri söyler:

"Galiba Nesîm'in halinden yok haberin. Kahır ve kin vadisinde oturur o. Nesîm'in olanlardan haberi olursa yerinden fırladığı gibi cefa ile mumun başına çullanır, ömrünün fidanını söker kökünden. O güzel gül goncası hazan yaprağı gibi yokluk rüzgârına kapılır gider. Senin de canına okur. Ud gibi ateşe koyar seni." (Kanar, 1995).

Bu cümlelerin ardından Kâfûr, hemen Nesîm'in yanına giderek âşıkların sırrını açığa çıkarır. Bu sırrı öğrendiğinde Nesîm'in verdiği tepki şöyledir:

"Kâfûr, Nesîm'e gidip de olanları bir bir anlatınca Nesîm küplere bindi. Yerinden fırladı. Hop oturup hop kalkıyordu. Seher yeli hızıyla o peri vücütunun otağma gidiyordu. Mumu göremeyince sinirlendi. Her yeri kedere, gama boğdu. Kâfûr'un doğru söylediği ortaya çıkınca onun kin kılıcı daha da keskinleşti. Mumun otağını yıkıp yerle bir etti. Mumu öldürmek için o yana bu yana koşturdu" (Kanar, 1995).

Niyâzî'nin *Şem ü Pervâne*'sinde Nesîm tamamıyla olumsuz özelliklere sahiptir. Âşıkların buluşmasını istemeyen gaddar, kindar ve öfkeli bir figür olarak yer alır. Nesîm, Şem'in otağını yerle bir edecek ve onu öldürmeye niyetlenecek kadar hiddetli ve kiskançtır. Nesîm'in kiskançlığı hikâyenin başında fırtına koparak nergisin, gülün, yaseminin, lalenin güzelliğine hayranlıkla baktıkları Şem'i otağına girmek mecburiyetinde bırakmasıyla kendini gösterir. Şem ile Pervâne'nin kavuştukları gece Şem, âşığını Nesîm'e karşı uyarır. Nesîm'in bu aşkı ve kavuşmayı duyması halinde ikisini de öldüreceğini söyler. İki âşığın buluşmasından haberdar olduktan sonra Şem'i otağında bulamayan Nesîm, kendini çöllere vurur, avare bir şekilde gezer durur.

Niyâzî'nin *Şem ü Pervâne*'sinde Nesîm tamamen mitolojik özellikler taşımaktadır. Rüzgârın kin, öfke ve şiddet gösteren bir Tanrı olarak tasavvurunun yansımalarıdır. Kiskançlık sebebiyle iki âşık arasına girmesi ve âşıklardan birinin felaketine sebep olması da başka bir mitolojik özelliktir.

Lami'î'nin *Şem ü Pervâne* (Armutlu, 2020, s. 169-181) mesnevisinde Nesîm, işinde usta bir bahçıvan olarak yer almaktadır. Güleç, temiz kalpli, cömert, şefkatli ve yumuşak huyludur. Her seher gül bahçesini dolaşır, işinin ehli olarak bahçenin güzelliğine güzellik katar. Alışageldiği üzere bir seher yine gül bahçesini dolaşmaya başlar ve her yerin perişan olduğunu görür. Bu duruma çok hiddetlenir. Bir süre bu şekilde gül bahçesini dolaşır ve Şem'i bulunca bahçenin perişan halinden Şem'i sorumlu tutar. Öfkeli bir şekilde Şem'e yönelir. Bunu fark eden Şem, peçesini yüzüne çekerek oradan uzaklaşır. Şem'in kaçması üzerine orada bulunan kişilerle cenk etmeye karar verir. Onlara yöneldiği anda yürek yakan bir ağlama duyar ve sert kalbi mum gibi olur. Dertli dertli ağlayıp inleyen biçareyi bulur ve ona halini sorar. Pervâne'nin bu hale düşmesine Şem'in bahçeden kaçmasının neden olduğunu öğrenir. Günahsız biçareyi incittiği için üzülür. Kurunun yanında yaş da yanar diyerek meclis ehlini şiddet ile kendine getirmeye çalışır. Başarılı olamayınca şiddeti terk ederek selim olur. Bağın yöneticisi Bahar'a gitmeye karar veren Nesîm, bütün olanları ona anlatır. Bahar duruma hiddetlenerek yağmur ve fırtına ile her yeri dağdırır.

Lamî'î'nin *Şem ü Pervâne* mesnevisinde Nesîm bahar, seher vakti, açılmış güller, yağmur, bulut kavramları ile birlikte kullanılmıştır. Birbirine zıt iki özelliği vardır. Hem şefkatli hem de hiddetlidir. İşinin ehli olan Nesîm, bahçede bozulan dirliği yeniden kurmaya çalışan sorumluluk sahibi biridir. Pervâne'nin perişan halini görünce ona yardımcı olmaya çalışır, ancak onun derdinin sebebinin kendisi olduğunu anlayınca bundan vazgeçer. Tekrar bahçenin dirlik ve düzeni için çabalasa da başarılı olamaz. Bahçenin perişanlığına çözüm bulamayınca Bahar'a başvurur ve olanları anlatır.

Lamî'î'nin *Şem ü Pervâne*'sinde Nesîm, baharın gelişinde ve doğanın canlanmasında etkili bir role sahiptir. Seher vakti gül bahçesini dolaşması, bahar mevsiminde çiçeklerin açmasını sağlar. Bahçenin düzenine çok önem verir. Bahçesinin perişan olmasına duyduğu öfke ile Pervâne'yi Şem'i görmekten mahrum bırakır. İstemediği neden olduğu bu durum karşısında üzülür. Bahar mevsiminin gelişi, seher vakti esmesi ve hem müşfik hem şedit olmasıyla rüzgârın mitolojik özelliklerinin harmanlandığı bir figürdür.

Nesîm, Zâtî'nin *Şem ü Pervâne* (Armutlu, 1998) mesnevisinde, olay örgüsünde bir figür olarak yer almaz. Şem ve Pervâne'nin ayrılığın ve kavuşmasına neden olan etkenler başka olaylar ve kişiler etrafında şekillenmektedir. İki âşık arasındaki haberleşmeyi sağlayan kişi evlat hasreti çeken Dellale'dir. Ancak Şah Jale'nin bir pehlivanının lakabının Bâd-ı sarsar olması dikkat çekicidir. Bâd-ı sarsar, aslanı ve kaplanı yenen, yenilmez bir savaşı, dağları bile sarsacak güçlü bir pehlivandır.

Mu'idî'nin *Şem ü Pervâne* (Kara, 2009, s. 287-297) mesnevisinde Nesîm, ilk olarak Kâfur'un dilinden "öfkeli ve hiddetli" olarak tanımlanır. Anber'in Şem ile Pervâne'yi buluşturduğunu duyarsa ikisini de helak edecek biri olduğu Kâfur'un diliyle haber verilir. Kâfur, bu iki âşığın durumunu bir seher vakti Nesîm'e anlatır. Şem'in meclisinde bir mahremine olduğunu duyan Nesîm, hiddetle Şem'in çadırına yönelir. Nesîm'in öfkeli gelişini sezen Anber, Şem'i saklar. Öfkeyle Şem'in çadırına gelen Nesîm onu bulamayınca öfkenin yerini pişmanlık ve üzüntü alır. Ah edip ağlar ve deliler gibi dağa düşer. Esip savurduğuna pişman, başı dönmüş bir şekilde dağ ova, gece gündüz dolaşır durur. Anber, Şem'e Nesîm'in çadırdan uzaklaştığını müjdelir. Bu müjdeyi verirken Nesîm için "(Onun) bir adı Bâd-ı Şurta olduğu için anlatılamayacak (kadar) başka bir tehlike idi." der.

Mu'idî'nin *Şem ü Pervâne* mesnevisinde Nesîm, iki âşığın kavuşmasına engel olan hiddetli, öfkeli ve kıskanç biridir. Bu duyguların temelinde Şem'i yabancılardan korumak yatmaktadır. Şem'i çadırında bulamayınca onu korkuttuğunu ve kendisinden kaçırdığını anlar. Bunun üzerine hiddetin yerini üzüntü alır. Böylece Nesîm arketipsel bir özellik olan karşıt duyguları sergiler. Nesim'in bu karakteristik özelliği olay örgüsünde heyecan ve merak uyandırır. Mesnevi karakterlerinin ağzından öfkeli ve şiddetli oluşu verilirken Bâd-ı Şurta adı ile bu özellikleri pekiştirilir. Bâd-ı Şurta "denizde esen rüzgâr" anlamındadır. Böylece Nesîm'in denizden esen rüzgâr oluşuna değinilir. Nesîm sevdiklerini korurken öfkeli, sevdiklerine karşı sevecendir. Şem'i korkuttuğunu anlayınca Nesîm içine dönerek perişan olması ve gece gündüz avare bir şekilde dağ-ova dolaşması rüzgâr arketipinin mekânsal özelliğinin yansımasıdır.

Feyzî'nin *Şem ü Pervâne* (Tekin, 1991, s. 70-71)'sinde Bâd-ı sarsar, Pervâne'nin halini anlattığı bir figür olarak yer alır. Kişilik olarak hilebaz ve büyücüdür. Pervâne, sahrada dertli dertli ağlayıp gezerken Bâd-ı sarsar'a rastlar ve onunla çektiği sıkıntıları paylaşır. Bunun üzerine Pervâne'nin haline üzülen Bâd-ı sarsar, ona aşkın halleriyle kendini perişan etmemesini ve akıllı hareket etmesini öğütler. Pervâne ve Şem arasında Cebrail gibi haber verebileceğini; onu Şem'in haremine sokup gece gündüz sevgiliyle kavuşmanın sevincini yaşatabileceğini söyler. Ancak, Bâd-ı sarsar ile Şem'in babası arasında bir husumet olduğundan Bâd-ı sarsar ondan intikam almayı istemektedir. Bir zamanlar dört unsur bir aradayken Şem'in babası kibirli davranarak onun kalbini kırmıştır. Bu nedenle çocuğu üzerinden ondan intikam almayı planlar. Pervâne'nin perişan halini gören Bâd-ı sarsar, bu düşüncesinden vazgeçer ve ona yardım eder. Şem'i korumakla sorumlu olan Fânûs, Bâd-ı sarsar'a engel olur. Bâd-ı sarsar bütün gayretini gösterir fakat Şem'e ulaşmada başarılı olamaz. Sonunda aciz kalıp terk-i diyar ederek dağlara çekilir.

Feyzî, *Şem ü Pervâne* mesnevisinde anâsır-ı erbaadaki havadan Cebrail'e kadar Nesîm/Bâd-ı sarsarın yolculuğunu çizer. Yazar, Bâd-ı sarsar ve Şem'in babası arasındaki husumet sebebiyle birlikte arketipsel olarak ilk modeline gitmiş olur. Ateş, toprak, su ve rüzgâr bir şehirde dört sultan, arkadaşı ve dosttur. İki dünya, mekânlarıdır. Bir hisarda hazır oldukları için onlara "çâr anâsır" denilir. Burada, dört unsurun mekânlarının iki cihan olması ve bir oluşumun timsali olarak hisarın kullanılması ile evrenin yaratılışına gönderme yapılır. Yine evrenin ve insanın yaratılması sürecinde ateşten yaratılan şeytanın kibri, Şem'in büyük babasında görülür.

Rüzgârın, peygamberler tarihinde ve mitolojilerde ön plana çıkan habercilik özelliği bu eserde de mevcuttur. Bâd-ı sarsar Hz. Süleyman'ın yardımcısıdır. İslam inancının haberci meleği Cebrail'e benzetilir. İki âşık arasında haber getirip götürmek niyetindedir. Mekânı ise dağlardır. Böylece Feyzî Çelebi eserinde, mitolojilerden semâvî dinlere kadar rüzgâra yüklenen özellikleri kullanarak nesîm/bâd-ı sarsarın arketipsel kökenlerine dair kronolojik bir yol haritası da çizmiş olur.

Sonuç

Rüzgâr mitlerde, yer ile gök arasındaki boşluğu doldurur. Tanrı veya Tanrıçadır. Hızlı, güçlü, çevik ve cesurdur. Baharın gelişinde ve doğa olaylarında etkili bir role sahiptir. Kanatlı olarak tasavvur edilir. Habercidir, dağ başlarında veya çiçekli bahçelerde yaşar. Semâvî dinlerde rüzgâr, doğa olayları üzerinde etkilidir. Yaratan'ın kudretini gösterdiği bir araçtır. Felaket-selamet; doğum-ölüm; kıtlık-bereket gibi zıtlıkları bünyesinde barındırır. Bereket ve bolluğun simgesidir. Kanatlı ve hızlıdır.

Arketip olarak rüzgârın *Şem ü Pervâne* mesnevilerinde yer alan Nesîm/Bâd-ı sarsar figürü üzerindeki yansımaları şöyledir: Fehmî'nin *Şem ü Pervâne*'sinde Nesîm, Sürekli hareket halindedir. Hızlı ve habercidir. Doğa olayları üzerinde etkilidir. Niyâzî'nin *Şem ü Pervâne*'sinde Nesîm, kahredici ve kindardır. Hızlıdır ve süreli hareket halindedir. Mekânı çöllerdir. Lamiî'nin *Şem ü Pervâne*'sinde Nesîm güleç, şefkatli ve temiz kalpli bir bahçıvandır. Aynı zamanda sinirli ve hiddetlidir. Bahar ve seher vakti ile birlikte kullanılır. Zâtî'nin *Şem ü Pervâne*'sinde Bâd-ı sarsar adında güçlü ve yenilmez bir savaşçıdır. Mu'îdî'nin *Şem ü Pervâne*'sinde Nesîm öfkeli ve hiddetlidir. Mekânı dağlar

olan bir avaredir. Seher vakti ile birlikte anılır. Feyzî, *Şem ü Pervâne*'sinde Nesîm'in dört unsurdan biri olduğu açıkça belirtilir. Kindar olduğu kadar merhametlidir. Habercidir ve Hz. Süleyman'ın yardımcısıdır. Cebrail'e benzetilir. Mekânı dağlardır.

Mitolojilerde tanrılar ve semavî dinlerde Tanrı ile Peygamber arasında elçilik görevi üstlenen rüzgârın şiir sahasında sevgili ve âşık arasında bu görevini sürdürdüğü görülür. Bununla birlikte sevgili ve âşık arasında hem kavuşturma hem de ayırma eylemlerinde bulunan bir figür olarak yer alır. Ancak bu iki eylemde de başarılı olamaz.

Arketipsel kökenleri yaratılış mitoslarına kadar uzanan Nesîm/Bâd-ı sarsar, evrenin yaratılışındaki ilk dört unsurdan/ana modelden biridir. Rüzgârın mitlerde başlayan ve semavî dinlerde devam eden yolculuğu sırasında kazandığı özellikler Nesîm / Bâd-ı Sarsar'da görülür. Semavî dinlerden İslamiyet'in ve İslam medeniyeti coğrafyasının rüzgâra yüklediği anlamlar Nesîm / Bâd-ı Sarsar'da ağırlık kazanmıştır.

Şem ü Pervâne mesnevilerinde Nesîm/Bâd-ı sarsar dört kategoride arketipsel özellikler taşımaktadır. Bunlar psikolojik, fiziksel, zamansal ve mekânsal özelliklerdir. Nesîm/Bâd-ı sarsar psikolojik olarak –alışlagelmiş anlatı kişilerinin hep iyi ve hep kötü olmasına karşılık- olayların seyrine bağlı olarak duygu değişiklikleri yaşar. Arketipsel köklerinde olduğu gibi iyi ve kötü olma özelliklerini sergiler. Yardımsever olduğu gibi her şeyi berbat eden bir hiddete de sahiptir. Yardımseverliği iki âşık arasında habercilik yaparken görülür. Bunun yanında aşğa bilgece öğüt vermesi, aşığı sevdiğine kavuşturmaya çalışması diğer iyi özellikleridir. Hiddeti ise sevdiği kişilere ve emek verdiği işlere zarar gelmesiyle ortaya çıkar. Nesîm/Bâd-ı sarsar hiçbir yerde duramayan bir avaredir.

Nesîm/Bâd-ı sarsar'ın fiziksel özellikleri arketipsel özellikler taşımaktadır. Güçlü, kuvvetli, yenilmez ve çeviktir. Aşığı alıp sarayın çatısına çıkarması kanatlı olarak tasavvur edilişinin bir yansımasıdır. Nesîm/Bâd-ı sarsar'ın zamanı genellikle bahar mevsimi ve seher vaktidir. Rüzgârın çiçeklerin açması, doğanın yeniden canlanmasındaki etkisinde görülen arketipsel özellikler bu çerçevede yansımaktadır. Mekân olarak Nesîm/Bâd-ı sarsar dağlarda, ovalarda, denizlerde ve yer ile gök arasındaki boşlukta bulunmaktadır.

Extended Abstract

C.G. Jung, the founder of analytical psychology, introduced a new perspective to interdisciplinary research with his theory of the collective unconscious. According to this theory, cultural elements have resided in human memory through images, figures, and symbols for thousands of years. Humans have been utilizing these images, figures, and symbols for equally as long. The fact that literary works are interwoven with figures and symbols allows for the examination of the collective unconscious's reflection in literature through the method of archetypal criticism. This is especially prominent in narrative-based literary genres, where archetypal motif studies take precedence. The love stories of dual heroes in classical Turkish poetry contain archetypal motifs because they are symbolic products nourished by folk narratives. The masnavi of *Şem ü Pervâne*, in which divine love is symbolized, is significant in this

respect. The sidekick heroes in this masnavi, whose protagonists are symbolic, also possess symbolic characteristics. One such sidekick is Nesîm / Bâd-i sarsar.

The sidekick hero that appears as Nesîm in some versions of Şem ü Pervâne masnavi and as Bâd-i sarsar in others is essentially the wind. The wind, one of the four main elements claimed to be effective in the creation of the universe, facilitates archetypal criticism with this attribute. As a fundamental element in the creation of the universe, the wind is a recurring motif in mythology and heavenly religions.

In mythologies, the wind appears as both masculine and feminine deities. These deities are active in the creation of the universe and are responsible for natural phenomena such as weather events, the arrival of spring, and the occurrence of dawn. They reside in lofty mountains and flowery gardens and embody both good and evil.

In heavenly religions, the wind serves as a means through which God demonstrates his wrath and grace. For those who deny the existence of a single Creator, the wind, which brings about negative events such as death, disasters, shipwrecks, and scorching storms, also plays a role in positive events like the arrival of spring, fragrant smells, rain, and fertility.

Since the creation of the universe, the wind has been endowed with special meanings for human beings and is an important motif in folk culture. In folk literature, such as idioms, proverbs, and folk songs, the wind is highlighted for its swiftness and its role as a harbinger of news.

The wind, with its common features in Turkish and world culture, is frequently used as a motif in Classical Turkish literature texts. Its most used feature is that it carries news between lovers at dawn. Additionally, its positive aspects, such as causing flowers to bloom in the spring, being the harbinger of Prophet Solomon, and being a force for renewal and revival, are explored in Classical Turkish poetry. Considering the wind's dual nature, its disastrous and destructive aspects are also reflected in the texts.

In the masnavi of Şem ü Pervâne by Fehîmî, Şebisterî, Lamiî, Feyzî, and Mu'idî, the wind appears in characters named Nesîm or Bâd-ı sarsar.

In Fehîmî's work, Nesîm is a figure who encounters Pervâne at dawn and tries to help her with her sorrow. Nesîm first conveys the scent of Şem to his lover. When this is insufficient, he helps Pervâne sneak into Şem's palace by taking her to his house's roof. The traits Nesîm describes while advising Pervâne point to his archetypal roots. These features include being constantly in motion, wandering between the earth and sky to get news from the beloved, carrying fragrances, and assisting lovers. In Şebisterî's work, Nesîm has negative characteristics, preventing Şem and Pervâne from coming together due to his jealous and angry nature. Violence, jealousy, and wandering the deserts when unable to find Şem are Nesîm's archetypal features. In Lamiî's work, Nesîm has both good and bad aspects. A gardener with a smiling face and a pure heart, Nesîm becomes very angry upon seeing his garden destroyed at dawn. His anger and wrath lead him to send Şem away from the garden, and his sadness upon realizing that he has separated Pervâne from Şem reflects his mild-mannered side. These features are nourished by his archetypal roots, with spring,

dawn, and the garden representing time and place, and his fierce yet mild nature coming from these roots. In Mu'idi's work, Nesîm prevents lovers from coming together due to jealousy. His jealousy and presence in the mountains are his archetypal features. In Feyzî's work, the wind is characterized as Bâd-i sarsar, whose archetypal features are more pronounced. Bâd-i sarsar allows for a chronological connection from Anâsır-i erbaa to Prophet Solomon and Gabriel, one of the most important symbols of Islamic faith.

Nesîm/Bâd-ı sarsar, a character in Şem ü Pervâne mathnawi, exhibits the characteristics of the wind from myths and sacred texts. Features such as being one of the four main elements in the universe's creation, carrying news among lovers, scattering in anger due to fury, and being associated with springtime and dawn reflect the archetypal roots of Nesîm/Bâd-ı sarsar.

Kaynakça

- Armutlu, S. (2020). *Lami'i Çelebi- Şem' ü Pervâne*. İstanbul: Kitabevi Yay.
- Armutlu, S. (1998). *Zâfî'nin Şem' ü Pervânesi*. (Doktora Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Ateş, S. (1977). *Kur'an-ı Kerim ve yüce mealî*. Ankara: Kılıç Yay.
- Aynur, H. (1993). *Mahremî ve Şeh-nâmesi*. (Doktora Tezi). Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=lv_3FXKS0n08pcnjmw4cUw&no=lv_3FXKS0n08pcnjmw4cUw
- Bayat, F. (2018). *Türk mitolojik sistemi 2*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Bottero, J.-Kramer, S. N. (2020). *Mezopotamya mitolojisi*. (A. Tümertekin, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Campbell, J. (2000). *Kahramanın sonsuz yolculuğu*. (S. Gürses, çev.). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Çavuşoğlu, M. (1971). *Necâti Bey Divanı'nın tahlili*. İstanbul: MEB. Yay.
- Demirel, H. G. (2005). *18. Yüzyıl şairlerinden Belîğ Mehmed Efendi Divanı*. (Doktora Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Eliade, M. (1994). *Ebedî dönüş mitosuna*. (Ü. Altuğ, çev.). Ankara: İmge Yayınevi.
- Erdağı, S. (1998). *Rami Abdurrahman Çelebi Divanı*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Hansen, W. (2019). *Yunan ve Roma mitolojisi*. (Ü. H. Yolsal, çev.). İstanbul: Say Yay.
- Hallac-ı Mansur. (2012). *Tavasın*, (Y. Güneç, çev.). Yaba Yay.
- Harmancı, M. E. (2017). *Manisalı Câmî'î Muhabbet-nâme (Vâmık u Azrâ)*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56461,manisali-camii-muhannet-namepdf.pdf?0>
- Jung, C. G. (2020). *Jung psikolojisi*. (M. Ukray, çev.). İstanbul: E-Kitap Yayıncılık.
- Jung, C. G. (2021). *Ruh (insan-sanat-edebiyat)*. (İ. H. Yılmaz, çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Kanar, M. (1995). *Fehmî ve Şebisterî'den Şem ü Pervâne*. İstanbul: İnsan Yay.
- Kara, N. (2009). *Kalkedenli Mu'idi'nin Şem ü Pervâne mesnevisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Karlıağa, H. B. (1991). Anâsır-ı erbaa. *İslam ansiklopedisi*. (Cilt 3, s. 149-151). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Koçak, A. (2014). Anadolu köy seyirlik oyunlarında insanlık serüveni: ölü oyunu örneği. *Folklor/Edebiyat*, 20 (79), 189-199. doi: 10.22559/folklor.406
- Kubbealtı (2024). <https://lugatim.com/s/arketip>
- Kutsal Kitap. (2016). İstanbul: Yeni Yaşam Yay.
- Moran, B. (2004). *Edebiyat kuramları ve eleştirisi*. İstanbul: İletişim Yay.
- Nalbat, M. (2012). *15. yy. şairi Çâkerî'nin Yûsuf u Züleyhâ'sı*. (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Öztürk, Ö. (2016). *Dünya mitolojisi*. Ankara: Nika Yayınevi.
- Pinch, G. (2020). *Mısır mitolojisi*. (E. Duru, çev.). İstanbul: Say Yay.
- Sefercioğlu, M. N. (2001). *Nev'î Divanı'nın tahlili*. Ankara: Akçağ Yay.
- Tarıbuyurdu, G. (2018). *Kalkandelenli Mu'idi divanı*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59883,kalkandelenli-mu39idi-divanipdf.pdf?0>
- Tarlan, A. N. (1997). *Necati Beg divanı*. İstanbul: MEB. Yay.
- Tatlıkatık, C. (2020). *İzzet Ali Paşa divanının tahlili*. (Yüksek lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Tavukçu, O. K. (2020). *Hüsrev ü Şirin*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10666,metinpdf.pdf?0>
- Tekin, G. (1991). *Feyzî Çelebi- Şem' ü Pervâne*. Harvard University: Sources of Oriental Languages And Literatures.
- Tekin, G. (2020). *Simurg'un kanadı-mitoloji ve edebiyat makaleleri*. İstanbul: Yeditepe Yay.

Tekin, G. (2009). Divan edebiyatındaki bazı motiflerin mitolojik kökenleri. *Harvard: Journal of Turkish Studies*, 33(II),181-200.

Yıldırım, N. (2008). *Fars mitolojisi sözlüğü*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.

'Öteki' Ekseninde Othello ve Kimlik Algısı

Othello and Identity Perception in the Axis of 'Other'

Özber CAN * Öz

Bu makale Othello adıyla evrenselleşmiş eserin yüzyıllar sonra bugün coğrafya değiştirerek neden uyarlandığını, 'öteki' sayılanın değişmez kaderini, karakterizasyon bağlamıyla incelemeye dayanır. Çünkü çağlar ve koşulların değişimine rağmen Avrupa merkezli insani düşünce ölçütlerinin değişmemesi, eserlerin uyarlamasını, makaleleri gerekli kılmaktadır. Othello dört yüzyıl sonra yeniden uyarlanmış ve bugün tematik özelliğini koruyan bir oyundur. Othello'nun emperyal odaklı düşüncenin gizemini açığa vurma, motif ve karakterizasyon yanıyla önemini koruması, bugünle trajik bağ kurmayı öne çıkarmaktadır. Makalede bu bağ 'öteki' üzerinden işlenirken, tarih-toplum-köken ayrımı politikanın insana verdiği değer politikaların değişimiyle doğru orantılı olarak değişmesi ele alınmıştır. Batının tehdit hissettiği her koşulda içten birinden yararlanma anlayışı, bu defa bir kumpasla uygulamaya alınmış; saf dürüstlük, yalan dolan dolu düzen dünyasına yenik düşürülmüştür. Sanrılı kıskançlık bir sendromu getirmiş, psikotik bozukluk trajediye uzanmıştır. Oyun her ne kadar ahlâksızlık ve ikiyüzlülük üzerine kurulmuş olsa da makalemizle siyasetin türlü hile, şiddet ve itibarsızlaştırma yoluna baş vurarak çıkarları koruma, değer yargılarının değişiminden yararlanma karakteri ortaya konmaya çalışılacaktır.

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan
Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu
Eğitim Fakültesi Yabancı Diller
Eğitimi Bölümü
ozbermeister@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7934-4089
Konya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Othello, Zaimoğlu, öteki sanrısı, imgelem, itibarsızlaştırma.

Abstract

This article is based on examining why the universal work Othello was adapted centuries later by changing geography, and the unchanging fate of the 'other' in the context of characterisation. Because despite the change of ages and conditions, the fact that the European-centred criteria of humanitarian thought do not change makes the adaptation of works and articles necessary. Othello is a play that has been adapted again four centuries later and retains its thematic characteristic today. The fact that Othello reveals the mystery of imperial-oriented thought and preserves its importance in terms of motifs and characterisation brings forward the tragic connection with today. In the article, while this connection is processed through the 'other', the distinction between history-society-origin, the change in the value given to human beings by politics in direct proportion to the change of policies are discussed. The Western understanding of utilising one's inner self in every situation where the West feels threatened has been put into practice this time with a conspiracy; pure honesty has been defeated by the world of order full of lies and deceit. Delusional jealousy brought about a syndrome and psychotic

* Assoc. Prof. Dr., Necmettin
Erbakan University Ahmet Kelesoglu
Faculty of Education Department of
Foreign Languages Education
ozbermeister@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7934-4089
Konya / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 17/05/2023
Kabul/Accepted: 05/01/2024

disorder led to tragedy. Although the play is based on immorality and hypocrisy, our article will try to reveal the character of politics to protect interests and benefit from the change of value judgements by resorting to all kinds of deception, violence and discrediting.

Keywords:

Othello, Zaimoglu, other delusion, imagination, discrediting.

Makale Bilgileri

Atıf: Can, Ö. (2024). 'Öteki' Ekseninde Othello ve Kimlik Algısı. *Selçuk Türkiyat*, (62): 257-271. Doi: 10.21563/sutad.1298545

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Can, Ö. (2024). 'Öteki' Ekseninde Othello ve Kimlik Algısı. *Selçuk Türkiyat*, (62): 257-271. Doi: 10.21563/sutad.1298545

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Tarihsel süreçler kendi içinde evrilirken, sorunlar ve gelişmeler de insanın evrilmesine neden olur. Doğrudan bir kısır döngüden söz edilemese de insanı, insanlığı ilgilendiren sorunlar çoğaldıkça sanat sorgulamaya, gerçeğin üstünü açmaya başlar. Böylece toplumlar farklı temel değişkenlerle aydınlanır, duyarlık kazanır. Tematiği ve yapısıyla evrenselleşmiş *Othello*, çoklu izleği ve şüpheyi 'öteki'ne taşımasıyla bu duyarlığı işaret eder. Feridun Zaimoğlu ve Günter Senkel'in Almanca'ya uyarladığı (2004) oyun, sosyal gelişmelere bağlı sorgulamalarıyla 400 yıl sonra yeniden yorumlanarak o gün yabancı görülen bugünle kıyaslanmıştır. Karakter *Othello*, cesaretle yüklendiği sorumluluğu canı pahasına taşısa da köken ayırımına yenik düşmüş; kurulan oyunu, uğradığı haksızlığı geç fark ettiği için yediği 'kötü adam' yaftasını başka karakterlerle yaşamak zorunda kalmıştır.

Araştırmamız verilere dayalı olarak analitik yöntemle yürütülecek; çağların değişimine rağmen insanın 'yabancı', 'öteki' konumu klasik *Othello* uyarlaması ve düşünce pratiği açısından Avrupa'da klişeleşen 'o' yargısıyla yan yana getirilmeye çalışılacaktır. Bu noktada bireyin ve aile kurumunun kırılan umudu, adalet yoksunluğu ya da sistemden beslenme, toplumun kıyısına savrulma hatta trajik sona yaklaşma örnekliği ortaya konmuştur. Çünkü siteme ve modern topluma yönelik özentî gün geçtikçe artmakta ama çelişkiler düzenleri tahrip etmeye devam etmektedir. Buna rağmen Doğu'yu sosyolojik açıdan fazlaca eleştiren Batı, kendi içine bakma yerine, 'öteki' imgelemine mesafeli yaklaşmayı seçmektedir. Oysa her türden sanatsal, kurgusal, metinleştirilmiş folklorik ürünleri aracılığıyla, özel olarak toplumu temsil edenlerin yanında, genel olarak insan düşüncesinin işleyişini kavramaya olanak sağlayan (Aktulum, 2018, s. 1) simge ya da imge, anlatılarda bireysel ve kültürel belirtilerle evrensel değer kazanabilmektedir. Diğer bir deyişle sanatın yüklendiği rastgele anlamlar bağlamsal kullanımlarla güncellenerek kökensel anlamının değişik dönemlerde sürdürülmesine olanak sağlamaktadır (Aktulum, 2018, s. 1). Oyunda *Othello-Desdemona-Iago* ile tanımlanan imge aralığını edebiyat tarihi verileri ve analitik yöntem çerçevesinde bugün algısıyla irdelemek için konu eksenine öncelikle William Shakespeare'in kimliğine, sanat anlayışına ve eserlerine değinmek yararlı olacaktır.

William Shakespeare ve Sanat Anlayışı

Rönesans dönemi yazarı William Shakespeare, Stanford-Upon-Avon'da doğar ve aynı yerde ölür (1564–1616). Sanat dünyasına dram ve komedy türlerinde 38 oyun, 154 sone ekleyen Shakespeare, insan doğasının en değişmez özelliklerini karakterlerine benzersiz bir şiir diliyle yansıtır. Yaşadığı yüzyıldan bugüne sıklıkla sahnelenen oyunlarında kin, aşk, dostluk, yükselme, öç alma gibi insanî boyutları derinlemesine irdelemiş; yaşama dair tüm evrenselleri gözler önüne serip, insanoğlunu hırs ve zaaflarıyla tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermiş (Tangün, 2011, s. 19) olsa da geride hayatına dair kilise, mahkeme ve tapu kayıtları gibi yasal belgeler dışında pek bir şey bırakmaz. İnsan doğasının değişmez özelliklerini ritimli bir dille anlatma ustalığına ve oyunlarının fazlaca sahnelenmesine rağmen, hayatına özgü bir dizi muamma ile tanınır. Bu gizem neredeyse hemen her eserine nüksetmiştir. Örneğin *Bir Yaz Gecesi*

Rüyası oyununda Atina yakınlarında bir koruda yollarını şaşırarak dört sevgili, perilerin büyümesine kapılırken, erkek kılığında girmiş bir kız *On İkinci Gece* oyununda düke âşık olur. *Romeo ve Juliet*'te komik yanlışlarla davalı olan iki ailenin çocuklarının birbirlerine âşık olması da aynı benzerliği taşır. İyi evlat-kötü evlat ikilemi *Kral Lear*'ı, kralın güç düşkünlüğü ve arkadaşlarına ihanetiyle *Macbeth*'i yazdırmış; ağabeyini öldürerek yenge ile evlenen amcadan oğ alma duygusu ise *Hamlet*'e yansımıştır. Amca Claudius, yeğen Hamlet'in niyetini anlamış, onu da öldürerek olanca sırrı toprağa gömmeyi plânlamışsa da yeğenin ellerinde ölecektir. Tarihin aşka, aşkın tarihe tanıklığı *Antonius ve Kleopatra*'ya sızmış; Mısır'la özdeşleşen Kleopatra, komutan Antonius tutkusu içinde, Antonius ise imparatorlukta yaşanan karışıklıklar nedeniyle Roma'ya dönme telaşındadır. Sezar'ın kız kardeşiyle evli olmasına rağmen Antonius'un her fırsatta Kleopatra'ya koşması, takıntılarının bir parçasıdır. Komutan ve kraliçe düşmanlığının trajediye dönüşmesi, intikamın aşkı sonlandırması *Titus Andronicus* ile örneklenecek, kendisini Roma imparatoru ilân eden Sezar'ı arkadaşlarıyla birlikte öldüren Brutüs, toplumun kaosa düşmesini *Julius Caesar*'la önlemeye çalışacaktır. Kral Leontes kıskandığı ve ilişkisini kestiği eşini yaban hayvanlarına av olması için ormana bırakırken, küçük kızının kurtlar tarafından büyütülerek yıllar sonra *Kış Masalı*'nda karşısına çıkması bir diğer ilginçliği aktaracaktır. Mağripli* asker ve soylu Destemona'nın evliliği üzerine kurulan *Othello* ise ayrımcılık trajedisini ortaya koyacaktır.

Oyunun Yapısal Özgünlüğü

Othello beş bölüm, 12 sahneden oluşur ve Giovanni Battista Giraldi'nin *Hecatomithi* (1565) adlı eserinden esinle doğar. Farklı adlarla sarayda oynanması (1604) tartışmalara yol açar ve daha açık anlaşılabilmesi için oyun kısaltılarak *Quarto* ve *Folio* adlarıyla yayımlanır. Eserin şiirseliği, trajedi formun yaygınlaşmasını kolaylaştırdığı gibi biçim ve tavır benzeşmesiyle Hamlet'in bir yankısı (Shakespeare, 1985, s. 7) gibi görülmesine de neden olur. Üslup farklılığı ve ana karakterin hayal kırıklığına uğraması, *Othello*'nun hemen her çağ ve coğrafyada trajik tematiğiyle fazlaca benimsenmesini sağlar. Böylece oyun yalnızca bir kıskançlık trajedisi değil, saf dürüstlüğü, alan ve düzen dünyasına yenilgisi (Shakespeare, 1985, s. 17)** yorumuyla da anlamak gereklidir.

Oyunun ilk bölümü Venedik'te, diğer dört bölümü Kıbrıs'ta geçer. İki coğrafyanın dış ve iç mekân dengesi, sonsuzluğa giden derinlik algısı (Shakespeare, 1985, s. 12) ada-gök-deniz tablosuyla bütünleşir. İlk bölüm sadece bir geceyi, ikinci bölüm olay ivmesinin yükseldiği birkaç günü, diğer üç bölüm ise iki günlük bir zaman dilimini içerir. Gelişmelere edebiyat tarihi bağlamıyla yaklaşıldığında, iki coğrafya ve zaman

* **Mağripli:** Eserin göç ve göçmenlikle ilişkisi, anakaracter, savaşçı Mağripli komutan Othello ile tanımlıdır. Othello, sonradan Hıristiyanlaşmış bir Mağriplidir. Mağrip ise Fas, Tunus, Cezayir gibi Müslüman ülkelerin yer aldığı kuzeybatı Afrika bölgesini (Batı Sahra) kuşatır. Libya ve Moritanya'nın da bunlara eklenmesiyle 'Geniş Mağrip' adıyla bilinen bir coğrafya ortaya çıkar. (Bk. <https://islamansiklopedisi.org.tr/magrib>; <https://tr.wikipedia.org/wiki/Mağrip>)

** Almanca kaynaklardan yapılan alıntılar tarafımdan Türkçeye çevrilmiş; çeviri eserden alınan cümleler turnak içerisinde verilmiştir. Ayrıca oyun adı İtalic, karakter adları isim olarak belirtilmiştir.

diliminin tarihi gerçeklik açısından büyük önem taşıdığı anlaşılır. Burada yabancı ya da 'öteki' oluş, ayrımcılık izleğiyle belirginleşmiştir. Hırsı ve coşkuyu dinamik ve görkemli biçimde aktarması, barok üslup özellikleri taşımasıyla (Shakespeare, 1985, s. 7) kıskançlık-aşk, ırkçılık-ikiyüzlülük, kötülük-intikam ikilemleri birbirine bağlanır. Düşümlü ipuçları ve uyarı noktaları paradoksal anlayışları yakınlaştırırken, hep 'öteki' olanı düşündürür. Duygusal abartıları, renkli üslubu, somut imgeleri sözlerine taşıyan Othello, "Siz el değmemiş yıldızlar söyletmeyin beni! Yara izi bırakmayacağım onun kardan beyaz cildinde. Sizi söndürsem ey alev hizmetkârlar..." (Shakespeare, 1985, s. 10) ifadeleriyle hem acısına direnir hem de güce denge getirir. Sanatın insanlığı sürekli olarak etkileyen, biçimlendiren etkisi, kendine özgü bir değere sahipliği, tiyatronun edebiyatın, plastik sanatların ve müziğin katkıları (Dökmen, 1983, C. 16, s. 125) bu dengenin algılanmasını kolaylaştırır. İnsanı merkezine alan ve ayrıcalıklı olanı sorgulatan *Othello* şiirselliğiyle barok tınısını hep canlı tutar. Almanya'daki 'öteki-LİK', 'göçmen-LİK', 'siyahi-LİK' algısına göndermede bulunma, küresel gelişmeler çerçevesinde hayata tutunmak için insanî vasıfları kullanma, sanatın dönen dolapları açması ve baskıyı kırma özelliği (Zaimoglu&Senkel, 2004, s. 137) tabu ve ırk ayrımı edilgenliğini işleme ile anlaşılır. Zamana direnen ve karakterleriyle özdeşleşen *Othello*, yapı bakımından klasik bir oyun olmakla birlikte kelimeleri, kalıp ifadeleri ve cümleleri, nefretin anlam yükselten formlarıyla (Zaimoglu&Senkel, 2004, s. 144) söylemi güçlü tutar. Coşkun, vurgulu tonda diyaloglar, coşkun dinamik, görkemli ifadeler, abartılı sözler, hırçın davranışlar oyun boyunca ilerler.

Othello, Osmanlıya karşı savaşması için kendisine komutanlık görevi verilmiş bir siyahidir. Iago'nun ırk, mevki ve hırs düşkünlüğü onu ihanetle karşılaştıracak; görev beklentisi, türlü yalan ve iftiralar felaketi hazırlayacaktır. Tuzak, büyüleyici sözlerle kazanılan güven ve sorumluluğun iç içe eriyecek olmasına kurulmuştur. Tarihsel bir vaka olması itibarıyla İnebahtı Deniz Savaşı'na (1591) çerçevesinde 'Osmanlı donanmasının yenildiği' duyuruları, zafer sarhoşluğunun gölgesinde insanî bir vakaya evrilecektir. Bununla birlikte Sokullu Mehmed Paşa'nın savaş sonrasında Venedik elçisi Barbaro'ya "...Biz sizden bir krallık yer (yani Kıbrıs adasını) alarak kolunuzu kestik; siz de donanmamızı mağlup etmekle sakalımızı tıraş etmiş oldunuz; kesilmiş kol yerine gelmez, lakin tıraş edilmiş sakal daha gür olarak çıkar..." (Uzunçarşılı, 1995: 23) cümleleriyle karşılık vermesi Batı'yı tedirgin edecektir. Osmanlı donanmasının ağır hasar almış olması, 'Tanrının Kıbrıs'ı ve Othello'yu koruması' dualarıyla zafer eğlencesine dönüşse de oyunun yazıldığı ve sahnelendiği dönemlerde bütün Avrupa'yı Türk korkusunun sardığı (Aksoy, 1990, s. 43) paylaşılmaktadır. Martin Luther'in 'Hıristiyanları uyandırmak için Tanrının yolladığı veba' (İnalçık, 1970, s. 329); Francis Bacon'un 'ahlakı, edebiyatı, sanatı, bilimi olmayan insanlar... bir kelime ile insanlığın yüz karası' (Bacon, 1939, s. 59) nitelendirmeleri; insanları Papa'dan ve Türk dehşetinden koruması için Tanrı'ya dualar edilmesi (Lewis, 1993: 74) hem aşağılayıcı anlayışı hem de anılan bilgiyi doğrulamaktadır. Osmanlı tehdidini ortadan kaldırması için görevlendirilmiş olsa da siyahi komutan Othello'nun ırk ve yaş farkına rağmen soylu Brabantio'nun kızı Desdemona ile gizlice evlenmiş olması sindirilememiştir. Dahası Hıristiyan, sarışın Avrupalı olmayışı, 'Berberi atı', 'şehvet düşkünü Mağripli', 'yaşlı kara koç' aşağılamaları kültürel ayrımcılığı alevlenmiştir. Yapısalcılık sonrası batı

düşünce tarihine kazınan böylesine güçlü yargı, zamanla klişeleşmiş; üstünlük veya aşağılık gibi değerlendirmeler mevcut sistemlerin kendilerinin ürettiği suni yargılar (Öztürk, 2006, s. 446-447) olarak benimsenmiştir. Bundan böyle artık çıkarlar değerlerin, algı her şeyin önüne geçecektir.

'Öteki' İmgelemi/Sanrısı Üzerine

Othello ilk bakışta kendisini Venedik halkına adanmış, devleti için yıllarca savaşmış bir komutandır. Venedik Dükünün Osmanlıya karşı görevlendirmesi, onun bu görevden zafer haberiyle dönmesi, gerçek bir Hıristiyan olduğunu (Şenlen, 2006, s. 88) kanıtla da gücü ve sakin karakteri yalan ve iftiralarla elinden alınacaktır. Mina Urgan'ın ifadeleriyle; Othello kıskanç doğmamış, kıskanç edilmiştir. Eğer akıllara sığmayacak kadar kötü ve kötü olduğu kadar da zeki bir hain olan Iago'nun eline düşmese, kıskançlığın ne olduğunu bilmeyecektir Othello. Ama Iago'nun Othello'yu mahvetmeye kararlı olduğu, oyunun daha ilk sahnesinden anlaşılır ve Iago bu kararı uygulamaya koyunca, Othello onun elinde istediği gibi oynattığı bir kukla olur (Urgan, 1984, s. 206). Senatör Brabantio'dan işittiği ağır, aşağılayıcı sözlerle güven duygusunu sorgulayan, beyaz, soylu kadınla evlenmeye hakkının olmadığı ithamlarıyla sarsılan Othello, 'öteki' olduğunu nihayet anlamıştır. Onun kara derili, siyahi, zenci (Neger), Desdemona'nın kötü kadın (Nutte) olarak nitelenmesi, dışlamayı pekiştirmektedir. Othello'ya yönelik abartılı nefret biçimlerinin sadece bir kişiye değil, aynı anda insan gruplarına yönelik aşırı projeksiyonlar (Zaimoğlu&Senkel, 2004, s. 144) olması, esasen Afrikalıların, Arapların, Moralıların kastedildiği 'moor' sözcüğüne genişler. Sevilen, sayılan, cesaretli general, ten rengi ve kökeninden dolayı 'öteki' etiketiyle ortada kalmıştır. Uyarlamada 'Othello'nun 'Alman toplumunu' nasıl yansıttığı' sorusu, iki yazar tarafından şöyle ilişkilendirilir: Yabancı olmayı' Othello'da işlendiği haliyle farklı ten renginde birinin bizim toplumumuzda yaşadığı gibi görmüyorum. Önceleri kıskançlık benim için de geçerliydi, bu büyük bir güvensizliğin ifadesiydi. Şu an hiçbir güvensiz durum yok demek istemiyorum ama bu arada onu benimsedim. Önceleri mesleki alan da ben de kıskançlıkla çok mücadele ettim... Korkularımızı gösteriyor. Sanırım, korkularımız da toplumumuzda yasaları ve ahlâkı belirliyor (Zaimoğlu&Senkel, 2004, s. 142-143). Yabancı'nın kuşkuyla yaşayamama edilgenliği, kurulan tuzağı fark etmeme saflığı, Luk Perceval'e göre masumiyetin talihsizliği (Zaimoğlu&Senkel, 2004, s. 136) ile tanımlanır. Othello bu yeni etiketle yalnızlığından kurtulamayacak, zaaf ve yargılar arasında adeta kaybolan cenneti (Zaimoğlu&Senkel, 2004, s. 137) yaşayacaktır.

Heybetli, kabına sığmayan Othello, trajedinin labirentlerinde kıvrılırken oyunun coşku fırtınası, barok anlayışın dozlu ve yoğun sesi (Shakespeare, 1985, s. 8) perdeleri birbirine bağlamıştır. Siyahi komutan yaşına oranla genç ve güzel Desdemona ile evlenip kuşkuyu yükseltmiş; yabancılığı ve yalnızlığı aşma umudu entelektüel güvensizlik oluşturmuştur (Zaimoğlu&Senkel, 2004, s. 146). Duyguya ve kimliğe özgü yaralar arasında insan-yargı-oyun üçgeni ruh dünyasını alt üst etmiştir. Yazar, oyunun bugüne bıraktığı algıyı, Okuma aşamasında bu metnin katıksız ırkçılık üzerine, öylesine acı dolu, son derece utanç verici olduğunu fark ettim. Tabi ırkçılığın çok sayıda motiften sadece biri olduğunu, bütün motiflerin benzerlerinden, kişinin kendi

içsel izolasyonu ile yüzleşmek zorunda kalmaması için başkasının aşırı hakaretinden doğduğunu şimdi fark ediyorum (Zaimoğlu&Senkel, 2004, s. 146) şeklinde özetler. Dışa dönüklüğü, sözlerinin melodik uyumu, duygularının yapaylıktan uzaklığı, alt tabakadan gelmesi, soylu tepkiyi hak etmiştir. Kızının siyahi adamdan korktuğu-koridor ışığı açık olduğu halde uyuyabildiği, karanlığını onu korkuttuğu, bu zenciden sevgili olamayacağı... (Shakespeare, 2004, s. 19,20) sözleriyle Brabantio, evliliğe rıza göstermemişse de duygu bağına sembolize eden mendilin (nesnel motif/Leitmotiv) Cassio'nun evinde çıkmasıyla şaşırmıştır. Desdemona ve Cassio'nun gizli ilişkisinin olduğu dedikodusu, diğer komutanlar arasında Othello'nun saygınlığını bitireceği gibi genç kadının da adını kirletecektir. Othello artık sakinleşmeyecek, öç duygusuyla ağır sözler sarf edecektir.

...Yüksel kara intikam cehennemini yedi kat dibinden!.. Şu mermer göğün üstüne yemin ederim ki, ne söyledimse yapacağım hepsini... Lânet olsun o hayasız kaltağa! Lânet olsun... Kehanet dolu bir esinlemeyle işlenmiş bu mendili kutsanmış böceklermiş ipeğini yapanlar... (Shakespeare, 1985, s. 124,125,130).

Oyunun kötü karakteri Iago, Othello'nun zenciliğini, Desdemona'nın naifliğini, Roderigo'nun aç gözlülüğünü, Cassio'nun çıkarıcılığını kendi emelleri doğrultusunda kullanmada ustadır. Dönemin çıkarıcı karakterini temsil eder ve kurduğu oyunu keyifle izler. Fırsatçı, kıskanç, kindar kişiliği, Othello'yu ve Desdemona'yı okşayıcı sözlerle oyalaması, evliliği bozması için yeterlidir. Plânı gizleyebildiği ölçüde güven oluşturacağı, Iago için hiç zor değildir.

...Yaverlikten aşağısına lâayık görülemem... Emir subayı da kim olsa beğenirsin... Kendime hizmet ediyorum, ona hizmet ettiği için... Evinize, kızıınıza, paralarınıza göz kulak olun... Nasıl nefret ediyorsam ceennem azabından, o kadar nefret ediyorum ondan... Kötülük olmalı insanın içinde biraz da. Bende yok ki yarasın işime... Siz kadınlar, sokakta güzelsiniz yağlıboya tablo gibi, oturma odasında çingirak, mutfakta yaban kedisi... (Shakespeare, 1985, s. 25,26,27,28,32,63).

Sahteciliği espriye vuran yüzüzlüğü, 'öteki' olana nefret duyması, "insanın zayıf yanlarını çabuk sezebilen, renkli ve uyumlu bir dünyadaki renksiz ve çirkin, sinizmin şeytani, rengi ve biçimi olmayan yaratık" (Shakespeare, 1985, s. 16) tanımıyla örtüşür. Böylesine olumsuz bir karaktere sahip olmasına rağmen Othello üzerinde, "Şerefli güvenilir bir adamdır. Karım, onun refakatında Kıbrıs'a gelebilir" (Shakespeare, 1985, s. 52) dedirtecek kertede güven tesis edebilmiştir. Cassio gibi kendisinin de Desdemona'ya ilgisinin olduğunu yayması, fitili ateşlemiştir. Kararlılığı ve şüpheliği akşamki eğlencede can bulacaktır:

Vız gelir bana günah işlemek. Bütün isteğim intikam almak... Karıma karşı karısı. Eğer bunu başaramazsam, herife öyle bir kıskançlık aşılmalıyım ki akıl da mantık da para etmesin... Ah efendim, sakının kıskançlıktan! Kıskançlık, etiyle beslendiği avla oynayan yeşil gözlü canavardır. Eğer aldatılan koca, karısını sevmiyorsa, boynuzlandığını bilse bile, mutludur bir bakıma; oysa

karısını seven erkek, kuşkularla kıvrandı mı, işkence olur hayatın her ânı (Shakespeare, 1985, s. 72,108).

Shakespeare'in oyunlarında kadın karakterler de güçlüdür. Ne var ki çoğu akıllı ve özgür iradesini kullanabilen kadınları temsil etse de aralarında yer yer kötü, "cehennem kadar kara, şehvet düşkün, yalancı, çirkin ve şeytan olarak, yer yer de masum, melek, çıldırtan sevgili, sarışın dilber ve tanrıça olarak gösterdiği (Tangün, 2011, s. 20) kadınlar da yok değildir. Öte yandan Rönesans dönemine özgü güçsüz, eğitimsiz, zayıf kadın tipi değişmiş; erkeklere ne tür kadının ideal kadın olduğunu ve kadınlara da bu ideale ulaşmak için nasıl davranmaları gerektiğini öğretmeyi amaçlama (Tangün, 2011, s. 20) ile davranış ve ifadeler radikalleşmiştir. Shakespeare'in kadını sevdiği kadar aşağıladığı, yücelttiği kadar sindirdiği, hırsırları umutlarıyla baş başa bıraksa da onu erkek kahramanlarıyla aynı kefeye koymadığı, bu cesareti her ne zaman gösterecek onlara hep aynı sonu hazırladığı (Tangün, 2011, s. 44) da düşünülür. Onlar arasında Desdemona sevecen, zarif, dışadönük, insancıl, evciman, yumuşak huylu bir kadındır. Duyguları, "Onun şerefine, yiğitliğine bağladım ruhumu da gönlümü de" (Shakespeare, 1985, s. 50) itirafınca açık olsa da baba Brabantio kızını yakından tanımaktadır. "Aklın varsa gözünü dört aç Mağripli. Babasını aldattı o, seni de aldatılabilir" (Shakespeare, 1985, s. 52) uyarısı, Desdemona için beyhudedir. Genç kadın bir yandan güçlü duruşu, diğer yandan sınırları aşmasıyla kendini hissettirir. Margaret Loftus Ranald'a göre, [Iago'nun] Desdemona'nın her hareketini oyun boyunca kasten olumsuz yorumlamış ancak kadınların eş olarak uyması gereken nezaket kuralları düşünüldüğünde Desdemona'nın şüpheye olanak tanıdığı (Ranald, 1963, s. 135) ileri sürülmüştür. Desdemona'nın Othello'ya mendilin gerçekten kaybaldığını söylemesi halinde onun sadece kendisine saldırmakla kalmayacağı, evliliğin de biteceği (Rosenberg, 1992, s. 214) bir diğer iddiadır. Othello'nun acınacak şekilde azize gibi masum bir kadın arayışı ile Iago'nun kompulsif bir şekilde her kadında bir fahişe araması (Adamson, 1980, s. 181-182) da bir başka zıtlıktır. Bütün bunlara karşılık sadık bir eş olarak ihanet edebileceğini düşündürmemesi, incitilemez konumunun ortadan kalkmasıyla Othello'nun aşağılayarak ve nihayetinde onu öldürerek bu kalkanı ebedi kılması (Garner, 1976, s. 247) Desdemona için masum bir veda olabilirdi. Ölürken dahi eşini suçlamaması, yaralamaktan sakınması onun sevgi dolu erdeminin temel yansıması (Neely, 1993, s. 125) Othello'nun bu ideal kadını yaşatmak için gerçek olanı öldürmesi (Thom, 1978, s. 264) çelişkileri ortadan kaldırmaktadır. Şayet Othello, Desdemona'yı sıradan bir insan olarak görseydi, kendisine ihanet edebileceği düşüncesiyle yüzleşebilir (Baş, 2020, C. 26, s. 124) gerçeği bizzat öğrenebilirdi. Bugün modern toplumlarda ırkçılığın bir formu olarak karşımıza çıkan bu tutum, gerçekte kötü niyetli olmayan, oyunu izleyen, oynamasına izin veren, hayatta kalmayı deneyen kadın (Zaimoglu & Senkel, 2004: 145) imajıyla gerçeklik kazanır. Yani nefretin ırkçılık, cinsellik ve sinizm özelliklerle işlenmesi, öteki düşürme kastiyle anlam bulur.

Roderigo, Cassio, Emilia ve Bianca oyunu maşa rolleriyle bütünler. Roderigo çıkarıcı, zayıf karakteri, Iago'dan çekinmesiyle; Cassio, sevgileri ve baskıyla oyunun ortasındadır. Onları birbirine bağlayan çıkar ilişkileridir. Düşüm, Cassio'nun ve

Roderigo'nun ifadeleriyle atılmış, onların zanlı düşmeleriyle çözülecektir. "Desdemona namusludur efendim, bahse girerim. Bunun için ruhumu koyarım ortaya. Kafanızda başka düşünceler varsa, hepsini çıkarın aklınızdan; yakar yoksa yüreğinizi... Seni şimdiye kadar çok dinledim. Zaten yaptıkların bir türlü sözlerini tutmuyor ki..."(Shakespeare, 1985, s. 159,170). Cassio ve Roderigo'nun çelişen bu ifadeleri, Bianca'nın tanıklığına rağmen karanlıkları sıyrıp götürmez. Dolayısıyla Othello, düşürüldüğü şüpheden bir türlü kurtulamaz. Ceza ve yemin iki cümleye kalmıştır. "Meleğe benzediğin için zebaniler seni yakalamaya korkacak yoksa... Yemin et, namuslu olduğuna!"(Shakespeare, 1985, s. 161). Iago ve Roderigo gibi tiplere öteden beri katlanamayan Brabantio, kızının cezalandırılmasını bizzat ister. Othello'nun yabancılığı, Desdemona'nın dürüstlüğü yargılar arasında erimiş; oyunu içine çekilenler güçten beslenemeyince trajedinin parçaları olmuştur.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Gerçekliğin doğrudan bir sunumu olan imge, özel bir gösterge olarak değişik kültürlerde, sanatsal biçimlerde görünür, alegorik bir gösterge değerine bürünerek anlam yüklenmiş bir gerçekliğe gönderme yapar (Aktulum, 2018, s. 12). Oyunda güdülenmiş 'öteki' Othello, Iago, Desdemona, Cassio, Roderigo karakteriyle trajediyi başlatmış ve bugüne taşımıştır. Çevrelerinde gelişen olaylarla ya savaşmış ya da içinde yer alarak yenikliğe razı olmuştur. Vaktin 'kahraman, yiğit Othello'su 'kara Mağripli' etiketiyle yaftalanmış; adeta yürürlükteki politikanın işine yaradığı ölçüde değerini aynı orantıyla arttırdığı, Batı politika tarihinde bu tür değer yargılarının her an değiştiği (Öztürk, 2006, s. 450) savı gerçeklik kazanmıştır. O labirente yaklaştıkça literatürün bir eskici dükkanındaki eşyalar gibi yığılma görüntüsü vermesi, bir nevi yılgnlık hissi yaratması (Karaboğa, 1998, s. 15) da tesadüfi değildir. Olay örgüsünün sürükleyici, heyecanlı ve yüksek gerilimi, Othello'nun bozuk istikrarın içine çekilmesi, spekülasyonların artması, kamu ahlâkı ve toplumsal değer yargılarının yozlaşması, feodal bağımsızlık yasalarının altını oyan bireysel açgözlülüğü hizaya sokacak istikrarlı bir toplum modeli oluşturma (Karaboğa, 1988, s. 16) kaygısı şeklinde değerlendirilir. Dönemin sadakat duygusu ve yaşam pratiği dilin evrilmesini hızlandırmışsa da değerlerin kaygısızca içinin boşaltılması, toplumsal ilişkilerin eskimesi, Elizabeth dönemi İngiltere'sinin görkemini sorgulattır. İhsan Kerem Karaboğa'nın Terry Eagleton'dan aktarımıyla; oyun dünyanın sürüklendiği krizi sistem dönüşümüne bağlama ve daha fazla üretme sistemiyle istikrar sağlanamayacağı temasıyla o gün olduğu gibi bugün de doğup geliştiği toplumları sınıfladığı (Karaboğa, 1988, s. 17) yanı sıra önemini korumaktadır. Örneğin 'öteki' düşürülerek hakkının yenildiğini düşünen yaver Iago, bir askeri dövüldüğü için görevden alınan yüzbaşı Cassio, çıkarıcılıklarıyla yakayı ele veren Roderigo ve Cassio, itibarsızlaştırılan Othello ve lekelenen Desdemona dün olduğu gibi bugün de huzursuzluk üretmektedir. Desdemona boğularak ölmüş, Othello beylik silahıyla intihar etmiş, Iago daha sorgu dayken hayatı kaybetmiş, Cassio yeni görevine atanmış olsa da ürettikleri şiddet emsal olarak kalmıştır.

Oyuna mekân ve tarihi açıdan yaklaşıldığında dehlizleri, koridorları, zindanları, sırlı odaları ve salonlarıyla Kıbrıs Kalesi, kayalıkları döven ve yelkenleri parçalayan

Akdeniz fırtınası, Othello-Desdemona-Iago çatışmasına tanıklık eder. Görünüm, gerçekte karmaşık ve çok yönlü olan iyi ile kötü güçler arasındaki küresel mücadelenin algısı (Vaughan, 1994, s. 27) bakımından önemlidir. Sokullu Mehmet Paşa'nın, "Venedik'ten bir hayli uzak mesafede bulunan Kıbrıs'ın iki ülke arasında gerginlik yaratmaya değer olmadığını ve etrafının Osmanlı toprakları ile çevrili bulunduğunu" (Dinç, 2010 s. 1) dolayısıyla adanın savaşız teslimini istemesine Venedik elçisi Kıbrıs'ın bir Hristiyan adası olarak yönetimlerinde bulunduğu cevabıyla talebe karşı çıkması (Dündar, 2002, s. 1221) oyunun tarihe açılan kapısıdır. Kıbrıs, Avrupa'nın 'Hristiyanlık' adına yardım çağrıları arasında fethedilmiştir (1571). İskoç Kral James, 'İnebahtı Zaferi'ni kutlayan şiiriyle*** Hristiyan birliğine atıfta bulunulmuşsa da coşku hesaplaşmalar arasında sönmüştür. İnsanın içine atılan tek bir kıskançlık tohumunun onu nasıl bir canavara dönüştürebildiği (Kaya, 2012, s. 6) anlayışı, 'Mağripli, hristiyanlaşmış' karakterle aktarılır. Daniel Vitkus, bu noktada inancın nasıl tehdit unsuru haline geldiğini şöyle özetler:

Türk'e dönen vaftiz edilmiş Mağripli Othello, doğru yoldan tekrar günaha döndüğü için "iki kere lanetlenmiştir." İslam İmparatorluğu'na karşı bir Haçlı Seferi'ne komuta etmesi için gönderilir, "Türk'e döner" ve içteki düşman haline gelir. Venedik Devleti'ni "karalamış", Avrupalılar'ın korkunç hayali olan İslami Öteki'ne dönüşmüştür: Othello çirkin bir klişe olmuştur. "Venedik'in soylu Mağriplisi" olan kimliği, kara bir şeytan kimliğine dönerken çözülmekte ve "zalim Mağripli ya da Türk"ün en kötü özelliklerini -kıskançlık, merhametsizlik, inançsızlık, kanunsuzluk ve ümitsizlik- sergilemektedir: Bu feci kimlikle yüzleşen, "korkunç ve iğrenç bir iş" yapan Othello, kendi cezasını verir ve kendisini -dönüşmüş olduğu Türk'ü- öldürerek lanetler (Vitkus, 1997, s. 176).

Görüldüğü gibi Othello'nun artık işi bitmiştir. Taşındığı etiket yabancılaşmış, kirlenmiştir. Uzun süre taşıdığı kimlikten bizzat kurtulmak istemiş, tarihsel koşullarda gelişen çözümsüzlükleri spekülasyonlara bağlamıştır. Ona göre sorun ortada, çözüm bellidir. Kamu ahlâkı ve toplumsal değer yargılarında baş gösteren yozlaşmaya çözüm üretme ve feodal bağımsızlık yasalarının altını oyan bireysel açgözlülüğü hizaya sokacak istikrarlı bir toplum modeli oluşturma (Karaboğa, 1998, s. 16) fikri denenmelidir. Oyunun paradigmatik sorgulamaları ve toplumları sınıflama tematiği, güç odaklarına bir gönderme olabilir. Saygınlık aşağılamasının 'Othello sendromu' olarak tanımlandığı bugün, 'öteki'nin korkulu rüyası, lanetlenişin trajedisi bir başka ruh daha kazanmış 'yarı-şeytan' Iago'nun zaferinin (Spiyak 1958'den akratan Vitkus, 1997, s. 146) de hırsı ve öfkeyi tetiklediği görülmektedir. Othello ve Desdemona evliliğinin bütünlüklü bir benliği paralize eden cinsel ve politik ikilemlere çözüm sunarmış gibi görünmesi (Karaboğa, 1998, s. 16) ise feodalite ve burjuva arasındaki uyumsuz mesafeyi gösterir. Mevcut toplumsal katman farkına rağmen buradaki 'öteki sanrısı' ABD'nin siyahilere, Avrupa'nın yabancıya karşı tavrıyla benzer. Öyle ki

*** James I, The Lepanto of James the sixth, King of Scotland in His Maisteies Poticall Exercises at vacant houres (Edinburgh, 1591, G3-L4); (James'in Lepanto'su 1585'lerde yazılmış, 1591'de İskoçya'da basılmış ve 1603'te İngiltere tahtına oturmasıyla Londra'da tekrar yayınlanmıştır.)

insanın bilimsel, politik, ekonomik, sportif açıdan yararlılık sağladığı ölçüde kahraman görülmesi, beklenti tamamlandığında uzak ilgi ya da doğal dışlanma açıkça görülebilmektedir. Örneğin, 1990'lı yıllardan itibaren Avrupa'da sosyal politikanın temel konusu sosyal dışlanma, yoksulluk literatürünü de etkilemiş, yoksulluk ve sosyal dışlanma birlikte ele alınmaya başlanmış olsa da sosyal bütünleşmenin karşıtı olarak, ekonomik, sosyal, siyasal süreçlere katılmama durumu (Yıldırım, 2014, C. 2, s. 92) yaygınlaşmıştır. Daha belirgin bir ifadeyle 1960'lı yıllarda Avrupa'ya samimiyetle kabul edilen yabancıların bugün iş, iletişim, uyum, eğitim, konut sorunu gerekçeleriyle önemli ölçüde ötekileşme yaşadığı ortadadır. Bir başka değerlendirmede döneme, bölgeye ve sosyo-ekonomik yapıya göre değişse de toplumsal yaşama katılmayı sağlayan alanlardan yoksun kalmaları, diğer alanlardan da yoksunluğu getiren bir süreci oluşturmakta, ekonomik alandan dışlanma aynı zamanda sosyal, siyasal veya kültürel süreçlerden de dışlanmaya yol açabildiği (Tartanoğlu, 2010, s. 2) paylaşılmaktadır. Olumsuz gelişmelerden fazlaca etkilenen Türkler, verimliliklerine ve sosyal koşullara uyumlarına rağmen daha çok 'öteki' oluşlarının ya da düşürülmenin acısını hissetmektedir. Ahmet Aslan aidiyet kimliği, duygusu ve alt sınıf algısını Türkler üzerinden şöyle özetler: "Aidiyet duygusunun değişmesine bağlı olarak, diasporik kimliğin çeşitli bileşenlerinin dozajlarının birey ve gruplara göre farklılaşması doğrultusunda aidiyet ve tanımlamalar da değişmekte... Almanya ile 'nostaljik anayurt' Türkiye arasında düşünsel/kültürel gelgitlerle birçok kültürün yan yana etkileşimde bulunduğu diasporik yaşam ortamında çok-katmanlı bir kimlik algısına sahiptir" (Aslan, 2019, C. 3, s. 1141-1142). Dört kuşak sonrasında farklı ve seçkin meslekler icra ederek hayata tutundukları, iş ve istihdama, politik alana sosyal katkı sağladıkları halde 'öteki' görülme kaygısının giderek ağırlaşması, dünden bugüne değişmeyen bir olgudur. Coğrafya sınırlılığı göstermeksizin, politik emeller doğrultusunda kökenine, ten rengine ve inancına bağlı olarak ülke liderleri indirilmiş, Batı bu değişimde hep etkin rol almıştır. Eğilimleriyle yüzleşemediği halde yabancıyı milli ve manevi hassasiyetleri nedeniyle 'öteki' görme, bilime ve toplumsal adaba uygun düşmemektedir. Çünkü insanı bile isteye dışlama, 'diğer' sanrısı ile kabul etme, ona sınırlar çizme anlamına gelir. Oysa insan kullanım süresi belirli bir ürün ya da canlı değildir. Ki o Othello olsa bile. Oyunun uyarlamasıyla oluşturulan benzerlik, Batının ürettiği yargıyı güncellemeye bire bir örnekleme yapmaktadır. Çağın değişen koşulları ve göçlerle birlikte toplumların nüfus yapıları değişse de yasalar çerçevesinde görüşmeler yerine yabancıyı bahanelerle yıldırma, aşağılama, dışlama adil davranışı kotarmaya yetmeyecektir. Edebiyata bu noktada söz düşmekte, insani sorumluluğun çağ ve coğrafya tanımadığı, anlaşılmayı beklemektedir. Almanya'da doğan ve gelişen 'göçe dayalı edebiyat' da her kökenden yabancıların insanca yaşama hakkını ve çokkültürlü toplum yapısında 'öteki' düşmemeyi işleyerek, önemli görev icra etmektedir. Çünkü değerlerin çıkara değişimi, güvensizlik ve şüphe oluşumu, çift kimlikli oluş, ırkçılığın coğrafyası ve vatanının olmadığını, saf ideali ve sadakat duygusunu örselediği söylenebilmektedir, söylenebilecektir.

Extended Abstract

William Shakespeare was born and died in Stanford-Upon-Avon (1564-1616). Shakespeare, who added 38 plays and 154 sonnets in the genres of drama and comedy to the world of art, reflects the most unchanging characteristics of human nature to his characters with a unique poetic language. In his plays, which have been frequently staged from the century he lived, he deeply examined human dimensions such as hatred, love, friendship, ascension, revenge; although he revealed all the universals of life and revealed human beings with all their ambitions and weaknesses. He does not leave behind much about his life except legal documents such as church, court and land registry records. Despite his mastery of describing the immutable features of human nature in a rhythmic language and the fact that his plays were widely staged, he is known for a series of enigmas specific to his life. This mystery haunts almost all of his works.

The difference in style and the main character's disappointment lead *Othello* to be widely adopted with its tragic theme in almost every age and geography. Thus, the play is read not only as a tragedy of jealousy, but also as the defeat of pure honesty to the world of space and order. When the developments are approached in the context of literary history, it is understood that the two geographical and time periods are of great importance in terms of historical reality. Here, being a foreigner or the 'other' is characterised by the trace of discrimination. The play's baroque style, which conveys ambition and enthusiasm in a dynamic and splendid manner, connects the dilemmas of jealousy-love, racism-hypocrisy, evil-revenge. While knotted clues and warning points bring paradoxical understandings closer, they always make us think of the 'other'. The effect of art that constantly affects and shapes humanity, its own unique value, the contributions of theatre, literature, plastic arts and music facilitate the perception of this balance. *Othello*, which puts the human at the centre and questions the privileged, keeps the baroque understanding alive with its poetry.

By adapting it to the present, referring to the perception of 'other-ness', 'immigrant-ness', 'black-ness' in Germany, the necessity of using human qualities to hold on to life within the framework of global developments, the ability of art to open the schemes and break the oppression are understood with the passivity of taboo and racial discrimination. *Othello*, which resists time and identifies with its characters, is a classical play in terms of structure, but it keeps the discourse strong with its words, phrases and sentences, and the meaning-enhancing forms of hatred. The exuberant, accentuated dialogues convey ambition and enthusiasm in a dynamic, majestic way, and thus have baroque style characteristics. The exaggeration of words and the gradual transformation of behaviour into aggression are characteristic of that style.

The viewer immerses himself in the flow of the event, searches for the hero, focuses on his style, listens to his words, and wonders about his tragic end. The institution of the family falls into disrepair as its origin, identity, character, and judgments are debated. While the historical processes evolve within themselves, the problems produced also cause the evolution of the human being. Although we cannot speak of a direct vicious circle, as the problems concerning humanity increase, art begins to

question and reveal the truth. Thus, societies become enlightened with different basic variables and gain sensitivity. *Othello*, which has become universal with its thematic and structure, is one of the rare works that points to that sensitivity with its multiple themes, reaching today and carrying the doubt to the other. Adapted into German by Feridun Zaimoglu and Günter Senkel, the play was reinterpreted 400 years later with its questions related to social developments; it has been revealed that the fate of those who were seen as strangers that day has not changed today. Although the character Othello bears the responsibility, he bears with courage, the distinction of origin prevents him from protecting his identity. He will realize the game and the injustice later, he will walk into misfortune as the 'bad guy' of the game.

Kaynakça

- Adamson, W. D. (1980). Unpinned or undone? Desdemona's critics and the problem of sexual innocenc. *Shakespeare Studies*, 13. 169-186.
- Aktulum, K. (2018). İmgelemin antropolojik yapıları ve folklor: Gilbert Durand'ın arketipsel sınıflandırma modeline giriş. *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*. (1-16).
- Aksoy, N. (1990). *Rönesans İngiltere'sinde Türkler*. İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Aslan, A. (2019). Almanya'daki Türkiye kökenli üçüncü kuşak gençlerin kimlik algısı ve din-Köln örneği. *Turkish Studies*, Volume. 14, Cilt. 3, 1105-1145. doi: 10.29228/TurkishStudies.22685
- Bacon, F. (1939). *Essays*. London: J. M. Dent and Sons.
- Baş, E. (2020). Dünden bugüne yargılanan Desdemona. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Cilt. 26, Sayı. 44. 117-125. doi: <https://doi.org/10.32547/ataunigsed.640191>.
- Dinç, G. (2010). *Osmanlı yönetiminde Kıbrıs (1800-1839)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.
- Dökmen, Ü. (1983). Bazı tiyatro eserlerinin sosyometri testi ile ve iletişim türleri açısından incelenmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt. 16, Sayı.1. 125-141. doi: https://doi.org/10.1501/Egifak_0000000917.
- Dündar, R. (2002). *Kıbrıs'ın fethi. Türkler*, Ankara. (Bk. C. IX, 1219; Papa'nın çağrısı ve Hıristiyan devletlerin cevapları için Juan-José Iglesias Rodríguez, Las Entradas De Cristianos En Berbería (Siglos XV-XVI).
- Garner, S. N. (1976). Shakespeare's Desdemona. *Shakespeare Studies*, 9. 233-252.
- İnalcık, H. (1970). The Heyday and decline of Otoman Empire. P. M. Holt, et.al. eds., *The Cambridge History of Islam*, Cambridge: Cambridge University Pres.
- Karaboğa, İ. K. (1998). Eagleton'ın Shakespeare'i. *Virgül-Aylık Kitap ve Eleştiri Dergisi*, Eylül, Sayı. 11. 15-17.
- Lewis B. (1993). *Islam and the West*. New York: Oxford University Pres.
- Neely, C. T. (1993). *Broken Nuptials in Shakespeare's plays*. Urbana and Chicago, University of Illinois Press.
- Öztürk, A. S. (2006). Othello bağlamında insan: Politikada insanın değeri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 21 Yıl. 2. 441-451. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/219354>.
- Ranald, M. L. (1963). The indiscretions of Desdemona. *Shakespeare Quarterly*, 14(2), 127-139.
- Rohat, K. (2012). *Shakespeare'in Othello oyunundaki Iago karakterinin incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Bahçeşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.
- Rosenberg, M. (1992). *The Masks of Othello: The Search for the Identity of Othello, Iago, and Desdemona by three Centuries of Actors and Critics*. New York: University of Delaware Press; London: Associated University Press.
- Shakespeare, W. (1985). *Othello*, (Ö. Nutku, çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Spivak., B. (1958). *Shakespeare and the allegory of Evil: The history of a metaphor in relation to his major Villains*, (New York: Columbia UP).
- Şenlen, S. (2006). Rönesans döneminde Osmanlı-İngiliz ilişkileri ve İngiliz tiyatrosunda Türk imgesi, *Littera*, (C. Ertem, haz.). 19/2006. Ankara, Omay Ofset, Haziran. 87-93.
- Tangün, M. (2011). Shakespeare, oyunlarındaki kadın karakterlerini yüceltiyor mu? Yeriyor mu? *İstanbul Üniversitesi-Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölümü Dergisi*, Sayı. 17. 18-47. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/219354>.
- Tartanoğlu, Ş. (2010). Sosyal dışlanma: küreselleşme perspektifinden bir kavramsallaştırma çabası. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sayı. 42. 1-13. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9546/119217>.
- Thome, M. A. (1978). Thinking about women and their prosperous art: A reply to Juliet Dusinberre's Shakespeare and the nature of women. *Shakespeare Studies*, 11. 259-276. Erişim Adresi: <https://www.proquest.com/openview/3b4e24bafb2737d767d88a4dc8536d08/1?pq-origsite=gscholar&cbl=1819311>.
- Urgan, M. (1984). *Shakespeare ve Hamlet*. (1. Baskı). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1995). *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Virginia M. V. & Kent, C. (1991). *Othello: A contextual history*. (Cambridge: Cambridge UP/27), (Bk. V.M. Vaughan, Global Discourse: Venetians and Turks).
- Vitkus, J. D. (1997). Othello'da Türkleşme Olgusu: Mağripli'nin Dönüşümü ve Lanetlenişi, *Shakespeare Quarterly*, (B. İ. Dinçel, çev.). Vol. 48, No.2. 105-143. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/teddergi/issue/18485/194681>.
- Yıldırım, S. (2014). Sosyal dışlanma ve Avrupa Birliği yaklaşımı. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, Yıl.2, Cilt. 2, Sayı. 2. 91-108. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/seyad/issue/53403/710218>.
- Zaimoğlu, Feridun & Senkel, Günter (2004), *Othello – Neubearbeitung*. Verlagshaus Monsenstein und Vannerdat OHG, Münster.

Kazak Türkçesinde Jılgı Söz Varlığı Üzerine Alt Anlamlılık (Hyponymy) İncelemesi

A Study on Hyponymy about Jılgı Vocabulary in Kazakh Turkish

Sümeyye Betül AKBULUT TAYHAN *

Öz

Hyponymy, özel niteliklere sahip olan kavramın bir üst sınıfa tür olarak bağlı olmasıdır. Burada üst kavram olan, içeren, kapsayan, üst küme üst anlamlılık (hyperonim, superordinate) olarak adlandırılır. Hiponimi her ne kadar hiperoniminin kapsayıcılığı altında bulunsun da sahip olduğu özellikler onu hiperonimiden farklı kılar. O, sahip olduğu bu özellikler ile kendi sınıfı içerisinde de diğer üyelerden ayrılır. Bu sınıf hiyerarşik bir düzene sahiptir. Alt küme içerisinde yer alan üyeler, üst kümeye bulunduğu aidiyeti gösterir. Örneğin; “gül, lale, zambak, nergis, sümbül, nilüfer” kelimeleri “çiçek” kelimesinin alt anlamlıdır. Bu çiçek türleri özellikleri itibarıyla birbirinden ve üst anlamı olan çiçek teriminden farklılık gösterir. Bu farklılık içerme bağıntısının tek taraflı olduğunun göstergesidir. Örneğin, “gül”ün bir “çiçek” olduğunu biliriz, ancak “çiçek” denildiği zaman bunun “gül” olduğunu bilemeyiz. Bu durum aynı zamanda özelden genele ulaşma imkânı sağlar.

* Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk
Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
akbulut.tayhan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3710-7675

Erzurum / TÜRKİYE

* Atatürk University, Faculty of
Literature, Department of
Contemporary Turkish Dialects and
Literatures

akbulut.tayhan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3710-7675

Erzurum / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Hyponymy, Hyperonim, alt anlam, üst anlam, kapsama, içerme.

Abstract

Hyponymy is that the concept with special characteristics is connected to a higher category as a type. Here, the concept is called umbrella term, blanket term, superset, or superordinate (hyperonym). Although hyponymy is under the inclusiveness of hyperonymy, its features make it different from hyperonymy. It distinguishes itself from other members in its class with these features. This class has a hierarchical order. The items in the subset show their belonging to the superset. For example; The words rose, tulip, lily, daffodil, hyacinth, and water lily are sub-synonyms of the word 'flower'. These flower types differ from each other in terms of their characteristics and from the term flower, which has the superordinate. This difference is an indication that the inclusion relation is one-sided. For example, we know that 'rose' is a 'flower', but when we say 'flower', we do not know that it is 'rose'. This situation also provides the opportunity to reach from the private to the general.

Keywords:

Hyponymy, Hyperonym, sub-meaning, superordinate, coverage, inclusion..

Başvuru/Submitted: 31/05/2023

Kabul/Accepted: 16/09/2023

Makale Bilgileri

Atıf: Akbulut Tayhan, S. B. (2024). Kazak Türkçesinde Jılcı Söz Varlığı Üzerine Alt Anlamlılık (Hyponymy) İncelemesi. *Selçuk Türkiyat*, (62): 273-283. Doi: 10.21563/sutad.1307820

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Akbulut Tayhan, S. B. (2024). Kazak Türkçesinde Jılcı Söz Varlığı Üzerine Alt Anlamlılık (Hyponymy) İncelemesi. *Selçuk Türkiyat*, (62): 273-283. Doi: 10.21563/sutad.1307820

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş¹

Üst Anlam ve Alt Anlam

Yunanca “*alt, altında*” anlamında “*hupo*”, “*isim*” anlamında “*onoma*” sözcüklerinden *hyponymy* terimi oluşmuştur. (Yurtbaşı, 2013, s. VI) Hyponymy, genel anlamlı kavramlar başlığının içinde bulunan özel anlamlı kavramlar olarak adlandırılmaktadır. Genel anlamlı terimler için *hyperonim, superordinate* ve *üst anlam* terimleri kullanılırken alt anlama sahip terimler içinse *hyponymy, subordinate* ve alt anlam terimleri kullanılmaktadır. “*Alt anlamlılık, daha özel bir terimin daha genel bir terim içerisinde kapsanması olarak tanımlanabilir*” (Erdem, 2002, s.69). Yani hiponiminin, hiperonime bağlı olması söz konusudur. Alt anlamlılık, bir sınıfa üye olma ve üyesi olduğu sınıf ile arasındaki hiyerarşik ilişkiyi temsil etmektedir. Dolayısıyla burada bir aidiyet söz konusudur. Kavramları alt ve üst anlam bağlamında sınıflandırma yöntemi sözcüklerin birbiriyle ilişkili bir şekilde bağ kurarak tanımlama yapılmasına büyük bir katkı sağlamaktadır (Günay, 2007, s. 159). Buradaki amacımız, üst anlama bağlı alt anlamlı sözcükleri tespit etmektir. Sınıflandırma ilişkisini Palmer, şu şekilde değerlendirmiştir. “*Sözü edilen bağı, bir kelimeyi her kullanımımızda meydana getirdiğimiz bir şey olarak değil de beyin veya zihnimizde depolanmış sürekli bir ilişki*” (Palmer, 2020, s. 51).

Alt-üst anlamlılık özel ve genel ilişkisine dayanmaktadır. Hiyerarşik ilişkiler bütünü olarak adlandırabileceğimiz hyponymy terimi, “*birçok kavrama ilişkin olarak, bir semantik alana bölünen belli bir sınıfın unsurlarına atıf yapan bir kelimeler listesi karşımıza çıkar.*” (Erdem, 2002: 63) şeklinde açıklanmıştır. Yani özel anlamlı bir terimin genel anlamlı bir terimin içerisinde bulunmasıdır. Bunu matematikteki evrensel küme/alt küme ilişkisine benzetmek mümkündür. Burada evrensel küme genel nitelikli terimleri kapsarken alt küme ise özel nitelikli terimleri kapsamaktadır. Burada renkler üzerinden örnek vermek gerekirse hâkî, zümrüt, kuşkonmaz ve fıstık yeşili, yeşil renginin alt tonlarıdır. Bu alt tonlar, yeşil rengi kavramının alt terimleri olmaktadır. Bununla birlikte fıstık yeşili, zümrüt yeşili gibi renk tonları Türkçede kavramlaştırma (Aksan, 1999, s. 97) olarak da adlandırılmaktadır. Burada renk, özel anlamda adını doğadaki nesneden almıştır. Bu durum Türkçenin diğer dillerden ayrılan bir özelliğini bizlere göstermektedir.

Palmer’e göre alt ve üst anlamlılıkta kapsama ve gerektirme denilen mantıksal bir ilişki söz konusudur. (Palmer, 2020, s. 123). Örneğin, “*Bu bir elmadır.*” demek, “*Bu bir meyvedir.*” cümlesini gerektirmektedir. Belirli bir grubun üyesi olan elma, aynı zamanda onun genelleyici manada meyve olduğunu gerektirmektedir. Yani meyve sınıfına ait olan elma, kapsanan konumundadır ve belirli bir alıcı tarafından zihinlerde oluşan genelleyici kapsayan olarak meyveyi akıllara getirmektedir.

Alt anlamlılıkta bahsi geçen unsur kapsayan ise o unsurun alt terimleri hakkında genelleyici yorumlar yapabiliriz (Palmer, 2020, s. 123). Örneğin, “*At asi bir hayvandır.*” cümlesinde Midilli atının da İngiliz atının da asi olduğu anlamını çıkarabiliriz. Ancak

¹ (10.06.2021 -11.06.2021) tarihleri arasında gerçekleşen *Uluslararası Yunus Emre ve Düünden Bugüne Türkçe Sempozyumu*’nda sunulan bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş şeklidir.

“Midilli atı asi bir hayvandır.” derken böyle bir genelleme yapamayız. Bu durum alt anlamlılığın içerme bağıntısının tek taraflı olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla genelleyici saptamalar alt terim hakkında fikir sahibi olmamıza yardımcı olabilmektedir. J. Lyons tarafından ileri sürülen hyponymy terimi cins ve tür ilişkisi içerisinde ele alınmaktadır (Aksan, 1999, s. 40). Benzer özellikler gösteren kavramlar için cins terimini kullanırken, ortak veya benzer kavramları bir araya toplayan kavram içinse tür kullanılmaktadır. Yani, Siyam kedisi, Van kedisi, vb. hayvan adları kedi cinsleri olarak adlandırılmaktadır. Bu cinsleri bir arada tutan kavrama ise tür denilmektedir. Dolayısıyla tür ve cins arasında da aslında bir alt-üst ilişkisi bulunmaktadır.

Aynı üst anlama bağlı bulunan kavramların birbiri ile olan ilişkisine ve bu kavramların içerisinde bulunduğu ortaklığa co-hyponym adı verilmektedir (Crystal, 2008, s. 233). Birbiriyle ilişki içerisinde bulunan kavramların içinde bulunduğu alana kavram alanı adı da verilmektedir (Aksan, 1989, s. 254). Aynı kavram alanında kullanılan kelimeler için “eş değer” (İng. equivalent) terimi kullanılmaktadır. Burada “kavram alanı nedir?” sorusu eş değerlik ve yalancı eş değerlik konusunu aydınlatmak bakımından büyük bir önem arz etmektedir. Zira kelimeye aynı kavram alanını paylaşıp paylaşmama açısından yaklaşmaktayız. Temeli Almanya’da J. Trier tarafından 1930’lu yıllarda atılan kavram alanı teoremine göre (Aksan, 1982, s. 59), dildeki ögelerin tek tek değil birbiriyle yakın ve ilişki içerisinde bulunduğu ögelerle düşünüldüğünde değerinin anlaşılacağı ileri sürülmektedir. Dil ögeleri kapladığı alan ile kendi değerini göstermektedir. Aksan kavram alanı teriminin daha iyi anlaşılması için şu şekilde örneklendirmiştir:

pek zayıf
zayıf
orta
iyi
pek iyi

sıralamasında ‘pek zayıf’ın değeri zayıf ile veya pek iyi ile karşılaştırıldığında anlaşılacaktır (Aksan, 1982, s. 163).

Vardar, alt anlamlılığı “Sözlüksel birimler arasındaki anlamsal içerilme bağıntısı” (Vardar, 1988, s. 9) olarak açıklamıştır. Dolayısıyla aynı kavram alanına ait sözcükler ile üst ve alt anlam arasında ortak bir nokta olması gerekmektedir. Başka bir deyişle sözcüklerin aynı kavram alanını paylaşabilmesi için belli bir ortaklığa sahip olması gerekmektedir. Çiçek kavram alanına ait gül, papatya, lale ve sümbülün ortaklığı hepsinin genel anlamda çiçeği temsil etmesidir. Aynı zamanda üst anlamlı çiçeğin alt kavramlarını oluşturan gül, papatya, lale ve sümbül ile çiçek arasında da mantıksal bir ilişki söz konusudur. Ancak birbiriyle ilişkisi olmayan gül, flüt, sandalye ve inek gibi sözcükler aynı kavram alanını paylaşmayacaktır.

Bazı araştırmacılar tarafından alt anlamlılık içindeleme olarak da adlandırılmaktadır. Ancak Dubois, içindeleme ile alt anlamlılığı birbirinden ayırmaktadır. Ona göre içindeleme yalnızca göndergesi olan dil birimleri ile yapılırken,

alt anlamlılık, göndergesi olsun ya da olmasın bütün dilsel birimler arasındaki ilişkiyi belirlemede kullanılabilir (Günay, 2007, s. 88-109). Lyons da alt anlamlılık olayına inceleme bakış açısı ile yaklaşmıştır. Ona göre, X çiçeklerin sınıfıysa ve Y lalelerin sınıfıysa, o zaman aslında X'in Y'yi uygun şekilde içermesi söz konusudur. Bununla birlikte alt anlamlılık geçişli bir ilişkiye sahiptir. X, y'nin bir alt anlamlısı ise ve y, z'nin bir alt anlamlısı ise x, z'nin bir alt anlamlısıdır. Yani inek "inek" bir "memeli" alt anlamlısı ve "memeli" de bir "hayvan" alt anlamlısıdır; bu nedenle "inek", bir "hayvan" alt anlamlısıdır (Lyons, 1977, s. 291-292).

Jılgı / At ve Alt Anlamlılık

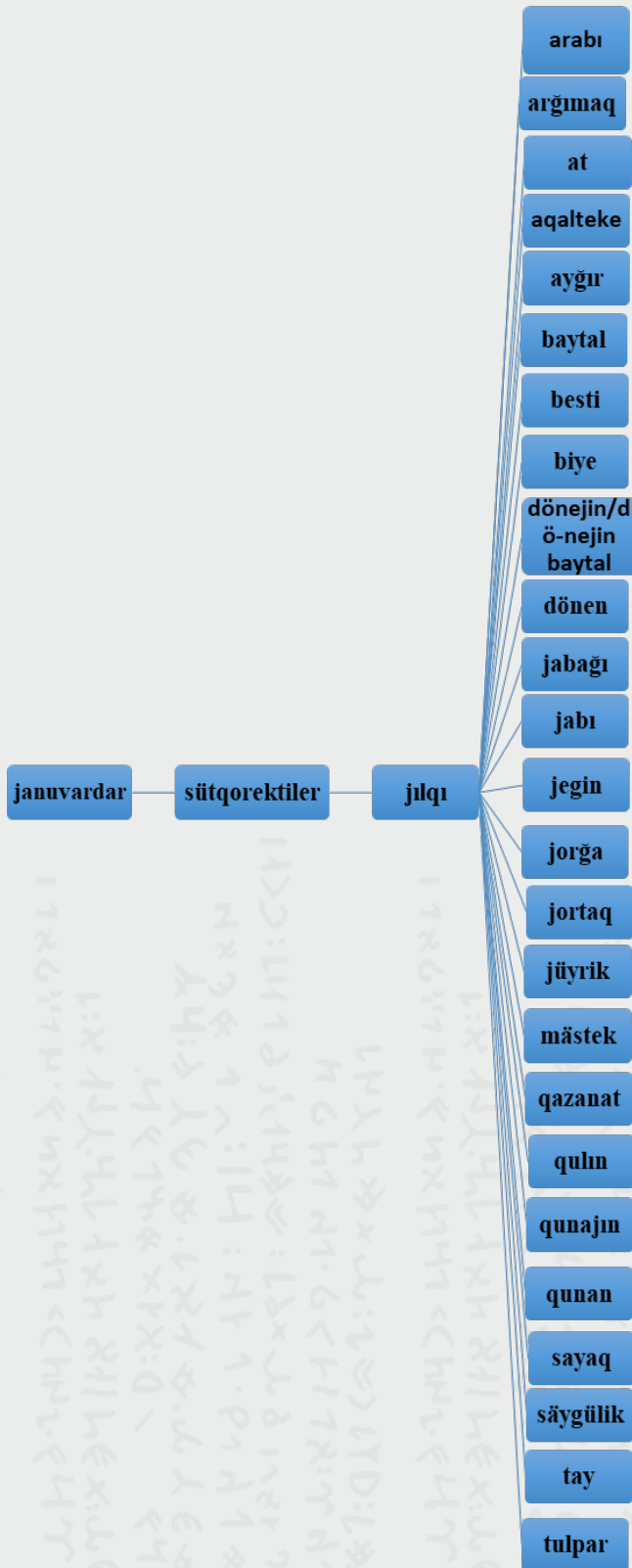
Alt anlamlı sözcükler genellikle isim türünde karşılığını bulmaktadır. Ancak fiil ve sıfatlarda da sınıflandırma yöntemi kullanılabilir (Erdem, 2002, s. 69). Lyons ise bu duruma karşı çıkarak fiillerde alt anlamlı sözcüklerin bulunamayacağını ifade etmiştir (Lyons, 1977, s. 292). Konuyla ilgili olarak hayvan, bitki, nesne, giysi, renk, gün, ay, vb. adlarla ilgili çalışmalar yapılmıştır.² Ancak konuyu daha da sınırlandırmak ve Kazak Türklerinin tek bir hayvan türü ile ilgili çok sayıda isimlendirme yapımları nedeniyle konumuzu at söz varlığı üzerine sınırlandırdık. At ile ilgili söz varlığı incelemesi yapılırken Kazakistan Ulusal Ansiklopedisi³nden, Egemen Qazaqstan⁴ gazetesine internet üzerinden erişim sağlanmıştır.

At, Türklerin geçmişten günümüze her türlü ihtiyaç hâlinde etinden, sütünden ve derisinden faydalandığı binek ve taşıyıcı olarak kullandığı yük hayvanıdır. Kazak Türkleri atı; yaşı, cinsiyeti, soyu, yavrulayıp yavrulamaması gibi birtakım özellikleriyle adlandırmış ve böylece ona çeşitli alt anlamlar yüklemiştir. Bunlar şu şekildedir:

² Efe, K. (2019). Atabetü'l-Hakayık'ta Altanlamlılık. Yeni Türkiye: İlk Dönem Türkçe İslâmi Eserler Özel Sayısı II, 106, 198-209. Erdem, M. (2002). Türkmen Türkçesinde Alt Anlamlılık (Hyponymy). Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, (s. 63-73). Ankara. Karahan, A. (2013). Codex Cumanicus'ta Alt Anlamlılık (Hyponymy). Karadeniz Araştırmaları, 39 (39), 187-203.

³ Nisanbayev, Ä. (1998). A-Ä. Qazaqstan: Ulttıq Ensiklopediya (C. 1, s. 503). Almatı: Qazaq Ensiklopeiyasınıñ Bas Redaksiyası. Nisanbayev, Ä. (2002). J-K. Qazaqstan: Ulttıq Ensiklopediya (C. 4, s. 117-120). Almatı: Qazaq Ensiklopeiyasınıñ Bas Redaksiyası.

⁴ Qayratulı, B. (2020). Kazakların Atları Renklerine ve Yaşlarına Göre Tanımlama İlmi. Egemen Qazaqstan. Erişim adresi: (<https://egemen.kz/article/254505-qazaqtynh-dgylqy-tusteu-dgane-dgasyn-anyqtau-ilimi>). (Erişim tarihi: 31.08.2023).

Jılqı: *Qazaq Sözdigi'*nde "jılqı" sözcüğü şu biçimde açıklanmıştır: "Jılqı: 1. Dört tülük⁵ hayvanın binek olarak kullanılan tek tırnaklı türü. 2. Soğım⁶, büyük aşlarda, toy ve saygın kişilerin cenaze yemeği için kesilen, qazı-qartası,⁷ jayası⁸ değerli sayılan, eti leziz makbul hayvan." (Wäliy, 2013, s. 542; Iskakov, Wäliy, 2011, s. 686; Koç, 2019, s. 203).

Jılqı adının alt anlamlıları ise şunlardır:

Arabi: Arap atı. (Wäliy, 2013, s. 94); Geçmişten günümüze kökeni Arabistan'dan gelen at dölü (Bayınqol, 2014, s. 53).

Arğımaq: Güzel görünüşlü ve iyi koşan cins at (Wäliy, 2013, s. 97); Küheylan, asil at (Koç, 2019, s. 46).

At: 1. Damızlık olarak kullanılmayan, kısırlandırılmış erkek at. 2. Binilen, arabaya veya kızağa koşulan, her türlü işte kullanılan erkek at (Wäliy, 2013, s. 115); at (Koç, 2019, s. 51).

Axalteke / Aqalteke: Eski dönemlerden yaşayagelen Türkmen atı (Wäliy, 2013, s. 137); Soylu Türkmen atı (Koç, 2019, s. 29); Safkan Türk atı; (Iskakov, Wäliy, 2011, s. 233).

Aygır: Damızlık olarak kullanılan erkek at (Wäliy, 2013, s.38); Damızlık erkek at, aygır (Koç, 2019, s. 23); Sürüye giren erkek at (Malbaqov, Oңğarbayeva, vd., 2011, s. 140).

Baytal: İki ile dört yaş arasındaki doğurmamış dişi at (Wäliy, 2013, s. 176; Koç, 2019, s. 72; Quralulu, 1997, s. 368).

Besti: Beş yaşındaki at (Wäliy, 2013, s. 228; Koç, 2019, s. 88; Quralulu, 1997, s. 368).

Biye: Beş yaşını doldurmuş, yavrulmuş kısırak (Wäliy, 2013, s. 233); Kısırak (Koç, 2019, s. 89).

Dönejin / Dönejin baytal: Dört yaşındaki doğurmamış dişi at (Wäliy, 2013, s. 377); Dört yaşındaki dişi at (Bayınqol, 2014, s. 163); Dört yaşındaki dişi büyükbaş hayvan (Koç, 2019, s. 132).

Dönen: Dört yaşındaki erkek hayvan. (Wäliy, 2013, s. 377); Dört yaşındaki büyükbaş hayvan (Koç, 2019, s. 132); Dört beş yaşlarındaki at (Avezov, Kekilbayev, 2009, s. 384)

Jabağı: Altı ay ile bir yaş arasındaki erkek kulun⁹. (Wäliy, 2013, s.435); Tay (Koç, 2019, s. 155); Altı ay ile bir yaş arasında yetişkin bir tay (Malbaqov, Oңğarbayeva, vd., 2011, s. 752).

Jabı: 2. Geleneksel hayvancılıkta eskiden beri yetiştirilen, çabuk etlenen, etli ve sütlü Kazak atı. 2. Jabının biçimsizliğinden ve kısılalığından hareketle çirkin

⁵ Deve at, koyun, sığır gibi hayvanların genel adı (Koç, 2019, s. 580).

⁶ Geleneksel Kazak kültüründe kış meosiminde kesilmesi için özel olarak semirtilen hayvan ve bu hayvanın eti (Wäliy, 2013, s. 1154).

⁷ Jılqının yağlı kaburga etini tuz ve baharatla harmanlayarak, bağırsağın içine sokulup yapılan milli yemek türü (Wäliy, 2013, s. 730).

⁸ Jılqının kalça kemiği ve eti (Wäliy, 2013, s. 490).

⁹ Altı aylığa kadar olan at veya eşek yavrusu (TDK, 2011, s. 1522).

ve kısa atlara verilen at. (Wäliy, 2013, s. 437); Cins olmayan at (Koç, 2019, s. 155); Kötü, cins olmayan Kazak atı (Malbaqov, Onğarbayeva, vd., 2011, s. 752; Avezov, Kekilbayev, 2009, s. 432).

Jegin: Yürümeye alıştırmış güçlü binit. (Wäliy, 2013, s. 493) Koşulmaya alışık (Kenesbayoğlu, Ahmedoğlu, vd., 1984, s. 98).

Jorğa: Atın sallana sallana, ırgana ırgana yürümesi. (Wäliy, 2013, s. 520; (M. Malbaqov, N. Onğarbayeva, vd., 2011, s. 752) Bu şekilde yürüyen ata "jorğa at" veya sadece "jorğa" denir. Yorga, rahvan at (Koç, 2019, s. 192).

Jortağ: Atın veya yabani hayvanın tırıs yürüyüşü. (Wäliy, 2013, s.520) Bu şekilde yürüyen ata jortağ denebilir. Tırıs (Koç, 2019, s. 192); Atın hareket halindeki yürüyüşü Malbaqov, Onğarbayeva, vd., 2011, s. 752).

Jüyrük: Hızlı ve çevik koşan at; iyi yürüyen, iyi koşan. (Wäliy, 2013, s. 536); Hızlı koşan yürük (Koç, 2019, s. 200).

Mästek: Boyu güdük, soyu kötü, küçük at. (Wäliy, 2013, s. 913); Kısa boylu at (Koç, 2019, s. 399).

Qazanat: Vücudu iri, uzun yola dayanıklı, güçlü at (Wäliy, 2013, s. 728); Uzun yola dayanıklı, bir tür koşu atı, eski bir Kazak at soyu (Koç, 2019, s. 292); Büyük bir fiziğe (geniş göğüs, yüksek omuzlar) ve uzun mesafe dayanıklılığına sahip güçlü bir at (Iskakov, Wäliy, 2011, s. 742).

Qulın: Atın altı aylık yavrusuna verilen ad. (Wäliy, 2013, s. 841), Kısrağın yavrusu. Altı aylık kadar olanına tay denir (Kenesbayoğlu, Ahmedoğlu, vd., 1984, s. 180; Iskakov, Wäliy, 2011, s. 316); Kulun. (Koç, 2019, s. 359).

Qunajın: İki ile üç yaş arasındaki dişi at (Wäliy, 2013, s. 844; Malbaqov, Onğarbayeva, vd., 2011, s. 752); İki ile üç yaş arasındaki dişi inek veya at (Quralulu, 1997, s. 368); Üç yaşlı sığır, düve (Koç, 2019, s. 360).

Qunan: İki yaşını doldurup üç yaşına giren erkek at (Wäliy, 2013, s. 844; Malbaqov, Onğarbayeva, vd., 2011, s.345); Üç yaşına giren erkek at (Koç, 2019, s. 360).

Sayaq: Kendi başına dolaşan, sürüden ayrı yürüyen at (Wäliy, 2013, s.1130); Kendi başına yalnız dolaşan (Koç, 2019, s. 501).

Saygülik / Säyğülik: Üstüne toz kondurmamayan cesur at (Wäliy, 2013, s.1099); En hızlı at türü. Özellikle sürüden seçilerek, yarışa gönderilen atlara verilen ad (Aqbay, 2008, s. 501); Hızlı koşan, yürük at (Koç, 2019, s. 501).

Tay: Bir yaşını aşmış, iki yaşına girmemiş at dölü. (Wäliy, 2013, s.1206; Malbaqov, Onğarbayeva, vd., 2011, s. 618); İki yaşına kadar olan at yavrusu, tay (Koç, 2019, s. 540).

Tulpar: Uzak seferlerde ve ağır savaşlarda batırların bindiği, aşırı hızlı ve güçlü at; düldül; asil kökenli yüğrük¹⁰ at (Wäliy, 2013, s. 1286; Malbaqov, Onğarbayeva, vd., 2011, s. 418; Koç, 2019, s. 585)

¹⁰ İyi yürüyen, iyi koşan (TDK, 2011, s. 2621).

Sonuç

Anlambilim disiplini içerisinde yer alan alt anlamlılık, aralarında bulunan anlamsal ilişkiye ve aynı kavram alanını paylaşmasına göre üst bir kavram altında sınıflandırılmaktadır. Bir başka deyişle alt anlamlılık, insan zihninde var olan bir yetinin, nesnelere sınıflandırmasını ve oradan genel kavramlara ulaşmasını sağlamasıdır (Aksan, 1999, s. 40).

20. yüzyıla kadar göçebe hayat yaşayan Kazak Türkleri için at büyük bir öneme sahiptir. Onlar atı binek ve yük taşıma aracı olarak kullanmakla birlikte, atın etinden sütünden, derisinden faydalanmışlardır. Günlük hayatta çocukları sevmek için kullanılan 'kulunum' (yavrum), 'botam' (yavrum) gibi kalıp ifadeler sevgi sözcükleri kategorisinde yerini almıştır. Dolayısıyla ata verilen önem Kazak Türkçesinin söz varlığında geniş bir yansıma bulmuştur. At ile ilgili söz varlığı bireyin bağlı olduğu milletin kültürüne ihtiyaçlarına, değer yargılarına ve verilen öneme göre değişiklik göstermektedir. Bu doğrultuda söz varlığı toplumlara göre kullanım azlığı ve çokluğu bakımından değişkenlik gösterir.

Arabi, arğımaq at, axalteke, ayğır, baytal, besti, biye, dönejin, dönen, jabağı, jabı, jegin, jorğa at, jortaq, jüyrık, mästek, qazanat, qulın, qunajın, qunan, sayaq, saygülik / säygülik, tay, tulpar Kazak Türkçesinde *jılqı / at* üst terimi yerine kullanılan özel anlamlı alt terimlerdir. Taranan farklı sözlüklerde bir sözcük genellikle aynı veya benzer manalarda kullanılırken nadir de olsa farklı anlamlarda (Qunajın, Dönejin, Dönen) kullanılmıştır. Kazakların sosyal hayatında önemli bir role sahip olan at söz varlığı ile ilgili örnekler alt terimin anlaşılması için yeterli zenginliğe sahiptir. Ancak Kazak Türkçesindeki diğer hayvan türleri de söz varlığı bakımından zengin bir görünüm teşkil etmektedir.

Extended Abstract

Hyponymy is the semantic relationship between a general term and its examples with special characteristics. The inclusive general term is called hypernymy. The conceptual field of the hyponym is included in the conceptual field of the hypernym. For example, the hyponym of semantics is the hyponym of linguistics. Or, 'juniper', 'cedar', 'fir', 'spruce', 'hornbeam' are the hyponyms of the concept of 'tree'. The semantic field of the hypernym is wider than the hyponym. However, the hyponym and the hypernym have a transitive relationship with each other. For example, 'Scots pine' is the hyponym of 'pine tree' while it is also the hyponym of 'tree'. There is a sequential relationship here. 'Tree', which represents the superordinate meaning, is followed hierarchically by 'pine tree' and 'Scots pine'. While 'Scots pine' covers a narrow frame as a special-meaning term, 'pine tree' covers its own subspecies collectively in a broad manner. Therefore, hyponymy is generally a classification system that shows sequential order and inclusion.

Language and culture are closely related to each other in determining the hyponymy relationship. For example, 'horse' has had great importance in Kazakh Turks as well as in all Turkish societies since ancient times. In Kazakhstan, horses have various uses such as transportation, food source, and textile. Horses have also made great contributions to Kazakh society in terms of military and politics. Horses, which

can be used in every way in Kazakh society, also appear as a cultural element. Vocabulary varies according to the culture, needs, value judgments and importance given to the nation to which the individual is affiliated. At this point, the fact that horses have a place in the lives of Kazakh Turks in a multifaceted way is also reflected in their language. Our aim in the study is to show that the importance given to horses as a cultural value affects vocabulary. The hyponymy relationship can be examined in many concepts that show the hyponymy and hypernymy relationship. However, vocabulary increases over a concept that is adopted as a cultural element. The abundance of hyponyms related to the word horse reflects the importance given to horses as a cultural value in Kazakh society.

Kaynakça

- Aksan, D. (1982). *Her yönüyle dil- ana çizgileriyle dilbilim*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Aksan, D. (1989). *Kavram alanı-kelime ailesi ilişkileri ve Türk yazı dilinin eskiliği üzerine*. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten.
- Aksan, D. (1999). *Anlambilim*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aqbay, N. (2008). *Abay jolı ensiklopediyası*. Almatı: Arda.
- Avezov, M.M., Kekilbayev, E., Süleymanov, O.O. (2009). *Babalar sözi* (Cilt 54). Astana: Foliant.
- Bayınqol, Q. (2014). *Qazak tilinin tüsindirme sözdigi*. Almatı: Memlekettik Tildi Damıtuv İnstitutı.
- Crystal, D. (2008). *A dictionary of linguistics and phonetics*. Blackwell.
- Erdem, M. (2002). *Türkmen Türkçesinde alt anlamlılık (Hyponymy)*. Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, (s. 63-73). Ankara.
- Günay, D. (2007). *Sözcükbilime giriş*. İstanbul: Multilingual.
- Karahan, A. (2013). *Codex cumanicus'ta alt anlamlılık (Hyponymy)*. Karadeniz Araştırmaları, 187-203.
- Kenesbayoğlu, İ.K., Ahmedoğlu, F. Ş., vd. (1984). *Kazak Türkçesi sözlüğü*. (N. Y. Hasan Oraltay, Çev.) İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları.
- Koç, K. (2019). *Kazak Türkçesi- Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Qalıyev, B., Tüymebayev, J., Qurmanbayulı, Ş., Isqaqova, S. (2017). *Muqağali tili*. Almatı: Sardar Baspası.
- Qayratulı, B. (2020). *Kazakların atları renklerine ve yaşlarına göre tanımlama ilmi*. Egemen Qazaqstan. Erişim adresi: (<https://egemen.kz/article/254505-qazaqtynh-dgylqy-tusteu-dgane-dgasyn-anyqtau-ilimi>). (Erişim tarihi: 31.08.2023)
- Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi*, (https://enc_kaz.academic.ru/). (Erişim tarihi: 5.09.2023).
- Lyons, J. (1977). *Semantics, 2 cilt, Cambridge- London*.
- Malbaqov, M., Onğarbayeva, N., vd. (2011). *Qazaq edebi eilinin sözdigi* 1-15. Almatı: Dewir Baspası.
- Nısanbayev, Ä. (1998). A-Ä. *Qazaqstan: Ulttıq ensiklopediya*. Cilt I, Almatı: Qazaq Ensiklopeiyasınıñ Bas Redaksiyası.
- Nısanbayev, Ä. (2002). A-Ä. *Qazaqstan: Ulttıq ensiklopediya*. Cilt IV, Almatı: Qazaq Ensiklopeiyasınıñ Bas Redaksiyası.
- Palmer, F. R. (2020). *Semantik-yeni bir anlambilim projesi*. (R. Ertürk, çev.) Ankara: University Press.
- TDK. (2011). *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu.
- Vardar, B. (1998). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: Abc Kitabevi.
- Wäliy, N. Vd. (2013). *Qazaq sözdigi: Qazaq tiliniñ birtomdıq ülken sözdigi*. Almatı: Däwir Baspası.
- Yurtbaşı, M. (2013). *Sınıflandırılmış kavramlar sözlüğü*. İstanbul: Sartonet.

Tradition of Minstrelsy in Turkic Peoples

Türk Halklarında Âşık Atışması Geleneği

Meerim KÖLBAEVA *

Hüseyin SATICIOĞLU**

Abstract

The minstrel competition is one of the traditions that emerged in oral literature. The emergence process of this tradition, its original character that shapes its dramatic and lyrical elements, and its unique performance ritual have enabled it to emerge as a tradition. Minstrelsy; since it is an ancient tradition that is the continuation of shamanlyk (hayloft), bakshylyk (bakshy) and ozanlyk (minstrelsy) it appears in the oral literature tradition of the Turkic peoples. For this reason, our study analyzes one of the current issues of folklore to address and compare the spread of the minstrelsy tradition in Turkic peoples and the state of research in the region. The aim of our study is to evaluate the spreading characteristics, nomenclature, sub-types, and research on the subject of the tradition of minstrelsy in the oral works of literature of Anatolian, Azerbaijani, Turkmen, Uzbek, Kazakh, Kyrgyz, Karakalpak, Tatar, Bashkir, Uyghur, and Altai Turks. The studies of such researchers as B. Kebekova, S. Nasirov, R. Muhammadiyev, B. Sarımsakov, A. Musakulov, M. Kuşmakov, K. Bazarov, N. Davkarayev, S. Karaş, O. Aydın, N. Kutlusoy, T. Kovalskiy, M. Auevov, S. Mukanov, E. Ismayilov, K. Cumacanova etc., who examined the tradition of minstrel dueling in Turkic peoples with the typological comparison method, constitute the literature basis of our research. As a result of our research, it has been determined that poetic innovation should also be addressed in the tradition of minstrel dueling in Turkic peoples, together with comparative folk literature, folklore, history of literature, and the effect of historical periods on the tradition, subject, and ideology.

* Doç. Dr., Kırgız Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Cengiz Aytmayov Dil ve Edebiyat Enstitüsü Manas, Folklor ve Ozanlık Geleneği Bölümü
mkolbaieva@mail.ru
Bişkek / KIRGISİZTAN

* Assoc. Prof. Dr., Head of the Manas folklore and poets Creativity department at Language and Literature Institute under National Academy of Sciences
mkolbaieva@mail.ru
Bişkek / KYRGYZ REPUBLIC

**Öğretim Görevlisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu

huseyin.saticioğlu@manas.edu.kg
ORCID: 0000-0002-4399-6800
Bişkek / KIRGISİZTAN

**Lecturer, Kyrgyz-Turkish Manas University, School of Foreign Languages
huseyin.saticioğlu@manas.edu.kg
ORCID: 0000-0002-4399-6800
Bişkek / KIRGISİZTAN

Keywords:

Turkic peoples, oral literature, folk poetry, minstrel, quarrel, dissemination, poetic similarity.

Öz

Âşık atışması sözlü edebiyatın içerisinde ortaya çıkmış geleneklerden biridir. Bu geleneğin ortaya çıkış süreci, dramatik ve lirik öğelerini şekillendiren özgün karakteri, kendine has icra töresi olması bir gelenek olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. Âşıklık; kamlık, bakşılık ve ozanlığın devamı olan kadim bir gelenek olduğu için Türk halklarının sözlü edebiyat geleneğinde karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple çalışmamızda Türk halklarında âşık atışması geleneğinin yayılışını ve bölgelerdeki araştırılma durumunun ele alınması ve karşılaştırılması halk biliminin güncel meselelerinden biridir. Çalışmamızda Anadolu, Azerbaycan, Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Başkurt, Uygur, Altay Türklerinin sözlü edebiyatlarındaki âşık atışması geleneğinin yayılma özellikleri, adlandırılması, alt türleri ve konu hakkındaki yapılmış olan araştırmaların ele alınarak değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışmamızda tipolojik karşılaştırma yöntemiyle Türk halklarında âşık atışması geleneğini inceleyen B. Kebekova, S. Nasirov, R. Muhammadiyev, B. Sarımsakov, A. Musakulov, M. Kuşmakov, K.

Başvuru/Submitted: 01/02/2023

Kabul/Accepted: 16/05/2024

Bazarov, N. Davkarayev, S. Karas, O. Aydın, N. Kutlusoy, T. Kovalskiy, M. Auezov, S. Mukanov, E. Ismayilov, K. Cumacanov vb. araştırmacıların çalışmaları araştırmamızın literatür temelini oluşturmaktadır. Araştırmamızın sonucunda âşık atışması geleneğinin Türk halklarında karşılaştırmalı halk edebiyatı, halk bilimi, edebiyat tarihi, tarihi dönemlerin geleneğe etkisi, konu, ideoloji ile birlikte; poetik yeniliğin de ele alınması gerektiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler:

Türk halkları, sözlü edebiyat, halk şiiri, âşık, atışma, yayılım, şiirsel benzerlik.

Makale Bilgileri

Atıf: Kölbaeva, M. & Satıcioğlu, H. (2024). Tradition of Minstrelsy in Turkic Peoples. *Selçuk Türkiyat*, (62): 285-298. Doi: 10.21563/sutad.1538412

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

ıkar atışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar atışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Kölbaeva, M. & Satıcioğlu, H. (2024). Tradition of Minstrelsy in Turkic Peoples. *Selçuk Türkiyat*, (62): 285-298. Doi: 10.21563/sutad.1538412

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Introduction

Minstrelsy has its origins in the “kam-shamans”, the oldest folk poets. Believed to be endowed with extraordinary qualities, shamans had functions such as clergymen, scholars, teachers, healers, pharmacists, physicians, fortune-tellers, sorcerers, narrators-players, as well as folk poets who could sing poetry with the inspiration they received from God. While singing their poems, they would create a melody suitable for their poems by playing an instrument called “kopuz” in order to make the words more effective. Their poems usually contained religious suggestions and words of encouragement for the soldiers. Kams had a respected place in social life (Durbilmez, p. 16-17).

Naturally, as the Turks migrated to different places and interacted with different beliefs and cultures, the kams and their poems, which have a wide range of functions, had to adapt to this change. In the intervening period of time, Turks began to convert to Islam, later their culture and social needs changed under the influence of their new religion. The tradition of “bards”, the ancient folk poets of the Turks, and their “minstrelsy”, which they created especially for singing on the kopuz, continued in Anatolian Turks until the middle of the 15th century, and even in that century bards were given a place in the palaces (Köprülü 1976, p. 353). With the arrival of Islam, there emerged “tekke” (musical instrument) poets who sang and wrote religious poems and minstrels who sang poems on non-religious subjects, separated from the “minstrelsy” tradition, and these folk poets continued their art in two separate branches in Azerbaijan, Anatolia, and Rumelia until the 15th century. In the course of time, the word “ashik” (minstrel) began to be used instead of “ozan” (minstrel) in Azerbaijan and Türkiye, and “bahşi” in Turkmenistan (Köprülü, 1989, p. 141). In the 15th and 16th centuries, the instrumental poets who grew up in the cities, filled with the air of mysticism spread by the lodges and whose level of material and spiritual culture had risen, did not want to use the name “ozan” carried by their elders who grew up in village and tribal environments. Thus, they used the title “ashik”, which was used among mystic poets, whom they themselves did not consider foreign (Özaslan, p. 48).

Ashiks are poets who play the “saz” (musical instrument of bards), are raised in a master-apprentice relationship, constitute a certain professional group, sing improvised poetry, can have an oral argument, state that they drink bade or have some of these characteristics (Oğuz, p. 21). Ashik poetic dueling means the encounters of ashiks in front of experts or in front of the audience with instrumental and verbal dialogues. According to tradition, the procedure of the contest is as follows. The minstrel, who is considered to be an elder and a master or a guest, starts singing on the verse (rhyme) given by one of the contestants or the community or on a topic of his/her choice; then the other minstrels continue on the same verse. This way the first round is over. It is the turn of the second minstrel, who begins his poem with a new verse and the encounter continues in the same manner. Poets have also continued the tradition of “deyishme” (sayings), which Mahmud of the Kashgar translates as “aydım-aydı” (I said, he said). The Sufis and tekke, saz poets such as Yunus Emre, Kaygusuz Abdal, Pir

Sultan Abdal, and Karacaoğlan from Southern Anatolia sang or wrote many of his sayings (Elçin, p. 231-232).

Poetic dueling is a creative genre found in most Turkic peoples. At one time, Turkic peoples lived in the vast territory of Middle and Central Asia and Southern Siberia, forming the Turkic Khanate and later the Karakhanid state. They had their own culture and writing. Later, due to various historical reasons, those people inhabited different territorial areas and took the name "Turkic peoples".

There are several factors that prove those people are closely related. Folk art is the most basic of these factors. For instance, we can observe a very close proximity.

Anatolian Turks use the word "atyshma" in the poetic tradition, while in Azerbaijan it is used as "deyishme". For poetic dueling, Turkmen use the terms "Audishyk", Uzbeks "Aytish", Kazakhs "Aitys", Kyrgyz "Aitysh", Bashkirs "Autesh", Tatars "Utuşuu" (Ytyşu), Uyghurs "Eutyş". If we take a look at the oral works of the Turkic peoples, we can see the diversity of speech art. It can be seen that there are different types of Azerbaijani minstrelsy: gifilbend, herbezorba, muhammes. "Gifylbend" - riddles, "herbezorba" - words of praise, "muhammes" - a type of speech consisting of 16 syllables. There are "Jygaly muhemmes" and "Dudagdeimez gygah muhemmes" types as well (Kölbaeva, p. 20-24). According to Gun's statement (2023, p. 365), among Azerbaijani Turks living in Iran, it is also used in the form of "achyp-baglama" (form of minstrelsy).

It can be seen that the speech of the Turkmen people is quite distinctive. Chatashma, a type of speech, is performed in the regions of Afyonkarahisar-Emirdag by the Turkmen. It is a type of conversation between women during the funeral. This is similar to the ceremony of reciting our laments in turn, adding the deeds and good qualities of the dead person one by one. "Chene yarışı" competition is a type of conversation accompanied by mutual discussion using gestures and facial expressions. "Dedim-dedi" are the words of lovers or poets on the topic of love. There is information that "the first forms of such speech can be found in the book "Divan Lugati't-Türk" (Seferli & Yusufli, 1992; Kutlusoy, 2006). "Deme-dundurtma" is a type of conversation between two groups at various ceremonies. In Anatolia, it is also known by the names "deme dünturmeye", "deme-çevirme", "alıp çevirme", "alıp söyleme" or "alıp verme".

We see that poetic dueling is also spread among Anatolian Turks. They call this type "atishma" - shooting. As the name suggests, Turkish sayings are aimed at "shooting" through words and art competitions. According to the tradition of Turkish dances, three poets (ozan) appear in the middle, open with their instruments (saz, baglama), and start singing. After that, they sing songs that test the next poets, tell them riddles, point out their character flaws, or praise them, and glorify their good deeds.

The poetic dueling of Anatolian Turks is also worth mentioning in science, several thematic types of dueling were analyzed in the thesis of Oğuzhan Aydın (2010). Additionally, on the other hand, it can be shown that the work of Nazan Kutlusoy (2006), who talks about the place and meaning of the sayings in the work of each poet

and analyzes his own skills in the poems, is a study that defines the ideological and thematic features of the Turkish sayings. While these works determine the essence of the improvisational art in every Turkic nation and investigate genre peculiarities, the poetic forms of the Turkic peoples in the work of Kovalsky (1946) were studied in a comparative-typological manner.

Among the Turkic languages, another people with a unique speech is the Azerbaijani people. They call poetic dueling “deyishme”. This type of speech, which is used in Azerbaijan and some regions of Anatolia, is also used with the names “mushaira”, “demeli”, and “soyletme”. The last two are the names of a speech type in the form of speaking about non-human concepts, animals, and inanimate objects. This is how the sayings spread among the Turkic peoples. So, it is a type of speech between people, nations, and times. A special topic is chosen, such as the conversation between winter and summer, the conversation between single and married people, and thus, the poetic conversation continues. This type of speech is also known as “demeli deyish”, “demeli destan”, and “soyletme”.

The minstrels of Uzbeks are considered to be the speech between girls and boys at various celebrations. Special poets take part in these poetic duels and talk about various life issues. As a result, it can be seen that in folklore studies of related individuals, the art of speaking has been analyzed and studied from different situations. For example, the Uzbek folklorist R. Muhammadiev (1961) noted in his work that the “askiya” genre, which is close to “minstrely”, has a special place in the spiritual life of the Uzbek people, which has developed since the beginning of history and has come to the present day. Performing skills of Uzbek folk art creators are studied in the work of S. Nosirov. Traditional folklore and traditions of the “terme” (ashik songs) genre were comprehensively analyzed in the works of M. Kushmakov (1984), B. Sarymsakov (1987), A. Musakulov (1984). The spread of poetic dueling and some of its elements in related nations shows that the life commonality, the art of poetry or creativity has a special significance in the daily life of those people. However, there are no special differences between the poetic dueling of the Kyrgyz and the Kazakh people who live side by side.

It can be seen that the scientific analysis of sayings in Kazakh folklore studies has gone much further compared to the state of research of the Kyrgyz people. Kazakh poetic dueling originated from the scientific views of M. Auezov, S. Mukanov, and since then “Lists of ancient Kazakh literature” by S. Seifulin (1931), “Poets” by E. Ismaililov (1956), “Folklore and individual tradition in poetry” by K. Zhumazhanov (1984) contained an extensive scientific analysis of the traditions and innovative problems of poetic art, the origin of the art of Kazakh “aitys” and creative features of poets.

In addition, the character, ideological and artistic features of speech art in the works of H. Dosmugamed uulu, A. Baitursunov, M. Gabdullin, B. Kenzhebaev, A. Konuratbaev, Z. Akhmedov, M. Karataev, M. Jarmugamedov, S. Sadyrbaev and others, analyzed such issues as the evolution of development, community and individuality in creativity. For example, M. Jarmugamedov's doctoral dissertation “The genre of speech

in Kazakh poetry: its origin and development" (2001) analyzes such problems as the relationship between art and speech, contradictions, conflicts, history, and artistic truth in speech, continuity of time with speech, and artistic issues of speech.

The speech in Kazakh people is analyzed not only as a product of literary art, but also linguistic, ethno-cultural, ethno-cultural features of this art, publicistic character are considered in different frameworks, and the broad boundaries of the speech study are defined. The artistic and literary work of any nation reflects the mentality of that nation and determines the national worldview. T. Sh. Omurbayeva, who analyzed the social situation, artistic thinking, and national features of the Kazakh population at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century in the work of poets, and analyzed the artistic reflection in the speeches, wrote the Ph.D. thesis "National character and artistic thinking in the poetry of akyns" (2010). The work noted that the national-ethnographic features of the improvisation, the poets' speech being the national worldview and the main indicator in artistic thinking, and the historical-realistic descriptions in it were evaluated according to the norms of national aesthetics.

Poetic dueling is a genre that defines the national spiritual culture, social life, language, and lifestyle of each nation. The reality of life is artistically described in it, and the specific historical essence of socio-cultural conditions (situations) is reflected. These qualities of poetic dueling were analyzed in K. D. Asanov's doctoral dissertation "The Publicistic Character of Aitysh Art" (2010), and the social role of poetic dueling is scientifically analyzed in a broad plan. On the other hand, Sh. S. Koilybaev's thesis "Ideological and Artistic Features of Modern Speech" (2009), which analyzes such issues as the development of speech in the years of independence, artistic embodiment of the theme of independence in speech, artistic truth and speech, describes the development of speech in the XXI century, ideological and artistic features of speech in the years of independence, analyzes the thematic orientation, the impact of freedom of speech on language in broad terms.

The art of minstrelsy is an art that has satisfied the aesthetic taste of the people, containing the elements of the folk theater in ancient times. Each of its words is pleasant to the people, full of satirical and humorous elements that expose the negative aspects of some society. It can be said that B. Imashev's Ph.D. thesis, which studied the place of satire and humor in the art of speech, the role of the poet in conveying the main idea of the speech, the role of telling lies and parables, black poems and conflicts (Imashev, 2006), was a study that revealed the peculiarities of the Kazakh poetic dueling.

When discovering the creative image of poets, the question of their place in the art of minstrelsy, the degree of use of the traditions in the poet's work, and the question of individual skills arise. Analyzing this issue, A. Zhusupbekov's Ph.D. research "Creative features of victory" (2012) was written. In the same direction, N. Begalieva's candidate thesis "People's fate and era issues in Arstanbek's work" (1998) was written, and information about the speeches is given in the subsection "Arstanbek - the great master of the minstrelsy art". The author, based on the works of Kazakh researchers from the beginning, divides the Kazakh language into two types of minstrelsy, noting

that Kyrgyz speech has developed in the first form, and does not comment on the other types. And he characterizes insult as a separate "tendency" and not a form of poetic dueling.

Since the Kyrgyz people have been living in nomadic conditions for many centuries, it is known that the work of writing down and grouping artistic creations that were created orally and preserved orally was undertaken only at the beginning of the 20th century. Analysis of folklore genres and systematic scientific assessment of each one began with the period of the emergence of writing in the Kyrgyz language and the elimination of illiteracy. In 1940, the scientific opinion on the genre of speech was expressed in the works "Memorial to Toktogul", M. Bogdanova "Kyrgyz Literature", "Toktogul Satylganov", J. Tashtemirov "Toktogul and akyn's poetry", "Features of Toktogul's speech" (Tashtemirov, 1980; Tashtemirov, 1989) and the nature, individual skills of the poets and creative traditions were analyzed.

There are works by, S. Musaev, J. Tashtemirov, S. Baikhodjoev, B. Malenov (1964, 1960) who focus on the analysis of the effects of oral folklore on Soviet Kyrgyz professionals' poetry.

In the work of V. Vinogradov, a researcher of Kyrgyz musical culture, "Kyrgyz folk music" (1958), a more in-depth analysis of the literary and musical performances was carried out. It identifies genre features and makes it possible to determine the ways of development in different eras. As the work analyzed the issues of popular music, some issues of the speech were obscured. Since then, P. Irisov's Ph.D. thesis "Genre features of Kyrgyz poetic dueling", which has identified the minstrelsy genre features, separated it into types, and analyzed its relationship with other folklore genres, can be called the first systematic investigation in this direction (1971).

Poetic dueling is the high point of improvisation art. The nature of the genre, its syncretic state, and the division of poets into groups according to their creative direction, content, thought system, social life, moral, general national, and knotty problems were written in detail by the writer B. Kebekova (2009) "Essays on the history of Kyrgyz folk singers". It is a natural phenomenon that the literary works of a particular nation are bound to be influenced by the literature of a particular nation, adopt its experience and exert their influence on it. In this regard, a monographic study of the writer B. Kebekova "Creative connection of Kyrgyz and Kazakh poets" (1985) was published.

The work was published as a continuation of the author's research "Kyrgyz-Kazakh folklore connection" (1982). Zhanysh, Sarbas, Zhambyl, Toktogul, Ysak, Kenen, Kalik Alymkul, Osmonkul, Ismayil, Bekadyl poets' artistic connection is analyzed. And the stages of development of the minstrelsy art, and syncretism nature are investigated in A. Obozkanov's work entitled "Origins, stages of formation and syncretism nature of minstrelsy" (2006). In this work, the author analyzed the nature of singing, types of poetic dueling art, and issues of traditionalism and individuality in poets' work.

In the author's monograph "The multifaceted creative workshop of the son of Kalyk Aky uulu" (2000), he analyzed the meaning of Kalyk's minstrelsy in determining the traditionalist and individuality of the poet's work, stated that his speech is found in

different patterns depending on the pronunciation of words in different situations and the creative potential of akyns, and determined the different nature of poetic dueling.

Pronunciation is derived from life experience and is genetically very close to the speech of speakers who have reached a special psychological state while speaking, who are able to speak fluently despite various obstacles, who can find words like a punch, who have a deep voice, and whose words are audible and meaningful. They cannot be sharply distinguished from one another in terms of their genre, language, or performance characteristics. But even so, in the thesis of A. Ibraimova, who advocated the art of eloquence, "Ideological-artistic features of eloquent words in folk art" (1998), there was no opinion about the closeness and connection between eloquence and eloquent words.

In the dissertation research of Makelek Omurbai, who studied the oral literature of the Kyrgyz people, "Some features in the oral literature of the Kyrgyz people living in China" (2007), the poetic dueling is called "the convenience of two creative people to create a joint work" and they are included in the group of educational (didactic) songs. The traditional types of minstrelsy are mixed with poets' speech, and divided into the following types: traditional, tribute-lesson, kayim (lesson), akynek (dialogue), sad-admonition, humorous, poem, enigmatic, and funny.

In the analysis of these types, oral works of Chinese-Kyrgyz are taken as an example, and some types are examples of famous poets such as Jenyjok and Eshmambet. Another dissertation research on pronunciation belongs to U. Alimov. The work was called "Kyrgyz minstrelsy" and was defended in Turkish language in 2010 in Izmir. It interprets the place and meaning of poetic dueling in the Kyrgyz poetry tradition, looks for its historical evolution in folklore works, and analyzes its place in folklore genres such as proverbs, riddles, akynek, jar-zhar (2010, p. 50-58).

Uyghur minstrelsy is a competition of two people or two groups singing a song without a melody or singing a song with a melody, in Uyghur it is called "nakshazhylari naksha" (Eastern Turkestan). It is seen as a genre of folk literature that requires the same method as one of the storytellers. As an example, he introduces the song "Yar-Yar".

Karakalpak minstrelsy is similar to Kyrgyz minstrelsy in many ways. The nature of the saying, its performance, and information about the performers are well written in the work "Karakalpak Folklore" (1982). Folklorists divide Karakalpak minstrelsy into three groups: folk, cheerful, and eloquent poetic dueling. Each type of speech is further divided into internal groups, and the traditional poetic dueling is divided into its own sections - badik, khaujar, and zhuap minstrelsy. The division of the types of Karakalpak dialects into 3 groups coincides with some classifications (J. Tashtemirov) that divide Kyrgyz dialects into groups. The art of poetic dueling in Karakalpaks goes deep into history with its development. A general feature of the oral creativity of the Karakalpaks is that the poets studied in madrasahs in Khiva, Khorezm, and other large cities where scientific culture developed depending on the geographical conditions. As a result, we can see that the art of poetry developed in parallel with oral and written literature. Among the people of Karakalpak, question-and-answer speech in the form

of humor is especially common at entertainment parties like those of the Kyrgyz people. In this case, the main goal was to sing the song quickly, put a lot of meaning into a few words, and accompany it with humor.

We can see that the features of the “aitysh”, such as slapping each other and responding to it with mild humor, are very close to the Kyrgyz forms of lessons and riddles. The poetic traditions of the Karakalpak people are analyzed in the works of K. Bazarov (1988), and N. Davkaraev (1959) while the genres of Altai folklore and the conditions for their creation, the oral poetic creativity were studied in the works of S. S. Katash (1984; 1987), and it was noted that the art of improvisation is an archaic genre in Altai folklore.

Therefore, it is possible to see several facts that create affinities in the folklore samples of the Turkic peoples:

- 1) from the genetic proximity of Turkic-speaking people, who in ancient times came from the same tribe and spoke the same language;
- 2) from the uniformity of the main beliefs of those people;
- 3) it is characterized by the almost similarity of the lifestyle and closeness of historical destinies.

In the work, there are interesting materials about the spread of minstrelsy in Turkic-speaking people. It is said that poetic dueling lives as an art in the Azerbaijani, Uyghur, Uzbek, Kazakh, Karakalpak, and Turkmen peoples. The work is limited to the interpretation of the name “poetic dueling” and its types.

We thought that it would be more interesting if the work contained detailed information about the meaning of the poetic dueling of each nation, their public service, and the talents of their creators. The author focuses on the thematic features of Kyrgyz minstrelsy, the division into types, and tries to define each of them. It can be seen that this research, which was written according to the requirements of the Turkic peoples for writing a scientific work, was divided into sections and that the raised issue was investigated superficially. In addition, a lot of space is given to texts in the research.

As can be seen from the review of the scientific works written about the above poems, the specific features of the poem as a folklore genre are not only given in the works of P. Irisov, A. Obozkanov, but most of the other scientific works are portrait-like, analyzing the poems of poets Toktogul, Kalyk, Arstanbek, Osmonkul, and the rest are special in Kyrgyz literature. In order to analyze folklore and poets' poetry as major stages, each researcher tried to analyze it according to their understanding and scientific potential.

When dividing folk oral works into groups, it can be seen that minstrelsy songs are classified differently. For example, Kayum Miftakov in his work “Types of Kyrgyz folk literature” divided poetic dueling into three groups (talking, non-critical speech, critical speech) and included them in the group called trifles (1923). In 2008, he returned to the division of oral works into groups, divided oral works into groups such

as fairy tales, historical words, happy words, old customs, words of interest, and small literature, and included minstrelsy into words of interest.

In this distribution, it is not known what criterion the author classified the species based on, he considers “jamak, aitysh, zaketpai” as a separate genre. In other words, he gives the speech as a type of poem. We all know that the minstrelsy covers all aspects of life in terms of content and meaning and is sung on various topics.

However, even so, it was wrong to lump the poetic dueling together with the song types of “seketpai”. The 1927 classification does not differ much from the 1-2 division. Only further classification of each type is not given. In this classification, jokes and poetic dueling are included in the group of words of interest as two different genres. After this classification, in the collective work “Essays of Kyrgyz Literature” K. Rakhmatullin tried to divide oral works into groups. In the same second classification of the author (1943, p. 20-22), sayings were included in traditional songs. After that, M. Bogdanova took over the classification of folk works and tried to classify lyrical songs. In it, “akyi and aitysh” songs are each marked as a separate genre.

This distinction was correctly divided according to the characteristics of the performance of the two types and included in the household songs. In such a division, M. Bogdanova takes into account the content of the work and the Eastern era, and expresses her opinion that “traditional songs appeared later during the destruction of the ancient communal structure, and traditional songs were created during the period of nomadic feudalism” (Bogdanova, p. 113-114).

However, it can be considered as a prejudice to divide the creation of traditional and customary songs into two periods, which are one of the life songs that express inner feelings, joy, and sorrow. In 1948, Z. Bektenov and T. Baizhiev divided oral works into groups, calling them pre-October folklore, and grouped them into traditional songs. In the same year, A. Taykurungov also tried to divide folk oral works into groups and included folk songs in traditional songs. The most interesting thing is that he has designated songs of greeting (seeing), insults, and praises as separate genres along with minstrelsy.

In the work “Kyrgyz Literature” by S. Musaev and J. Tashtemirov, published in 1960, poems (along with lullabies, love, akyi, dream, farewell, praise, insult, testament, lamentation genres) are included in the group of life customs and traditional songs. Both S. Zakirov, A. Tokombaeva in their work “Genre Features of Kyrgyz Folk Lyrics” (1964) songs about love, praise, scolding, lullabies, akyi, dreams, farewell songs, as well as life customs and traditional songs, life, speech, praise, insults characterized as genres that adopted a new form and new content.

As can be seen from the above classifications of folk oral works, poetic dueling is sometimes added to words of interest, and in others, they are included in customs and traditions. In some cases, it is divided into two types: recitation, uncritical recitation, and in others, recitation is presented as a type of non-reciting poems.

In one of them, it is included in traditional songs, while another groups it in traditional songs and characterizes it in the same genre as insults and patches. When

classifying the types of folk literature of the same speech genre, the division into different groups can be attributed to the fact that the issue of the complete classification of folklore works has not yet been resolved, no consensus has been reached, and it is causing controversy.

In fact, the task of dividing oral works into groups should be only conditional. This is because the genres of oral creativity are sharply different from each other, and it can be seen that those genres are characterized by a very strong syncretism. In general, it is clear from the above analysis that most of the researchers included the saying in the songs of customs and traditions. In our opinion, sayings can be considered as a type of life customs and traditional songs.

To this, S. Zakirov and A. Tokombaeva said that “no one can deny that the traditional songs are a type of life songs that express their inner sadness, joy, and relationship with specific moments in their lives that have developed over a long period of time” (1964, p. 27). opinion is the basis. Also, sayings are often performed during various life events (wedding, circumcision, cradle, etc.), giving food, commemorating, celebrating anniversaries, large-scale anniversaries (Independence Day, Nowruz, etc.) It can be seen that the traditional character is waiting and becoming a habit.

Conclusion

Therefore, holding a party, serving food, celebrating anniversaries, etc. being a preacher at ceremonies, greetings, welcoming, praises, and tributes given in order to cheer people up indicates that this genre is one of life's songs. And the poet takes part in most of the traditional ceremonies held among the people, and even leads them from beginning to end, acting as a ceremony supervisor. Conducting the above-mentioned traditional ceremonies and being a preacher were carried out in two ways. In some cases, this task was assigned to a single poet, and in some cases, it was performed by two or more poets.

Poetic dueling is a genre spread to most Turkic peoples (Kyrgyz, Kazakh, Anatolian Turk, Azerbaijani, Uzbek, Tatar, Uighur, etc.). This is evident from their name. For example, in Turkmen “aidyshyk”, chatashma, in Kazakh “aitys”, in Bashkortostan “aitesh”, in Uzbeks “aytish”, in Anatolian Turks “atyshma”, in Azerbaijan “deyishme”, in Tatars “itushu”, in Uighurs “eytish” is used the terms. It belongs to the group of traditional songs such as announcements, greetings, greetings, praises to cheer people up, tribute lessons; similarity of sayings in Turkic peoples with the same name, the same form, and the same features of performance confirms that those peoples were related peoples in ancient times.

In the Turkic world, poetic dueling has become a very rich and unique tradition due to its widespread. The tradition of minstrelsy and, consequently, of bickering has been influenced by the cultures with which it has come into contact and has also entered the literature of other nations. Although research on this tradition in Turkic communities is ongoing, it is not sufficient. As the number of monographs and comparative folklore studies on minstrelsy in the Turkic world increases, our

knowledge of this subject will increase as well, and these studies will lead to more comprehensive research in the future.

**Makaledeki Yazar Katkılarının Yüzde ile Gösterilmesi
(Showing Author Contributions in the Article as Percent)**

	1. Sorumlu Yazar (Responsible Author)	2. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)	3. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)	4. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)
Çalışmanın Tasarlanması: (Conceiving the Study)	%60	%40		
Veri Toplanması: (Data Collection)	%60	%40		
Veri Analizi: (Data Analysis)	-	-	-	-
Makalenin Yazımı: (Writingup)	%60	%40		5
Makale Gönderimi ve Revizyonu: (Submission and Revision)	%60	%40		
Çıkar Çatışması: (Competing Interests)	Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler. The authors declare that they have no competing			

* Not(e): Belgenin imzalı asıl nüshası dergi süreç dosyalarında mevcuttur.

(The signed original copy of the document is available in the journal process files archive)

Kaynakça

- Alimov, U. (2010). *Kırgız aytışları / Kırgız aityshes* (Doktora tezi). Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=OpDDuQOW7REdArdjJTCXPw&no=6PDIFHtryzQuTIQ67If_1Q
- Asanov, K. D. (2010). *Aytış önörünün publtsistikalık sıpatı: F.i.d., il darac.* Izildenip aluu üçün cazılğan diss. Almatı.
- Aydın, Oğuzhan. (2010). *Günümüz aşıklık geleneğinde atışma ve atışma örnekleri / The form of quarrelling and examples of quarrelling in folk music.* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=PFgdAIDPUVF2nZ5EGvaGtw&no=w17pRHeyw-0eXu_AXsOkKQ
- Bazarov, K. (1988). *Narodnoe poetičeskoe tvorčestvo turkmen Karakalpakıy.* Diss. k.f.n. Ashgabat.
- Bogdanova, M. İ. (n.d.). *Lirikalık canrlar.* KR UİAnın kol cazmalar fondu. İnv. No: 616.
- Cumacanova, K. (1984). *Folklorıyaya i individual'naya traditsiya v akınskoıy poezii.* Almatı.
- Davkarayev, N. (1959). *Oçerki po istorii dorevolıyutsionnoıy Karakalpakskoy literaturı.* Tashkent: İzd. NAN Uzb. SSR.
- Durbilmez, P. (2008). *Aşık edebiyatı araştırmaları Taşpınarlı halk şairleri.* Ankara: Ürün Yayınları.
- Elçin, Ş. (1993). *Halk edebiyatına giriş.* Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gün, F. (2023). Hemedanlı (İran) Âşık Heyder'in halk hikâyelerinde sosyal çevrenin etkisi, *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, Âşık Veysel Hatırasına Gelenek ve Edebiyat Özel Sayısı, 361-375. doi: 10.28981/hikmet.1291485.
- İmaşev, B. (2006). *Aytıştağı satira cana yumor.* F.i.k. oku. darac. İzd. Aluu üç. cazılğ. Dissertatsiya. Astana.
- İrisov, P. (1971). *Kırgız aytıştarının canrdık özgöçölüktörü.* F.i.k. oku. darac. İzd. Aluu üç. cazılğ. Dissertatsiya. Frunze.
- Karakalpak folklorı.* (1982). Cilt. XI. Nukus: Karakalpakstan Baspası.
- Katash, C. C. (1984). *Arhaicheskie canrı Altayskogo fol'klora.* Diss. k.f.n. Tashkent.
- Katash, C. C. (1984). *Spetsifika canrov Altayskogo fol'klora.* Diss. d.f.n. Tashkent.
- Kovalsky, T. (1946). *İssledovaniya o forme poezii Tyurskih narodov.* FIYAL.
- Koilybaev, Sh. C. (2009). *Kazırgı aytıştın ideyalık-körkömdük özgöçölüktörü.* F.i.k., il darac. izdenip aluu üçün cazılğan diss. Astana.
- Kölbaeva, M. (2015). *Aytış önörünün tabiyatı (evolyutsiya, janr, poetika).* *Filologiya ilimderinin okumuştıuluk daracasın izdenip aluu üçün cazılğan dissertatsiya.* Kırgız Uluttuk İlimder Akademiyası. Bişkek.
- Köprülü, M. F. (1976). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1989). *Edebiyat araştırmaları I. 3.* Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kushmakov, M. (1984). *Problemy traditsii i improvizatsii.* Avto-ref. Diss. k.f.n. Tashkent.
- Kutlusoy, Nazan. (2006). *Buruklu Âşık Kul Mustafa hayatı-şiiirleri-atışmaları-halk hikayeciliği derleme-inceleme / Buruklu Âşık Kul Mustafa the life-poems-bickering-folk*

- tales. (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi:
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=o66CProYRkE5dEEVYGSQg&no=Fa7U3ryUtLIVK-rMrFQx4A>
- Ömürbay, M. (2007). *Cungo kргыз el oozekiadabiyatındağı kee bir özgöçölüktör*. Filologiya ilmdlerinin kand. iz. al. üç. caz. diss.
- Malenov, B. (1960). *Oozeki çığarmaçılıqtın kргыз sovet professionaldık poeziyasına tiygizgen taasiri cönündö*. Frunze: İlim.
- Miftakov, K. (1923). *Kırgızdın kalk adabiyatının türlörü*. KR UİAnın kol cazmalar fondu. İnv. No: 146 (357).
- Muhammadiev, R. (1961). *Askıya. (Ostrostloviye janr uzbekskogo narodnogo tvorçestva)*. Avtoref. Diss. k.f.n. Taşkent.
- Musaev, S. & Tashtemirov, C. & Malenov, B. Kırgız adabiyatı. (1964). *9-klasstar üçün okuu kitebi*. Frunze: Mektep.
- Musakulov, A. (1984). *Terma v uzbekskom folklore*. Diss.k.f.n. Tashkent.
- Nosirov, S. (1990). *Tvorçeskoe i ispolnitel'skoye masterstvo v uzbekskom narodnom tvorçestvo*. Diss.k.f.n. Tashkent.
- Oğuz, M. Ö. (1994). *Yozgat'ta halk şairliğinin dünü ve bugünü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ömürbaeva, T. Ş. (2010). *Akındık poeziyadığı uluttuk sıpat cana körköm oyloo*. F.i.k., il darac. izdenip aluu üçün cazılğan diss. Almaty.
- Özaslan, M. (2001). *Erzurum âşıklık geleneğı*. Ankara: Akçağ Basım Yayınları.
- Rahmatullin, K. (1943). *Kırgız adabiyatının programması (8-10-klasstar üçün)*, Kırgız SSR AEK bekitken. Frunze: Kırgızmambas.
- Sarymsakov, B. İ. (1987). *Uzbekskiy obryadoviy fol'klor yego canrovıy sostav (genezis, poetika)*. Diss.k.f.n. Tashkent.
- Seferli, E. G. & Yusufli, X. H. (1992). 4. *Türkiye dışındaki Türk edebiyatları antolojisi, Azerbaycan âşık edebiyatı*. Cilt 2. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Taştemirov, C. (1980). *Toktogul cana akındık poeziya*. Frunze: Adabiyat.
- Taştemirov, C. (1989). *Toktoguldun aytıştalarının özgöçölüğü*. Frunze: Adabiyat.
- Zakirov, C. & Tokombaeva A. (1964). *Kırgız eldik lirikalarının canrdık özgöçölüktörü*. Frunze: İlim.

Sezai Karakoç'un "Hâtıralar"ının Konularına Göre İncelenmesi

An Analysis of the Themes in Sezai Karakoç's 'Memories'

Ferhat Mustafa FİSTİKÇİOĞLU *

Öz

Hatıralar, alanında haklı üne sahip kimselerin hayatlarını, yaşamlarının belli dönemlerini, hayatlarından gelip geçmiş insanları, mekânları, olayları anlamak bakımından son derece önemli kaynaklardır. Biz bu makalemizde Türk edebiyatının önemli şahsiyetlerinden Sezai Karakoç'un *Diriliş* dergisinde 25 Temmuz 1988'den 5 Şubat 1992'ye kadar her sayıda düzenli olarak yayımladığı hatıralarını inceledik. Bu çalışmanın amacı Sezai Karakoç'un hatıra türüne bakışına, hayatının farklı dönemlerine, "Hâtıralar" da yer alan şahsiyetlere, edebî konulara, toplumsal ve siyasi meselelere dair bilgi vermektir. "Hâtıralar" dan şairin kırk bir yaşına kadarki biyografisine, kendisi ve eserleri hakkındaki söylentilere cevaplarına, sanat ve siyaset camiasından pek çok isim hakkında düşüncelerine, İkinci Yeni ile münasebetine ve Türkiye'nin siyasi tarihine ait bilgilere ulaşılmıştır. Çalışmamız, Sezai Karakoç'un "Hâtıralar"ını müstakil ve bir bütün olarak ele alması sebebiyle önem arz etmektedir.

* Öğr. Gör. Dr., Necmettin Erbakan
Üniversitesi, Türk Dili
Koordinatörlüğü
mfoglu@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5331-0967
Konya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Sezai Karakoç, "Hâtıralar", *Diriliş* dergisi, İkinci Yeni.

Abstract

Memoirs are extremely important sources in terms of understanding the lives of people who have a deserved reputation in their field, certain periods of their lives, people, places and events that have passed through their lives. In this article, we examined the memories of Sezai Karakoç, one of the important figures of Turkish literature which he regularly published in *Diriliş* journal from 25 July 1988 to 5 February 1992. The aim of this study is to give information about Sezai Karakoç's view of the memoir genre, different periods of his life, the personalities, literary subjects, social and political issues in "Hâtıralar". From "Hâtıralar" we have accessed the poet's biography until the age of forty-one, his answers to rumours about himself and his works, his thoughts about many names from the artistic and political community, his relationship with the İkinci Yeni and information about Turkey's political history. This study is important because it deals with Sezai Karakoç's "Memoirs" as a whole and independently.

Keywords:

Sezai Karakoç, "Hâtıralar", *Diriliş* Journal, İkinci Yeni.

Başvuru/Submitted: 12/01/2022

Kabul/Accepted: 14/06/2024

Makale Bilgileri

Atıf: Fıstıkçıoğlu, F. M. (2024). Sezai Karakoç'un "Hâtıralar"ının Konularına Göre İncelenmesi. *Selçuk Türkiyat*, (62): 299-318.
Doi: 10.21563/sutad.1538414

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Fıstıkçıoğlu, F. M. (2024). Sezai Karakoç'un "Hâtıralar"ının Konularına Göre İncelenmesi. *Selçuk Türkiyat*, (62): 299-318.

Citation: Doi: 10.21563/sutad.1538414

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

İnsan, tecrübelerini başkalarına anlatmak eğilimindedir. Aynı zamanda insan, geçmişteki günleri farklı duygularla sık sık yâd eder. Hatıra türünün bu iki temele dayandığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda hatıra, bir kimsenin kendi hayatını, yaşadığı devrede gördüğü veya duyduğu olayları anlattığı yazılar olarak tanımlanır. (Tekin, 1999, s. 308). Hatıralarda çoğu zaman hayatın bütünü yerine belli dönemleri tercih edilir. Bu da hatıra yazarına seçim yapma mecburiyeti getirir. Sezai Karakoç da her hayatın “sonsuzcasına” zengin, her şeyi anlatmanın ise imkânsız olduğuna dikkat çekmiştir (Karakoç, S. 1, s. 12).¹

Edebi türlerde yazar/şair bir yaratma işini üstlenir ve çoğu zaman hayatı geri planda kalır. Hatıralarda ise yazarın hayatından bir kesit, okurun gözü önüne serilir. Bununla birlikte yazarın çevresi, anlattığı dönemin özellikleri de hatıralara girer. Hatıralarda öznellik ağır bassa da çoğu zaman bu türün örneklerinde yer alan bilgilere edebiyat tarihlerinde rastlanmaz. Edebiyatımızın yapı taşlarından biri olan Sezai Karakoç’un “Hâtıralar”ı da bu bakımdan önem arz etmektedir.

Karakoç için hatıra oldukça çetrefilli bir konudur. Yazar, bir taraftan bu hatıralarla hakkında yazılanlara cevap vermeyi, tecrübelerini aktarmayı doğru bulur. “Hâtıralar” şehirleri, toplumu, çağı anlatacaktır. Öte yandan geriye dönmek Karakoç için “ateşten bir azap”tır (Karakoç, S. 1, s. 12).

Çalışmamızın temelini Karakoç’un *Diriliş* dergisinde kaleme aldığı “Hâtıralar” oluşturmaktadır. Bu yazılarda yazarın çocukluğu, doğduğu yer olan Ergani, ailesi ile ilişkileri, eğitim hayatı yer almaktadır.

Karakoç’u hatıralarını yazmaya iten sebeplerden biri, hakkında yanlış bilinenlere cevap vermek ihtiyacı hissetmesidir.

Şairin Necip Fazıl Kısakürek ile tanışması, Büyük Doğu Cemiyeti ile münasebeti birinci ağızdan “Hâtıralar”da anlatılmıştır. Necip Fazıl dışında Cemal Süreya, Şevket Eygi, Çetin Altan, Osman Yüksel Serdengeçti gibi pek çok isimle ilgili bilgiler de hatıralarda yer almaktadır.

Şairin İkinci Yeni ile münasebeti hakkında görüş ayrılıkları mevcuttur. “Hâtıralar” bu konuda birinci ağızdan bilgiler içermektedir.

“Hâtıralar”, Karakoç’un şiirinin beslendiği kaynakları, hayatının ve sanatının tekâmül dönemlerini işaret etmesi bakımından önem arz etmektedir.

Sezai Karakoç’un “Hâtıralar”ı Türkiye’ye sosyolojik bir bakış içerir. Ayrıca bu yazılarda şairin siyasi düşünceleri de yer almaktadır.

Yıkılmışlıklar İçinde Bir Hayat

Sezai Karakoç, 1933 yılında sade bir ailenin çocuğu olarak Ergani’de (Diyarbakır) dünyaya gelir. Hayatı boyunca “yıkılmışlıklar” gören Karakoç’un çocukluk yılları, Birinci Dünya Savaşı’nın yaralarının henüz sarılmadığı, İkinci Dünya Savaşı’nın ayak

¹ Sezai Karakoç’un “Hâtıralar”ı *Diriliş* dergisinin 7. döneminde her sayıda düzenli olarak yayımlanmıştır. Aynı yıl içinde çok fazla yazı bulunması sebebiyle metin içi atıflarda yıl yerine sayı (S.) verilmiştir.

seslerinin duyulduğu bir zamana denk düşer. Şairin doğduğu yıl, Türkiye Cumhuriyeti henüz on yaşındadır. Yeni bir toplum inşa edilmek istenmektedir. Ancak yeni bir toplum inşa edilirken eski ile olan bağlar kopmaktadır.

Dönemin Ergani'si, tarihî yerleşim yerinden ayrılmış, başka bir yerde yeniden kurulmuş bir kasabadır. Karakoç, Ergani'de geçirdiği çocukluk yıllarını güzel hatıralar olarak yâd eder.

Sezai Karakoç, çocukken babasından gazavatname, siyer-i nebi türünde eserleri dinler. Akranları gibi dışarıda oynamak yerine evde kalıp okumayı yeğler. Harf devrimi zamanında basılmış, bir yüzü Osmanlı Türkçesi ile bir yüzü Latin alfabesi ile yazılmış bir eserden eski yazıyı kendi kendine öğrenir. Başarılı bir öğrenci olarak küçük yaşta başladığı ilkokulu erken bitirmemesi için ailesinin isteğiyle dördüncü sınıf tekrar ettirilir. Karakoç, ilkokulu bitirdikten sonra Diyarbakır'da parasız yatılılık sınavına girer. Bu sınavı kazanmasına rağmen bölgedeki çocukların ailesini eğitimde istikrarsız gören okul müdürü, kazandığını Sezai Karakoç'tan gizlemiştir. Ancak daha sonra Karakoç'un sınavı kazandığı ortaya çıkmış ve şairin öğrenimi Maraş'ta devam etmiştir (Karakoç, S. 27, s.14-15).

Ortaokulu Maraş'ta bitiren Karakoç, lise öğrenimini Gaziantep'te tamamlar. Karakoç'un gönlünde İstanbul'a gitmek, Edebiyat Fakültesinin Felsefe bölümüne yazılmak vardır. Ancak babası, oğlunu muhtemel bir tehlikeden korumak için onun Ankara'da İlahiyat okumasını, bu okulda okuma imkânı bulamazsa kırk öğrenciye burs vermesi sebebiyle Siyasal Bilgiler Fakültesine kaydolmasını istemiştir (Karakoç, S.41, s. 8).

Sezai Karakoç, yine de önce İstanbul'a gider. Siyasal Bilgiler Fakültesi sınavına İstanbul'da girer. İmtihanlar açıklanmaya kadar da Büyük Doğu Cemiyetine gidip gelir. Bu süre zarfında Necip Fazıl Kısakürek'in bazı sohbetlerine katılır. Burslu olarak Siyasal Bilgiler Fakültesini kazanınca Ankara'ya gider. Karakoç, mizacı itibarıyla teoriye eğilimli olduğundan üniversitede hoca olarak kalmak ister. O dönem Siyasal Bilgiler Fakültesinin birinci sınıfında okutulan sosyoloji, Karakoç'un, üzerinde derinleşmek istediği alandır (Karakoç, S. 42, s. 7-8).

Şair, "Hâtıralar" da daha çok bir sosyolog gibi karşımıza çıkar. O, Türkiye'deki toplumsal yapının temelden gözden geçirilmesi arzusundadır. Kendinin de içinde bulunduğu böyle bir kadronun oluşması için çaba göstermiştir. Bunda mizacının da etkisi vardır. Disiplin ve düzene son derece önem veren Karakoç, peşin hükümlerden sıyrılarak kökten bir değişimi arzulamıştır (Karakoç, S. 45, s. 8).

Şüphesiz, Necip Fazıl Kısakürek, Karakoç'un hayatında son derece etkili bir isimdir. Sezai Karakoç, zaman zaman Necip Fazıl'la fikir ayrılıklarına da düşse, onun zaaflarını da görse "üstat"ın isteklerini geri çevirmemiştir. Karakoç, Ankara'da bitirme imtihanlarına gireceği sıra Necip Fazıl *Büyük Doğu*'yu yeniden çıkarmaya başlar. Ankara'daki görüşmelerinde Necip Fazıl, dergiye yardım etmesi için derhal İstanbul'a gitmesini "emreder". Karakoç, bunun üzerine rapor alarak okulunu birkaç ay uzatır (Karakoç, S. 58, s. 10).

Şair, Siyasal Bilgiler Fakültesini bitirdikten sonra Maliye Bakanlığında çalışmaya başlar. Asistanlık düşüncesinden ekonomik kaygılar ve istediği kürsülere girme imkânı bulunmaması sebebiyle vazgeçer. Karakoç'un maddi kaygıları kendinden ziyade ailesine yardım etmek içindir. Maliye Müfettiş Muavinliği sırasında ailesi, Karakoç'un yanına taşınır. Şairin annesi 1956'da vefat etmiştir. Aynı dönem kardeşinin bunalımlı hastalığının tedavisinin mümkün olmadığı anlaşılır. Şair 1963'te de babasını kaybeder. Bu ölümler Karakoç'u çok etkilemiştir. Şairin temalarında sıklıkla rastlanan ölüm, ilkin annesinin vefatı üzerinden Anadolu kadınlarını anlattığı "Yoktur Gölgesi Türkiye'de" şiirinde görülür. Şair, anne ve babasının hayatı üzerindeki etkisini şu şekilde ifade eder:

"(...) Babam ve annem, baba ve anne olmaktan öte ruhumun ve maneviyatımın da baba ve anneleri idiler. Mizaç ve ruh itibarıyla onlara çok şey borçluydum. Bir nevi hocalık ve denebilirse şeyhlikti onlarda bulduğum. Tabii ki böyle bir iddiaları yoktu. Son derece mütevazı idiler. Tabii hayatlarını yaşıyorlardı. Ama bu yaşayıştan manevi hayatım gerekli anne sütünü emiyor, öz suyunu alıyordu." (Karakoç, S. 98-99, s. 10).

Mesleğini hiçbir zaman kendine uygun görmeyen Sezai Karakoç, mecburi hizmetini tamamladıktan sonra istifa etmeyi düşünür. Bu düşünce daha sonra gerçekleşmiştir. O yıllarda maliye müfettişleri bir yıl Avrupa'ya gitme imkânı bulabilmektedir. Bu, Karakoç için para biriktirmek, Avrupa'yı görmek ve yabancı dil öğrenmek fırsattır. Sırf bu sebeplerden girdiği maliye müfettişliği imtihanını kaybeder. Karakoç, sınavı kaybetmesinin altında ideolojik sebepler bulunduğunu düşünmüştür (Karakoç, S. 80, s. 8-9).

27 Mayıs İhtilali gerçekleşince Sezai Karakoç, asker gözetimi altında bir sivil olmaktansa askerliğini yapmaya karar verir. Ankara'da yedek subaylığını tamamladıktan sonra kurada Karaköse'yi (Ağrı) çeker.

Askerlikten sonra kendini ideallerinden uzak gören Karakoç, birçok meselede iç hesaplaşmaya gider. İnsan hayatında on yılda bir tekâmül dönemleri olduğunu ifade eden şair, bu dönemleri yoğun yaşar. Bu dönemsel değişimler şiirine de yansır. Şairin yirmili yaşlarında kaleme aldığı şiirlerinde duygular baskınken otuzlu yaşlarının şiirlerine metafizik konular ve ölüm hâkimdir (Karakoç, S. 94, s. 6-7).

Yıllar geçtikçe Karakoç'ta idealleri için gerekli çalışmaları yapamamanın bunalımı büyür. Aslında bir yandan maliyenin verdiği görevleri hakkıyla yapmak için çaba gösterirken bir yandan da dergilerde şiirleri ve yazıları yayımlanmaktadır. Ancak bu, Karakoç için yeterli değildir. Bu sebeple hiçbir maddi dayanağı olmamasına rağmen 11 Haziran 1965'te memuriyetten istifa eder. Karakoç'tan bir ay sonra Mülkiyeden sınıf arkadaşı Cemal Süreya da edebî çalışmalarına yoğunlaşmak amacıyla memuriyetten istifa etmiştir.

Sezai Karakoç, daha sonraları maddi olarak çok zorlanmış hatta açlıktan bayıldığı olmuştur. (Karakoç, S. 107-108, s. 13-14). 1965'ten 1971'e kadar kitapları yayımlanır, *Diriliş* kesintilerle çıkar, eserleri sebebiyle yargılanır. Mahkemeler uzadıkça uzar. Aynı süreçte Türkiye de çalkantılı günlerden geçer. 12 Mart 1971 Muhtırası'yla birlikte Karakoç'un istediği çalışmaları yapabileceği bir ortam kalmaz ve memuriyete geri

döner. Şair, 1973'te memuriyetten ikinci kez istifa eder. Bu tarihten sonra dergi çalışmaları ve kendi eserlerinin basılması ile ilgilenir. Diriliş düşüncesi 1990'da siyasi bir parti olarak tezahür eder. Ancak "Hâtıralar" 1974'te kesildiği için kaynakta bu gibi konularla ilgili ayrıntılı bilgiye ulaşılamamaktadır.

Sezai Karakoç, Anadolu'nun sıradan bir kasabasında dünyaya gelmiş ancak mizacı sıra dışı bir isimdir. Anadoluluğun kendisini hiç terk etmediği, ilk bakışta sert mizaçlı, zor bir insan olarak karşımıza çıkan şair, küçük hesapların insanı olmamıştır (Karataş, 1998: 110-117). "Hâtıralar"daki Karakoç, zorluklar karşısında vazgeçmeyen bir sanat ve düşünce adamıdır. Hayatını idealleri uğruna erken yaşta planlamış, kader elverdiği ölçüde bu plana sadık kalmıştır.

"Yanlışlıklar Trajedyası" ve Yol Ayrımları

Sezai Karakoç'un "Hâtıralar"ında edebiyat, sanat, siyaset gibi pek çok alandan önemli isimlere dair bilgi, düşünce, anekdot bulunmaktadır. Bunlar, geçmiş dönemlere ve bahsi geçen şahsiyetlere dair bilgiler vermesi bakımından son derece önemli yazılardır.

Hatıralarında kendisi hakkında kasıtlı kasıtsız yanlış yazılanlardan yakınan Karakoç, aynı durumu başka şair ve yazarların da yaşadığını ifade etmiştir. Yazar, kendisiyle ilgili Nuruosmaniye Camii'nde cenaze namazı kıldırıldığı, Maliye Bakanlığındaki vazifesinden istifa ettikten sonra serbest çalıştığı, liseyi bitirdikten sonra on üç yıl Necip Fazıl'ın yanından ayrılmadığı, yine Necip Fazıl'ın burslarına ve müfettiş muavini iken yevmiyelerine el koyduğu gibi asılsız iddialara cevap vermiştir.

Karakoç'un ortaokul yılları Maraş'ta geçmiştir. Maraş'ın kurtuluş yıldönümü sebebiyle Ahmet Hamdi Tanpınar şehre gelir. Bu gelişinde Sezai Karakoç'un okulunda bir konuşma yapar. Şair, İsmet İnönü ve Kazım Karabekir ile de Maraş'ta karşılaşır. Kazım Karabekir sınıflarına gelmiştir. Karakoç, onun için "Karabekir Paşa, bende, temiz yürekli, vakarlı, yurtsever bir insan etkisi bırakmıştı. Ancak fazla bir derinlik ifadesi bulamamıştım." demiştir (Karakoç, S. 29, s. 11).

Sezai Karakoç'un "Hâtıralar"ında yer verdiği siyasetçilerden biri de Adnan Menderes'tir. Menderes'in 1950'den sonra hayata geçirdiği kalkınma hamlelerine, olumsuzluklarına rağmen, sıcak baktığını belirtmiştir. (Karakoç, S. 32, s. 16). 1951'de Demokrat Parti (DP) aleyhine gösteri yapan gençlere karşı toplanıp Menderes'le görüşen yüz elli kadar gencin arasında Karakoç da vardır. Sezai Karakoç, bu görüşmede Menderes'i "kendisi yumuşak, ifadesi sert", tereddütlü mizaca sahip bir siyasetçi olarak niteler (Karakoç, S. 46, s. 6-7).

Sezai Karakoç, *Büyük Doğu* ile ortaokul yıllarında Maraş'ta tanışır. Duvarlarda derginin "bir nar-ı beyza" gibi çıkacağı haberini okuyan Karakoç, o günden sonra bu davanın önemli temsilcilerinden biri olur. *Büyük Doğu*'yu takip ettiği için okul müdürü ile araları bozulur, çeşitli sıkıntılar yaşar. Lise öğrenimi için Gaziantep'e gittiğinde de derginin eski sayılarını okumuş, daha o yıllardan edindiği bilinçle davasına yoldaş bulmaya çalışmıştır. Bu sebeple Necip Fazıl Kısakürek, "Hâtıralar"da en çok zikredilen şahsiyetlerden biridir. Karakoç, ortaokul yıllarından itibaren "üstad"ın izinden ayrılmaz, onun isteklerini emir telakki eder. Dava için zorluklara göğüs gerer.

“Hâtıralar”da Necip Fazıl’ın çalkantılı hayatından kesitler bulunmaktadır. 1951’de *Büyük Doğu* gelişim evresindedir. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) taraftarı gençler derginin yazıhanesi önünde birtakım gösteriler yapmaktadır. Buna karşı “*milliyetçi-mukaddesatçı*” gençlik de toplanmış ve Başbakan Adnan Menderes ile görüşmüştür. Bu hadiseler cereyan ederken *Büyük Doğu*’ya çok büyük zararı dokunacak bir olay gerçekleşir. Basılan bir kumarhanede yakalananlar arasında Necip Fazıl da vardır. Gazeteler bu olayı *Büyük Doğu* Cemiyetinin aleyhine kullanır. Necip Fazıl’a “*süperdür*” adını takarlar. Necip Fazıl kumarhaneye önce röportaj yapmak için, sonra da yazıhaneye bir fedai bulmak için gittiğini söyler. Bu olay üzerine *Büyük Doğu* kapanır. Derginin etrafındaki gençlerin çoğu Risale-i Nur talebesi olur. Sezai Karakoç, “Hâtıralar”da bunun bir komplo olduğuna inandığını söylese de “*üstad*”ın bu konuda “*istikrarlı bir savunma gösteremedi*”ğini kabul eder (Karakoç, S. 46, s. 7-8). Necip Fazıl’da eski alışkanlıklar ara ara gün yüzüne çıkar. Şair bir dönem bir yarış atı satın alıp seyis tutar. Yine bir gün hipodroma gittiklerinde yerdeki at yarışı kâğıtlarını inceleyip oradakilere hangi ata oynadıklarını, hangi atın kazandığını sorar. Millî Piyango gişelerinden de bilet çeker (Karakoç, S. 64, s. 18). Karakoç, başka bir gün de matbaada çalışırken bir adamın gelip “*üstad*”ı at yarışlarına götürmek için ısrar ettiğini anlatır. Necip Fazıl, bu adamın teklifi karşısında ikileme düşer. Biraz önce kovduğu adamı bir müddet sonra sakın sakın dinleyip sorular sorar, onun tahminlerini eleştirir. Sezai Karakoç, “*üstad*”ı birkaç kez de Kadıköy’de Panorama Kahvesinde bir grup içinde kâğıt oynarken görmüştür (Karakoç, S. 109-110, s. 13).

Sezai Karakoç, Necip Fazıl için elinden gelen her şeyi yapmaya çalışmıştır. Fakat bunda Karakoç’u bu şekilde davranmaya iten temel saik idealler ve davadır. Karakoç, inandığı davaya öncülük eden “*üstad*”ın bonolarına kefil olup bazı borçlarını ödemiştir (Karakoç, S. 2, s. 13).

Büyük Doğu’nun “Edebiyat-Sanat” sayfasını bir dönem Sezai Karakoç idare etmiştir. Gazetenin yazı işleri müdürü bu sayfaya müdahale edince Karakoç’la aralarında bir münakaşa olur. Ertesi gün Necip Fazıl’la Karakoç arasında şu konuşma geçer:

“(…) Bana ‘yazı işleri müdürüyle aranızda tartışma olmuş’ dedi. ‘Maalesef, öyle oldu’ dedim. Ne olduğunu sormadan, ‘Sen onlara, Necip Fazıl Bey’e söyler, sizi buradan attırırım demişsin’ dedi. Oysa böyle bir söz asla ağızımdan çıkmamıştı. Bunu söylemem mümkün de olamazdı. O kadar yıl beraber olduğumuz üstadın bunu bilmesi lazımdı. Canım sıkıldı. Ben de ‘onların bu sözüne inandınız mı?’ dedim. O da ‘söylemiş olabilirsiniz’ deyince çok müteessir oldum. Bir şey söylemedim. Bir müddet gazeteye uğramadım. O arada gazete kapanmış.” (Karakoç, S. 70, s. 14).

“Hâtıralar”da yer alan tek kırgınlık budur. İşin aslına bakılırsa Karakoç’u üzen, bu kadar kıymet verdiği “*üstad*”ın ona beklediği değeri vermemiş olmasıdır. İkilinin arasındaki dargınlık üç yıl kadar sürmüştür.

Cemal Süreya ile Sezai Karakoç, Siyasal Bilgiler Fakültesinden sınıf arkadaşıdır. İkilinin yolları ve kaderi edebî yaşamlarında da meslek hayatlarında da birçok defa kesişmiştir. “Hâtıralar”da Cemal Süreya ile ilgili birçok anı yer almaktadır. Bu anıların

bir kısmı Süreya'yı tekzip niteliğindedir. Karakoç, kendisiyle ilgili yazıların hepsinde Cemal Süreya'nın, olayları kendi istediği şekle sokup gerçekleri çarpıttığını söyler (Karakoç, S. 51, s. 8). Karakoç'a göre Cemal Süreya, bu yazılarında kurnaz bir amaç peşindedir. Şair, bu iddiasını Necip Fazıl'a burslarını verdiği, onun borçlarını ödediği söylentileri üzerinden şu şekilde açıklar:

"(...) Çok zeki olan fakat ne yazık ki samimiyet ve hüsnüniyetten zaman zaman böylesine uzaklaşan Cemal'in oyununa gelmemek gerekir. Cemal, muhal ve akıl almaz fazilet veya saflıkları bana izafe ederek, benim bunları yalanlamamı sağlamak ve böylece bu kez de benim hiçbir fedakârlığımın bulunmadığı izlenimini verdirmek kurnazlığı peşindedir bu yazılarda." (Karakoç, S. 62, s. 12).

Mülkiyede üç yıl yan yana oturan ikilinin ortak noktası sanat ve edebiyattır. Karakoç, zeki ve yetenekli olarak nitelediği Cemal Süreya ile ortak sohbet konularının bulunduğunu fark eder. Fakülte yıllarında ikisi de şiirler yazar. Ancak mizaçları birbirinden farklıdır. Cemal Süreya'da her şeyden önce şiir gelir ve her şey onun şiirinin malzemesi olabilir. Bir konuda konuşulanları hızlıca dizelere dökülebilir. Sezai Karakoç'ta ise fikir önce gelir ve bir konunun imgeleşmesi daha uzun zaman alır.

Sezai Karakoç, Cemal Süreya'nın yetiştiği ortamın İslam'a uzak olmadığını ancak rağbet solda² olunca şairin gittikçe solculaşmış ve kendine karşı tavrının olumsuzlaştığını ifade eder (Karakoç, S. 51, s. 10). Öte yandan Cemal Süreya da günlüklerinde "*mukaddesatçı*" sanatçılarla aralarında bir kopukluk olmadığını, daha sonra bu kopukluğu karşı tarafın yarattığını söylemiştir (Süreya, 2013, s. 304). Cemal Süreya gibi Muzaffer Erdost da bir dönem mistik hikâyeler yazdıktan sonra tam anlamıyla sola angaje olur (Karakoç, S. 111-112, s. 20-21). "Hâtıralar" da görüş olarak ciddi yön değiştirdiği ifade edilen bir yazar da Uğur Kökden'dir. Karakoç, onun Milliyetçiler Derneğinden ve Nurettin Topçu'nun yakınlarından olup arkadaş gruplarına dâhil olduğunu söyler. *Yeni İstiklal*'de birlikte köşe yazarlığı yapmışlardır. Ancak Kökden, İstanbul Teknik Üniversitesi tarafından Avrupa'ya gönderildikten sonra Türkiye'ye solcu olarak dönmüştür. Adından Ömer kelimesini de atmıştır (Karakoç, S. 119-120, s. 12).

Karakoç, Cemal Süreya'nın sanatını ve şöhretini her şeyden önde tuttuğunu belirterek şairin bunun için "*yalan dâhil, birçok tasvibi mümkün olmayan vasıtaları kullanmaktan çekin[mediğini]*" belirtir (Karakoç, S. 52, s. 8).

Sezai Karakoç'un Mülkiyeden bir başka arkadaşı da Şevket Eygi'dir. Eygi, ilk karşılaşmalarında Karakoç'ta "*biraz şımarık, çok bilmiş bir lise son sınıf öğrencisi*" intibayı bırakmıştır. "*Galatasaray mezunu, namaz kılan, oruç tutan, Müslüman bir öğrenci, hele o zaman, son derece nadir biri demektir[r].*" (Karakoç, S. 51, s. 10). Şevket Eygi de Cemal Süreya gibi "Hâtıralar" da önemli yer tutan isimlerdendir. Karakoç, Eygi ile genel manada görüş olarak aynı cephede yer alır. Öte yandan Eygi'nin gazeteciliği sebebiyle yolları çok defa kesişmiştir. "Hâtıralar"ın kaleme alındığı dönemde ikilinin arkadaşlığı

² TDK, sağı "ekonomi ve siyasette gelenekçi (görüş)."; solu ise "sosyalizme yakın görüşte olan grup." şeklinde tanımlamaktadır. İlgili kavramlar çalışmamızda bu genel çerçeve içerisinde kullanılmıştır.

devam ediyordur. Ancak şairin, Cemal Süreya gibi Şevket Eygi'yle de sınırlı bir arkadaşlığı olmuştur. Karakoç'a göre her iki isimde de ego baskındır. Süreya'daki şöhret düşkünlüğü Eygi'de para sevgisi olarak tezahür eder (Karakoç, S. 52, s. 8).

Çetin Altan, Necip Fazıl'ın Ankara Palastaki sohbetlerinde bulunmuştur. Dünya görüşleri ayrı bu iki edebiyatçı bir araya geldiklerinde uzun uzun sohbet eder. Karakoç'a göre Çetin Altan, kendini sürekli konuşmak ve espri yapmak zorunda gibi hisseden, önceleri yazdığı yazılar dikkat çekmeyince halkın genel temayülünün aksine yazılar yazarak başarılı olmuş bir köşe yazarıdır. Karakoç, o dönem Çetin Altan'ın yazdıklarını en çok sağ görüşlülerin okuduğunu ve ağır sözlerle eleştirdiklerini söyler. Bu tutumlarıyla Çetin Altan'ın propagandasını yaptıklarının farkında olmadıklarını ifade etmiştir (Karakoç, S. 64, s. 11).

1959'un son günlerinde Said Nursi, doğuda çeşitli yerleri ziyaret etmek ister. Muhafiz pozisyonundaki CHP, Said Nursi'yi DP'nin doğuya gönderdiğini iddia eder. Konu git gide siyasetleşir. Hükümet, radyo aracılığıyla Said Nursi'nin Isparta'da kalmasına ilişkin kararname yayımlar. Yaşar Kemal gibi düşünceleri Said Nursi ile zıt isimler bile kararı seyahat hürriyetinin kısıtlanması olarak değerlendirir. Nitekim polis takibindeki Said Nursi Urfa'da vefat eder. Sezai Karakoç, "Hâtıralar"ında naklettiği bu olay aracılığıyla Said Nursi ve oluşan cemaat hakkındaki düşüncelerini ifade etmiştir:

"Bediüzzaman, kabına sığmayan bir zekâ, eşsiz bir hafıza, güçlü bir irade sahibi, çocukluk ve gençliğinde öğrenme merakıyla medreseleri dolaşmış, kendisine hocaların güç yetiremediği bir âlim, cesur, ömrünü İslam için vermiş, feda etmiş bir mücahittir. (...) Risale-i Nur ve şahsı için kullandığı bazı ifade ve yorumlar, sonradan farklı tefsirle, kabul edilemeyecek bir şekle büründürülmüştür. Aşırı sevgi, mübalâğa doğurmuş bu da bugün diğer birçok cemaat ve gruplar gibi bir nurcular grubu doğmasına neden olmuştur." (Karakoç, S. 84, s. 10).

Osman Yüksel Serdengeçti, yer aldığı cephe bakımından "Hâtıralar"ın önemli isimlerinden biridir. Serdengeçti, 1946-1950 yılları arasında Halk Partisine yönelttiği eleştirileri ve *Serdengeçti* dergisiyle halktan belli bir kesimin itibarını kazanır (Karakoç, S. 43, s. 8). Davanın birçok aşamasında Necip Fazıl'ın yanında bulunur. Necip Fazıl, para için sık sık ona başvurur. Malatya Davası'ndan ötürü Necip Fazıl'la birlikte o da hapsedilmiştir. Osman Yüksel, ateşli bir dava adamı olmakla birlikte düşüncelerinde ve çalışmalarında disiplinli ve düzenli değildir (Karakoç, S. 61, s. 11-12).

1950-1970 yıllarının önemli fikir adamlarından Fethi Gemuhluoğlu da "Hâtıralar"da yer verilen isimlerden biridir. Şair, Gemuhluoğlu ile Marmara Kahvesinde geçen bir konuşmaları üzerinden bazı dinî konularda ihtilafa düştüklerini ifade etmiştir. Karakoç, aralarındaki fikir ayrılığının sebebini Fethi Gemuhluoğlu'nun yetiştiği çevre olarak görür (Karakoç, S. 82, s. 9-10). Gemuhluoğlu, birkaç defa Necip Fazıl'ın hakkında olumsuz konuşur. Karakoç, bunlara da itiraz eder. Şaire göre Gemuhluoğlu, Millî Selamet Partisinin sunduğu imkânları tercih etmiş ve zaman zaman bozuşa da o grubun içinde kalmayı yeğlemiştir (Karakoç, S. 131-132-133, s. 11-12). Bu bakımdan onu tam olarak "dava"nın içinde görmez.

Önce Fikir, Sonra Duygu

Sezai Karakoç'un "Hâtıralar"ı, onun edebî hayatına ışık tutacak niteliktedir. Şair, edebiyat yolunda kat ettiği mesafeleri bu yazılarda kaleme alır. Karakoç, ailesinden bahsederken bu konuyla ilişkili olarak takma adları hakkında bilgi verir. İlk yazısında kullandığı (M.L.) Mehmet Levendoğlu'nun kısaltmasıdır. Mehmet şairin adı, Levendoğlu ise ailesinin lakabıdır. Mehmet Yasin'deki Yasin ise babasının adından gelmektedir (Karakoç, S. 8, s. 10).

Karakoç'un lise son sınıfta yazıp Mehmet Levendoğlu imzasıyla *Büyük Doğu*'ya gönderdiği "Sabır", dergiye gönderilen üç yüz şiir arasından seçilerek yayımlanır. Bu, şairin yayımlanan ilk şiiridir. Karakoç, bu şiiri kitaplarına alacak güçte bulmamıştır. Aynı dönem Gaziantep'te çıkan *Dernek* dergisinde de ilk yazısı yayımlanmıştır (Karakoç, S. 39, s. 10).

Karakoç, üniversite yıllarında *Büyük Doğu* cemiyetini yakından takip eder. 1951'de Cemiyet'in yönetim kurulu ilan edilir. Karakoç "Hâtıralar"ında, gençken farkına varamadığı yönetim uyumsuzluğunu dile getirmiştir. Özellikle Cevat Rifat Atilhan ve Abdurrahim Zapsu, Necip Fazıl'ın devrimci düşünceleri ve mizacı ile uyuşmayacak kimselerdir. (Karakoç, S. 44, s. 7-8). İlerleyen yıllarda Necip Fazıl ile Cevat Rifat Atilhan'ın birbirlerine ağır ithamlarda bulunmaları, Karakoç'un değerlendirmesinde haklı olduğunu göstermektedir (Kısakürek, 1989, s. 97-99).

Mülkiye yıllarının en önemli hadiselerinden biri şüphesiz "Monna Rosa" şiiridir. Karakoç'un bu şiiri kaleme aldığı 1952 yılı, okul kitaplarında Yahya Kemal'in saltanatını devam ettirdiği, bunun dışında ise Orhan Veli tarzı şiirin çiğ gibi büyüdüğü bir yıldır. Bu ortam içinde Karakoç, "Monna Rosa" için uygun bir dergi bulamaz. Ona göre *Büyük Doğu*, davanın gazetesidir. *Hisar* ise yalnızca yeni serbest şiire tepkiden ibaret bir dergidir. "Monna Rosa"yı Karakoç'un Mülkiyeden bir arkadaşı şairden habersiz *Hisar*'a verir. Bilindiği üzere bu şiirin ortaya çıkışıyla ilgili birçok iddia ortaya atılmıştır. Bunlardan en önemlisi şiirin bentlerindeki baş harflerin akrostiş oluşturarak Muazzez Akkaya adını vermesidir. Karakoç, "Hâtıralar"ında bu şiirle ilgili tüm söylentilerin asılsız olduğunu iddia etmekle yetinir. "Monna Rosa"nın o dönem itibarsızlaştırılan gül kavramını yeniden şiirimize dâhil etmesine dikkat çeker. Bu şiir ve ardından yazılan devam şiirleri 1950'lerde heceden serbest şiire geçişin bir örneğini temsil eder (Karakoç, S. 49, s. 6-14).

1953'te Sezai Karakoç'un şiirleri iki koldan ilerler, "Biri ideolojik tavrın ağır bastığı şiirler, biri de kişisel yaşantı ve duyuşun tema olduğu şiirler." Şair, ideolojik şiirlerine örnek olarak "Ötesini Söylemeyeceğim", "Şahdamar", "İp", "Makas", ve "Kapalı Çarşı"yı gösterir (Karakoç, S. 56, s. 11).

O dönem Mülkiyeden birçok edebiyatçı yetişmiştir. Bunlardan biri de Ece Ayhan'dır. Karakoç "Hâtıralar"ına onun şiiri ile ilgili değerlendirmelerini yazmıştır:

"Ece Ayhan, hep gazine bir masaya arkadaşlarıyla oturur, şiirini âdeta onlarla birlikte yazardı. Her mısramı, her kelimeyi, sanki bir matematik sorununu ya da bir satranç durumunu tartışıyorlarmış gibi arkadaşlarıyla konuşur görünüyordu. Bazen bir kelimeyi bir yerden kaldırıp öbür yana

alırlardı. (...) Tamamen kişisel bir duygu ve ortaya koyuş işi olan şiirin, böylesine orta malı gibi işporta masasında ellenip yoklanarak örselenmesini, dökülüp saçılmasını yadırgamışımdır. (...)” (Karakoç, S. 60, s. 12).

Sezai Karakoç, Mülkiyeyi bitirip İstanbul’da maliye müfettiş yardımcılığı yaptığı 1955’te bir taraftan da günlük gazete olarak çıkan *Büyük Doğu*’nun edebiyat-sanat sayfasını hazırlar. Bu yıllarda Cemal Süreya da Osman Mazlum müstearıyla *Büyük Doğu*’da yazar. Aziz Nesin de “Sabah-ı Şerifler Hayrolsun” başlıklı bir sütunda yazmıştır. Bu dönem *Büyük Doğu*, Adnan Menderes’in örtülü ödenekten gönderdiği para ile yayın hayatını sürdürmüştür.

Karakoç’un İkinci Yeni şiirine dâhil edilip edilemeyeceği tartışmalı bir konudur. Şair, “Hâtıralar”da bu konuya birinci ağızdan cevap verir. Karakoç’un “Balkon” şiirini *Pazar Postası*’na gönderen Cemal Süreya’dır. Sezai Karakoç, sol görüşlü bir dergide şiirinin ve arkadaşına yazdığı mektuptan bazı bölümlerin yayımlanmasına başta çok sinirlense de ayrı bir forma gibi düzenlenen edebiyat sayfasının sanatı ideolojiden ayrı tutması, Cemal Süreya ve Muzaffer Erdost’un ısrarları sebebiyle burada yazmaya devam eder. Ancak kendisini İkinci Yeni şairleri arasına katmaz. Karakoç’un şiiri ile İkinci Yeni’nin benzerliği ancak “*biçim bakımından bazı ortak yanların bulunmasından ibaretti[r].*” (Karakoç, S. 73, s. 7-8). Bu bakımdan şairin bu harekete yaptığı öncülüğün istemsiz gerçekleştiğini ifade etmek gerekir.

1958’de Edip Cansever, *Yerçekimli Karanfil* kitabıyla Yeditepe Şiir Ödülü’nü alır. Karakoç, “Bir Materyalist Şiir” başlığıyla eser hakkındaki eleştirilerini *Pazar Postası*’nda yayımlar. Ortaya çıkan polemige Asım Bezirci, Ülkü Tamer, Ece Ayhan, Cemal Süreya gibi isimler de dâhil olur. Karakoç, eleştirilerini şaire değil, şiire yazdığını belirtse de konu şahsileşir. Bu polemige toplu bir son cevap yazan Karakoç, hayatı boyunca bir daha polemige girmez, hakkında yazılan hiçbir yazıya cevap vermez. Bu hususta sadece geleceğe doğru bilgi bırakmak amacıyla “Hâtıralar”da bazı konulara cevap niteliğinde yazılar yazmıştır (Karakoç, S. 78, s. 8-15).

Sezai Karakoç’un şiirleri uzun süre kitaplaşmamıştır. 1973’e kadar basılanlar ise şairin istediği ciddiyetten uzak, kimi yerleri değişmiş olarak basılmıştır. Karakoç, ilk şiir kitabı *Körfez*’i 1959’da kendi parasıyla kartvizit basan bir matbaada bastırır (Karakoç, S. 82, s. 7). Esasen Karakoç’un eserleri ancak 1974’te Diriliş Yayınlarını kurması ile yayın ciddiyetine kavuşur. Bu ciddiyeti sağlamak için şair, kendi kitaplarını basmak durumunda kalmıştır. Onunla aynı yolu izleyen bir başka yazar da Büyükdoğu Yayınları ile Necip Fazıl Kısakürek’tir. Karakoç, bu yolu izlemelerindeki amacın dava olduğunu, ne yazdıysa dava için yazdığını ifade eder (Karakoç, S. 131-132-133, s. 9-10).

Şairin ikinci şiir kitabı *Şahdamar* yayımlandığında Necip Fazıl, eser hakkında övgü ve hayret dolu bir fıkra yazar. Oysa bu kitap yayımlanana kadar Karakoç’un birçok şiiri yayımlanmış, hatta *Büyük Doğu*’nun edebiyat-sanat sayfasını idare etmiştir. Necip Fazıl’ın daha önce genç ediplerle ilgili yazdığı görülmemiştir. Karakoç, üstadının geç kalan ilgisine, Necip Fazıl ise Karakoç’un yazdığı yazıya hemen teşekkür etmemesine içerler. Karakoç, mahcubiyetinden teşekkür edemediğini ifade etmiştir (Karakoç, S. 92-93, s. 8).

“Hâtıralar” birçok edebiyatçının eserleri hakkında bilgi içerir. Bunlardan biri de Cemal Süreya’dır. “Hâtıralar”da onun sanatı hakkında bilgiler yer alır. Bunlardan biri Süreya’nın “Mardin” şiiridir. Bu şiir, Karakoç’un, arkadaşına mektuplarla görevli bulunduğu Mardin’i anlatmasıyla ortaya çıkar. Cemal Süreya, bu mektuplardan sonra “Mardin” şiirini Mardin’i görmeden yazar. Süreya için çevresi bütünüyle şiir malzemesidir (Karakoç, S. 83, s. 9). Karakoç, Cemal Süreya’nın “*yüzüm giyotine abone*” mısraı, “*telaşlı Kafka*” imajı gibi kendisine ait birçok malzemeyi sorgusuz sualsiz kullandığını belirtmiştir (Karakoç, S. 96, s. 8).

“Diriliş”, Sezai Karakoç’un fikir dünyasının en kapsamlı adıdır. Bu düşünce, çağı İslam’a uyarlamak olarak özetlenebilir (Karataş, 1998: 128). *Diriliş*, dergi olarak da Karakoç’un hayatında çok önemli bir yer tutar. Şair, daha önceden dergi çıkartmak istemişse de ilk sayı 1960 nisanında yayımlanır. “Diriliş” isminden kasıt başta tam olarak anlaşılmaz. Karakoç bu adı sosyolojik ve tarihi anlamda diriliş olarak düşünmüş, metafizik olarak da basübadelmeytin karşılığı olarak koymuştur. Derginin 1960 İhtilali’ne kadar çıkan iki sayısı, sahipliğini İsmet İnönü’nün kızı Özden Toker’in, müdürlüğünü ise İnönü’nün damadı Metin Toker’in kardeşi Mübin Toker’in yaptığı Kardeşler Matbaasında basılmıştır. *Diriliş*’in muhalif içeriği düşünüldüğünde bu durum sıradan bir hadise değildir. Ancak matbaa Karakoç’un peşin uyarılarına “*Burası bir ticarethanedir. Muhtevası bizi ilgilendirmez.*” cevabını verir (Karakoç, S. 84, s. 14-15).

27 Mayıs Darbesi’nden sonra *Diriliş*’i yeniden çıkarmak imkânı kalmayınca Sezai Karakoç, *Yeni İstiklal* ve *Yeni İstanbul*’da yazmıştır. Bu gazetelerde fikir sayfası yapmak, genç nesilden bir okur kitlesi oluşturmak gibi ideallerine giden yolları kapalı görünce yazmayı kesmiştir (Karakoç, S. 96, s. 6-7). Karakoç’un aklında daima “Diriliş” düşüncesi yer alır. İdealleri uğruna yazabilmek için memuriyetten istifa edip borçla *Diriliş*’i ikinci kez çıkarır. Bu defa derginin ömrü bir yıl sürer. *Diriliş*, bu bir yılda arzulanan bazı hedeflere ulaşır ancak maddi sebeplerle kapanır.

Bu yıllarda sağ kesimin gazetesi olarak *Bugün* ve *Sabah* çıkmaktadır. *Bugün* gazetesinin sahibi Şevket Eygi’dir. Karakoç’la Eygi arasında fikir uyuşmazlıkları vardır. *Sabah* da Karakoç’un arzu ettiği ortama sahip değildir. Bu sebeple çevresinden gelen baskılara rağmen bir süre bu gazetelerde yazmamıştır. Şevket Eygi, istekli olmamakla birlikte Karakoç’un yazılarını görmek isteyenlere karşı sorumluluğu üzerinden atmak için yazara teklif götürür. Ancak şartlarda anlaşma sağlanamaz (Karakoç, S. 105-106, s. 11). Sezai Karakoç, dönemin İslami görüşteki yayın organlarının birleşmesinden doğabilecek faydayı ve bunun gerçekleşmemesinden gelen kaybı şu şekilde açıklar:

“Eğer 1966 yılında *Sabah* ve *Bugün* diye iki gazete çıkarılacağına tek bir gazete çıkarılsaydı, yönetimi Necip Fazıl Bey’e verilseydi, mali ve idari görevleri muktedir müdürlere teslim edilseydi, Şevket [Eygi] de orada bir görev sahibi olsaydı, ben de yazsaydım, diğer arkadaşlarımız da her biri bir suretle gazeteyle ilgili olsaydı, sanırım, o gazete bugüne kadar, gittikçe büyüyerek devam eder ve çok etkili olurdu. Fakat öyle olmadı. Bugün [1990] camianın sözde dört gazetesi, otuz küsur dergisi, belki 150 yayınevi var ama beklenen hizmetle oranlı bir etki yok.” (Karakoç, S. 107-108, s. 11).

Sezai Karakoç, dönemin *Bugün* gazetesini çok satmak için türlü sansasyonlar arayan bir yayın organı olarak anlatır. Şevket Eygi'nin anlayışını eleştirir. "Hâtıralar" da bu ismin sürekli Karakoç'a köstek olduğu görülür.

Karakoç, sağ görüşlü gazeteleri kendi isimlerini yüceltmek, kendi değerlerini vurgulamak yerine farkında olmadan solcuları meşhur ettikleri için de eleştirir:

"(...) İşte sağda hep bu usul uygulandı. Hep solculara, İslam düşmanlarına hücum yapılarak bir yere varılabilir sanıldı. Oysa, solcu ve Batıcı basın hiçbir zaman bizim isimlerimizi, tenkit için olsun manşetlere çıkarmadı. Bizi hep yokmuşuz gibi saydı. Sağ gazeteler kendi yollarını ve adamlarını tanıtacağına, hep bu şekilde, solun, dinsizliğin, Batıcılığın kötü olduğunu yazmakla vakit kaybetti. Solcuları, Batıcıları meşhur etti (Karakoç, S. 109-110, s. 15).

Diriliş kapanınca başka bir yerde yazmayan Karakoç, edebî çalışmalarına ağırlık vermiştir. Şair, önce denizle bir mülakat gibi nitelediği ve kırk günde tamamlanan "Hızır ile Kırk Saat"i, ardından da "Taha'nın Kitabı"nı kaleme alır. Bu yıllarda *İslam'ın Diriliş*'i Nurculuğu ve Said Nursi'yi öven kısımları nedeniyle toplatılır ve Karakoç mahkemeye sevk edilir. Bu dava devam ederken *Yazılar* da toplatılır. *İslam'ın Diriliş* davasına bilirkişi olarak dâhil edilen Zeki Velidi Togan, raporunda kitapta bir suç unsuru bulunmadığını ifade eder (Karakoç, S. 113-114, s. 26). Bu rapor, daha önce olumsuz görüş bildiren bilirkişilerin raporlarında olumlu değişmelere yol açar. Karakoç'un uzun süre devam eden davaları beraatle sonuçlanır. Ancak 12 Mart'tan sonra temyizle kararlar bozulur, davalar yeniden görülmeye başlanır ve Karakoç'un bu iki eserinin suç unsuru barındırdığı kararı verilir. Bu davalardan aldığı cezalar önce para cezasına çevrilmiş, ardından 1974'te çıkarılan af kapsamına girmiştir.

Sezai Karakoç, bu dönemde hem *Diriliş*'in ikinci kez kapanmasından doğan borçlarını ödemek hem de düzenli yazabilmek amacıyla altı aylık ücretini peşin alarak *Sabah*'ta fıkra yazarlığına başlar. Burada "Sütun" başlıklı yazıları bir süre devam eder. *Sabah*, Şevket Eygi'ye devredilince Sezai Karakoç gazeteden ayrılır.

Şair, *Sabah*'tan ayrıldıktan sonra 1969 ekiminde üçüncü kez *Diriliş*'i çıkarmaya başlar. Ne var ki on altı sayıdan sonra 1971'in ocak ayında dergi tekrar kapanır. Maddi çaresizlikler içinde kalan şair, yeniden memuriyete döner. Ankara'ya gitmesinin etkisiyle "*sürgün şiirleri*" olarak niteleyip zamanla anlamlarının ortaya çıkacağını düşündüğü şiirlerden müteşekkil *Zamana Adanmış Sözler*'i kaleme alır (Karakoç, S. 125-126, s. 11).

Turan Karataş, "Hâtıralar" okunmadan Sezai Karakoç'un şiirinin tam manasıyla anlaşılacağı görüşündedir (Karataş, 1998: 404). Biz de bu kanaatteyiz. Çünkü "Hâtıralar" da şairin mahlasları, eserleri ile ilgili birinci ağızdan bilgiler, şiirlerini ortaya çıkaran koşullar gibi pek çok bilgi yer almaktadır. Öte yandan şairin hatıraları, dönemin sanatçıları hakkındaki gözlemlerini ve yorumlarını da içerir. Bu yazılardan *Diriliş* düşüncesiyle ilgili bilgilere, bu idealin Karakoç'un hayatına ve sanatına etkisine ve dergi olarak vücut bulmuş halinin seyrine de ulaşılmaktadır.

Daima Muhalif Kalmak

Sezai Karakoç'un "Hâtıralar"ı 1940'lı yıllardan 1970'lerin başına kadar uzanmaktadır. Yazar, bu süre zarfında Türkiye'deki birçok siyasi değişime ve toplumsal olaya tanıklık etmiştir. "Hâtıralar"da bu gelişmeler ve kişiler hakkındaki fikirlerini açıkça dile getirmiştir.

Karakoç'un çocukluğu ve ilk gençliğinde Türkiye'de tek parti iktidardadır. Sezai Karakoç, o yıllardan itibaren CHP'ye ve İnönü'ye muhaliftir. Çok partili düzene geçiş ise sancılı olmuştur. 1950'de başlayan Demokrat Parti iktidarının ilk icraatlarından biri ezanın aslına uygun şekilde Arapça okunması kararıdır. Bu karardan önce meclisin önünde toplanan bir grubun topluca ezan okuması, Ankara'da büstlerin kırılması CHP'nin "irtica var" demesine sebep olur. Karakoç, bu olayların provokasyon olabileceğini belirtmiştir (Karakoç, S. 43, s. 8).

Sezai Karakoç, CHP gittikten sonra zihniyetinin her yere hâkim olmaya devam ettiğini belirterek çok partili düzenin demokrasi için değil, zaruretten doğduğunu ifade eder:

"İsmet Paşa'nın demokrasiyi memleketimize getiren kişi olduğunu, fuzuli meddahlar, bugüne kadar [1989] yazıp durdular. Hâlâ her fırsatta yazıp tekrarlayıp duruyorlar İnönü'nün demokrasi âşıklığını ve kahramanlığını. Bu iddianın aslı yoktur. İnönü, mecburiyet tahtında, İkinci Cihan Harbi öncesi ve ilk yıllarında Almanlarla sıkı fıkı olmamızın kefareti olarak (Belki de Amerikalılarla gizli anlaşma sonucu beliren) Rus tehdidi ve isteklerine karşı Amerika'ya sığınmanın sonucunda, muvazaalı ve kontrollü bir çok partili görünümüne geçmeyi denemek zorunda kaldı." (Karakoç, S. 44, s. 6-7).

Bu bakımdan yazar, DP'nin başta halkın istediği parti olmadığını, milletin yüklediği misyonla zaman içinde böyle bir partiye evrildiğini savunur.

DP iktidarının ilk yıllarında Karakoç Mülkiyede öğrencidir. Çok partili düzene geçilmesine rağmen üniversitelerde hâlâ tek talebe cemiyeti bulunmaktadır. Bu cemiyetler de doğal olarak CHP'lidir. Bu duruma karşı Millî Türk Talebe Birliği (MTTB) olsa da bu Birliğin Fakültelerde şubesi yoktur. Mülkiyede bu durumdan rahatsız olan öğrenciler, ayrı bir dernek kurar. Sonradan MTTB'nin Ankara Şubesine dönüşen bu dernek, iktidardan destek görmez ve sönük kalır. Karakoç, bu yapılanmalar DP'den destek görseydi 27 Mayıs İhtilali'nde üniversite gençliği toptan CHP'li görülmeyecekti demiştir (Karakoç, S. 50, s. 9-10).

Malatya Hadisesi³ sonrasında DP, üzerindeki baskıyı azaltmak için İslamcı ve milliyetçi yayını durdurur. Millet Partisi kapatılır. Böylece DP'nin aynı çizgide bir rakibi kalmamış olur. İlk bakışta bu durum Partinin lehine gibi görünse de Karakoç'a göre DP'yi ihtilale götüren temel sebeplerden biri her türlü İslamî yayın ve teşekkülün kapatılmasıdır (Karakoç, S. 58, s. 10).

³ 1952'de Vatan gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman, Büyük Doğu Cemiyetine üye Hüseyin Üzmez tarafından Malatya'da vurulmuştur. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kabacalı, A. (1993). *Türkiye'de Siyasal Cinayetler*. İstanbul: Altın Kitaplar Yay.

Sezai Karakoç, millî ve mukaddes değerlere sahip çıkılması için hayatı boyunca çaba göstermiş bir ediptir. Bu hususta ülkedeki tahribattan duyduğu üzüntüyü hatıralarında dile getirir. 1950'ye kadar geçmişle ilginin kopması için devlet eliyle bilinçli olarak türbelerin, mezarlıkların, eski kitapların yok edildiğini ifade eder. Aynı tahribin 1950'den sonra bilinçsizlik sebebiyle devam ettiği ve tabiata da sirayet ettiği görülür (Karakoç, S. 73, s. 6).

1960'a gelindiğinde DP-CHP gerilimi gittikçe artar. 05.05.1960 saat 5'te cumhuriyet tarihinin ilk sivil itaatsizlik eylemi gerçekleşir. 555 K kod adıyla anılan bu olayda çoğunluğu üniversite öğrencilerinden oluşan DP aleyhtarı insanlar Kızılay'da Adnan Menderes'i protesto etmişlerdir. Bu olayla ilgili çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. Örneğin Cemal Süreya, o gün iki öğrencinin Başbakan Adnan Menderes'in yakasına yapıştığını söyler (Süreya, 2013, s. 316-317). Sezai Karakoç, yaşanan hadisenin tam tersini iddia etmektedir:

"Bir gün, Menderes, akşam vakti, Kızılay'a geliyor ve doğrudan talebenin arasına girip sert bir şekilde onlardan ne istediklerini soruyor. Görevliler, zor bela Menderes'i ikna edip otomobile bindirip oradan uzaklaştırıyorlar. Sonradan bu olay da tersine çevrilip öğrencilerin Menderes'in yakasına yapıştığı şekline dönüştürülmüş, bir politikacı için de yıllar yılı bir kahramanlık öyküsü gibi anlatılıp durmuştu. Neyse ki geçenlerde bu politikacı Menderes'in yakasına yapışmadığını Meclis'te açıkladı da gerçek ortaya çıktı." (Karakoç, S. 85, s. 8).

555 K olayıyla ilgili anlatılanlarda dikkat çekici husus, Sezai Karakoç'un meydana bulunmamasıdır. Buna karşılık Cemal Süreya, o gün o saatte Kızılay'daki protestoculardan biridir.

Yaşanan birçok gelişmeden sonra 27 Mayıs Darbesi gerçekleşince DP aleyhine pek çok propaganda yapılır. Cuntanın atadığı Maliye Bakanı Şefik İnan, hazinenin bomboş olduğunu söyleyerek halktan alyanslarını hazineye bağışlamalarını ister (Karakoç, S. 85, s. 11). Ali Fuat Başgil'in cumhurbaşkanı adaylığı tehditlerle engellenir. 1961 anayasa referandumu ise baskı altında yapılmıştır. Sezai Karakoç, bu anayasanın teoride iyi olmasına rağmen uygulamalarda çift başlılık doğurduğunu ifade etmiştir (Karakoç, S. 88-89, s. 10).

Karakoç, İsmet İnönü'nün 27 Mayıs Darbesi'nin ardından gelen idamları engellemek istediğine inanmaz. "Hâtıralar" da gerçekten istese İnönü'nün bu idamları engelleyebileceğini ifade etmiştir:

"İsmet İnönü isteseydi idamları önleyebilirdi. Ama istemedi. Onun devlet ve düzen anlayışına göre, mutlaka idamların yapılması lazımdı. Yoksa, ileride, Menderes ve arkadaşları iktidara gelir ve intikam alırdı! (...) Dış âleme karşı, İnönü'nün idamları önlemeye çalıştığı izlenimini vermesi politik açıdan gerekli görülmüştü. Ama idamların yapılmasını da iç politika gereği görmüşlerdir, İnönü ve arkadaşları." (Karakoç, S. 91, s. 7).

Karakoç, 27 Mayıs'ın, CHP'lilerin ihtilali olduğunu söyleyerek bu darbenin sadece DP'ye değil, aslında “milletin öz idealine karşı yöneltmiş bir hareket” olduğunu vurgular (Karakoç, S. 96, s. 6).

Yassıada yargılamaları sırasında Fuad Köprülü, Fahrettin Kerim Gökay, Ali Fuat Başgil gibi isimler şahit olarak gittikleri mahkemede sanık durumuna düşmüşlerdir. Ayrıca Necip Fazıl Kısakürek de şahit olarak gittiği mahkemedeki ifadesi sebebiyle mahkûm edilir.

DP'nin kapatılmasından sonra siyasi boşluğu doldurmak üzere Adalet Partisi (AP) kurulur. Adnan Menderes'in, başbakanken “geleceğin başbakanı” olarak teşvik ettiği Süleyman Demirel, hızlı şekilde parlar. Bu dönemde AP'nin ilçe teşkilatı Sezai Karakoç'la görüşmek ister. Ancak Karakoç, bu teklifi reddeder. Çünkü “*Demokrat Parti ve onun devamı olan Adalet Partisi, Halk Partisine nazaran millete daha yakın partiler olmakla birlikte, derde deva olacak fikir isabeti ve yoğunluğundan, şuur ve idrak keskinliğinden, birlik ve beraberlik gücünden mahrumdu[r].*” (Karakoç, S. 100-101, s. 11).

Karakoç, Süleyman Demirel'in, halkın kendisine verdiği ve vermeye hazır olduğu yetkileri gereği gibi değerlendiremediğini, eski dönemden kalan sorunlara karşı “*demir elli*” olmak yerine “*pamuk elli*” olduğunu ifade etmiştir (Karakoç, S. 102-103, s. 24).

AP içerisinde ikinci planda kalan milliyetçi muhafazakâr isimlerin Necmettin Erbakan'ın etrafında toplanması Millî Nizam Partisinin (MNP) kurulmasını sağlar. Karakoç, bu partinin de İslam idealine dayalı olmadığını belirtir. Aksi hâlde 1970'te böyle bir partinin kurulmasının mümkün olmadığını söyler (Karakoç, S. 119-120, s. 15-16).

MNP'nin halefi Millî Selamet Partisi (MSP), 1973 seçimlerinde CHP ile koalisyon kurar. Bu durum, doğal olarak, seçmen kitlesini de parti içindeki bazı isimleri de rahatsız eder. Karakoç da MSP'nin izlediği yoldan memnun olmamakla birlikte aynı inancı taşıyan kimseler olarak o dönem eleştirilerini dile getirmez. “*Hâtıralar*” da Necip Fazıl'ın da kendisiyle aynı düşüncede olduğunu ve “*Necmüddin, her şeyi mahvetti.*” dediğini aktarmıştır (Karakoç, S. 127-128, s. 21).

Sonuç

Sezai Karakoç'un “*Hâtıralar*”ı şairin hayatına ve birçok meseledeki düşüncelerine ışık tutmaktadır. Öncelikle bu yazılar, Karakoç'un kırk bir yaşına kadar ayrıntılı bir biyografisini içermektedir. Bu hatıralarda şairin çocukluğu, yetiştiği ortam, eğitimi, *Büyük Doğu* ile tanışması, Mülkiye yılları ve memuriyeti okunabilir. Ayrıca tüm bu gelişmelerin Karakoç'un edebî hayatına etkileri görülebilir.

Sezai Karakoç, “*Hâtıralar*”ında kendisiyle ilgili birçok iddiaya karşılık vermiş, bazı meselelere açıklık getirmiştir. Bu metinler çeşitli çevrelerden pek çok isim hakkında bilgi içermesi bakımından önemlidir. Şair, bu isimler hakkında eleştirilerde bulunurken ilkelerinden taviz vermez. “*Milliyetçi-mukaddesatçı*” bir cephe içerisinde yer alan Karakoç, hem bu cephenin karşısındakilerle mücadele eder hem de aynı safta yer alan isimleri eleştirmekten çekinmez. Bu bakımdan yakın olduğu isimlerle ilgili düşünceleri dikkat çekicidir.

Sezai Karakoç'un Büyük Doğu ve İkinci Yeni ile münasebeti hakkında pek çok yorum yapılmıştır. Karakoç, gençlik yıllarında Büyük Doğu düşüncesini benimseyip hizmet ettiğini belirtir. Bununla birlikte bu düşüncenin neden amaca ulaşamadığını da hatıralarında açıklar. Diriliş düşüncesinin neden Büyük Doğu'nun devamından ibaret olmadığı "Hâtıralar" dan anlaşılmaktadır.

Karakoç'un İkinci Yeni şiiri ile münasebeti Cemal Süreya'nın cüretkâr bir şekilde "Balkon" şiirini şairinden habersiz *Pazar Postası*'na göndermesiyle başlar. Karakoç, başta bu harekete öfkelense de derginin edebiyat sayfasının ideolojiden ayrı tutulduğunu görüp yazmaya devam eder. Ancak İkinci Yeni Hareketi'ne bir bütün olarak baktığımızda Karakoç'u bu çerçeveye oturtmak mümkün değildir. Belli döneme ait şiirlerinin biçim benzerliği ile bu hareketin öncüleri arasında sayılması istemli bir tavrı olarak görülmemelidir.

Sezai Karakoç'un "Hâtıralar"ı edebî bilgiler bakımından zengin bir içeriğe sahiptir. Şair, bu metinlerde bazı eserlerinin ortaya çıkışını ve özelliklerini anlatmıştır. "Hâtıralar" Karakoç'un, İkinci Yeni Hareketi'ne mensup Ece Ayhan, Cemal Süreya, Edip Cansever gibi şairlerin şiir anlayışına ilişkin eleştirilerini içermektedir. Öte yandan bu yazılar 1960-1974 yılları arasında Türkiye'de yayıncılığın gelişimi hakkında bilgiler vermektedir.

"Hâtıralar" Türkiye'nin siyasi tarihindeki pek çok gelişme hakkında bilgiler ve düşünceler içerir. Yazar, çok partili düzene geçişin sancılarını ve bunların sebeplerini anlatır. Demokrat Partinin neden arzu edilen noktaya gelemediğini açıklar. Ülkeyi 27 Mayıs Darbesi'ne götüren sebepleri ve darbe sonrası yaşananları kaleme alır. Demokrat Partiden sonra Adalet Partisi ve Millî Selamet Partisi gibi oluşumları da eleştirir. Karakoç, temelde aynı safta yer alsalar da bu partilerin görüşme isteklerini geri çevirir, izledikleri politikaları yetersiz ve bazen de samimiyetsiz bulunduğunu ifade eder. Bu bakımdan 1990'a kadar daima muhalif kalan Karakoç, Diriliş Partisini kurmuştur.

Extended Abstract

Memoirs are incredibly valuable resources for understanding the lives, significant periods, people, places, and events in the lives of renowned individuals. In this study, we examined the memoirs of one of Turkish literature's prominent figures, Sezai Karakoç, which were regularly published in every issue of the *Diriliş* journal from July 25, 1988, to February 5, 1992. The objectives of this analysis can be summarized as to determine Sezai Karakoç's perspective on the memoir genre; to present the biography of Karakoç up to the age of forty-one through his memoirs and evaluate his responses to rumours about himself and his works; to identify the "evolutionary periods" of the poet's life through his "Memories"; to provide information about the personalities, literary subjects, social, and political issues mentioned in the "Memories"; to determine Karakoç's relationship with Büyük Doğu and the İkinci Yeni movements; to obtain insights into the social and political developments in Turkey during the period described in the "Memories."

The significance of this study lies in the fact that Sezai Karakoç's memoirs have not been comprehensively analysed before. When these writings are examined according

to their themes, important conclusions can be drawn about the issues outlined above. From a literary history perspective, the first-hand information provided by the poet fills certain gaps regarding both his life and art, as well as other figures and issues in Turkish literature. Furthermore, the “Memories” include a witness account of the social and political developments in Turkey from 1933 to 1974.

Sezai Karakoç wrote his memoirs in a chronological order. Naturally, in this narrative, events, people, and experiences are intertwined. In this study, we found it appropriate to classify the texts according to their themes. This approach aimed to ensure that related topics were grouped under the same headings.

As a result of our study, Sezai Karakoç’s “Memories” have been independently and comprehensively analysed. This analysis has shaped Karakoç’s biography up to the age of forty-one. Information that will enable the poet’s life and art to be divided into periods has been accessed.

The “Memories” contain valuable comments about significant figures in Turkish literature. Numerous remarks have been made about Sezai Karakoç’s relationship with the Büyük Doğu and İkinci Yeni movements. Karakoç notes that he embraced and served the Büyük Doğu ideology during his youth. However, he also explains in his memoirs why this ideology failed to achieve its goals. It is understood from the “Memories” why the Diriliş thought is not merely a continuation of Büyük Doğu.

Karakoç’s relationship with İkinci Yeni poetry begins with Cemal Süreya daringly sending Karakoç’s poem “Balkon” to Pazar Postası without the poet’s knowledge. Although Karakoç was initially angered by this, he continued to write after seeing that the literary page of the journal was kept separate from ideology. However, it is not appropriate to place Karakoç entirely within the framework of the İkinci Yeni movement, despite the formal similarities of some of his poems to this movement during a certain period.

The “Memories” also cover the social and political developments in Turkey. These texts critically address the social changes and political transformations that Turkey experienced over forty years. Despite being an artist with a right-wing ideology, Karakoç remained consistently opposed to the right-wing political parties and saw the solution in establishing the Diriliş Party.

Kaynakça

- Karakoç, S. (25 Temmuz 1988). Hâtıralar, *Diriliş*, 7(1), 12-13.
- _____ (1 Ağustos 1988). Hâtıralar-II, *Diriliş*, 7(2), 12-13.
- _____ (12 Eylül 1988). Hâtıralar-VIII, *Diriliş*, 7(8), 10-11.
- _____ (5 Aralık 1988). Hâtıralar-XX, *Diriliş*, 7(20), 7-9.
- _____ (23 Ocak 1989). Hâtıralar-XXVII, *Diriliş*, 7(27), 13-15.
- _____ (6 Şubat 1989). Hâtıralar-XXIX, *Diriliş*, 7(29), 10-13.
- _____ (27 Şubat 1989). Hâtıralar-XXXII, *Diriliş*, 7(32), 6-16.
- _____ (14 Nisan 1989). Hâtıralar-XXXIX, *Diriliş*, 7(39), 9-11.
- _____ (28 Nisan 1989). Hâtıralar-XLI, *Diriliş*, 7(41), 7-13.
- _____ (5 Mayıs 1989). Hâtıralar-XLII, *Diriliş*, 7(42), 7-9.
- _____ (12 Mayıs 1989). Hâtıralar-XLIII, *Diriliş*, 7(43), 7-9.
- _____ (19 Mayıs 1989). Hâtıralar-XLIV, *Diriliş*, 7(44), 5-8.
- _____ (26 Mayıs 1989). Hâtıralar-XLV, *Diriliş*, 7(45), 6-8.
- _____ (2 Haziran 1989). Hâtıralar-XLVI, *Diriliş*, 7(46), 6-8.
- _____ (23 Haziran 1989). Hâtıralar-XLIX, *Diriliş*, 7(49), 6-14.
- _____ (30 Haziran 1989). Hâtıralar-L, *Diriliş*, 7(50), 8-12.
- _____ (7 Temmuz 1989). Hâtıralar-LI, *Diriliş*, 7(51), 8-10.
- _____ (14 Temmuz 1989). Hâtıralar-LII, *Diriliş*, 7(52), 8-11.
- _____ (11 Ağustos 1989). Hâtıralar-LVI, *Diriliş*, 7(56), 10-18.
- _____ (25 Ağustos 1989). Hâtıralar-LVIII, *Diriliş*, 7(58), 10-11.
- _____ (8 Eylül 1989). Hâtıralar-LX, *Diriliş*, 7(60), 12-14.
- _____ (15 Eylül 1989). Hâtıralar-LXI, *Diriliş*, 7(61), 11-13.
- _____ (22 Eylül 1989). Hâtıralar-LXII, *Diriliş*, 7(62), 10-13.
- _____ (6 Ekim 1989). Hâtıralar-LXIV, *Diriliş*, 7(64), 10-11.
- _____ (17 Kasım 1989). Hâtıralar-LXX, *Diriliş*, 7(70), 6-7.
- _____ (8 Aralık 1989). Hâtıralar-LXXIII, *Diriliş*, 7(73), 6-8.
- _____ (12 Ocak 1990). Hâtıralar-LXXVIII, *Diriliş*, 7(78), 7-15.
- _____ (26 Ocak 1990). Hâtıralar-LXXX, *Diriliş*, 7(80), 7-9.
- _____ (9 Şubat 1990). Hâtıralar-LXXXII, *Diriliş*, 7(82), 7-9.
- _____ (16 Şubat 1990). Hâtıralar-LXXXIII, *Diriliş*, 7(83), 7-9.
- _____ (23 Şubat 1990). Hâtıralar-LXXXIV, *Diriliş*, 7(84), 7-15.
- _____ (2 Mart 1990). Hâtıralar-LXXXV, *Diriliş*, 7(85), 7-12.
- _____ (30 Mart 1990). Hâtıralar-LXXXVIII, *Diriliş*, 7(88-89), 7-10.
- _____ (13 Nisan 1990). Hâtıralar-XC, *Diriliş*, 7(91), 6-8.
- _____ (27 Nisan 1990). Hâtıralar-XCI, *Diriliş*, 7(92-93), 6-31.
- _____ (4 Mayıs 1990). Hâtıralar-XCII, *Diriliş*, 7(94), 6-8.
- _____ (18 Mayıs 1990). Hâtıralar-XCIV, *Diriliş*, 7(96), 6-8.
- _____ (8 Haziran 1990). Hâtıralar-XCVI, *Diriliş*, 7(98-99), 10-19.
- _____ (22 Haziran 1990). Hâtıralar-XCVII, *Diriliş*, 7(100-101), 8-30.
- _____ (6 Temmuz 1990). Hâtıralar-XCVIII, *Diriliş*, 7(102-103), 10-24.
- _____ (27 Temmuz 1990). Hâtıralar-C, *Diriliş*, 7(105-106), 8-11.
- _____ (10 Ağustos 1990). Hâtıralar-CI, *Diriliş*, 7(107-108), 9-14.

- _____ (24 Ağustos 1990). Hâtıralar-CII, *Diriliş*, 7(109-110), 11-15.
- _____ (7 Eylül 1990). Hâtıralar-CIII, *Diriliş*, 7(111-112), 17-23.
- _____ (28 Eylül 1990). Hâtıralar-CIV, *Diriliş*, 7(113-114), 21-26.
- _____ (18 Ocak 1991). Hâtıralar-CVII, *Diriliş*, 7(119-120), 11-17.
- _____ (26 Nisan 1991). Hâtıralar-CX, *Diriliş*, 7(125-126), 11-13.
- _____ (20 Ağustos 1991). Hâtıralar-CXI, *Diriliş*, 7(127-128), 17-21.
- _____ (5 Şubat 1992). Hâtıralar-CXIII, *Diriliş*, 7(131-132-133), 9-12.
- Karataş, T. (1998). *Doğu'nun yedinci oğlu Sezai Karakoç*. İstanbul: Kaknüs Yay.
- Kısakürek, N. F. (1989). *Cinnet mustatili*. İstanbul: Büyük Doğu Yay.
- Süreya, C. (2013). *Günler*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Tekin, A. (1999). *Edebiyatımızda isimler ve terimler sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Fransız Konsoloslukuna Tahsis Edilen Geleneksel Bir Antakya Evi

A Traditional Antakya House Allocated to the French Consulate

Müge ÇİFTYÜREK *
Mehmet PINAR**

Öz

Tarihsel süreç içerisinde farklı kültürlerin etkisiyle biçimlenen Antakya'nın eski kent dokusu, Habib Neccar Dağı ile Asi Nehri arasındaki bölgede konumlandırılmıştır. Farklı yapı türlerinin yer aldığı bu bölgede, pek çok geleneksel Antakya evini de görmek mümkündür. Söz konusu evler plan kuruluşları, cepheleri ve yapı sistemi bakımından birbirine benzeyen ortak noktalara sahiptir. Bunlardan biri de Ulu Camii Mahallesi, Sokullu Sokak, 4. Mıntıka, 135 parselde bulunan ve 19. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği düşünülen evdir. Yapının Fransız mandası döneminde Fransız konsoloslukuna tahsis edilmesi, diğer geleneksel evlerden farklı olarak kent tarihindeki yeri ve önemini arttırmaktadır. Ev, geniş bir avlunun etrafındaki yapı kütlelerinden meydana gelmektedir. Bu yapılarda çeşitli işlevlerde servis mekânları ve odalar yer almaktadır. Özellikle başoda konumundaki mekân, kalemişi süslemeleriyle diğer odalardan ayrılmaktadır. Evin avlu cephesini zenginleştiren motifler ise taş işçiliğinin özgün örneklerini sunmaktadır. Bu bağlamda, bütün yönleriyle geleneksel bir Antakya evini yansıtan yapı planı, mekânsal özellikleri, cepheleri ve süslemeleriyle ele alınıp tanıtılmıştır. Antakya ile yakın çevresindeki yerleşimlerde bulunan ev örnekleriyle benzerlikleri değerlendirilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
msati@mku.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2209-0943
Hatay / TÜRKİYE

** Assist. Prof. Dr., Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Art History
msati@mku.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2209-0943
Hatay / TÜRKİYE

** Öğr. Gör., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sanat ve Tasarım Meslek Yüksekokulu,
m.piinar9@gmail.com
0000-0002-6960-1600
Hatay / TÜRKİYE

** Lecturer, Hatay Mustafa Kemal University Vocational School of Art and Design
m.piinar9@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6960-1600
Hatay / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Türk Konut Mimarisi, Antakya, Geleneksel Antakya Evi, Süsleme.

Abstract

The old city pattern of Antakya, which has been shaped by the influence of different cultures in the historical process, is in the region between Habib Neccar (Habib the Carpenter) Mountain and the Orontes River. It is possible to see many traditional Antakya houses in this region, where different types of buildings are also located. These houses have common points that are similar to each other in terms of their plans, facades and building systems. One of them is the house, which is in Ulu Cami quarter, Sokullu street, 4th district, parcel 135, and is thought to have been built in the first half of the 19th century. The fact that the house was allocated to the French consulate during the French mandate increases the historical value of the city compared to other traditional houses. The house consists of building blocks around a large courtyard. In these types of buildings, there are service places and rooms with various functions. The main room is particularly privileged from the others with its hand-drawn ornaments. The motifs enriching the courtyard facade of

Başvuru/Submitted: 17/05/2023

Kabul/Accepted: 03/10/2023

the house exhibit original examples of stonework. In this context, the building plan, which reflects a traditional Antakya house with all its aspects, has been handled with its spatial features, facades and decorations. In addition, the similarities among the house samples found in Antakya and its surroundings were evaluated.

Keywords:

Turkish House Architecture, Antakya, Traditional Antakya House, Ornament.

Makale Bilgileri

Atıf: Çiftyürek, M. & Pınar, M. (2024). Fransız Konsolosluğuna Tahsis Edilen Geleneksel Bir Antakya Evi. *Selçuk Türkiyat*, (62): 319-348. Doi: 10.21563/sutad.1297773

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Çiftyürek, M. & Pınar, M. (2024). Fransız Konsolosluğuna Tahsis Edilen Geleneksel Bir Antakya Evi. *Selçuk Türkiyat*, (62): 319-348. Doi: 10.21563/sutad.1297773

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Antakya stratejik konumu, verimli toprakları ve Akdeniz ikliminin getirdiği ılımanlık gibi daha pek çok sayılabilecek unsurların etkisiyle çeşitli medeniyetlerin hâkimiyetinde kalmıştır. Bunlar sırasıyla Seleukoslar, Romalılar, Persler, Araplar, Bizanslılar, Selçuklular, Haçlılar, Memlükler, Osmanlılar ve Fransızlardır (Demir, 1996, s. 21; Demir, 1998, s. 24-25). Kentin yerleşim alanı ise doğudaki Habib Neccar Dağı ile batıdaki Asi Nehri arasında, “Eski Antakya” olarak bilinen ve çeşitli yapı türlerini barındıran bölgedir. Bu bölge, Roma döneminde “Kolonadlı Cadde”¹ ve günümüzde “Kurtuluş Caddesi” adıyla anılan ana yol aksıyla iki kısma ayrılmıştır (Demir, 1996, s. 32; Tekin, 2000, s. 131). Antik dönemde, kentte ana yol aksını iki yönde dikine kesen sokaklarla oluşturulan ızgara plan tipi, yüzyıllar boyunca süregelen değişimlerle birlikte bozulmuş ve 19. yüzyıl ve sonrasında sokak dokusu girift ve daha karmaşık hale gelmiştir (Demir, 1996, s. 197; Tekin, 2000, s. 129; Çelebi, 1982, s. 164; Sökmen Kök & Uşma, 2022, s. 633). Bu dar, dolambaçlı ve çıkmaz sokak dokusu içinde yer alan geleneksel Antakya evleri de plan kuruluşları, mekânsal özellikleri ve cephe düzenlemeleri açısından birbirine benzeyen ortak noktalara sahip olduğu görülmektedir.

Çalışmanın konusunu teşkil eden geleneksel Antakya evinin Fransızların Antakya’yı işgal ettiği dönemde (1918-1938), bir süreliğine Fransız konsolosluğuna tahsis edildiği ifade edilmektedir. Evin Hatay’ın anavatana katılmasından sonra Katolik Kilisesi’nin uhdesindeki vakfa bağışlandığı ve çeşitli kişilere kiraya verildiği bilinmektedir². Nitekim yapının Fransız mandası döneminde Fransız konsolosluğuna tahsis edilmesi, diğer geleneksel evlerden farklı olarak kent tarihindeki yeri ve önemini arttırmaktadır.

Ne yazık ki, Eski Antakya bölgesinde yer alan geleneksel Antakya evlerinin büyük çoğunluğuyla birlikte pek çok türdeki kültürel mirasımız 6 Şubat 2023 tarihinde meydana gelen Karamanmaraş merkezli 7,7 ile 7,6 şiddetindeki depremlerde yıkılmış ya da hasar görmüştür. Bütün yönleriyle geleneksel bir Antakya evini yansıtan bu yapı da söz konusu depremlerde yıkılmıştır. Fakat yapı depremden önce araştırılmış ve değerlendirilmiştir. Bu bağlamda özgünlüğü büyük oranda korunmuş olan evin plan, mekân, cephe ve süsleme özelliklerine ilk kez değinilmiştir. Antakya ve yakın çevresindeki merkezlerde bulunan diğer evlerle genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Geleneksel Antakya Evlerinin Mimari Özellikleri

Yüksek beden ve avlu duvarlarıyla sokaklardan ayrılan geleneksel Antakya evleri, avlu etrafındaki tek veya iki katlı yapı kütlelerinden oluşmaktadır. Bu kütlelerdeki mekânlar yan yana sıralanmak suretiyle meydana getirilmiştir. Bazı evlerin zemin ve birinci katlarındaki mekânlar arasında avluya kemerle açılan eyvanlar da bulunabilmektedir. Sokaktan avluya ya doğrudan ya da “kapı arası” veya “aralık” diye tabir edilen avlu geçidinden sonra ulaşılmaktadır. Yörede “havuş” olarak adlandırılan

¹ Herod veya Sütunlu Cadde diye de ifade edilmektedir.

² Bu bilgi, konut sahibi ve aynı zamanda Antakya Rum Katolik Kilisesi vakfı ve Cemaat Başkanı merhum Eli İlyas Bitargil ile 03.09.2019 tarihinde yapılan görüşmeden edinilmiştir.

avlu, evlerde önem arz eden toplanma ve dağılma alanıdır. Odalar, ıslak hacimler, depolar gibi mekânlar avlu çevresine yerleştirilmiştir (Alibaba, 1990, s. 15; Çelebi, 1982, s. 166; Tekin, 1994, s. 3; Demir, 1996, s. 237-238; Büyükmihçı, 2001a, s. 73). Hane halkının günlük yaşamının büyük çoğunluğu avluda geçmektedir. Dolayısıyla avlu, yaşama alanı olarak ihtiyaca cevap veren düzenlemelere sahiptir. Nitekim zemini çoğunlukla düzgün kesme taşla kaplı olmakla birlikte bazen mermer veya desenli karo mozaik döşemelidir (Özcan, 2022, s. 126). Hemen hemen her evin avlusunun bir kenarında veya köşesinde kuyu vardır. Bu kuyu, mutfak ve tuvalet gibi ıslak hacimlere yakın yapılmıştır. Bazı avlularda ise “bürke” denilen süs havuzları mevcuttur (Demir, 1996, s. 240-241; Bozkurt, 2019, s. 9). Avlunun ebatlarına göre bir veya birden fazla köşesinde, zeminde yaklaşık 50 cm. yüksekliğinde, kesme taş kaplı ve hane halkının oturma, yeme-içme gibi eylemlerini gerçekleştirdiği çok amaçlı “seki” yeri bulunmaktadır. Bazen de sekilerin bir çeşitlemesi olan “livan” a yer verildiği görülmektedir. Burası eyvan şeklinde üç tarafı kapalı olarak düzenlenmiş, zeminden iki-üç basamak yüksekliğinde ve avluya kemerle açılmaktadır (Çelebi, 1982, s. 166; Alibaba, 1990, s. 15; Tekin, 1994, s. 3; Demir, 1996, s. 241; Büyükmihçı, 2001a, s. 74). Ayrıca avlu narenciye, zeytin, nar gibi meyve ağaçlarıyla donatılmıştır. Bunun yanında adına “hayma” denilen asma yaprağının sarıldığı ahşap veya demirden bir konstrüksiyon da yer almaktadır (Alibaba, 1990, s. 15; Arıman, 2002, s. 64; Özcan, 2022, s. 136). Böylelikle avluda ferah ve gölgelikli bir ortam sağlanmıştır.

Avlunun etrafındaki oturma, yeme, yatma ve misafir ağırlama işlevlerine sahip odaların bulunduğu kütlelerin mutfak, depo, kiler, ahır gibi servis mekânları barındıran kütlelerden uzakta konumlanmasına özen gösterilmiştir (Büyükmihçı, 2001a, s. 74). Çoğunlukla iki katlı olan evlerin zemin katındaki yan yana dizilen odaların kapıları, “eşiklik” diye tabir edilen kısma açılmaktadır. Eşikliğin zemini oda zemininden yaklaşık 30-40 cm. alçaktadır. Burada hem ayakkabılar çıkarılmakta hem de yıkanma eylemi gerçekleştirilmektedir. Odaların duvarlarında kitabiye, mahmel, kapaklı dolap nişleri, mabeyn, terek gibi donanımlar mevcuttur (Tekin, 1994, s. 4; Demir, 1996, s. 245-247; Arıman, 2002, s. 74-76; Özcan, 2022, s. 162-176). Bunlardan kitabiye, genellikle eşikliğin yanındaki raflardan oluşan kapaksız dolaptır. Mahmel yatak, yastık, yorganların konulduğu ve önü perdeyle örtülü yüklüktür. Çok amaçlı kullanılan kapaklı dolap nişlerinden bazılarında ise üst katla irtibatı sağlayan ahşaptan dar bir merdiven bulunmaktadır. Gizlenmiş geçit görevi yapan bu kısma mabeyn denmektedir. Pencerelerin üstlerinde duvarları dolanan raflar da terek olarak ifade edilmektedir. Bölgede etkili olan ılıman iklim koşullarının etkisiyle genellikle odalarda ocak yer almamaktadır (Demir, 1996, s. 249). Bunun yerine ısınmak için nadiren soba kullanılmakla birlikte en çok mangal veya tandır tercih edilmiştir (Tekin, 1994, s. 4; Doğruer, 1995, s. 13). Bazı evlerin zemin katlarındaki odalardan biri başoda olarak düzenlenmektedir. Bu oda, diğerlerinden daha büyük ebatlı olup ahşap işçiliğiyle ve kalemişi tekniğiyle yapılmış süslemelerle donatılmıştır (Çelebi, 1982, s. 166).

Birinci katlara avlunun bir kenarına yaslanan merdivenlerle, mabeyn merdivenleri veya zemin kattaki merdiven mekânlarından irtibat sağlanmaktadır. Özellikle avludaki kesme taş merdivenlerin kıvrımlı profilleri avluya estetik bir görünüm

vermektedir. Bu merdivenler, bazen sundurmalara bazen de doğrudan odalara ulaşmaktadır. Birinci kattaki odalar, zemin kat odalarına göre daha az özellikli ve süslemesiz olarak karşımıza çıkmaktadır (Demir, 1996, s. 241; Büyükmihçı, 2001a, s. 74). Bu katta bulunan odalar genellikle yatak odası gibi ikinci derecede öneme sahip birimlerdir. Duvarlarında yine mahmel ve kapaklı dolap nişleri görülmektedir. Bazı evlerde ise kapı arası tabir edilen avlu geçitleri üzerinde kapı üstü odasına yer verildiği görülmektedir (Tekin, 2000, s. 133; Bozkurt, 2019, s. 6).

Zemin kat odaların zeminleri kesme taş, mermer veya desenli karo mozaiklerle döşenirken birinci katları ahşap kaplama olarak yapılmıştır. Tavanlarda ise genellikle dikey yerleştirilmiş hatıllar üzerine ahşap kaplama, tekne tavan veya nakışlı tavan uygulanmıştır (Demir, 1996, s. 249; Büyükmihçı, 2001a, s. 77; Özcan, 2022, s. 155-156).

Evlerin sokağa bakan cepheleri, yalın ve basit bir düzen göstermektedir. Bu cephelerin zemin katları ya seyrek pencerelerle hareketlendirilmiş ya da sağır tutulmuştur. Birinci katlardaki pencereler ise ahşap kapaklar, kafesler veya panjurlarla kapatılmıştır (Demir, 1996, s. 238). Bazı evlerde, taş konsollar üzerine oturan çıkmalar sokak cephelerinde dikkati çekmektedir (Büyükmihçı, 2001a, s. 75). Sokaktan avlulara açılan kesme taş söveli cümle kapıları, basık kemerli veya düz lentolu olabilmektedir. Büyük olan evlerin cümle kapısı kanadı üzerinde “enikli kapı” olarak nitelendirilen ikinci küçük bir kanat daha bulunmaktadır (Demir, 1996, s. 236). Büyük kanat, yük taşıyan hayvanların giriş-çıkışında kolaylık sağlaması için açılırken küçük kanat, insanların geçişine imkân vermektedir.

Evlerin avluya bakan cepheleri, sokak cephelerinin aksine taş işçiliğiyle yapılmış ve bezemelerle donatılmıştır. Genellikle güneye veya batıya bakacak biçimde konumlandırılan bu cepheler, bütünüyle kesme taşla kaplanmıştır. Ancak bazı örneklerin yalnızca zemin katına kesme taş uygulanmış, birinci katı da bağdadi teknik üzerine sıvalı ve boyalıdır (Arıman, 2002, s. 47; Özcan, 2022, s. 240). Cephelerde muntazam bir şekilde sıralanan kapılar ve pencereler, basık kemerli ve düz lentoludur. Zemin kat odalarının kapı ve pencere üstlerinde, “kuş takası” diye bilinen küçük boyutlu tepe pencereleri görülmektedir. Bu pencereler odaların aydınlatılmasına, hava akışının sağlanmasına ve kuşların barınmasına yönelik yapılmıştır. Kuş takalarında asıl ilgi çekici detaylar, üstlerinin veya etrafının farklı şekillerde tasarlanmış stilize bitkisel ve geometrik motiflerle işlenmesidir (Çelebi, 1982, s. 167; Alibaba, 1990, s. 15; Tekin, 1994, s. 3; Demir, 1996, s. 244). Bunun yanında zemin katların pencere aralarında kalan duvarlara lamba, fener gibi aydınlatma araçlarının konulması için nişler açılmıştır. Bu nişlere “fanus takası” denmektedir. Fanus takaları da kuş takaları gibi çeşitli motiflerle bezenmiştir (Demir, 1996, s. 244; Özcan, 2022, s. 253). Taş oyma sanatının etkileyici örneklerini sergileyen söz konusu motiflerle, avluda görkemli bir cephe meydana getirilmiştir.

Evler, moloz ve kesme taşlar kullanılarak yığma tekniğiyle inşa edilmiştir. Birinci katlarda bağdadi teknik de uygulanmıştır. Beşik veya kırma çatı sistemi ise alaturka kiremitlerle örtülmüştür (Demir, 1996, s. 241; Özcan, 2022, s. 199, 210).

Fransız Konsolosluğuna Tahsis Edilen Ev

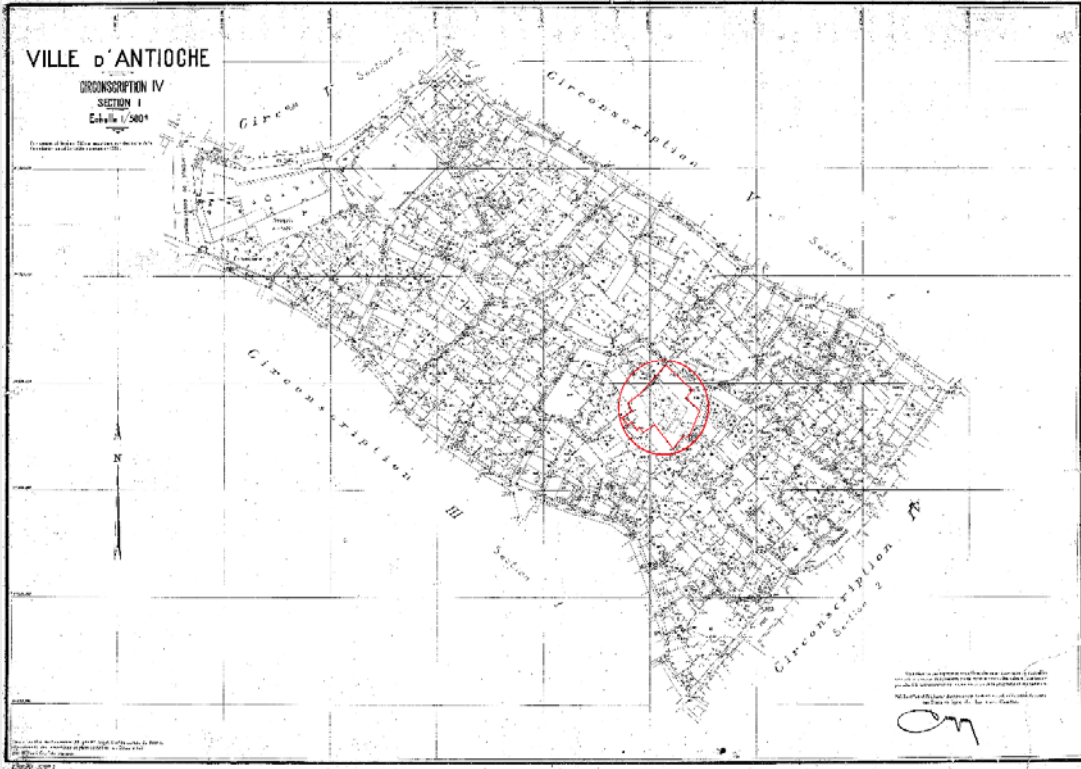
Yeri ve Konumu

Yapı, Asi Nehri ile Kurtuluş Caddesi arasındaki tarihi kent dokusunda, Ulu Camii Mahallesi, Sokullu Sokak, 4. Mıntıka, 135 parselde yer almaktadır (Görsel 1).

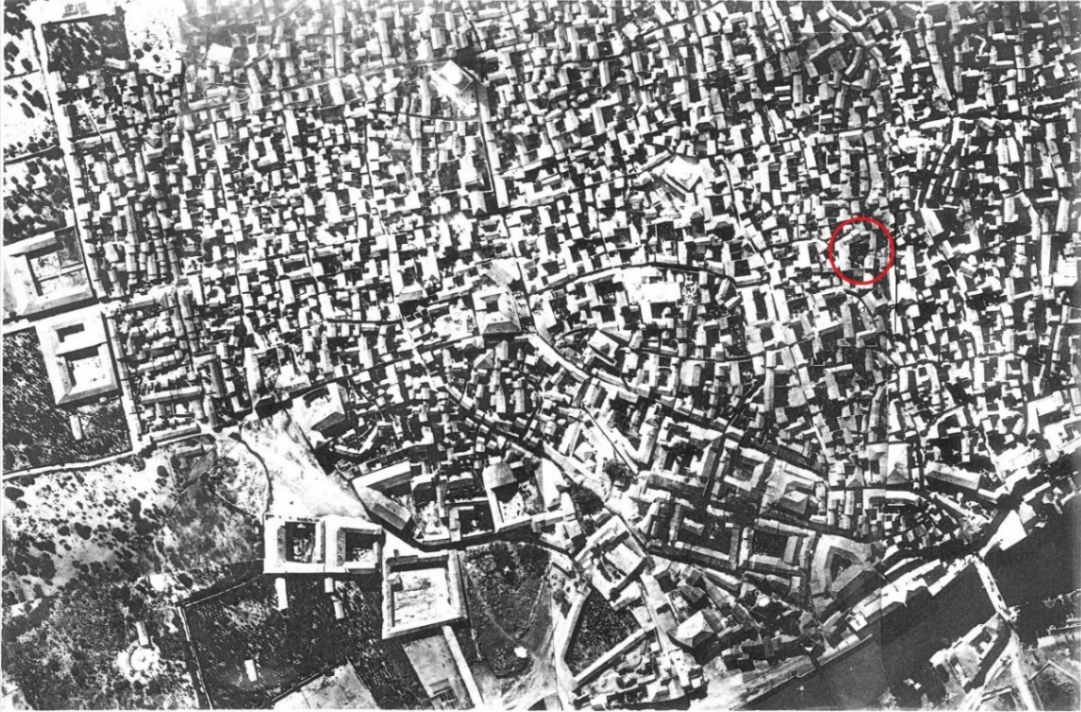

Görsel 1. Evin Yeri ve Konumu (earth.google.com'dan düzenlenmiştir)

Arazi konumu nedeniyle düzgün yerleşim sınırları göstermeyen ev güney, güneydoğu ve batı yönlerden avlulu düzendeki komşu evler ile kuzeydoğu köşede ise üçgen parsel alana oturan tek katlı komşu yapıyla sınırlandırılmıştır. Ev doğuda Sokullu Sokak'a, kuzeyde Bekir Sıtkı Kunt Caddesi'ne cephe vermektedir. Bu yerleşim konumu 1929 Fransız kadastro haritasında (Görsel 2) ve 1934 tarihli bir hava fotoğrafında (Görsel 3) da görülmektedir.

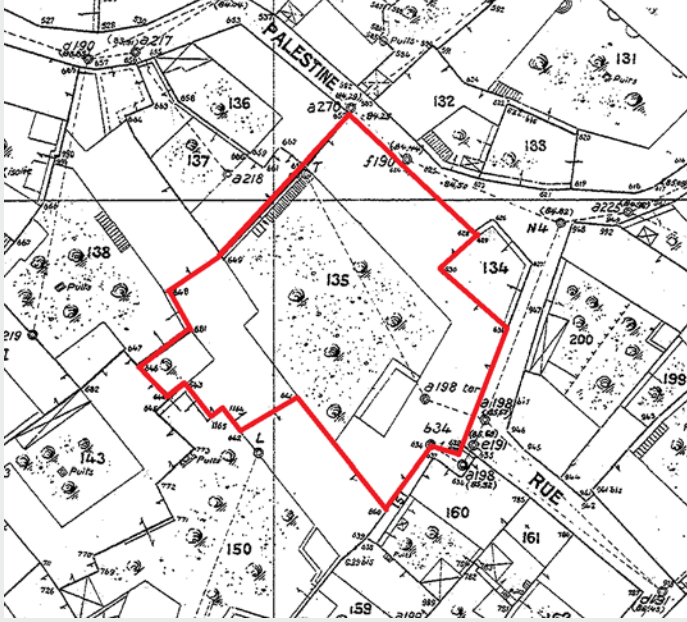
Görsel 2. 1929 Fransız Kadastro Haritasında Evin Yeri ve Konumu (Antakya Belediyesi Arşivi)

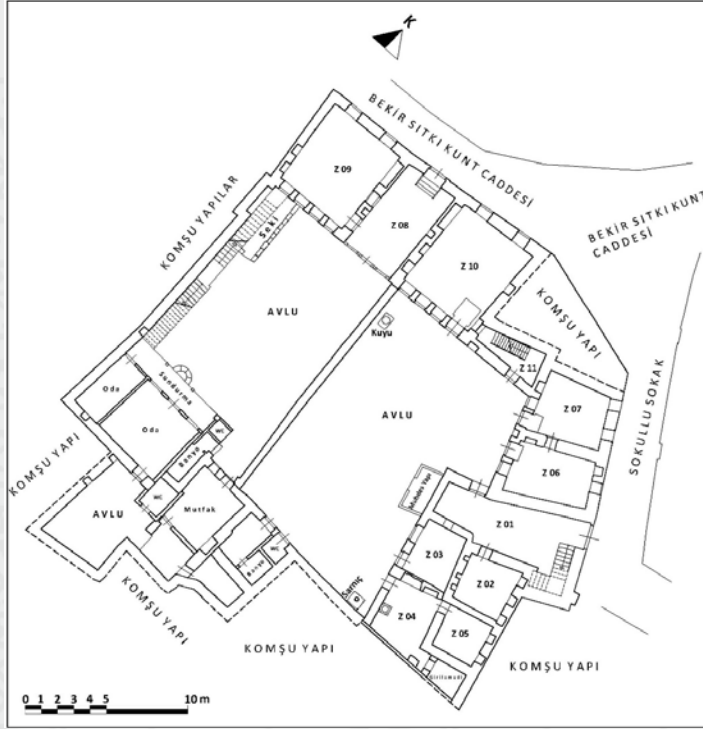
Görsel 3. 1934 Tarihli Hava Fotoğrafında Evin Yeri ve Konumu (Weulersse, 1934, Pl. V.)

Mimari ve Plan Özellikleri

Avlulu ve iki katlı bir yapıdır. Geniş olan avlunun, mülkiyet dolayısıyla, moloz taşlarla örülmüş bir duvarla daha sonradan ikiye bölünmüş olduğu anlaşılmaktadır. Zira 1929 tarihli Fransız paftasına bakıldığında, avluda herhangi bir duvar bölüntüsüne rastlanmamaktadır (Görsel 4).

Görsel 4. 1929 Fransız Kadastro Haritasında Evin Parsel Sınırları (Antakya Belediyesi Arşivi)

Çizim 1. Evin Zemin Kat Planı (Merit İnşaat ve Ticaret LTD. ŞTİ. Arşivinden İşlenerek)

Geniş avlunun kuzey ve doğusunda iki katlı yapı kütleleri yer alırken güneybatı kenardaki girift kütleler tek ve iki kattan oluşmaktadır. Güneydoğu kenarının bir kısmı ise komşu yapının beden duvarlarıyla sınırlandırılmıştır (Çizim 1).

Kesme taş kaplı avluda seki, sarnıç, kuyu ve merdivenler yer almaktadır (Çizim 1). Kuzeybatı köşede bulunan seki, merdiven yanına yerleştirilmiştir. Kesme taştan yapılan sekinin yerden yüksekliği yaklaşık 50 cm.dir. Burası uzunlamasına bir plan gösterip batı duvarında sivri kemerli büyük bir niş mevcuttur (Görsel 6). Kuzey kütlelerin önünde dairesel formlu bir su kuyusu bulunmaktadır. Güneydoğu köşede ise küçük ebatlarda, prizmatik dikdörtgen biçiminde ve üzerinde daire şeklinde küçük ağzı bulunan sarnıç görülmektedir (Görsel 7). Bu sarnıçta asıl dikkati çeken ön yüzündeki motiflerdir. Sarnıçın alt kısmındaki merkezde, bir hayat ağacı yer almaktadır. Ağacın iki yanındaki palmetler, kıvrık dallar, beş yapraklı çiçekler, kuş ve aslan figürleri simetrik olarak düzenlenmiştir. Aslan figürleri boynundan zincirle ağaca bağlanmıştır. Bu figürlerin üstünde yatay bir çizgi şeklinde kırılma meydana gelmiş ve kırık, çimento esaslı malzemeye kapatılmıştır. Kırıktan sonra da ortada bir palmet ve iki yanında simetrik yapılan rumiler, balık figürleri ve ibrik içinden çıkan çiçek motifleri bulunmaktadır.

Görsel 6. Seki

Görsel 7. Sarnıç

Avlunun doğusundaki kütlelerin zemin katında; kapı arası, ahır, mutfak, kiler/depo, servis mekânı ve odalar yer almaktadır³ (Çizim 1). Kütlelerin doğu cephesindeki basık kemerli cümle kapısından Z01 kodlu kapı arasına ulaşılmaktadır (Görsel 8). Z01 mahali, doğu-batı doğrultusunda uzanan yarı açık bir mekândır. Bir kısma kadar dikey yerleştirilmiş hatıllar üzerine ahşap kaplama tavanla kapatılmıştır. Bu mahalin kuzey ve güneyinde çeşitli işlevlerde mekânlar bulunurken güneydoğu kenarında özgün merdiven, kuzey kenarında avluya açılan basık kemerli kapı açıklığı mevcuttur. Zemindeki taş dokunun ise özgünlüğü korunmuştur.

³ Mekânların anlaşılabilir olması için planlarda mahal kodları kullanılmıştır.

Görsel 8. Kapı arası

Görsel 9. Ahırın Doğu Duvarı

Z01 mahalın güneyinde, birbirine bitişik kareye yakın planlı mekânlar görülmektedir. Bunlardan Z02 mahali ahır olarak kullanılmıştır. Ahır kuzey duvarındaki kapı ile kapı arasına bağlanmaktadır. Doğu duvarında hayvanlar için kemerli takalar, batı duvarında küçük nişler sıralanmıştır (Görsel 9). Zemini betonla kapatılan mekânın tavanı, dikey hatıllar üzerine ahşap kaplamadır. Ahırın hemen batısında servis mekânı niteliğinde Z03 mahali yer almaktadır. Mekânın batı duvarında avluya açılan basık kemerli kapısı ve penceresi bulunmakla birlikte diğer duvarları sağır tutulmuştur. Ancak mekânın kuzey duvarına sonradan bir pencere açılmıştır. Mekâna çimento esaslı malzemeye müdahaleler yapılmıştır. Bunun güneyindeki Z04 mahali mutfak olarak işlevlendirilmiştir. Güney duvarında ocak ve kapatılmış bir niş açıklığı bulunan mekânın batı duvarının kenarına bir kuyu konumlandırılmıştır. Mutfak doğuda, kiler veya depo olarak kullanılan Z05 mahali ile irtibatlandırılmıştır. Doğu duvarında iki niş yer alan bu mekân, batı duvarındaki kapıdan başka herhangi bir açıklığa sahip değildir. Mutfak ve kiler/depo tahrip olmuş vaziyettedir. Ayrıca Z05 mahalın güneyinde küçük ebatlarda bir mekân görülmektedir. Ancak buraya girilememiştir.

Z01 mahalın kuzeyinde yan yana bitişik, küçük ebatlı iki oda vardır (Çizim 1). Z06 ve Z07 kodlu iki odanın ortak duvarındaki kapı, iki mekân arasındaki bağlantıyı sağlamıştır. Odalar avluya ve sokağa bakan pencerelerle aydınlatılmıştır. Ahşap kaplama tavanla örtülü odaların duvarlarında kitabiye ve kapaklı dolap nişleri mevcuttur. Bunun yanı sıra her iki odanın kapıları, eşiklik denilen kısma açılmaktadır. Eşikliğin zemini, oda zemininden yaklaşık 30 cm. alçaktadır (Görsel 10).

Görsel 10. Z06 Kodlu Oda

Avlunun kuzeyindeki kütlelerin zemin katında; eyvan, odalar ve merdiven mekânı yer almaktadır (Çizim 1). Bu kütlelerin caddeye bakan kuzey duvarındaki kapı, Z08 kodlu eyvana açılmaktadır (Görsel 11). Eyvan, güneyde, özgün durumunda sivri kemerle avluya açılmaktadır. Ancak kemer içi daha sonradan kapı ile pencerelerin olduğu duvarla dolgulanmıştır. Doğu ve batı duvarlarında fanus ile kuş takaları yer almaktadır. Dilimli kaş kemerli olan fanus takalarından batıdaki bezemelere sahiptir (Görsel 11). Bu taka üstündeki kare çerçevenin merkezinde, sekiz kollu yıldız ve bunun etrafında içleri boşaltılmış geometrik motifler görülmektedir. İki yanına da daire içine alınmış altı yapraklı stilize çiçek motifi işlenmiştir. Yine batı duvarında yer alan iki kuş takasından kapı üstündekinin tepesi üçgen biçiminde şekillendirilmiş ve yüzeyinde içleri boşaltılmış stilize geometrik kompozisyonlar oluşturulmuştur. Pencere üstündeki kuş takası ise kaş kemerli olup bunun tepesindeki dairenin ortasında, sekiz kollu yıldız ve çevresinde sekiz ile altı kollu küçük yıldızlardan meydana gelen geometrik bir motif mevcuttur (Görsel 11). Eyvan zemininin bir kısmı desenli karo mozaiklerle bir kısmı da kesme taşla döşenmiştir. Tavan ise dikey yerleştirilmiş hatıllar üzerine ahşap kaplamayla kapatılmıştır.

Görsel 11. Z08 Kodlu Eyvan ve Eyvandaki Fanus ile Kuş Takaları

Eyvandan batısında ve doğusunda, büyük ebatlı iki oda bulunmaktadır (Çizim 1). Bunlardan Z09 odasına eyvandan ulaşılmaktadır. Oda eyvana, avluya ve caddeye bakan pencerelerle aydınlatılmakla birlikte avluya bakan pencereleri üstlerinde de kuş takaları yer almaktadır. Duvarlarında mahmel, kitabiye ve kapaklı dolap nişi bulunmaktadır. Odanın zemini desenli karo mozaiklerle döşenmiştir. Tavan, dikey hatıllar üzerine ahşap kaplamayla oluşturulmuştur. Z10 odasının eyvanla herhangi bir bağlantısı olmayıp buraya avludan irtibat sağlanmaktadır (Görsel 12). Kapısı, oda zemininden daha alçak seviyede olan eşiklik kısmına açılmaktadır. Kuzey ve güneydeki pencerelerle aydınlatılan odada kitabiye, kapaklı dolap nişleri ve mahmel mevcuttur. Güney pencere üstlerinde kuş takaları sıralanmıştır. Z10 odasının duvarlarında ve tavanında görülen zengin süslemelerle bir başoda konumundadır. Kuzey duvarı dışındaki diğer duvarlar, pencere hizalarına kadar ahşapla kaplanmıştır (Görsel 13). Ahşap yüzeylerde hafif dışa taşınmış dikey bölmeler oluşturulmuştur. Bu bölmelerde kalemişi tekniğiyle yapılmış şemse motifi biçimli büyük ve küçük kartuşlar, birbirine uçlarda bağlanarak devam ettirilmiştir. Kartuşların içleri boş bırakılmakla beraber yeşil, sarı ve kırmızının tonlarıyla boyanmıştır. Bu kartuşların etrafını çevreleyen bezemeli kenar bordürlerinde yine aynı renk tonları kullanılmıştır (Görsel 14). Dolap kapakları yüzeylerinde ise kalemişi kare ve dikdörtgen kartuşların içlerine güneşe benzeyen motifler ve kıvrık dallar işlenmiştir. Odanın tavanında da kalemişi süslemeler dikkati çekmektedir (Görsel 15). Dikey atılmış hatıllar arasında görülen ahşap kaplama, kalemişiyle tekniğiyle kare bölmelere ayrılmıştır. Bu bölmelerin iki kenarı, tıpkı duvarlardaki ahşap yüzeylerde görülen kartuşların kenar bordürleri gibi bezenmiş ve içleri çiçek motifli rozetlerle doldurulmuştur. Hatılların

üzeri ve tavan kenarları da boş yer kalmayacak şekilde farklı çiçek ve bitkisel motiflerle süslenmiştir. Başodanın doğusundaki Z11 kodlu merdiven mekânı ise üçgeni plan göstermektedir. Bu mekâna katlararası irtibatı sağlayan ahşap merdiven yerleştirilmiştir. Güney duvarında yer alan iki kuş takası ile aydınlatılmıştır.

Görsel 12. Z10 Kodlu Başoda

Görsel 13. Z10 Kodlu Başoda

Görsel 14. Başodadaki Kalemîşi Kartuşlar

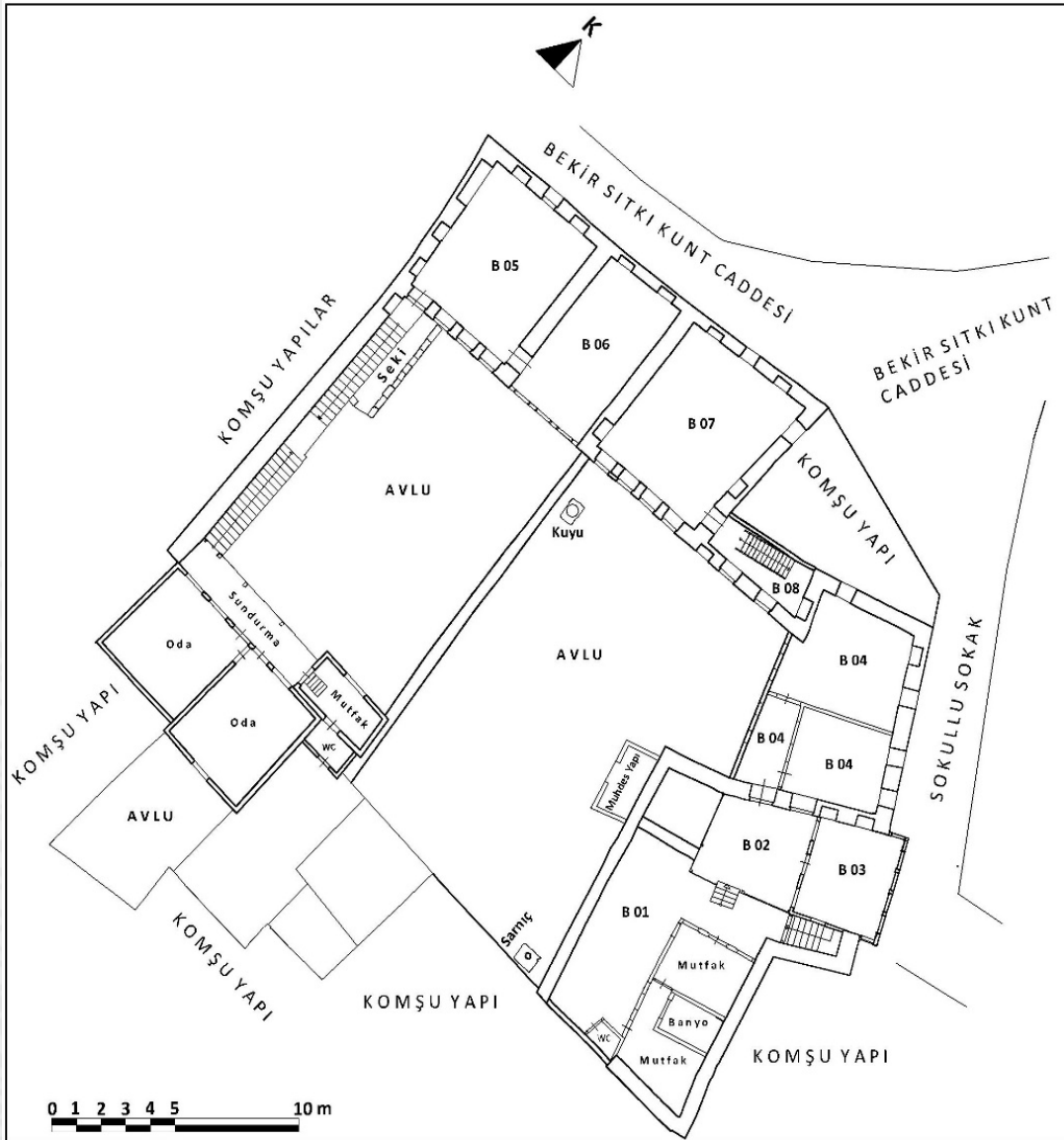
Görsel 15. Başoda Tavanı

Görsel 16. Avlunun Güneybatısındaki İki Katlı Yapı Kütlesi

Avlunun güneybatı kenarında iç içe geçmiş, girift iki ve tek katlı yapı kütleleri yer almaktadır (Çizim 1). Mülk sahibinden alınan bilgilere göre bu kısımda iki veya üç mekândan ibaret bir müstemilat yapısı olduğu ifade edilmiştir. Ancak bu mekânlar, ihtiyaç doğrultusunda yapılan müdahalelerle ve ilavelerle büyük oranda özgünlüğünü

kaybetmiştir. Güneybatıdaki kütlelerin en güneyindeki dışa taşkın kısım, küçük avlu olarak düzenlenmiştir. Aynı avlu sınırları 1929 tarihli Fransız paftasında da görülmektedir (Görsel 4). Küçük ebatlı avlunun kuzeybatı kenarında yer alan kütle iki, diğerleri ise tek katlıdır (Görsel 16). İki katlı yapı yaklaşık 1950'lili yıllarda eklenmiştir. Bu yapının önüne bir sundurma ve bunun gerisinde yer alan her iki kata da iki oda konumlandırılmıştır. İkinci kata sundurmanın batı kenarındaki betonarme merdivenle ulaşılmaktadır. Herhangi bir özellik göstermeyen odaların dikdörtgen düz açıklıklı kapıları ve pencereleri sundurmaya açılmaktadır. Diğer tek kattan oluşan kütleler ise daha sonradan mutfak, banyo, tuvalet olarak işlevlendirilmiştir. Bu nedenle söz konusu mekânlar çok fazla günümüz malzemesiyle bölüntülere ve müdahalelere maruz kaldığı için mekânlarda doku takip edilebilmesi güçleşmektedir.

Çizim 2. Evin Birinci Kat Planı (Merit İnşaat ve Ticaret LTD. ŞTİ. Arşivinden İşlenerek)

Doğu kütleinin birinci katında; hayat, sofa niteliğinde bir mekân, kapı üstü odası ve diğer bir oda yer almaktadır (Çizim 2). Bu kata, kapı arasının güneydoğu kenarına yaslanan merdivenle ulaşılmaktadır. Merdiven doğrudan B01 kodlu hayata açılmaktadır. Bunun güneydoğu köşesindeki mutfak, banyo ve tuvalet olarak kullanılan mekânlar muhdestir. Kuzeyindeki üç basamaklı merdivenle etrafı korkulukla çevrilmiş sofa niteliğindeki B02 kodlu mekâna varılmaktadır (Görsel 18). Dağıtım alanı konumunda olan B02 mekânının batısında kapı arası boşluğu, doğusunda kapı üstü odası, kuzeyinde diğer oda bulunmaktadır. B03 kodlu kapı üstü odası, doğu cephede üç adet taş konsol üzerine bindirilen çıkma ile sokağa doğru taşırılmıştır. Çıkmanın yanlarında birer, önünde dört düz açıklıklı pencereye yer verilmiştir. Zemini ahşap kaplama olan oda, tekne tavanla örtülmüştür. B04 kodlu odaya güneybatı kenarındaki basık kemerli kapıyla geçilmektedir. Tek bir odadan ibaret olan B04 mahali sonradan bölme duvarlarla ayrılmıştır. Avluya bakan batı duvarında özgün olmayan tepe pencereleri açılmış olup bozulmalar gözlenmektedir. Doğuda üç, kuzeyde ve güneyde birer pencereyle aydınlatılmıştır. Zemini çimento esaslı sıvayla kapatılmış, tavan ise ahşap kaplamadır.

Görsel 18. B02 Kodlu Sofa Niteliğindeki Mekân

Kuzey kütleinin birinci katında; eyvan ile iki yanında odalar ve merdiven mekânı yer almaktadır (Çizim 2). Bu kattaki odalara, avlunun kuzeybatı köşesindeki ve Z11 mekânındaki merdivenle ulaşım sağlanmaktadır. Kuzeybatıdaki kesme taş merdiven

sahanlığının batı duvarında, tek merkezli teğet atnalı kemer şeklinde büyük bir niş görülmektedir. Nişin üst yüzeyine sekiz kollu yıldız motifi işlenmiştir. Bu merdivene açılan basık kemerli kapıdan B05 kodlu odaya geçilmektedir. Odanın kuzeyinde bir, güneyinde üç pencere yer almakla birlikte güney pencerelerin alt sınırı zemine oldukça yakındır. Odada mahmel, kitabiye ve kapaklı dolap nişleri mevcuttur. Sağır tutulan doğu duvarının güney kenarındaki kapı ise eyvanla irtibatlıdır. Odanın zemini ahşap kaplama olup tekne tavanla örtülmüştür. B06 kodlu eyvanın avluya açılan güney kısımda, dikdörtgen düz açıklıklı üç pencere, kuzeyinde iki niş bulunmaktadır. Zemini ahşap kaplama olan eyvanın tavanı içten açık bırakılan beşik çatıyla örtülmüştür. Eyvanın doğusunda B07 kodlu oda bulunmaktadır (Görsel 19). Odanın kuzey ve doğusunda birer, güneyinde dört pencere yer almakla birlikte güney pencerelerin alt sınırı zemine oldukça yakındır. Duvarlarında kapaklı dolap nişleri olan odanın zemini ve tavanı ahşap kaplamadır. B07 odasının eyvanla herhangi bir bağlantısı olmayıp buraya doğu duvarının güney kenarındaki kapıyla ulaşılmaktadır. Bu kapı, B08 kodlu merdiven mekânına açılmaktadır. B08 mekânı, Z11 mekânı ile aynı planlamaya sahip olmakla beraber katlararası bağlantıyı sağlamaktadır. Avluya açılan iki basık kemerli penceresi vardır.

Görsel 19. B07 Kodlu Oda

Cephe Özellikleri

Yapının Sokullu Sokak'a bakan doğu cephesi, Bekir Sıtkı Kunt Caddesi'ne bakan kuzey cephesi ve avlu cepheleri açıktır. Avluya bakan cephelerden doğu ve kuzey kütlelerindeki özellik göstermekte, diğer kütlelerin cephelerinde herhangi bir unsur bulunmamaktadır. Cephelerde yer yer çimento esaslı sıvayla müdahaleler yapılmış ve bozulmalar meydana gelmiştir.

Görsel 20. Sokullu Sokağa Bakan Doğu Cephe

Yalın bir özellik gösteren doğu cephede dikkati çeken elemanlar, cümle kapısı ve çıkmadır (Görsel 20). Bunun dışında cephede dikdörtgen düz açıklıklı ahşap pencereler sıralanmıştır. Basık kemerli ve kesme taş söveli cümle kapısı, enikli kapı biçimindedir. Kapının üstünde konumlanan ve taş konsollara oturtulan ahşap çıkma ise işlevselliğinin yanında cepheye hareketlilik katmaktadır.

Kuzey cephenin ortasında, çift kanatlı bir kapı ve bunun iki yanında ikişer pencere düzenlemesi görülmektedir. Ancak birinci kat cephesinde kapatılmış pencere izi ve bozulmalar gözlenmektedir. Etrafı kesme taşla belirlenmiş, düz lentolu kapının söveleri, zemine yakın kısımlarda kaide biçiminde düzenlenmiştir. Lentonun üstünde yer alan profilli dışa taşkın taş saçakla kapı sonlandırılmıştır. Dikdörtgen düz açıklıklı ve kesme taş söveli pencerelerin denizlikleri ise profillendirilmiştir.

Yapının avluya bakan cepheleri, dış cephelerine göre daha çok özellik göstermektedir. Bunlardan doğu kütleinin kuzeybatı kenarı kesme taşla kaplanmış, geri kalanı ise moloz taşlıdır. Kuzeybatı kenarda, zemin kat odaların (Z06 ve Z07) basık kemerli kapıları ve pencereleri sıralanmıştır (Görsel 21). İki kapı arasında, fanus takısı yer almaktadır. Bu takanın alınlığına ve üst köşelerine simetrik bezemeler yapılmıştır. Alınlıkta, birbirine kıvrık dallarla bağlanan palmet ve çiçek motifleri yer almaktadır. Köşelere ise selvi ağacının etrafında devam eden kıvrık dallı palmetler ve çeşitli bitkisel motifler bezenmiştir (Görsel 21). Z06 odası kapısının kilit taşında içleri boş, yan yana iki daire görülmektedir. Cephede göze çarpan bir başka detay, Z07 odasının

pencere üstündeki kaş kemerli ve bezemeli kuş takasıdır. Taka kemerinin tepe noktası üzerindeki dairenin merkezinde, sekiz kollu yıldız motifi ve bunun etrafına dizilen badem biçimli motifler mevcuttur. Birinci kat cephesi ise çimento esaslı sıvayla kaplanmış ve buraya özgün olmayan tepe pencereleri açılmıştır.

Görsel 21. Doğu Kütlenin Avluya Bakan Cephesi ve Fanus Takası

Kuzey kütlenin avlu cephesi bütünüyle kesme taş kaplıdır (Görsel 22-23). Cephede yer alan eyvan, zemin ve birinci katların basık kemerli kapıları ile pencereleri ve bunların arasında kalan bezemeli kuş takaları avluya zenginlik katmaktadır. On adet kuş takasının her biri, farklı motiflere sahiptir. Kaş kemerli, dilimli kemerli veya düz açıklıklı olan kuş takalarının üstlerinde palmet, küçük çokgenlerin birleşmesiyle oluşan yıldızlar ve baklava dilimleri, çarkifelek, yarım kalmış çeşitli geometrik motifler ve bitkisel süslemeler bulunmaktadır (Görsel 24). İç kısmı basık kemerli pencereler ve kapıyla dolgulanmış eyvan da sivri kemerle avluya açılmaktadır.

Görsel 22. Kuzey Kütlenin Avluya Bakan Cephesi

Görsel 23. Kuzey Kütlenin Avluya Bakan Cephesi

Görsel 24. Kuş Takaları ve Motifleri

Avlunun kuzeybatı köşesindeki cephe de özellik barındırmaktadır (Görsel 22). Duvara yaslanan kesme taş merdivenin kıvrımlı profilleri avlu cephesine yansıtılmıştır. Bu duvarda yer alan sivri kemerli büyük niş ile tek merkezli teğet atnalı kemer niş ve yüzeyindeki sekiz kollu yıldız motifi dikkat çekmektedir.

Evin Tarihlendirilmesi

Evin inşa tarihiyle ilgili kesin bir veriye rastlanmamıştır. Yapının varlığına dair önemli bir belge, işgal ve manda döneminde Fransızların hazırladığı 1929 tarihli Antakya'nın kadastro haritasıdır. Bu haritada, evin parsel sınırlarının günümüzdekiyle

aynı olduğu görülmektedir (Görsel 2, 4). Yapının mevcut durumuna ilişkin bir başka veri ise 1934 tarihinde, J. Weulersse tarafından yayınlanan Antakya ile ilgili çalışmasındaki hava fotoğrafıdır (Görsel 3). Nitekim evin inşası, 1929'dan önceki bir tarihe işaret etmektedir. Evin başodasının ahşap kaplamalı duvarlarında görülen kalemişi şemşe motifi biçimli büyük ve küçük kartuşlar (Görsel 14), Antakya'da inşa tarihi bilinen Fehim Paşa Evi (1839) (Görsel 25), Abdüssamet Kuseyri Evi (1841), Zeki Efendi Evi (1840-41) ve Balcızade Evi'nde (19. yy. ilk yarısı) (Görsel 26) karşımıza çıkmaktadır (Şahin Tekinalp, 2007, s. 382, 385; Tekin, 2011, s. 70, 84, 99, 108). Fakat bu evlerdeki benzer kartuşların içleri çeşitli motiflerle süslenirken çalışma konusu olan yapının kartuş içleri boş bırakılmıştır. Bu durum ya mülk sahibinin ekonomik gücüyle ya da kalemişlerini yapan ustayla ilgili olabileceği akla gelmektedir. Yaklaşık aynı zaman aralığında, kalemişleriyle bezenmiş olan bu evlerde Şam veya Halepli aynı usta veya usta grubunun çalıştığı öne sürülmüştür (Şahin Tekinalp, 2007, s. 376; Tekin, 2011, s. 56). Antakya'nın geleneksel evlerindeki kalemişi süslemelerinin hemen hemen tümünün de 19. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olduğu belirtilmiştir (Şahin Tekinalp, 2007, s. 376). Yine evin avlu cephelerindeki kuş ve fanus takalarında bulunan motifler, üslup açısından bahsi geçen evlerle de benzeşmektedir. Dolayısıyla çalışmaya konu olan evin 19. yüzyılın ilk yarısında yapıldığı ileri sürülebilir.

Görsel 25. Fehim Paşa Evi

Görsel 26. Balcızade Evi (Tekin, 2011, 108)

Bitargil ailesinin mülkiyetinde olan ev, Fransız mandası döneminde Fransız konsolosluğuna tahsis edilmiştir. Hatay'ın anavatana katılmasından sonra Katolik Kilisesi'nin uhdesindeki vakfa bağışlanmış ve çeşitli kişilere kiraya verilmiştir.

Yapı, 1985 yılında Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü kararı ile tescillenmiştir (Hatay Valiliği, 2011, s. 193).

Değerlendirme

Anadolu'nun farklı yerleşimlerinde olduğu gibi Antakya'da da evlerin biçimlenişine etki eden faktörlerin başında topografya, iklim, yöre halkın yaşam tarzı ve ekonomik durumları gelmektedir. Bu faktörler, farklı bölgelerdeki evlerin kendine has özelliklerinin ortaya çıkmasında belirleyici rol üstlenmiştir. Avlulu ve çoğunlukla iki katlı olan Antakya evleri de planları, mimari ve cephe özellikleri bakımından birbirine ve yakın çevresindeki merkezlerde yer alan örneklerle benzeşmektedir. Bu merkezlerde ortak unsurlar olmakla beraber yerel üslupsal farklılıkların da olduğunun altını çizmek gerekir.

Çalışma konusu olan ev, S. H. Eldem tarafından ortaya konulan ve daha sonra onun tipolojik sınıflandırması temel alınarak yapılan çalışmalara göre sofasız plan tipinde inşa edilmiştir (Eldem, 1954, s. 27; Küçükerman, 1985, s. 102; Bektaş, 2014, s. 127; Özeke Eski&Çobançoğlu, 2022, s. 67). Bu plan tipinde sofa görevini avlu üstlenmiştir. Avlu, evin en önemli dağılıma ve toplanma alanıdır. Avlunun etrafında yer alan yapı kütlelerindeki mekânlar, yan yana sıralanmak suretiyle meydana getirilmiştir. Zemin katlardaki mekânlar, daima avluya açılmaktadır. Birinci katlardaki mekânlar ise merdivenler veya sundurmalarla avluya bağlanmaktadır. Söz konusu evin de kesme taş kaplı, çeşitli ağaçlarla gölgelendirilen ve ihtiyaca yönelik birimlerle donatılan geniş avlusu, bölgede hâkim olan iklim koşullarına en uygun çözüm ve en önemli mekân olarak karşımıza çıkmaktadır (Demir, 1996, s. 240). Avlusunun kuzeyinde ve doğusunda iki katlı, güneybatısında tek ve iki katlı olarak yan yana getirilmiş kütleler bulunmaktadır. Bu evde olduğu gibi bazen de kütlelerdeki mekânlar arasında eyvan yer alabilmektedir (Çizim 1-2). Sofasız plan tipi Antakya'dan başka Gaziantep, Kilis, Şanlıurfa ve Diyarbakır gibi çoğunlukla sıcak iklimin hâkim olduğu Anadolu'nun güneydoğusundaki merkezlerde görülmektedir (Eldem, 1954, s. 27-30; Çelebi, 1982, s. 164; Küçükerman, 1985, s. 102; Kuban, 1995, s. 229-231; Büyükmihçi, 2000, s. 69; Büyükmihçi, 2001b, s. 68; Bebekoğlu & Tektuna, 2008, s. 158; Savaşçioğlu, 2008, s. 109; Dalkılıç&Bekleyen, 2011, s. 421). Öte yandan son yıllarda konut mimarisi üzerine yapılan araştırmalarla birlikte Anadolu'nun diğer bölgelerinde de sofasız plan tipine rastlandığı belirtilmektedir (Özeke Eski&Çobançoğlu, 2022, s. 67). Anadolu dışından benzer örnekler ise Halep evlerinde karşımıza çıkmaktadır (Zin Alabadin, 2019, s. 82; Zeyn El Abidin & Saatçi, 2019, s. 244).

Yapıda odaların yer aldığı kuzey kütle ile ahır, mutfak, depo/kiler gibi servis mekânların bulunduğu doğu kütleinin birbirinden uzakta konumlanmasına özen gösterilmiştir. Bu uygulama, geleneksel Antakya evlerinde sıklıkla görülmektedir. Evin depo, kiler gibi mekânları, mutfakla irtibatlı biçimde konumlandırılmıştır. Mutfağın içinde kuyu yer almaktadır. Mutfakla ilişkili bu tür mekânlar ve unsurlar Gaziantep, Kilis, Şanlıurfa ve Diyarbakır'daki evlerde görülmektedir (Büyükmihçi, 2000, s. 71; Atalar, 2004, s. 70; Bebekoğlu & Tektuna, 2008, s. 159; Savaşçioğlu, 2008, s. 122; Dalkılıç&Bekleyen, 2011, s. 433). Ayrıca çalışma konusu olan evin mutfağının yakın yerine sarnıç yerleştirilmiştir. Hayat ağacı, palmetler, kıvrık dallar, beş yapraklı çiçekler, rumiler, ibrik içinden çıkan çiçek motifleri, kuş, boynundan zincirli aslan ve

balık figürleriyle işlenmiş olan sarnıcın Antakya'daki başka evlerde benzerine rastlanmamıştır (Görsel 7).

Anadolu'nun farklı yerleşimlerdeki evlerde zemin katlar daha çok servis mekânlarına, birinci katlar ise oturma, yatma, misafir ağırlama gibi yaşama birimlerine ayrılırken geleneksel Antakya evlerinde avluyla beraber zemin katlar esas yaşama alanları, birinci katlar da zemin kat planına göre şekillenen ve ihtiyaç duyuldukları yapılan ikinci derecede öneme sahip mekânlardan oluşmaktadır. Hatta bazı evlerde birinci katlar meyve, çamaşır kurutma ve kiler olarak kullanılmıştır (Demir, 1996, s. 241; Büyükmihçı, 2001a, s. 75; Sökmen Kök & Uşma, 2022, s. 634). Söz konusu olan evin zemin katlarında mutfak, ahır, depo/kiler gibi mekânların yanında oturma odalarına ve başodaya yer verilmiştir. Antakya evlerinde günlük hayatın büyük çoğunluğu zemin katlarda geçtiği için bu katlarda başoda bulunmaktadır. Anadolu dışından örnek vermek gerekirse Halep evlerinde de aynı durum söz konusudur (Zin Alabadin, 2019, s. 89; Zeyn El Abidin & Saatçi, 2019, s. 245). Fakat Gaziantep, Şanlıurfa ve Diyarbakır evlerine bakıldığında başoda genellikle üst katlarda yer almıştır (Büyükmihçı, 2000, s. 69; Büyükmihçı, 2001b, s. 67; Dalkılıç&Bekleyen, 2011, s. 429). Çalışma konusu olan evin kuzey kütesinin zemin katındaki başoda, diğer odalardan daha büyük ve bezemeli olup misafir ağırlamaya hizmet etmiştir (Görsel 12-15). Bu odanın ahşap kaplamalı duvarlarında kalemşi ile yapılmış şemse motifi biçimli büyük ve küçük kartuşların benzerleri Antakya'daki Fehim Paşa Evi (1839) (Görsel 25), Abdüssamet Kuseyri Evi (1841), Zeki Efendi Evi (1840-41) ve Balcızade Evi'nde (19. yy. ilk yarısı) (Görsel 26) görülmektedir (Şahin Tekinalp, 2007, s. 382, 385; Tekin, 2011, s. 70, 84, 99, 108). Ancak yapının başodasındaki kartuş içleri boş bırakılırken adı geçen evlerdeki kartuş içleri çeşitli bitkisel motifler, ibrik içinden çıkan çiçekler, karpuz, meyve kâseleri ve gemi gibi kompozisyonlarla doldurulduğu görülmektedir. Bu bezemelerin Şam veya Halepli aynı usta veya usta grubunun yaptığı belirtilmiştir (Şahin Tekinalp, 2007, s. 376; Tekin, 2011, s. 56). Bu evin de kalemşi kartuşları, aynı ustalar tarafından yapılmış olması muhtemeldir. Daha yalın olan diğer zemin ve birinci kat odaların duvarlarında mahmel, kitabiye, terek ve kapaklı dolap nişleri mevcuttur (Görsel 10, 19). Bunun yanında hem ayakkabıların çıkarıldığı hem de banyo işlevi gören eşiklik, Gaziantep ve Kilis evlerinin yanı sıra Halep evlerinin zemin katlarında da aynı işlevle karşımıza çıkmaktadır (Atalar, 2004, s. 80; Bebekoğlu & Tektuna, 2008, s. 164; Savaşçıoğlu, 2008, s. 119; Zin Alabadin, 2019, s. 89).

Evin zemin kat odalarının zeminleri, kesme taş kaplı veya desenli karo mozaiklerle döşenmiştir. Özellikle bitkisel ve geometrik kompozisyonlu karo mozaikler, 1920'li ve 1930'lu yıllarda Beyrut'taki evlerde görülen karolarla benzerlik göstermektedir (Saliba, 1998, s. 90). Öte yandan 1930'lu yıllarda Asi Nehri'nin batı yakasında karo mozaiklerin üretildiği bir çimento plak fabrikasının kurulduğu, fakat bu karolara olan yoğun talep nedeniyle belli bir miktarının Beyrut'tan getirildiği ifade edilmektedir (Garbioğlu, 2017, s. 124; Temiz & Kolay, 2019, s. 303). Zemin kat odalarının tavanları ise dikey atılmış hatıllar üzerine ahşap kaplamayken, birinci kat odaları tekne tavan ve ahşap kaplama biçimindedir. Bu tavan çeşitlemelerinin de başka Antakya evlerinde uygulandığı görülmektedir.

Yüksek beden duvarlarıyla sokağı ve caddeyi sınırlayan yapının dış cepheleri yalın ve olabildiğince az pencerele düzenlenmiştir (Görsel 20). Mahremiyet duygusu gözetilerek oluşturulan bu tür dışa kapalılık, Anadolu'nun pek çok yerindeki evlerde uygulanmıştır. Bunun yanında evin dış cephelerinde dikkat çeken unsurlar, enikli kapı şeklindeki cümle kapısı ile çıkmadır. Gaziantep, Kahramanmaraş, Şanlıurfa gibi kentlerdeki evlerde görülen enikli kapı, Muğla'da da kuzulu kapı adıyla karşımıza çıkmaktadır (Atalar, 2004, s. 33; Aksoy & Akpınar, 2011, s. 133; Paköz, 2013, s. 77; Selvi & Melikoğlu, 2017, s. 1003). Taş konsollar üzerine oturan ahşap çıkmalar ise Antakya evlerinin sokak cephesini oluşturan unsurlar arasında yer almaktadır.

Evin avluya bakan cepheleri, dış cephelerinin aksine oldukça gösterişlidir. Kuzey ve doğu kütlenin kesme taş kaplı avlu cephelerinde görülen özgün motiflerle bezenmiş fanus ve kuş takaları bunun en güzel örnekleridir (Görsel 21-24). Dikdörtgen biçimli olan bu takalar, kaş ve dilimli kemerlerle sonlandırılmıştır. Özellikle bu takaların üstlerinde içleri boşaltılarak oluşturulmuş, kendine özgü geometrik ve bitkisel motifler bulunmaktadır. Eyvanın batı duvarındaki takalar da aynı tarzda bezenmiştir (Görsel 11). Kuş ve fanus takalarının, Antakya'daki hemen hemen bütün geleneksel evlerin avlu cephelerinde aynı tarz ve üslupla yer aldığı görülmektedir. Bunun dışında Gaziantep, Kilis, Şanlıurfa ve Diyarbakır'daki geleneksel evlerin avlu cephelerinde de kuş takaları mevcuttur (Büyükmihçi, 2000, s. 73; Büyükmihçi, 2001b, s. 72; Atalar, 2004, s. 45; Bebekoğlu & Tektuna, 2008, s. 167; Savaşçioğlu, 2008, s. 136 Dalkılıç&Bekleyen, 2011, s. 446) (Görsel 27-28). Ancak bu evlerdeki kuş takaları dikdörtgen biçimli ve kaş kemerli olmalarının yanı sıra kare, oval, yuvarlak, haç şeklinde de yapılmıştır. Bunların motifli olanları ise yerel özellikler göstermektedir. Anadolu dışından örnek vermek gerekirse, Halep evlerinin avlu cephelerini de motifli kuş takaları zenginleştirmektedir (Tekin, 2011, s. 60; Zeyn El Abidin & Saatçi, 2019, s. 245) (Görsel 29).

Görsel 27. Geleneksel Gaziantep Evi Örneği (M. Çiftiyürek Arşivi)

Görsel 28. Geleneksel Kilis Evi Örneği (Savaşçoğlu, 2008, 137)

Görsel 29. Halep Evi Örneği (Tekin, 2011, 165)

Yapı, moloz ve kesme taştan yığma tekniğiyle inşa edilmiştir. Antakya'daki evlerinde kullanılan taş malzeme, Antakya yakınlarındaki Demir Kapı, Şenköy, Salkın ve Topboğazı gibi taş ocaklarından elde edilmektedir (Demir, 1996, s. 16-17). Özellikle Şenköy'den çıkarılan sarımsak ve beyaz renkli kalker taşı, kolay ve rahat işlenebilirliğinden dolayı yapılarda tercih edilmiştir. (Çelebi, 1982, s. 166). Evin beşik çatısı ise alaturka kiremitle örtülmüştür.

Sonuç

Antakya'nın eski kent dokusunda, Ulu Camii Mahallesi, Sokullu Sokak, 4. Mıntıka, 135 parselde yer alan yapı, bütün mimari ve süsleme özellikleriyle geleneksel bir Antakya evini yansıtmaktadır. Yapı, Türk konut mimarisi içinde belirlenen sofasız plan tipinde inşa edilmiştir. Bu plan tipinin genellikle Anadolu'nun güneydoğusundaki merkezlerde uygulandığı görülmektedir. Evin çeşitli ağaçlarla gölgelendirilen geniş avlusu seki, kuyu, sarnıç gibi ihtiyaca yönelik unsurlarla donatılmıştır. Avlunun kuzey, doğu ve güneybatısında iki ve tek katlı yapı kütleleri sıralanmıştır. Bu kütlelerde ahır, mutfak, depo, kiler gibi servis mekânları ile yaşama birimleri olan odalar yer almaktadır. Kuzey kütledeki odalar arasında eyvan da bulunmaktadır. Evin başodası, kalemişi süslemeleriyle diğer odalardan farklılık göstermektedir. Buradaki kalemişiyle yapılmış kartuşlar, Antakya'da 19. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olan benzer evlerinde karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla söz konusu yapıyı da aynı yüzyıllara tarihlemek mümkün görünmektedir.

Yapının avluya bakan cephelerinde, özgün motiflerle işlenmiş fanus ve kuş takaları dikkati çeken detaylardır. Antakya'nın geleneksel evlerinde yer alan ve yerel üsluplar taşıyan bu takaların benzerlerine yakın çevresindeki Gaziantep, Kilis ve Şanlıurfa gibi şehirlerde rastlanmaktadır. Bunun yanında plan ve mimari bakımından da bahsi geçen merkezlerle örtüşmektedir. Anadolu dışından ise Halep evleri ile yakın benzerlik içerisindedir.

19. yüzyılın ilk yarısından inşa edildiği düşünülen ev, Fransız işgali döneminde, bir süreliğine Fransız konsoloslugu bünyesinde kullanılmıştır. Bu da yapının diğer geleneksel evlerden farklı olarak kent tarihindeki önemini bir kez daha arttırmaktadır. Fakat 6 Şubat tarihinde meydana gelen depremlerde yıkılmıştır.

Extended Abstract

The settlement area of Antakya, which has been shaped by the influence of different cultures in the historical process, has been the region between the Habib Neccar (Habib the Carpenter) Mountain in the east and the Orontes River in the west. This region, known as "Old Antakya", was divided into two parts by the main road axis, which was called "Kolonadlı Street" in the Roman period and "Kurtuluş Street" today. The grid structured type formed by the streets that cut the main road axis vertically in two directions in the city has deteriorated with the changes that have been going on for centuries. In the 19th century and after, the street structure had become more complex. The plans, architectural and facade features of the traditional Antakya houses located in this narrow and complex street pattern are similar to each other.

Traditional Antakya houses are separated from the streets by high walls and courtyard walls. The houses consist of one or two-story building blocks around the courtyard. The places in these building blocks are lined up side by side. The courtyard is the most important gathering and dispersal area in houses. The places on the ground floors constitute the main living spaces. On the first floor, there are places of secondary importance. Since most of the daily life in Antakya houses takes place on the ground floors, there is usually the main room on these floors. This room is larger than the others and is decorated with woodwork and hand-drawn ornaments. In addition, there are equipment with various functions on the walls of the rooms. The facades of the houses facing the street are quite plain. In some houses, overhangs resting on stone consoles are seen on the street facades. The facades of the houses facing the courtyard are decorated with stonework motifs. On the window tops of these facades, small skylights known as "kuş takası" can be seen. The main interesting details in these windows are the stylized vegetal and geometric motifs designed in different ways on or around them.

As mentioned above, one of the traditional Antakya houses is the one that is in Ulu Cami quarter, Sokullu street, 4th district, parcel 135, and is thought to have been built in the first half of the 19th century. It is stated that during the period when the France occupied Antakya (1918-1938), the house was allocated to the French consulate for a while. After the annexation of Hatay to the Türkiye, the house was donated to the foundation under the responsibility of the Catholic Church and rented out to various people. The fact that the house was allocated to the French consulate during the French mandate increases the historical value of the city compared to other traditional houses. However, the house was destroyed in the severe earthquakes that occurred on February 6th and February 20th of 2023. The building, which reflects a traditional Antakya house with all its aspects, was researched and evaluated before the earthquake. In this context, the plan, space, façade and decoration features of the house are discussed for the first time. An evaluation has been made with other houses in Antakya and the centers around it.

The house was built in plan type without sofa. It consists of building blocks around a large courtyard. In the large courtyard, there are elements for the needs such as a bench, a well, and a cistern. There are two and single-story building blocks in the north, east and southwest of the courtyard. In these masses, there are service places such as barns, kitchens, warehouses, cellars and rooms. Especially the main room on the ground floor of the northern mass of the house is separated from the other rooms by its hand-drawn ornaments. The hand-drawn ornaments in this room are also seen in similar houses built in the first half of the 19th century in Antakya. Rooms on the ground floors always open onto the courtyard. Rooms on the first floor are connected to the courtyard by stairs or verandas. The facades of the house facing the courtyard, unlike the external facades, are highly decorated. The motifs enriching the courtyard façade show original examples of stonework. The motifs decorating the windows, which are called "kuş takası", are the best examples of this. Like the "kuş takası" in the traditional houses of Antakya and made in the same style, can be found in nearby cities

such as Gaziantep, Kilis and Şanlıurfa. In addition, it coincides with the aforementioned centers in terms of plan and architecture. Outside of Anatolia, it is in close resemblance to the Aleppo houses.

**Makaledeki Yazar Katkılarının Yüzde ile Gösterilmesi
(Showing Author Contributions in the Article as Percent)**

	1. Sorumlu Yazar (Responsible Author)	2. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)	3. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)	4. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)
Çalışmanın Tasarlanması: (Conceiving the Study)	%60	%40		
Veri Toplanması: (Data Collection)	%60	%40		
Veri Analizi: (Data Analysis)	-	-	-	-
Makalenin Yazımı: (Writingup)	%60	%40		5
Makale Gönderimi ve Revizyonu: (Submission and Revision)	%60	%40		
Çıkar Çatışması: (Competing Interests)	Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler. The authors declare that they have no competing			

* Not(e): Belgenin imzalı asıl nüshası dergi süreç dosyalarında mevcuttur.

(The signed original copy of the document is available in the journal process files archive)

Kaynakça

- Aksoy, Y. & Akpınar, A. (2011). Muğla evleri. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 3(9), 129-149. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/319333>
- Alibaba, A. (1990). Eski Antakya evlerinde kullanılan mekân ve bölümler. *Güneyde Kültür*, 14, 15.
- Arıman, B. (2002). *Antakya kenti tarihi doku içinde tipolojik analiz çalışmaları* (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Atalar, A. (2004). *Osmanlı dönemi Antep evleri*. İstanbul: Merinos Halı Kültür Hizmeti Yay.
- Bebekoğlu, S. & Tektuna, M. (2008). *Kilis kültür envanteri*. Ankara: Kilis Valiliği.
- Bektaş, C. (2014). *Türk evi*. İstanbul: Yem Yay.
- Bozkurt, S. G. (2019). Antakya'nın geleneksel evlerinin avlu özellikleri üzerine bir inceleme. *Turkish Journal of Forest Science*, 3(1), 1-12. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/704842>
- Büyükmihçı, G. (2000). Anadolu'da konut VI: Urfa evleri. *Arkitekt*, 482, 67-74.
- Büyükmihçı, G. (2001a). Anadolu'da konut X: Antakya evleri. *Arkitekt*, 487, 72-77.
- Büyükmihçı, G. (2001b). Anadolu'da konut VII: Gaziantep evleri. *Arkitekt*, 483, 64-75.
- Çelebi, Y. (1982). Bir grup eski Antakya evi. *Türk Etnografya Dergisi*, XVII, 163-201. Erişim adresi: http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/turk_etnografya/17.turk.etnografya.pdf
- Dalkılıç, N.&Bekleyen, A. (2011). Geçmişin günümüze yansıyan fiziksel izleri: geleneksel Diyarbakır evleri. İ. Yıldız (Ed.), *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi* içinde (s. 417-462). Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yay.
- Demir, A. (1996). *Çağlar içinde Antakya*. İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları.
- Demir, A. (1998). Antakya ve Antakya tarihinde bir dönem (1098-1268). *Mimarlık Dergisi*, 281, 24-27. Erişim adresi: <http://dergi.mo.org.tr/dergiler/4/514/7542.pdf>
- Doğruer, Ş. (1995). Antakya'nın eski bir ısınma aracı tandır. *Güneyde Kültür*, 82, 13-14.
- Eldem, S. H. (1954). *Türk evi plan tipleri*. İstanbul: Pulhan Matbaası.
- Garbioğlu, Ö. (2017). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hatay'daki kamu yapıları* (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Hatay Valiliği. (2011). *Hatay kültür envanteri*. Cilt I, Ankara: Hatay Valiliği.
- Kuban, D. (1995). *Türk "hayat"lı evi*. İstanbul: Ziraat Bankası Yay.
- Küçükerman, Ö. (1985). *Kendi mekânının arayışı içinde Türk evi*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Özcan, B. (2022). *Geleneksel Antakya evlerinin kimlik öğelerinin analizi* (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Özeke Eski, Ö.&Çobancaoğlu, T. (2022). Sofasız plan tipinde Türk evi üzerine bir irdeleme. *Tasarım Kuram*, 18(37), 52-69. Erişim adresi: <https://www.tasarimkuram.com/index.php/dtj/issue/view/40>

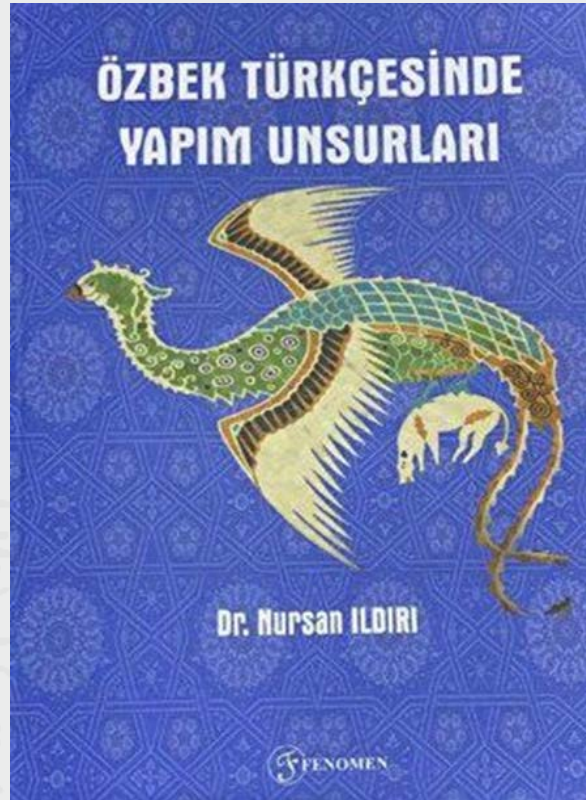
- Paköz, A. E. (2013). Geleneksel Maraş evlerinin mimari özellikleri. *Artium*, 1(1), 65-81.
Erişim adresi: <http://artium.hku.edu.tr/tr/download/article-file/25522>
- Saliba, R. (1998). *Beirut 1920-1940 domestic architecture between tradition and modernity*. Beirut: The Order of Engineers and Architects.
- Savaşçioğlu, R. (2008). *Tarihi Kilis evleri* (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Selvi, Y. & Melikoğlu, Y. (2017). Sınırın estetik nesnelere: Şanlıurfa'da tarihi kapı tokmakları ve halkaları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(53), 1002-1012. doi: 10.17719/jisr.20175335401.
- Sökmen Kök, D. & Uşma, G. (2022). Yeniden kullanım ve özgünlüğünden uzaklaştırılan yerel kimlik ve mimari: Antakya Zenginler Mahallesi örneği. *Turkish Studies*, 17(3), 627-647. doi: 10.7827/TurkishStudies.62299.
- Şahin Tekinalp, P.(2007).Geleneksel Antakya evlerinde yer alan boyalı nakışlar üzerine bir değerlendirme: Başkent'ten Akdeniz'e ulaşan bezeme programı. *Adalya*, X, 369-386. Erişim adresi: https://akmedmedia.ku.edu.tr/Adalya/Adalya_2007/17._Pelin_Sahin_Tekinalp.pdf
- Tekin, M. (1994). Osmanlı döneminde Antakya-şehir dokusu, evler ve yaşayış üzerine notlar. *Güneyde Kültür*, 69, 1-5.
- Tekin, M. (2000). *Hatay tarihi*. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Tekin, M. (2011). *Tarihi Antakya evlerinde taş ve ahşap süslemeleri*. Antakya: Hatay Kültür ve Tarih Araştırmaları Derneği Yay.
- Temiz, M. & Kolay, E. (2019). Fransız işgali altındaki Antakya'nın değişen mimari çehresine bir örnek: Saray Caddesi Kuseyri binası. A. Gündüz & H. Çoruh & S. Hatipoğlu (Ed.), *Hatay Anavatana Katılışının 80. Yıl Armağanı* içinde (s. 284-313). İstanbul: Hiper Yayın.
- Weulersse, J. (1934). Antioche essai de geographie urbaine. *Bulletin D'etudes Orientales*, 4, 27-79. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/pdf/41603140.pdf>
- Zeyn El Abidin, M. & Saatçi, S. (2019). Halep geleneksel evleri ve özellikleri. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 13, 237-250. doi: 10.16947/fsmia.582433
- Zin Alabadin, M. (2019). *Halep kenti ve geleneksel evleri* (Doktora Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Özbek Türkçesinde Yapım Unsurları

Ildırı, Nursan, (2023), *Özbek Türkçesinde Yapım Unsurları*, Fenomen Yayıncılık, Erzurum. ISBN: 978-625-6470-23-1, 1. Baskı, 161 s.

Elif KOÇ *

Atatürk Üniversitesi bünyesinde Dr. Öğretim Üyesi olarak görev yapan yazar Nursan Ildırı, Lisans, Yüksek Lisans ve Doktora eğitimini aynı üniversitede başarı ile tamamlamıştır. Yüksek Lisans tezinde *Ahmedî İskender-Nâme (1-1102 beyit)(dil incelemesi-metin-gramatikal dizin)*, Doktora tezinde *Mücrim Abid Dîvânı (İnceleme-metin-dizin)* başlıklı konuları çalışmıştır. Özbek Türkçesi üzerine çeşitli araştırmalar yapan yazarın söz konusu lehçe üzerine çok sayıda makalesi bulunmaktadır. Yazarın tanıtıma konu olan eseri de yine Özbek Türkçesine yöneliktir. 2023 yılında Fenomen Yayıncılık tarafından basılmış olan *Özbek Türkçesinde Yapım Unsurları* adlı çalışmanın editörlüğünü Prof. Dr. Hüseyin Baydemir yapmıştır.

161 sayfadan oluşan çalışma, Giriş, Özbek Türkçesinde Kullanılan Yapım Ekleri, Farsça ve Arapça Yapım Unsurları ve Ek Kalıplaşması bölümlerinden oluşmaktadır. Ildırı, ana bölümlerden hemen önce yer verdiği *Ön Sözde*, Türkçenin önemli bir kolunu teşkil eden Özbek Türkçesinin yapım unsurlarının çeşitli yönleriyle incelendiğini vurgulamış; eserin ortaya çıkışında G'ulomov, Tixinov ve Qo 'ng 'urov tarafından kaleme alınan *O'zbek Tili morfem lug'ati* adlı çalışmanın temel alındığını ifade etmiştir. Ön sözün devamında ana bölümler hakkında kısaca bilgiler sunulmuş, simge ve kısaltmalara yer verilmiştir.

* Arş. Gör. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, elif.kolikipinar@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0202-8344, Erzurum / TÜRKİYE

* Research Assistant, Dr., Atatürk University, Faculty of Literature, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures elif.kolikipinar@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0202-8344, Erzurum / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 31/01/2024

Kabul/Accepted: 29/07/2024

Özbek Türkçesinin tarihî gelişimiyle başlayan *Giriş* (s.1-6) bölümünde, Özbek Türklerinin kullandığı alfabeler kronolojik olarak belirtilmiş; çalışmada ve örnek sözcüklerin yazımında kullanılan Latin kökenli Yeni Özbek alfabesi tablo şeklinde sunulmuştur. Ayrıca bu bölümde, Türk dilinin en önemli lehçelerinden biri olan Özbek Türkçesinde sözcük yapımı konusu ele alınmıştır. Buna bağlı olarak yazar, Özbek Türkçesinde söz yapımı konusunun *so'z yasalishi* başlığı altında değerlendirildiğini ifade etmiş ve bu terimle nelerin kastedildiğine açıklık getirmiştir. Açıklamalara ek olarak, Özbek Türkçesinde sözcük oluşturma süreçlerine yönelik bir sınıflandırma yapılmış ve yeni sözcük oluşturmada kullanılan en yaygın yöntemin *affiksatsiya* (*ekleme yöntemi*) olduğuna dikkat çekilmiştir. Yazar eserin bu bölümünde, Özbek Türkçesinde sözcük yapımında kullanılan yapım eklerini Zeynep Korkmaz'ın *Türkiye Türkçesi Grameri* adlı kitabındaki kelime yapımını esas alarak kategorize ettiğini, eklerin izahında ve işlevlerinin açıklanmasında ise Özbek Türkçesi gramer kaynaklarından yararlandığını söylemiştir.

Yapım Ekleri (s.7-84) başlıklı birinci bölümde ekler ilk olarak, isim köklerinden hareketle *İsimden İsim Yapım Ekleri* olarak karşımıza çıkmaktadır. Özbek Türkçesinde *ot yasovchi affikslar* başlığı altında yer alan isimden isim yapım ekleri; kişi adları yapan ekler, nesne, alet adı yapan ekler, yer adı yapan ekler ve soyut ad yapan ekler şeklinde işlevlerine göre dört alt başlıkta incelenmiştir. Eser içerisinde kategorilendirilen (<ka/+ğa), chak/ choq (<ÇA +ok?), +dak/doq (<+dA-k), +dosh (<+ta-ş), +gar+chi+lik, +ich, +qi, +la, +mish, +ov (<+AGU), +roq (<+raq/+ rek), +sak (<sa-k) gibi her bir ek ayrı ayrı açıklanmış ve örneklerle pekiştirilmiştir. Daha sonra ikinci alt başlık olan *İsimden Fiil Yapım Eklerinde*, eklerin işlevleri hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Ayrıca bu eklerin Özbek Türkçesinde *affissatsiya* (morfolojik yöntem) ve *kompozitsiya*, *so'z qo'shish* (sentaktik yöntem) olmak üzere iki şekilde gerçekleşmekte olduğu belirtilmiş, (+a-, +al-, +ol-, +da-, +ta-, +i-, +ira-, +la-, +pay-, +, sa-, +sha-, +tay-) gibi eklerle detaylı bir şekilde yer verilmiş ve örneklendirilmiştir. Ardından fiil köklerinden hareketle *Fiilden İsim Yapım Ekleri* ele alınmıştır. Özbek Türkçesinde *so'z yasalishi* (sözcük yapımı) mevzusunda *fe'ldan ot yasovchi qo'shimchalar* başlığı altında değerlendirilen bu eklerin sayısının oldukça fazla olduğu dile getirilmiştir. Bu başlık altında (-ach, -ay, ch, -ich, chak,-choq, -gan+lik, -kil/-kul, -miq, -mana, -mta, -pirin, -ta, -(i)z) vs. gibi ekler ayrıntılı bir şekilde izah edilmiş ve örneklendirme yapılmıştır. Yapım ekleri bölümünün son adımı olan *Fiilden Fiil Yapım Ekleri* (-a-, -az-, -gaz-/ -kaz-/ -g'az-/ -qaz-, -i-, -iz-, -kar-, -la-, -ala-, -ra-, -sa-, -si-, -ta- vs.) kısmında da doğrudan eklerin açıklamasına ve örneklerine yer verilmiştir.

Özbek Türkçesinde Farsça ve Arapça Yapım Unsurları (s.85-123) başlıklı ikinci bölümde, Özbek Türkçesinin Söz varlığında etkili olan Farsça ve Arapçanın ön ekleri ve son ek görevinde kullanılan unsurları; açıklamaları, örnekleri ve işlevleriyle birlikte detaylı olarak ele alınmıştır. İki alt başlıktan oluşan bu bölümün birinci alt başlığı *Farsça ve Arapça Ön Ekler* (ba+, bo+, be+, bar+, dar+, ham+, no+, ser+), ikinci alt başlığı *Farsça ve Arapça Son Ekler* (+a, +afshon, +afzo, +aki/+oqi, +an, +bardor, +basta, +bof, +burush, +chin, +dast, +gado, +xez, +i, +karda, +kash, +kov, +jon, +tob, +soz, +var) vs.

şeklinde sınıflandırılmıştır. Bölümün tamamında doğrudan eklerin izahına başlanmış ve çeşitli örnekler verilerek açıklamalar desteklenmiştir.

Ek kalıplaşması (s.125-149) başlıklı son bölüme, okurun meseleyi daha iyi kavrayabilmesi adına ek kalıplaşması olayının izahı yapılarak başlanmıştır. Çekim görevinde kullanılan eklerin kalıplaşarak kalıcı sözcükler oluşturduğu ek kalıplaşması olayları, *İsim Çekim Eklerinin Kalıplaşması*, *Fiil İşletme Eklerinin Kalıplaşması* ve *Fiil Şekillerinin Kalıplaşması* gibi çeşitli alt başlıklarda incelenmiştir. Bu başlıklardan doğrudan alt başlıklara geçilmiş, gerekli açıklamalar ve örneklendirmeler bir sonraki alt başlıklarda yapılmıştır. Dolayısıyla bu bölümdeki *İsim Çekimi Eklerinin Kalıplaşması* alt başlığı, altı alt başlıkta incelenmiştir. Bunlardan ilki, *Hâl Eklerinin Kalıplaşması*dır. Çalışmada, Özbek Türkçesinde hâl eklerinin kalıplaşması kategorisinde (*kelisihik kategoriyası*) sınıflandırılan ekler şu şekildedir: *qaratqich kelishigi* olarak adlandırılan ilgi hâli (+ni(ng)+ki); *jo'nalish kelishigi* (yönelme hâli) (+ga/+ka/+g'a/+qa) ; *o'rin-payt kelishigi* (bulunma hâli) (+da); *chiqish kelishigi* (ayrılma hâli) (+dan); vasita hâli (+un); eşitlik hâli (+cha). Eser içerisinde vasita hâli ve eşitlik hâlinin Özbek Türkçesindeki karşılıklarına yer verilmemiştir. Çalışmanın tamamında olduğu gibi bu bölümde de her bir ek ayrıntılı bir şekilde incelenmiş ve örneklendirilmiştir. Hâl eklerinin kalıplaşması olayı izah edildikten sonra, *Çokluk Ekinin Kalıplaşması*na geçilmiştir. Özbek Türkçesinde *otlarda ko'plik kategoriyası* (isimlerde çokluk katagorisi) içerisinde incelenen bu kategorinin, (+lar, +lar-cha) eklerinin isimlere eklenmesiyle gerçekleştiği vurgulanmış ve ekler örneklerle izah edilmiştir. Ardından *İyelik Eklerinin Kalıplaşması* bahsine değinilmiştir. İyelik kategorisinin Özbek Türkçesindeki karşılığı *egalik kategoriyasi*'dir. (+(i)m, +(s)i, +(s)i+da, +(s)i+da+gi, +(s)i+dan, +(s)i+cha, +(s)i+ga, i+n+cha, +i+si+cha, +n+cha eklerinin bulunduğu iyelik eklerinin kalıplaşması kategorisi, eklerin açıklamalı örnekleriyle son bulmaktadır. Bir sonraki kategori, *Aitlik Ekinin Kalıplaşması*'dir. Direkt olarak ekler (+gi/+ki/+qi, +gi+cha) açıklanmaya başlamış ve örneklendirilmiştir. Eserde bir sonraki kategori olan *Bildirme Ekinin Kalıplaşması* (+dir) olayı için, Özbek Türkçesinde *kesimlik qo'shimchasi* olarak terimlendirildiğine dair ifadeler kullanılmıştır. Bu kategoride de ekler, örneklerle beraber izah edilmeye çalışılmıştır. *Ekleşmiş Edatların Kalıplaşması* (+dek, +day) kategorisinde de diğerlerinde olduğu gibi doğrudan eklerin izahı yapılmış ve örneklendirilmiştir. *Fiil İşletme Eklerinin Kalıplaşması* kategorisi, üç alt başlıkta incelenmiştir. Bunlardan ilki, *İsim-Fiil Eklerinin Kalıplaşması*'dir. Özbek Türkçesinde *harakat nomi* olarak terimlendirilen isim-fiil ekleri içerisinde -mak/-moq, -(i)sh, -maslik, -(u)v, ganlik eklerinin bulunduğu aktarılmaktadır. İkinci alt başlık, *Sıfat-Fiil Eklerinin Kalıplaşması*'dir. Özbek Türkçesindeki karşılığı *sifatdoshlar* olan bu ekler genellikle -ajak, -asi, mish, -diq, -gu+si, -ma-s, -(a)r, -(u)v+chi şeklinde verilmiştir. Üçüncü alt başlık *Zarf-Fiil Eklerinin Kalıplaşması* olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kategori, Özbek Türkçesinde *ravishdoshlar* başlığı altında *ge'lning ravishdosh formasini yasovchi affikslar* (zarf-fiil ekleri) olarak adlandırılmaktadır. Bu ekler, -a, -gan+day, -gani, -(i)b, -gu+day, -ma-s+day vs. şeklinde sıralanmıştır. Yapılan inceleme başlıklara uygun açıklamalar ve örneklerle desteklenmiştir. Ek kalıplaşması bölümünün son kategorisi olan *Fiil Şekillerinin Kalıplaşması* başlığına ise, fiil şekillerinin kalıplaşması olayının izahıyla başlanmış ve ardından bu kategoride sınıflandırılan eklerin örneklerine yer verilmiştir. Eser içerisinde fiil şekillerinin kalıplaşması başlığı altında

sıralanan ekler şu şekildedir: -di, +ing+ki, -sa, -sin, -(a)y(in), -ylik. Bu bölümde, isim çekim eklerinin kalıplaşması, fiil çekim eklerinin kalıplaşması, isim-fiil eklerinin kalıplaşması, sıfat-fiil eklerinin kalıplaşması ve zarf-fiil eklerinin kalıplaşması alt başlıkları oluşturulurken Zeynep Korkmaz'ın *Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları* adlı çalışmasından; başlıklara uygun örneklerin tespitinde ise *O'zbek Tili morfem lug'ati* adlı çalışmadan istifade edilmiştir. Yazar ayrıca, bu bölümün oluşumunda Yasin Karadeniz'in *Özbek Türkçesinde Ek kalıplaşmaları ve Özbek Türkçesinde Fiil İşletme Eklerinde Kalıplaşma* adlı çalışmalarının da, eserine kaynaklık ettiğini belirtmiştir.

Çalışma, *Kitaplar, Makaleler, Tezler ve İnternet Kaynakları* şeklinde sınıflandırılmış olan *Kaynakça* (s. 151-161) bölümü ile son bulmaktadır. Kaynakçada yazarın çalışmasında istifade ettiği eserlerin bir listesi bulunmaktadır. Geniş kaynağın kullanıldığı listede Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ile yazılmış eserlerin yanında Rusça, İngilizce ve Almanca eserlerden de yararlanılmıştır.

Çalışmanın genelinde ele alınan yapım unsurlarının örneklerinin anlamsal karşılıklarına yer verilmiş ve ekseriyetle yaygın olarak kullanılan ilk anlamları seçilmiştir. Eklerin etimolojisine dair tespit edilen biçimler ekin hemen yanında parantez içine alınarak belirtilmiştir. Yapım unsurlarına dair yapılan açıklamalar, hem Özbek Türkçesi gramatikal terimleriyle hem de Türkiye Türkçesi karşılıklarının parantez içerisinde verilmesi şeklinde yapılmıştır. Ayrıca eserde yapım ekleri ve yapım unsurları analiz edilirken Özbek Latin alfabesi kullanılmış, ancak okurun zorlanmaması adına Türkçe alfabe sıralaması dikkate alınmıştır.

Sonuç olarak yazarın eserin tamamında izlediği sade ve anlaşılır anlatım tarzı, konuyu karmaşıklıktan uzaklaştırmış, çalışmanın ders kitabı olarak kullanılmasına olanak tanımıştır. Bu doğrultuda Özbek Türkçesinin yapım unsurlarının detaylı bir şekilde incelendiği eser, Özbek Türkçesi ve Türkoloji çalışmaları açısından literatüre önemli bir katkı sağlayacak niteliktedir.